

માળા” વર્ષ ૩૦ મું, સં. ૧૯૯૭ અંક ૩૪૫ થી ૩૪૬

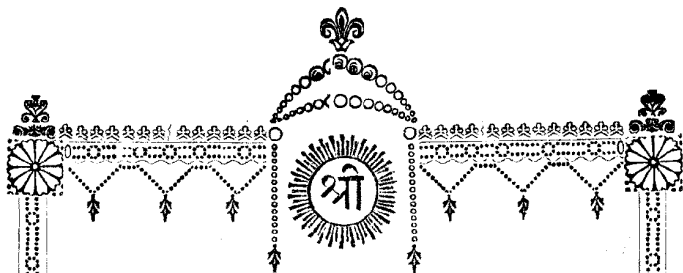
વેદ નિબંધમાળા

ભાગ ૨ જો-(ચાલુ)

૦ શાહ તિલકચંદ તારાચંદ વૈદ-સુરત

હિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી
ક અને પ્રકાશકઃ મિશ્ર અલંકારંદ
અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

થી, પૃષ્ઠ ૪૧૬, સંવત ૧૯૯૭, પ્રત ૫૫૦૦
મૂલ્ય રૂપિયા સવા

“વિવિધ ગ્રંથમાળા” વર્ષ ૩૦ મું, સં. ૧૯૯૭ એક ૩૪૫ થી ૩૪૬

આયુર્વેદ નિબંધમાળા

ભાગ ૨ જો-(ચાલુ)

લેખક-સ્વ૦ શાહ તિલકચંદ તારાચંદ વૈદ્ય-સુરત

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી
સંપાદક અને પ્રકાશકઃ ભિક્ષુ અણ્ડાનંદ
અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

આવૃત્તિ ચોથી, પૃષ્ઠ ૪૧૬, સંવત ૧૯૯૭, પ્રત ૫૫૦૦
મૂલ્ય રૂપિયા સવા

gyanmandir@kobatirth.org

નો વૈદ્યો મનુજસ્ય સૌખ્યમથવા દુઃખં ચ દાતું ક્ષમો ।
 જન્તોઃ કર્મવિપાક એવ ધ્રુવનૈ સૌખ્યાય દુઃખાય ચ ॥
 તસ્માન્માનવ દુઃખકારણ રૂજાં નાશસ્ય ચાત્ર ક્ષમો ।
 વૈદ્યો બુદ્ધિ નિદાન ધામ ચતુરોનામૈવ વૈદ્યોઽપરઃ ॥

અર્થાત્ વૈદ્ય કંઈ માણુસને સુખ કે દુઃખ આપી શકતો નથી. એ તો પ્રાણીના કર્મફળ પ્રમાણે જ આ લોકમાં સુખ અને દુઃખ મળે છે. આથી મનુષ્ય જ દુઃખનું કારણ છે અને તેજ રોગને નાશ કરી શકે છે. વૈદ્ય, બુદ્ધિ, નિદાન અને ધામ એ ચાર મળીને જ ખરે વૈદ્ય કહેવાય છે.

અગત્યની સૂચના

આ ગ્રંથનાં કુલ પૃષ્ઠ ૧૧૫૨ હોઈ તે એક પુસ્તકરૂપે બાંધવાથી મોટો દળદાર ગ્રંથ થઈ જાય. તેથી શરૂનાં પૃષ્ઠ ૭૦૪ નો “આયુર્વેદ નિબંધમાળા ભાગ ૧ લો તથા ૨ જો” એ ગ્રંથરૂપે અપાઈ, બાકીનાં પૃષ્ઠ આમાં અપાયાં છે. અને બીજા ગ્રંથો એકસાથે લેનારને તેના છૂટક મૂલ્ય પ્રમાણે થતા રૂપિયા સાડાત્રણને બદલે માત્ર રૂપિયા ત્રણમાં મળશે.

“સસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય” રાયખડ-અમદાવાદમાં
 -લિક્ષુ અખંડાનંદના પ્રબંધથી મુદ્રિત

પ્રકાશકનું નિવેદન

“વિવિધ ગ્રંથમાળા” સંવત ૧૯૯૭ના ત્રીસમા વર્ષના સળંગ અંક ૩૪૪ થી ૩૪૭ રૂપે આ “આયુર્વેદ નિબંધમાળા ભાગ ૨ જો- (ચાલુ)” પ્રસિદ્ધ થાય છે.

આ ગ્રંથના લેખક સ્વર્ગસ્થ શાહ તિલકચંદ તારાચંદ તરફથી “આયુર્વેદ નિબંધમાળા ભાગ ૧ લો તથા ભાગ ૨ જો” બન્ને ભાગો જુદા જુદા પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ થયેલા. તેમની હયાતી પછી પણ તેની જો આવૃત્તિઓ સુરતમાંથી એ રીતે પ્રસિદ્ધ થયેલી છે.

અત્ર તરફથી તેની આ ચોથી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થાય છે. તેના બંને ભાગો એક પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ કરવાના વિચારથી છાપવા શરૂ કરેલા; પરંતુ એથી ગ્રંથનું કદ ઘણું વધી જતું હતું અને બીજી બાજુ ભાગ ૧ લા નું કદ બહુ નાનું થતું હતું, તેથી બીજા ભાગમાંના શરૂના ૧૪ નિબંધો ભાગ ૧લાની સાથે ઉમેરી લેવાયા અને તે ગ્રંથ “આયુર્વેદ નિબંધમાળા ભાગ ૧ લો તથા ૨ જો” રૂપે પ્રસિદ્ધ થયો છે. તે પછી બીજા ભાગમાંના બાકી રહેલા ૧૬ નિબંધો તથા પરિશિષ્ટ આ ગ્રંથમાં અપાયાં છે. આ બંને ગ્રંથો એક સાથે લેનારને તેના છૂટક મૂલ્ય પ્રમાણે થતા રૂપિયા ૩૦ ને બદલે માત્ર ૩) માં અપાશે.

આમાં શળરોગ, ગુદ્મરોગને ઉદાવતરોગ, મૂત્રકૃચ્છ, મૂત્રઘાત, અશમરી, પ્રમેહરોગ, ઉદરરોગ, શોચરોગ, અંડવૃદ્ધિ, ગલગંડ, ગંડ-માળ, ત્રિથિ, અર્ચુદ, ભગંદર, શિતપિત્ત, શુક્રદોષ, ઉપદંશ નેત્રરોગ,

૪

મુખરોગ, સ્ત્રીરોગો ઇત્યાદિની સમજૂત તથા તેના ઉપાયો અને ધાતુ ઉપધાતુઓનું શોધન ઇત્યાદિ આપ્યું છે. તે સર્વ રોગો ઉપર સ્વર્ગસ્થ લેખકે જનતે અજમાવેલા, અનુભવેલા, આયુર્વેદમાં લખેલા તથા તેમણે નવા શોધેલા અને ગુરુપરંપરાથી મળેલા ઉપાયો પણ આપ્યા છે. એ સિવાય રોગોની ચિકિત્સા, દવાઓની બનાવટ ઇત્યાદિ બાબતો પણ બહુ જ સરળ રીતે અપાઈ છે. એટલે આશા છે કે, વાચકબંધુઓને આ ગ્રંથ ઉપયોગી થઈ પડશે.

ચાલુ વર્ષમાં “વિવિધ ગ્રંથમાળામાં” મનુસ્મૃતિ, આયુર્વેદ નિબંધમાળા ભાગ ૧ લો તથા ૨ જો અને આ આયુર્વેદ નિબંધમાળા ભાગ ૨ જો—(ચાલુ) મળીને કુલ પૃષ્ઠ ૧૭૯૨ અપાયાં છે. એટલે બાકી રહેલાં શુમારે ૩૦૮ પાનનું પુસ્તક હંમેશની જેમ ગ્રાહકોને નવા વરસના લવાજમ માટે વી. પી. થી મોકલી અપાશે. એ વિષેની સૂચના અહીં નીચે “વિવિધ ગ્રંથમાળાના ગ્રાહકો પ્રત્યે” એ મથાળા નીચે અપાઈ છે, તે તરફ ગ્રાહકબંધુઓનું ધ્યાન દોરવામાં આવે છે.

આ ગ્રંથ લખવાનો ઉદ્દેશ તથા બંને ભાગનાં લેખકનાં નિવેદનો “આયુર્વેદ નિબંધમાળા ભાગ ૧ લો તથા ૨ જો”માં આપેલાં છે; તે તે વાંચી જવા વાચકબંધુઓને વિનંતિ છે.

આ પછીનાં પૃષ્ઠોમાં અનુક્રમણિકા અને તે પછી શુદ્ધિપત્ર પાન ૧૨ ઉપર છપાયું છે, તે તરફ વાચક બંધુઓનું ધ્યાન દોરી હરિઃ ૐ તત્સત્ ।

સંવત ૧૯૯૭, }
ભાદરવા વદિ ૧૪ }

—ખરાબ લિલ્લુ અખંડાનંદ

“વિવિધ ગ્રંથમાળા”ના ગ્રાહકો પ્રત્યે

હવેનું પુસ્તક વી. પી. થી મોકલાશે.

૧-“વિવિધ ગ્રંથમાળા”નું સંવત ૧૯૯૭ નું છેલ્લું પુસ્તક એએક માસમાં પ્રકટ થશે; અને તે સંવત ૧૯૯૮ના માગશર માસમાં વી. પી. થી મોકલાઈને તે વર્ષનું મૂલ્ય રૂ. ૫) મંગાવી લેવાશે. એટલે જેમને નીચલામાંનું કે એવું કંઈ લખવું હોય, તેમને સંવત ૧૯૯૮ના કારતક સુદિ ૧૫ સુધીમાં લખી મોકલવા વિનંતિ છે.

(ક)-જેમને ગ્રાહકમાંથી નીકળી જવું હોય;

(ઘ)-જેમને પોતાના સરનામામાં ફેરફાર કરાવવો હોય;

(ગ)-પુસ્તકો રજિસ્ટરથી મેળવવા માટે વાર્ષિક મૂલ્યના રૂપિયા ૫) ઉપરાંત રૂ. ૦૦૦ વધુ ભરવો હોય;

૨-આમ પ્રથમથી સૂચના અપાયા છતાં, એ વિષે જે સવેળા નહિ લખે અને વી. પી. પાછું વાળશે, તે એ છેલ્લા પુસ્તક ઉપરનો હક્ક ગુમાવશે.

૩-જે ગ્રાહકો વાર્ષિકમૂલ્ય સંવત ૧૯૯૭ ના કારતક સુદિ ૧૫ સુધીમાં ગ્રાહક નંબર સાથે મનિઓર્ડરથી અથવા બીજી રીતે અમદાવાદ કે મુંબઈના કાર્યાલયમાં ભરીને પાવતી મેળવશે, તેમને એ છેલ્લું પુસ્તક વી. પી. થી નહિ પણ સાદી રીતે મોકલાશે.

૪-જેમણે નવા વર્ષથી ગ્રાહકમાં રહેવાની સવેળા ના લખી હશે, તેમજ જે લાયબ્રેરીઓ વગેરે વડોદરાના “પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ” દ્વારા પૈસા ભરે છે, તેમને તથા હિંદ બહાર જ્યાં જ્યાં વી. પી. જઈ શકતાં નથી, ત્યાં ત્યાં ઉપરનું પુસ્તક વી. પી. થી નહિ પણ સાદી રીતે મોકલાશે; તો તે તે સંજ્ઞાને નવા વરસનું લવાજમ પુસ્તક મળે કે તરત મોકલી આપવા વિનંતિ છે. લવાજમ મળ્યેથી નવા વર્ષનાં પુસ્તક મોકલવાં જરી થશે.

૫-આફ્રિકા તેમજ બીજા પરદેશના ગ્રાહકોને દરેક પુસ્તક, ત્રણ આનાના વધુ ખર્ચે રજિસ્ટર કરાવીને મોકલાતાં હોવાથી તથા ત્યાં મોકલવું ટપાલખર્ચ પણ વધારે આવતું હોવાથી તે સંજ્ઞાને પાકાં પૂકાં સાથેના વાર્ષિક રૂ. ૮) અથવા અહીં શિલિંગ દીઠ દશથી સાડા દશ આના મળતા હોવાથી શિલિંગ ૧૨ મોકલવા.

અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૫-શૂળરોગ, ગુદમરોગ		અશ્મરી (પથરી)	૭૩૫
અને ઉદાવર્ત રોગ	૭૦૫	પ્રમેહરોગ	૭૩૬
ગંધકવટી	૭૦૭	પ્રમેહની ગોળી	૭૪૨
સમીરગજકેશરી રસ	૭૦૮	ચંદ્રપ્રભા ગુટિકા	૬૪૨
બહુત કબ્યાદ રસ	૭૦૯	વિલાસિનીવલ્લભ રસ	૭૪૪
હિંમાષ્ટકચૂર્ણ	૭૧૦	ગર્ભવિનાસ રસ	૭૪૪
ગુદમરોગ	૭૧૦	ધ્રિય જુજાળ	૭૪૫
સ્તુહીક્ષીર ગુટિકા	૭૧૫	મૂત્રકૃન્નના ઉપાય	૭૪૬
ઝાડવાંની માત્રા	૭૧૭	મૂત્રઘાતના ઉપાય	૭૪૭
ઉદાવર્ત રોગ	૭૧૭	અશ્મરી (પથરી)ના ઉપાય	૭૫૨
ક્ષારામૃત ચૂર્ણ	૭૨૧	પ્રમેહના ઉપાય	૭૫૫
સંચળપાક ગુટિકા	૭૨૨	૧૮-પ્રમેહપિટિકા	૭૬૫
શંખાદિ વટી	૭૨૨	૧૯-ઉદરરોગ, શોથરોગ	
શળગજકેશરી	૭૨૩	અને અંડવૃદ્ધિ	૭૬૯
ગુદમહર ગુટિકા	૭૨૬	શોથરોગ	૭૭૪
મહાકાલ ચૂર્ણ	૭૨૭	અંડવૃદ્ધિ	૭૭૭
સંખદ્રવની સહેલી કૃતિ	૭૨૮	સાદો મલમ	૭૮૦
૧૬-હૃદયરોગ	૭૨૯	ઉદરરોગના ઉપાય	૭૮૨
અર્જુનાસવ	૭૩૧	અમૃત ગુટિકા	૭૮૨
અર્જુનધૂત	૭૩૨	ભસ્માર્ક	૭૮૩
૧૭-મૂત્રકૃન્ન, મૂત્રઘાત ને		નારાયણ ચૂર્ણ	૭૮૪
અશ્મરી-પ્રમેહરોગ	૭૩૩	શોથરોગના ઉપાય	૭૮૭
મૂત્રઘાતરોગ	૭૩૪	ભૈરવ ગુટિકા	૭૮૯

૬

વિષય	પૃષ્ઠાંક
અંડવૃદ્ધિના ઉપાય	૭૯૧
સ્વાંગી ગુટિકા	૭૯૨
૨૦-ગલગાંડ, ગાંડમાળ,	
અંથિ, અભુદ ને	
વિદ્રધિરોગ	૭૯૩
ગાંડમાળ અપચીરોગ	૭૯૫
અંથિરોગ	૭૯૫
અભુદરોગ	૭૯૬
વિદ્રધિરોગ	૭૯૭
મોરચૂથાનો મત્રમ	૭૯૯
તડકાનો મત્રમ	૭૯૯
દરદને ફાડવાનો લેપ	૭૯૯
કાંઠમાળના ઉપાય	૮૦૪
અમતકારિક મલમ	૮૦૪
૨૧-ઘણુ તથા નાડીઘણુ	૮૦૬
લીમડાનું તેલ	૮૦૮
લેમની ગાંઠ	૮૧૪
ગૂમડાનો મલમ	૮૧૪
રૂઝનો મલમ	૮૧૬
ધાનો મલમ	૮૧૮
૨૨-ભગાંદર, શુકદોષ,	
શીતપિત્ત, વિસર્પ	
તથા વિસ્ફોટક	૮૧૯
શુકરોગના ઉપાય	૮૩૦
ઠસતૂરીવટી	૮૩૩
કામદેવ રસ	૮૩૩
ધંશ્વર ચૂર્ણ	૮૩૪
અમૃતાર્ણવ રસ	૮૩૪

વિષય	પૃષ્ઠાંક
કામિની વિદ્રાવણુ રસ	૮૩૪
હેમ રસાયન	૮૩૫
શિલાજીતુ પ્રયોગ	૮૩૫
વિલાસિની વલ્લભ રસ	૮૩૫
સમામૃત લોહ	૮૩૫
વાળુકરણુ	૮૩૭
વીર્યસ્થાનન પ્રયોગ	૮૩૮
કામસેવન ગુટિકા	૮૩૯
કામ્ય સિંદૂર	૮૪૦
અરુણોદય રસ	૮૪૦
અંબર ઠસતૂરીની ગોળી	૮૪૨
૨૩-ઉપદંશ, ફિરંગરોગ	
અને તેના ઉપદ્રવો	૮૫૦
કાળું પાણી	૮૫૧
ફિરંગરોગ	૮૫૨
નીલકંઠ રસ	૮૫૭
૨૪-ક્ષુદ્રરોગ	૮૬૯
૨૫-મુખરોગ, કણ્ઠરોગ	
નાસારોગ, મસ્તકરોગ	
અને નેત્રરોગ	૮૯૫
મુખરોગ	૮૯૫
કણ્ઠરોગ	૮૯૭
નાસારોગ	૮૯૮
મસ્તકરોગ	૮૯૯
નેત્રરોગ	૯૦૧
વાસાદિ ક્વાથ	૯૧૬
પથ્યાદિ ક્વાથ	૯૧૬
કાળો સુરમો	૯૧૬

૮

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
આંખનું કાજળ	૯૧૭	સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ	૧૦૦૫
સાદું કાજળ	૯૧૮	અબ્રકભસ્મ	૧૦૦૫
મુખરોગના ઉપાય	૯૧૯	સુવર્ણરસાયન	૧૦૦૬
દંતમંજન	૯૨૧	રૌપ્યરસાયન	૧૦૦૬
કાનના રોગના ઉપાય	૯૩૦	પોત્તાદ	૧૦૦૭
નાકના રોગના ઉપાય	૯૩૩	ખંગભસ્મ	૧૦૦૭
માથાના રોગના ઉપાય	૯૩૫	પારદ પદ્મગુણ ગંધક	
આંખના રોગના ઉપાય	૯૪૦	ભરણ	૧૦૦૭
૨૬-સ્ત્રીરોગના ઉપાય	૯૫૩	રસકપૂર	૧૦૦૮
૨૭-ખાળકના રોગના ઉ.	૯૭૩	હિંગજોક	૧૦૦૮
૨૮-ધાતુ, ઉપધાતુ, શોધ-		સોમલ	૧૦૦૮
ન અને મારણ	૯૮૪	હરતાલ	૧૦૦૯
ચાંદીમારણ	૯૮૪	પ્રવાલભસ્મ	૧૦૦૯
સોમલમારણ	૯૮૪	સાગરશિંગુ	૧૦૦૯
હિંગજોક મારણ	૯૮૫	ઝેરકચૂરા	૧૦૧૦
ત્રાંબાનો દધુ મારણ	૯૮૫	સોમલભસ્મ	૧૦૧૦
મેતીભસ્મ	૯૮૬	પ્રવાલભસ્મ	૧૦૧૧
શંખભસ્મ	૯૮૭	તામ્રભસ્મ	૧૦૧૧
કલઘ્ઘભસ્મ	૯૮૭	પારદભસ્મ	૧૦૧૧
સીસું અને જસત મારણ	૯૮૮	સોમલપ્રયોગ	૧૦૧૨
પ્રવાલમારણ	૯૮૮	હિંગુલપ્રયોગ	૧૦૧૨
સાગરશિંગાની ભસ્મ	૯૮૯	લોહભસ્મ	૧૦૧૨
હરતાલ ભસ્મ	૯૮૯	તામ્રભસ્મ	૧૦૧૩
સુવર્ણભસ્મ	૯૮૯	હરતાલભસ્મ	૧૦૧૩
સુવર્ણશોધન	૯૮૯	અયસ્કભસ્મ	૧૦૧૩
રૌપ્યભસ્મ	૯૮૯	રૌપ્યભસ્મ	૧૦૧૩
સોમલ તેલ	૧૦૦૪	૨૯-રસવિદ્યા-વિજ્ઞાન	
સોમલશોધન	૧૦૦૪	રસ, પારદ, રસેન્દ્ર	૧૦૧૪

૬

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
રસસિંદૂર	૧૦૨૩	દાહરોગના ઉપાય	૧૦૫૩
સ્વસ્થપત્રોદય	૧૦૨૪	ઉન્માદના ઉપાય	૧૦૫૩
અનુભવી સૂચના	૧૦૨૪	પરિશિષ્ટ	૧૦૫૫
મલ્લસિંદૂર	૧૦૨૮	સુવાવડની પડી	૧૦૫૬
મલ્લસિંદૂર ગુટિકા	૧૦૨૮	ભિલામાની ગોળી	૧૦૫૭
તાલસિંદૂર	૧૦૩૦	દાડી	૧૦૫૮
લવિંગાદિ તાલસિંદૂર	૧૦૩૦	અતિવિપની કળી	૧૦૫૯
મંજીયાદિ તાલસિંદૂર	૧૦૩૧	સૌરાષ્ટી	૧૦૬૧
શિલાસિંદૂર	૧૦૩૩	ઝેરકચૂરાં	૧૦૬૨
સંઘાતસિંદૂર	૧૦૩૪	શેરીલોગાન	૧૦૬૪
પૂર્ણચંદ્રોદય સિદ્ધ-		ખૂચ	૧૦૬૪
મકરધ્વજ	૧૦૩૭	મકાઈ	૧૦૬૪
૩૦-પરચૂરણ રોગોના		એળિયો	૧૦૬૪
ઉપાયો	૧૦૪૨	સરસિયું તેલ	૧૦૬૫
વાળો, નારના ઉપાય	૧૦૪૩	હરડે પાક	૧૦૬૫
દાઝવાના ઉપાય	૧૦૪૫	મરીકંચાર	૧૦૬૫
ચોટ વાગવાના ઉપાય	૧૦૪૬	કાળિયો સરસ	૧૦૬૬
ભિલામા સ્વરસ	૧૦૪૬	દરદમ	૧૦૬૭
કોઠ અને આમવાયુના		વાસાદિ ચૂર્ણ	૧૦૬૭
ઉપાય	૧૦૪૭	ઝાયફળ	૧૦૬૮
હરિદ્રાદિ ગુટિકા	૧૦૪૭	લઘુનારાયણ ચૂર્ણ	૧૦૬૮
કુકનો ઉપાય	૧૦૪૮	ભૂતભૈરવ રસ	૧૦૬૮
ગળતકુક	૧૦૪૮	વારાહી ચૂર્ણ	૧૦૬૮
અપરમાર (ફેફસું-મૃગી)		બાળાગોળી	૧૦૬૮
ના ઉપાય	૧૦૪૯	આરસપહાણ	૧૦૬૯
અપરમારની ગોળી	૧૦૪૯	કાળો સુરમે	૧૦૬૯
ઝેરી જનાવરના ડંખના		મુખનું મંજન	૧૦૭૦
ઉપાય	૧૦૫૦	તબાસીર	૧૦૭૦

૧૦

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
ટાંકીનો મલમ	૧૦૭૦	લીલો મલમ	૧૦૮૩
દરાજની ગોળી	૧૦૭૧	નશાવદ્દલખ ગુટિકા	૧૦૮૩
મરડાની ગોળી	૧૦૭૧	જુલાબની ગોળી	૧૦૮૩
ભોંયરીંગણીનો અર્ક	૧૦૭૧	હંમેશાં પીવાની ચા	૧૦૮૪
મરદાઈની ગોળી	૧૦૭૧	દેશી પેઇનકિઝર	૧૦૮૪
ધાતુપૌષ્ટિક ચૂર્ણ	૧૦૭૨	બંધાણીને અરીણુ છોડવા	
બાળકો માટે સોમડી	૧૦૭૨	માટે	૧૦૮૪
હરસનો મલમ	૧૦૭૩	જુલાબની ગોળી	૧૦૮૫
પડકચૂરાનો મલમ	૧૦૭૩	નાગકન્યાદિકશાય	૧૦૮૫
કસિલાદિ ગુટિકા	૧૦૭૪	ધનસત્ત્વ બનાવવાની કૃતિ	૧૦૮૬
ખરજવાનું ઓસડ	૧૦૭૪	જુલાબની ગોળી	૧૦૮૬
લોહી સુધારવાની પડી	૧૦૭૪	નિદ્રાનાશ માટે	૧૦૮૭
ઉપદંશ-વિસ્ફોટકનો ઉપાય	૧૦૭૫	શક્તિનો પાક	૧૦૮૭
આનંદભરવ રસ	૧૦૭૬	ચાટણુ	૧૦૮૮
શક્તિની ગોળી	૧૦૭૬	પ્રાણીધૃત	૧૦૮૮
માણસનાં હાડકાં	૧૦૭૬	પિતાંતક	૧૦૮૯
માર્કન્ડ્યાદિ ચૂર્ણ	૧૦૭૭	લેપ	૧૦૮૯
કચૂરાદિ ગુટિકા	૧૦૭૭	વહેતું લોહી બંધ થવા માટે	૧૦૮૯
શક્તિનો પાક	૧૦૭૮	ટંકણુ ચૂર્ણ	૧૦૮૯
અહર કચૂરાદિ ગુટિકા	૧૦૭૮	વચાચૂર્ણ	૧૦૮૯
લેગના તાવની ગોળી	૧૦૭૯	કકુભર્જિત ચૂર્ણ	૧૦૮૯
મદ્દસિંદૂર ગુટિકા	૧૦૮૦	મંદૂરભરમ	૧૦૯૦
લાહીચૂર્ણ કરતૂરી ગુટિકા	૧૦૮૧	નવાયસ ચૂર્ણ	૧૦૯૦
મેઘાવી ગુટિકા	૧૦૮૧	શૃંગ્યાદિ ચૂર્ણ	૧૦૯૦
આમલીનો સ્વરસ	૧૦૮૧	નાગરાદિ ક્વાથ	૧૦૯૦
ધર્મપતન	૧૦૮૨	ગુકુચ્યાદિ ક્વાથ	૧૦૯૦
નાગરાદિ ગુટિકા	૧૦૮૨	કુટકી ચૂર્ણ	૧૦૯૦
રાતો મલમ	૧૦૮૨	વિકળાનું ઘી	૧૦૯૦

૧૧

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
શિવાક્ષાર પાચન	૧૦૬૧	સાસાંપરિલા	૧૦૬૯
રાજવટી	૧૦૬૧	પ્લેગ	૧૦૬૯
લાંપડીનાં બીજ	૧૦૬૧	ઉપદંશ-પ્રમેહ	૧૧૦૦
બાયકળનું તેલ	૧૦૬૨	હિક્કા	૧૧૦૧
પ્રદરારિ ચૂર્ણ	૧૦૬૨	કાંટાસરિયાનું મૂળ	૧૧૦૧
બાળકોને થતી આંચકી	૧૦૬૨	એકાંતરિયો તાવ	૧૧૦૧
બાળકોને યકૃતનું દરદ	૧૩૦૯	ભગંદર	૧૧૦૨
કમળો	૧૦૬૩	ગરમી કાઢવાનો જીલાબ	૧૧૦૨
કોબેરા	૧૦૬૪	બેશુદ્ધિ માટે	૧૧૦૨
મૂત્રકૃચ્છ	૧૦૬૬	સરળ જીલાબ	૧૧૦૨
સ્ત્રીઓનો રક્તપ્રદર		ધી ધસો	૧૧૦૨
(લોહીવા)	૧૦૬૬	ઝેર	૧૧૦૩
સૂતિકા રોગ	૧૦૬૬	માથાનો દુખાવો	૧૧૦૩
અશ્વચોળા	૧૦૬૭	બળતરા	૧૧૦૪
સોનામુખીના પ્રયોગો	૧૦૬૭		

શુદ્ધિ પત્ર

પૃષ્ઠ પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭૧૬ ૧૩	સ્તુહીર	સ્તુહી
૭૬૮ ૧૯	પ્રભાવિક	પ્રાભાવિક
૭૭૪ ૧૫	સંશ્લેષણ	સંશ્લેષણ
૭૭૫ ૧૦	મિશ્રિત	મિશ્રિત
૭૮૨ ૨	રાગી	રાખી
૭૯૫ ૨૪	સાધુના	ધાતુના
૮૪૦ ૧૫	સિયાય	સિવાય
૮૫૬ ૧૩	ખડાવેલી	ખવડાવેલી
૮૬૨ ૪	દિવમાં	દિવસમાં
૮૬૩ ૧૩	પાળાવળી	પળાવવી
૯૮૩ ૨	બંગબરમ	બંગલરમ
૧૦૧૬ ૨૨	અતિપયોક્તિ	અતિશયોક્તિ
૧૦૩૫ ૨૫	પાદરને	પારદને
૧૦૫૭ ૧૯	સુવાવડ	સુવાવડી
૧૦૯૫ ૯	છો	તો
૧૧૦૧ ૯	નિરોગી	નરીંગી
૧૧૧૪ ૧૯	નતુ	ન તુ

વૈદક સંબંધી અન્ય ગ્રંથો

આર્યમિષક્ અથવા હિંદુસ્થાનનો વૈદરાજ

આવૃત્તિ ૯ મી, કદ ૬૧૧×૧૦, પૃષ્ઠ ૮૨૪, મૂલ્ય રૂપિયા ૩)

આ ગ્રંથમાં નાનાં ગામડાંઓમાં પણ પોતાની મેળે બની શકે એવા સેંકડો સામાન્ય ધરગથ્ય ઉપાયો આપેલા છે. નિત્યના ઉપયોગની તથા બીજી મળી શુમારે ૬૦૦ વસ્તુઓના ગુણદોષ તથા જુદા જુદા વ્યાધિઓ પર તેને વાપરવાની વિધિઓ આપેલી છે. શુમારે સો ધાતુ-ઉપધાતુઓનું શોધન, મારણ, ગુણદોષ તથા તેને જુદાં જુદાં દર્દો પર વાપરવાનાં અનુપાનો આપેલાં છે. જુદા જુદા શુમારે ૧૨૫ વ્યાધિઓના પ્રકાર, નિદાન, લક્ષણ, તથા ઉપાયો આપેલા છે. જુદી જુદી જાતના પાક, ચૂર્ણ, ગુટિકા, અવલેહ ઇત્યાદિની સેંકડો બનાવટો ઉપરાંત ગ્રંથકર્તા સ્વર્ગરથ શંકર દાજી પદેનું ચિત્ર, ટૂંક જીવનચરિત્ર તથા બીજી ઉપયોગી બાબતોનાં નવીન ચાલીસ પૃષ્ઠ આમાં વધેલાં છે.

વૈદકસંબંધી વિચારો અથવા આર્યમિષક્ના ઉમેરા

ગ્રંથ ૧ લો } આવૃત્તિ ૨ જી કદ ૫×૮નાં પૃષ્ઠ ૬૭૨, પાકાં પૂઠાં સાથે ૧૧૧ રૂપિયો. આ પુસ્તક આર્યમિષક્ના ઉમેરારૂપ હોઈ એમાં આરોગ્ય, વૈદક અને આહારવિહાર તથા કુદરતી અને બીજા ઉપચારો સંબંધી ઉત્તમ ૧૬૫ લેખોનો સંગ્રહ છે. રોગજ થાય નહિ અને થાય તો તો સહેલાઈથી ટાળી શકાય એવી પુષ્કળ હકીકતો છે.

૧૪

ગ્રંથ ૨ જો } ૫૪૯નાં પૃષ્ઠ ૪૩૨, મૂલ્ય રૂપિયા ૧૫ આ પુસ્તક આર્યભિષક્ના ઉમેરાના ખીજા ભાગરૂપ હોઈ તેમાં આરોગ્ય, વૈદ્યક અને આહારવિહાર તથા કુદરતી અને ખીજા ઉપચારો સંબંધી લેખોનો સંગ્રહ છે.

આર્યભિષક તથા આ બંને ઉમેરા એક સાથે ખરીદનારને કુલ થતા રૂપિયા ૫૫૦ ને બદલે માત્ર ૪૫૦ માં મળશે.

આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન

લેખક-મહાત્મા ગાંધીજી, આવૃત્તિ ૫ મી, પૃષ્ઠ ૧૪૮, મૂલ્ય ચાર આના.

રોગોથી દૂર રહી શકાય તથા થયેલા રોગને સાદા, વગર ખર્ચના અને કુદરતી ઉપાયોથી ટાળી શકાય એવી અનેક રીતો આમાં છે.

આયુર્વેદ નિબંધમાળા

ભાગ ૧ લો તથા ૨ જો } આવૃત્તિ ૪ થી, પૃષ્ઠ ૭૩૬, કદ ૫x૭૫, મૂલ્ય રૂ. ૨.

આ ગ્રંથમાં દસ નિબંધો આપવામાં આવ્યા છે. શરૂમાં આયુર્વેદ અને તેની અગત્ય, આયુર્વેદ અને વર્તમાન 'પૃથ્વી' એ તથા આયુર્વેદનું વનસ્પતિશાસ્ત્ર આ ત્રણ નિબંધો આપેલા છે. ત્યારપછી પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિ અને મનુષ્યશરીરની રચના, ગર્ભોત્પત્તિ ને શરીરરચનાનો ક્રમ, માતાની કુચેષ્ટાથી ગર્ભમાં થતી વિક્રિયા, ઉત્તમ ગુણકર્મવાળી સંતતિના ઉપાયો, ગર્ભિણીના રોગોની ચિકિત્સા, પ્રસવ અને પ્રસૂતાની સારવાર, બાળક અને તેના રોગોની ચિકિત્સા તથા સારવાર ઇત્યાદિ ધણા ઉપયોગી વિષયોની તલરપર્શી અભ્યાસ કરવામાં આવી છે.

૧૫

તે પછી શરૂ થતા બીજા ભાગમાં પીચૂપાણિ, પદ્મકુટૂબી અને ત્રિદોષસિદ્ધાંત એ નિબંધો આપેલા છે. ઋતુઓના હીન, મિથ્યા અને અતિયોગથી શરીરરચનામાં, દેહના વિકાસમાં અને આયુષ્યમાં કઇ રીતે વિકૃતિ પોતાનાં મૂળ ઊંડાં નાખે છે, તે ચરક, સુશ્રુત, આદિ ગ્રંથોના આધારે સરળ ભાષામાં રજૂ કરાયું છે.

તે પછી અતિસાર, સંગ્રહણી, અર્શરોગ, અજીર્ણ, કોલેરા, પાંડુરોગ, કમળો, રક્તપિત્ત, ક્ષયરોગ, શ્વાસ, કાસ અને વાયુરોગ એ રોગ ચવાનાં કારણ તથા તે દૂર કરવાના અનુભૂત ઉપચારો આપેલા છે.

ભાગ ૨ જો-(ચાલુ) } આવૃત્તિ ૪ થી, પૃષ્ઠ ૪૧૬, કદ ૫×૭, મૂલ્ય રૂપિયો ૧૧

આ ગ્રંથ પોતે જ. ભાગ બીજામાંના બાકી રહેલા ૧૬ નિબંધો તથા પરિશિષ્ટ આ ગ્રંથમાં આપવામાં આવ્યાં છે. તેમાં પણ શ્લેષ્મરોગ, ગુદ્મરોગ, અસ્મરી, પ્રમેહરોગ, ઉદરરોગ, શોથરોગ, અંડવૃદ્ધિ, ભગંદર, શુક્રદોષ, શીતપિત્ત, વિસર્પ તથા વિસ્ફોટક, ઉપદંશ-ફિરંગ રોગ અને તેના ઉપદ્રવો, સ્ત્રી રોગના ઉપાય, ધાતુ, ઉપધાતુ, શોધન ને મારણ અને રસવિદ્યા-વિજ્ઞાન-ઇત્યાદિ રોગો તથા તેના ઉપચારો તે તે વિષયના ઊંડાણે પહોંચીને ચર્ચાયાં છે.

ઉપરાંત આ ગ્રંથની એક વિશિષ્ટતા એ છે કે, જુદા જુદા વૈદ્યરાજોના જુદા જુદા રોગો પર અજમાવેલા સફળ પ્રયોગો પણ તે તે રોગોના નિબંધને અંતે અપાયા છે.

ટૂંકમાં પૂર્વાચાર્યોએ જીવનમાં નિરામય આયુષ્ય ભોગવવાને માટે આયુર્વેદમાં જે સંકલના કરી છે, તેને જ આધારભૂત ગણી, લેખકે પોતાના જાતઅનુભવને આધારે આ પુસ્તકમાં ઘણી ઉપયોગી અને પ્રમાણભૂત સામગ્રી આપી છે.

આયુર્વેદ નિબંધમાળાના ઉપરના બંને ગ્રંથો એક સાથે લેનારને કુલ રૂપિયા ૩૩૦ ને બદલે માત્ર રૂપિયા ત્રણમાં મળશે.

ઉત્તમ વૈદ્યોની અને સ્વદેશની ઔષધિઓની મહત્તા

સ્મૃતિમાન્ યુક્તિહેતુજ્ઞો જિતાત્મા પ્રતિપત્તિમાન્ ।

ભિષગૌષધસંયોગૈશ્ચિકિત્સાં કર્તુમર્હતિ ॥

અર્થાત્ સ્મરણશક્તિવાળો, યુક્તિ તથા હેતુને જાણનારો, જિતાત્મા અને સારી પરીક્ષા કરી જાણનારો વૈદ્યજ ઔષધ વડે રોગીની ચિકિત્સા કરે. —શ્રી. ચરકાચાર્ય

વરમાશીવિષવિષં ક્વથિતં તામ્રમેવ વા ।

પીતમત્યગ્નિ સંતપ્તા મશ્વિતા વાષ્પયો ગુહાઃ ॥

ન તુ શ્રુતવતાં વેશં વિભ્રતા શરણાગતાત્ ।

ગૃહીતમન્નપાનં વા વિત્તં વા રોગપીડિતાત્ ॥ ચરકઃ ।

અર્થાત્ સપાનું ઝેર પીવું, ગરમ કરેલ તાંબાનો રસ પીવો, અથવા અગ્નિમાં લાલ કરેલ લોહાના ગોળાને ગળી જવો, એ સારું પરંતુ વિદ્વાન વૈદ્યના વેષવાળા મનુષ્યે શરણે આવેલા રોગપીડિત મનુષ્યનું અન્નપાણી અથવા ધન લેવું એ અતિ ખરાબ છે. —શ્રી. ચરકાચાર્ય

યસ્ય દેશસ્ય યો જન્તુસ્તજ્જન્તસ્યૌષધં હિતમ્ ।

દેશાદન્યત્ર વસતસ્તત્તુલ્યં ગુણમૌષધમ્ ॥

અર્થાત્ જે દેશમાં જે મનુષ્યનો જન્મ થયેલો છે, તેને માટે તેજ દેશની ઔષધિ હિતકારક છે. બહારથી આવેલી ઔષધિ પૂરે લાભ કરતી નથી. વળી દેશથી બહાર રહેલાને પણ તેની જન્મભૂમિની જ ઔષધિ વિશેષ લાભદાયક છે.

૧૫-શૂક્રરોગ, ગુલ્મરોગ ને ઉદાકર્તરોગ

વાયુને ઉત્પન્ન કરનારાં એટલે પિત્તનો હીનયોગ કરનારાં અને કફનો મિથ્યાયોગ કરનારાં ખાનપાન અને વિહારથી તથા પિત્તનો અતિયોગ કરનારાં, વાયુનો હીનયોગ કરનારાં અને કફનો મિથ્યાયોગ કરનારાં ખાનપાન અને વિહારથી તથા કફનો અતિયોગ કરનારાં અને પિત્તનો હીનયોગ કરનારાં તથા વાયુનો મિથ્યાયોગ કરનારાં ખાનપાન અને વિહારથી, વાયુનાં, પિત્તનાં, કફનાં, સન્નિપાતનાં અને આમનાં, બખ્ખે દોષ મળીને આઠ પ્રકારનાં શૂળ થાય છે. તેવી રીતે જે શૂળમાં ખોરાક ખાધા પછી તે ખોરાક પચી જાય અને શૂળનો વધારો કરે, તેવી જાતનાં ઉપર લખ્યા પ્રમાણેનાં આઠ જાતનાં જીજ્ઞં શૂળો થાય છે, જેને પરિણામશૂળ અથવા પંક્તિશૂળ કહે છે. તે ઉપરાંત જે માણસ અત્યંત શોક કરે છે, જેથી યકૃતમાં રહેલો વાયુ યકૃતમાંના પિત્તને સૂકવી જરત્પિત્ત નામનું શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે, જેને અંગ્રેજીમાં 'ગોલ્ડસ ઇલેક્ટર સ્ટોન' કહે છે; એ જરત્પિત્તની જે પથરી બંધાય છે તેના ઉપાય નથી. પરંતુ શસ્ત્રક્રિયાને જાણનારા શસ્ત્રવૈદ્યો એ પથરી ચીરીને કાઢી શકે છે. જો એ પથરીમાં વાયુએ પિત્તને સૂકવી પથરી બનાવી હોય, તો તે પથરી કેટલેક અંશે કાઢી શકાય છે; પરંતુ વાયુએ લોહીને તથા કફને સૂકવી એટલે રંજકપિત્તને સૂકવી જે શૂળ ઉત્પન્ન કર્યું હોય, તેમાં કાળા રંગનો ચીકણો પદાર્થ બને છે, જેની પથરી બંધાતી નથી. જો કોઈ ચિકિત્સક તેને પથરી ધારીને શસ્ત્રક્રિયા કરે છે અને પછીથી આવો કાળો પદાર્થ જેવામાં આવે છે, ત્યારે તેને એમ ને એમ રહેવા દઈ, પાછો જખમને તે સીવી લે છે. કહેવાની મતલબ એવી છે કે, જરત્પિત્ત થયા પછી જો તે રોગી

૭૦૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

શોકનો તથા મરણના ભયનો ત્યાગ કરી આનંદવૃત્તિમાં આવી, પિત્તને પીગળાવનારાં અને કફને શોષન કરનારાં ખાનપાન તથા વિહારનું સેવન કરે, તો તે બેઉ જાતનાં જરત્પિત્ત મટી જાય છે; આકી એની ચિકિત્સા કરવી એ નિષ્ફળ છે. ઉપર લખેલા આઠ પ્રકારના શૂળરોગ પૈકી જે શૂળ વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલું હોય તે અસ્તિમાં થાય છે. પિત્તનું શૂળ નાભિમાં થાય છે. કફનું શૂળ હૃદય, પાંસળાં અને પેઠામાં થાય છે. સન્નિપાતનું શૂળ ઉપર કહેલા ઠેકાણે થાય છે. તે પ્રમાણે દ્રઢજશૂળબળ્લે ઠેકાણે થાય છે. શૂળમાં શરીરમાં ખીલા માયાં જેવી પીડા થાય છે, તરસ લાગે છે, મૂર્છા આવે છે, ઝાડો, પેશાબ અને અધોવાયુ રોકાય છે, શરીર જડ-ભારે થઈ અન્ન પર અભાવો થાય છે.

સ્વકારણોથી કુપિત થયેલો વાયુ, કફ-પિત્તની પાસે જઈ તેને દબાવી પોતે પ્રબળ થાય છે; જેથી અન્ન પચતાં અથવા અન્ન પચ્યા પછી જે શૂળ ઉત્પન્ન થાય છે તેને પરિણામશૂળ કહે છે. એ શૂળ પણ આઠ પ્રકારનું હોય છે અને ઉપર કહેલા શૂળના ઉપદ્રવોવાળું થાય છે.

જે શૂળને અન્નદ્રવ અથવા જરત્પિત્ત કહેવામાં આવે છે, તેમાં અન્નનું પાચન થયા પછી કિંવા તે પચતાં અથવા અજીર્ણ થતાં શૂળ હંમેશાં એક સરખાં રહે છે; તેમજ પચ્યસેવનથી કિંવા જમ્યાથી કે ન જમ્યાથી શમતું નથી. એવાં લક્ષણોવાળાં શૂળને જરત્પિત્ત કહે છે.

ભલે શૂળ કોઈ પણ જાતનું હોય, પરંતુ જ્યારે રોગીના શરીરનું માંસ સુકાઈ જાય, પવનથી કોઠો પૂરાઈ જાય, પેશાબ બંધ થઈ જાય અને આમડી ઉપર રાત્રી ચુંદડી પડી જાય અથવા હાથે-પગે સોજા આવી જાય અને આંખો પીળી થઈ જાય, ત્યારે જાણવું કે રોગીનું મરણ પાસે આવે છે.

શૂળરોગ, ગુદમરોગ ને ઉદાવર્તરોગ

૭૦૭

ઉપર પ્રમાણે વાયુના, પિત્તના અને કફના હીન, મિથ્યા અને અતિયોગથી તેમાં ખાસ કરીને અપાનવાયુ, સમાનવાયુ અને પાનવાયુના અતિયોગથી તમામ જાતનાં શૂળો ઉત્પન્ન થાય છે. જો પિત્તનો મિથ્યાયોગ થયો હોય તો બળતરા વગેરે પીડા થાય છે અને કફનો મિથ્યાયોગ થયો હોય તો આધમાન, અનાહ વગેરે ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થાય છે.

શૂળ કે પરિણામશૂળની ચિકિત્સામાં વાયુનું અનુલોપન, કરનારા, પાચકપિત્તને વધારનારા અને કલેહન, અવલંબન અને રસન કફને સુધારનારા યોગ્ય ઔષધોપચાર તથા યોગ્ય ખાન-પાનની યોજના કરવાની જરૂર છે.

જો પેટમાં બહુ દુખતું હોય, તો સાગના ઝાડનાં નવાં ખીજનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ઊના પાણી સાથે ફાકે અથવા ગોળમાં ગોળી કરી આશરે બે આનીભાર ખાય, તો શૂળ તરત નરમ પડી જાય છે. જો પેટમાં દુખવા સાથે છાતીમાં ગભરામણ પણ થતી હોય, ઊબકા આવતા હોય અથવા ઊલટી થતી હોય, તો સાગના ઝાડનું ખીજ નંગ એક પાણીમાં ઘસી પાંદે દેવાથી તરત શાંતિ થાય છે. જો પેટમાં બહુ દુખતું હોય અને પેઢામાં શૂળ મારતું હોય, તો દાડૂડીનાં ખીજ બે આનીભાર તથા શ્રીફળક્ષાર એક વાલ સાથે વાટી ઠંડા પાણી સાથે ફાકવાથી ઝાડો સાફ આવી શૂળને બેસાડી દે છે. કાચકાની શેકેલી મીજ, અજમા, સાજાખાર, આંખાહળદર અને શેકેલી હિંગ એ સર્વ સમભાગે લઈ વાટી વસ્ત્રગાળ કરી, દિવસમાં ત્રણ વાર વાયુના શૂળમાં ગરમ પાણી સાથે, પિત્તના શૂળમાં છાશની સાથે અને કફના શૂળમાં ગોળની સાથે આપ્યું હોય, તો શૂળ તથા પરિણામશૂળને મટાડે છે.

ગંધકવટી:-સૂંઠ, મરી, પીપર, હરડાં, બહેડાં, આમળાં,

૭૦૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

સંચળ અને અજમો એ એકેક તોલો તથા ગંધક ચાર તોલો વાટી ચૂર્ણ કરી બળે વાલનાં પડીકાંમાં અર્ધો વાલ શ્રીફળક્ષાર મેળવી દિવસમાં ત્રણ વાર આપવાથી શૂળ મટે છે. અથવા શંખાવટીની ગોળી બળે અથવા ક્ષુધાસાગરસની ગોળી ત્રણ ત્રણ અથવા શીતભંજરસની ગોળી બળે, દિવસમાં ત્રણ વાર પાણી સાથે આપવાથી પેટનો દુખાવો મટે છે. અથવા ઉપર લખેલી ગંધકવટીના ચૂર્ણને લીંબુના રસનો એક પટ આપી તેની વટાણા જેવડી ગોળી બનાવી, બે અથવા ત્રણ ગોળી આપવાથી શૂળ મટે છે. અથવા સમીરગજકેશરી રસ એટલે કાચા ઝેરકચૂરાનો ભૂકો, અફીણ અને કાળાં મરી સમભાગે લઈ, પાનના રસમાં ત્રણ દિવસ ધૂંટી, મગ જેવડી ગોળી વાળવી અને તે ગોળી ઝાડા-ઊલટી સાથે પેટમાં દુઃખાવો થતો હોય, તો એકેક અથવા બળે આપવાથી દુઃખાવો વગેરે બંધ થાય છે. અથવા વિશાળાક્ષાર તોલો ૦૧ ગરમ પાણી સાથે ફાકવાથી શૂળ મટે છે. અથવા કાળીજીરીનો ક્ષાર આપવાથી શૂળ મટે છે. અથવા કુંવારપાઠાને લાવી તેના કટકા કરી એક વાસણને તળિયે છિદ્ર કરી તેમાં બત્તી ઘાલી, તેમાં કુંવારના કટકા ભરી, ઉપરથી મોઢું બંધ કરી કપડમટ્ટી કરી, જમીનમાં પિત્તળની અથવા કાચની તપેલી બંધબેસતી આવે એવડો એક ખાડો ખોદી, તપેલી ઉપર કુંવાર ભરેલું વાસણ મૂકી, તેના સાંધાએ માટીનો લેપ કરી, તે વાસણ ઉપર આસપાસ છાણાં સિંચી, અગ્નિ આપવો. એમ બે વાર અગ્નિ આપવાથી કુંવારમાંનો રસ રાતા રંગનો અર્ક જેવો તપેલીમાં પડશે, તેને શીશીમાં ભરી મૂકવો. જ્યારે કોઈ રાગીના પેટમાં બહુજ શૂળ મારતું હોય, ત્યારે આ અર્કમાંથી બે તોલાને આશરે પાવાથી તરત દુઃખાવો બંધ થાય છે. આ અર્કમાં થોડો સાજીખાર મેળવી મૂકવો હોય તો વધારે જલદી

શૂળરોગ, ગુદમરોગ ને ઉદાવર્તરોગ

૭૦૯

કામ કરે છે. અથવા લોંચરીંગણીનું લીલું પંચાંગ લાવી, તેને ખાંડી, છિદ્રવાળા માટલામાં ભરી, કુંવારના અકની પેઠે તેના અક કાઢી શીશીમાં ભરી રાખવો. એ અક અઘો અઘો તોલો દિવસમાં ત્રણ વાર આપવાથી પેટનાં અને છાતીનાં શૂળને મટાડે છે. પરંતુ વિશેષ કરીને શરીરના સાંધાઓમાં મારતા શૂળ ઉપર આ ખાસ અકસીર ઇલાજ છે.

ખૃદ્દ કંવ્યાદરસઃ—ગંધક તોલા આઠ, પારો તોલા ચાર, તામ્રભસ્મ તોલા ચાર અને લોહભસ્મ તોલા ચાર લઈ, પ્રથમ પારો, તાંબુ અને લોહ એ ત્રણને લેગાં વાટી, ગંધકને લોખંડના પાત્રમાં પીગળાવી, તેમાં પારો, તામ્ર અને લોહ નાખી, અગ્નિ ઉપર એક-રસ કર્યા પછી, છાણ ઉપર કેળનું પાતરું મૂકી તેના ઉપર લોહ-પાત્રમાંનો મસાલો નાખી, ઉપર ખીજું પાતરું ઢાંકી તે ઉપર છાણ ઢાંકી દેવું, એટલે પર્પટી તૈયાર થશે. તે પર્પટીને ખારીક વાટી ફરીથી લોહપાત્રમાં નાખી, પીગળી જાય એટલે કેળનાં પાતરાંની પેઠે એરંડાનાં પાતરાંમાં ઠારી ફરી ચૂર્ણ કરવું. તે પછી તેને લોહ-પાત્રમાં નાખી જરા પાણી થાય એટલે તેમાં વીશ તોલા એરંડાનાં પાતરાંનો રસ નાખી પકાવવું. તે રસ સુકાઈ જાય એટલે ચાર તોલા લીંબુનો રસ, ચાર તોલા સૂંઠ, મરી, પીપર, પીપળીમૂળ, ચન્દ્રકનો ઉકાળો અને ચાર તોલા અમ્લવેતનો રસ લેવો. અમ્લવેતનો રસ જન મળે તો ખાટાં લીંબુનો રસ નાખી, સુકાતાં સુધી અગ્નિ પર રાખી, લોખંડના તવેથાથી હલાવતા રહેવું. જ્યારે એ ત્રણે વસ્તુનો રસ સુકાઈ જાય, ત્યારે ફરી એજ વસ્તુનો રસ અને એજ ઉકાળો મેળવીને ફરી પચાવવું. એવી રીતે લીંબુનો રસ, ઉકાળો અને અમ્લવેતના રસની ઉપર પ્રમાણે પચાશ લાવના આપવી, ત્યાર પછી ઉપરનાં ઔષ્ધો એટલે પારો, ગંધક આદિનું જેટલું વજન હોય તેટલા વજન જેટલું શેકેલા ટંકણખારનું ચૂર્ણ મેળવવું. તે પછી

૭૧૦ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

ટંકણુખારથી અર્ધા વજને સંચળ મેળવવો અને સઘળા ચૂર્ણની ખરાબર મરીનું ચૂર્ણ મેળવવું. તે પછી ચણાના ક્ષારના પાણીની સાત ભાવના આપવી અને સુકાયા પછી તેની વટાણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળી પૈકી એક અથવા બે ગોળી છાશ સાથે આપવાથી કેાઈ પણ પ્રકારના પેટમાં મારતા શૂળને અર્ધા કલાકમાં નરમ પાડે છે. આ કબ્યાદરસથી અજીર્ણ, પેટનું ચડવું, મળનો અવરોધ અને પેટનો દુખાવો જરૂર મટે છે. જે કે શાસ્ત્રમાં સેંકડો રોગ પર ચાલવાનું લખ્યું છે, પરંતુ અજીર્ણ અને શૂળ ઉપર તો આખાદ કામ કરે છે.

હિંગાષ્ટકચૂર્ણ:-સૂંઠ, મરી, પીપર, અજમો, સિંધવ, સંચળ, શાહજીરું અને કુલાવેલી હિંગ એ આઠ વસ્તુ સમભાગે લઈ વાટી વસ્રગાળ કરી, પાણી સાથે ફકાવવાથી અજીર્ણ તથા પેટના દુખાવાને મટાડે છે. એ હિંગાષ્ટકચૂર્ણને જમતાં પહેલાં એક કેાળિયા ભાતમાં બે આનીભાર મેળવી તેમાં બે આનીભાર ઘી નાખી તે ભાત પહેલેથીજ ખાઈ, ઉપરથી બીજે ખોરાક ખાય તો લાંબા દિવસના સેવનથી આઠ પ્રકારના પરિણામશૂળને મટાડે છે. અથવા હિંગાષ્ટકચૂર્ણ વાલ બે, શંખભરમ વાલ એક તથા ઝેરકચૂરાનું શુદ્ધ કરેલું ચૂર્ણ (દિવેલમાં બનાવેલું) વાલ બે મેળવીને ઊના પાણી સાથે આપવાથી વાયુનું અને કફનું શૂળ તરત મટે છે. તથા પિત્તના શૂળમાં છાશ સાથે આપવાથી કાયદો થાય છે.

ગુદમરોગ:-મિથ્યા આહાર અને મિથ્યા વિહારથી આમાશયમાં રહેલો કલેદન કફ અને અગ્ન્યાશયમાં રહેલા પાચક પિત્તને વાયુ પોતાના અતિયોગથી સૂકવીને તેને પેટનાં આંતરડાંમાં ફેરવે છે. આથી ગોળાકાર અથવા લંબગોળાકાર જેવી એક અથવા વધારે ગાંઠો પેટમાં ફરતી જણાય છે અને તે સાથે

શૂળરોગ, ગુદમરોગ ને ઉદાવર્તરોગ

૭૧૧

અત્યંત દુખાવો થાય છે તેને ગુદમરોગ કહે છે. જે કે વાતગુદમ પિત્તગુદમ, કફગુદમ, ત્રિદોષગુદમ અને રક્તગુદમ એ રીતે ગુદમ-રોગ પાંચ પ્રકારના નક્કી કરેલા છે; તે પ્રમાણે બે બાબતોનાં પાંસળાં, હૃદય, નાભિ અને બસ્તિ એ પાંચ સ્થાનો ગુદમનાં સ્થાન તરીકે નક્કી કરવામાં આવ્યાં છે. જે કે ગુદમની ગાંઠ ગમે તે દોષથી ઉત્પન્ન થયેલી હોય, તો પણ તેમાં વાયુનો અતિયોગ અને જે દોષનું નામ આપવામાં આવે તેનો મિથ્યાયોગ અને બીજાનો હીનયોગ થાય છે. એટલે પિત્તગુદમમાં પિત્તનો મિથ્યાયોગ અને કફગુદમમાં કફનો મિથ્યાયોગ થાય છે. તે પ્રમાણે કૂબ, નાભિ અને બસ્તિમાં થયેલો ગુદમ ચલ છે અને હૃદયમાં થયેલો ગુદમ અચલ છે. એટલે ગુદમનો ચલાચલ ભાવ તેને ફરવાના અવકાશ ઉપર રહેલો છે. પાંચમા પ્રકારનો રક્તગુદમ છે, તે સ્ત્રીઓનેજ થાય છે. તેનું કારણ એવું છે કે રક્તદર્શનના રુધિરમાં વાયુનો અતિયોગ થવાથી અને પિત્તનો હીનયોગ તથા કફનો મિથ્યા-યોગ થવાથી વાયુ તેને સૂકવે છે; તેથી પડવાળો ગોળો (ગાંઠ) ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમ જેમ માસ વધતો જાય, તેમ તેમ રજ કફ સાથે મળીને વાયુથી બનેલા પડને કુદાવતું જાય. એટલે જેમ માસે માસે ગર્ભ વૃદ્ધિ પામતો જાય છે, તેમ માસે માસે આ ગોળો વૃદ્ધિ પામતો જાય છે. આ રક્તગુદમમાં કફનો મિથ્યા-યોગ થવાથી તે સ્ત્રીનું શરીર, નિતાંબ અને સ્તન ભારે થતાં જાય છે અને મુખમાં રસન કફના મિથ્યાયોગથી અરુચિ, મોળ અને ઊબકા શરૂ થાય છે; એટલે સામાન્ય રીતે ગર્ભને લગતાં તમામ લક્ષણો દેખાય છે. એટલા માટે આયુર્વેદાચાર્યોએ રક્તગુદમની ચિકિત્સા નવ માસ પૂરા થયા પછી કરવાની આજ્ઞા આપી છે. નિદાનશાસ્ત્ર બેતાં રક્તગુદમ છે કે ગર્ભ છે, તે જાણવાનું ચોક્કસ સ્કુટ પ્રમાણ જણાતું નથી. પરંતુ રક્તગુદમ પારખવાની એવી રીત

૭૧૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

છે કે, જે પાંચ મહિનાનો અથવા સાત મહિનાનો ગર્ભ હશે, તો તો તે ગર્ભની ગાંઠને ખસેડવા જઈશું તો તે પોતાના સ્થાન પરથી ખસશે નહિ, પરંતુ રક્તગુદમની ગાંઠ હશે તો પેઠા પરથી દાખતાં ડાખા પાંસળામાં અથવા જમણા પાંસળામાં જેમ દબાવીશું તેમ આલી જશે. તે સ્ત્રીને સુવાડીને આપણે તે ગાંઠને દબાવીને ડાખા કિંવા જમણા પડખામાં અથવા પેટમાં લાવીને રોકી શકીશું, પણ તે સ્ત્રી બેઠી થઈ કે પાંસળામાંથી નીકળીને તે ગાંઠ ગર્ભસ્થાનમાં આવીને ગર્ભના જેવી દેખાશે. બીજી પરીક્ષા એવી છે કે, આઠ આઠ આંગળ લાંબાપહોળા સફેદ ઘોળા રંગના કપડાના કટકા લઈ, તે બેઉ કટકાને ગેરુના પાણીમાં બોળી, સરખા નિચોવી, એક કટકો પેઠાની ગાંઠ ઉપર અને બીજો પેટ ઉપર મૂકવો. જે ગર્ભની ગાંઠ હશે તો બેઉ કટકા એકીવખતે સુકાઈ જશે, પણ રક્તગુદમ હશે તો ગુદમની ગાંઠવાળો કટકો મોડો સુકાશે. એટલે આવી રીતની પરીક્ષા કરવાથી આપણા મનમાંથી શંકા નીકળી જશે. રક્તગુદમની ચિકિત્સા જે નવ મહિના પછી કરવાની કહેલી છે, તેનું એક કારણ એવું પણ છે કે, નવ માસ પછી એ ગાંઠ પરિપક્વ-પણાને પામે છે તેથી જે કોઈ ચિકિત્સકને શસ્ત્રક્રિયા કરવી હોય તો સહેલાઈથી કરી શકાય છે અને ગાંઠ પરિપક્વ ન થઈ હોય છતાં શસ્ત્રક્રિયા કરવામાં આવે છે, તો તે સ્ત્રીના જાનનું જોખમ થવાનો સંભવ છે. સ્ત્રીના પેટમાં ગાંઠ થયા પછી જે તે સ્ત્રી સધવા હોય તો તો ગર્ભના રૂપમાં ગણાયા પછી કોઈ જાતનો ભય રહેતો નથી. પરંતુ જે તે સ્ત્રી વિધવા હોય તો રક્તગુદમ થયા પછી તે રોગ છે કે ગર્ભ છે એવો નિશ્ચય નહિ થવાથી તેની આસપાસનાં કુટુંબીજનોમાં ગર્ભની શંકા ઉત્પન્ન થવાથી, તે સ્ત્રી ભારે વિપત્તિમાં આવી પડે છે. એટલા માટે રક્તગુદમની ખાતરી થયા પછી ભલે કોઈ ચિકિત્સક મુલતવી રાખે તો અડચણ નથી;

શૂળરોગ, ગુદમરોગ ને ઉદાવર્તરોગ

૭૧૩

પરંતુ ચિકિત્સા કરવાથી રક્તગુદમ સુખસાધ્ય રીતે મટી શકે છે.

૧. વાતગુદમ:-જે પદાર્થોથી વાયુનો હીન, મિથ્યા કે અતિ-યોગ થાય તેવા પદાર્થોનું સેવન કરવાથી અપાનવાયુમાં અતિયોગ થઈ તે સમાનવાયુમાં મિથ્યાયોગ કરી પાચકપિત્તનો હીનયોગ કરે છે. આથી વાયુના અતિયોગને લીધે અન્નને પચાવનારાં આંતરડાં સુકાય છે, એટલે ખાધેલું અન્ન તથા વાયુને ફરવાના માર્ગોનો સંકેચ થવાથી તેમાં શૂળ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે શૂળને ઉત્પન્ન કરતો વાયુ આંતરડાંમાં ગાંઠનું રૂપ ધારણ કરી ગોળ અથવા લાંબગોળ આકારમાં વખતે નાની અને વખતે મોટી ગાંઠના આકારમાં જણાય છે. આમ જે શૂળમાં સોયો ઘોંચવા જેવી પીડા થાય છે તેને વાતગુદમ કહે છે. વાતગુદમમાં અપાનવાયુનો અતિયોગ થઈ સમાનવાયુનો મિથ્યાયોગ થવાથી, અધોવાયુ છૂટતો નથી અને સમાનવાયુ પાનવાયુમાં અતિયોગ કરે જેથી રોગીનું ગળું અને મુખ સુકાય છે. વ્યાનવાયુના અતિયોગને લીધે જે રસઘાતુ સુકાય તો રોગીની આમડી આસમાની રંગની અને જે રક્તઘાતુ સુકાય તો આમડીનો રંગ રતાશ પડતો દેખાય છે. વાયુનાં પાંચે સ્થાનોમાં અતિયોગ થવાથી જેમ હવામાં વંટોળિયો થાય છે, તેમ શરીરના દરેક ભાગમાં વાયુ આવર્તન કરે છે; તેથી હૃદય, કૂખ, પાંસળાં ખલા અને આંખો દુખે છે. ખાધેલું અન્ન પાચન થયા પછી ગાંઠ વધારે ઊપસી આવે છે, એટલે વાયુનો સંપૂર્ણ ઉપદ્રવ જણાય છે.

૨. પિત્તગુદમ:-તીષ્ઠું, ખાટું, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, બળતરા કરવાવાળું તથા લૂણું અન્ન ખાવાથી, ક્રોધથી, અત્યંત મદિરાપાન કરવાથી, અત્યંત તડકામાં ફરવાથી, અત્યંત અગ્નિ પાસે બેસવાથી અને ખાધેલા અન્નનો રસ વિદગ્ધ થવાથી તે રોગીને વિદગ્ધાજીર્ણ થાય છે. એ અજીર્ણથી પિત્ત દગ્ધ થઈ ગુદમના રૂપમાં ગોળો બંધાઈ, પાચકપિત્તના તથા રંજકપિત્તના સ્થાનમાં ગાંઠનું રૂપ

૭૧૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

ધારણ કરે છે; જેથી પિત્તનાં પાંચે સ્થાનોમાં પિત્તનો મિથ્યાયોગ થાય છે, એટલે વાયુથી પિત્તના રસને આવર્ત થવું પડે છે. આથી બ્રાજકપિત્ત તાવ લાવે છે, સાધકપિત્ત તરસ લગાડે છે, આલોચકપિત્ત મુખનો રંગ લાલ બનાવે છે અને પાચકપિત્તની સાથે રહેલો વાયુ અન્નને પાચન કરતાં શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે. સાધકપિત્ત દગ્ધ થવાથી શરીરની ભીતર બળતરા થાય છે અને પાકેલ ગૂમડાની પેઠે ગુદમની ગાંઠ હાથનો સ્પર્શ સહન કરી શકતી નથી. એવાં લક્ષણોવાળા ગુદમને પિત્તગુદમ કહે છે.

૩. કફગુદમ:-ઠંડા, ટાઠા, જડ તથા ચીકણા પદાર્થોનું સેવન કરવાથી, જમ્યા ઉપર જમવાથી કે દિવસે ઊંઘવાથી, કફનો અતિ-યોગ થઈ વાયુ સાથે આવર્ત થઈ ગાંઠનું રૂપ ધારણ કરી હૃદયમાં, કૂખમાં તેમજ બરોળમાં પીડા ઉત્પન્ન કરે છે. અને કફના અતિ-યોગને લીધે શરીર ભીનું લાગે છે, સુસ્તી આવે છે, ગ્લાનિ થાય છે, ખાંસી તથા શ્વાસ થાય છે, પીડા થોડી થાય છે પણ ગુદમની ગાંઠ ઊપસેલી હોય છે તેને કફગુદમ કહે છે.

એવી રીતે એકેક દોષનાં અથવા બળે દોષનાં અને ત્રિદોષનાં મિશ્ર લક્ષણો અને મિશ્ર ઉપદ્રવો જણાય તે તે પ્રમાણે ચિકિત્સકે તેનું નિદાન કરવું.

જે ગુદમમાં ક્રમથી ધીરે ધીરે વૃદ્ધિ પામતી ગુદમની ગાંઠ જ્યારે આખા પેટમાં છવાઈ જાય છે અને જેને લીધે દોષો ધાતુઓને ઉત્પન્ન કરતા અટકી જાય છે, ત્યારે ગુદમની ઉપર નાડીઓનાં જાળાં વીંટાઈ વળે છે અને ગુદમની ગાંઠ કાચબાની પીડ માફક ઊપસેલી જણાય છે ત્યારે તેને અસાધ્ય જાણવું. એટલી સ્થિતિએ ગાંઠ આવી એટલે રોગી અશક્ત બને છે, અન્નનો અભાવ થાય છે, ગભરાટ અને સંતાપ થાય છે, ઉધરસ અને ઊલટી થાય છે, તાવ, તરસ અને ઊંઘથી આખો દિવસ ધૂંધ બની રહે છે; તે

શૂળરોગ, ગુદમરોગ ને ઉદાવર્તરોગ

૭૧૫

રોગીના રોગને અસાધ્ય જાણવો. ઊલટી અને પાતળા દસ્તથી જે ઘણા હેરાન થાય છે, તેવા ગુદમરોગીના હાથ, પગ, હૃદય અને નાભિ ઉપર સોજો ચડી આવે છે અને પછી તરત તેને તાવ અને દમ થઈ આવે છે. આવી સ્થિતિએ પહોંચતાં રોગી પ્રાણમુક્ત થાય છે. વળી દમ, શૂળ, તરત અન્નદ્રેષ અને ગુદમની ગાંઠ એકદમ મટતાં એટલે સમાઈ જતાં રોગી તદ્દન અશક્ત થઈ જાય તો સમજવું કે રોગીનું મોત આવું નથી.

જો રોગીને રક્તગુદમ થયું હોય અને તેની ગાંઠ પરિપક્વ પણાને પામી હોય, એટલે નવ મહિના વીતી ગયા હોય તો તે રોગીને નીચેની દવા આપવી:—

✓ સ્નુહીક્ષીર ગુટિકા:—એક શીશીમાં શેકેલી ચણાની દાળ ભરવી. પછી તેમાં કંટાળા (ભૂંગળી) થોરતું દૂધ ભરવું. તેને ખૂચ મારી તે શીશીને ચૂલાની અંગારમાં દાટવી. જો સગવડ ન હોય તો શીશી સમાય એવડો ખાડો ખોદી તે ખાડામાં શીશી મૂકી, ઉપર છ આંગળ મટોડું દાળી, દરરોજ પાંચ દિવસ સુધી પાંચ પાંચ શેર છાણાનો અગ્નિ બાળવો. પાંચમે દહાડે તે શીશી કાઢી લઈ તેનું પાસું બદલી પાછી તે ખાડામાં દાટી, ઉપર પ્રમાણે અગ્નિ આપવો. એવી રીતે દશમે દહાડે તે શીશીને કાઢીશું તો શીશીના બે કટકા થયેલા નીકળશે; તેથી સંભાળીને કાઢી લઈ, તે દૂધવાળી દાળને બારીક વાટી, વટાણા જેવડી ગોળી વાળી, તડકે સુકાયા પછી ભરી મૂકવી. રક્તગુદમના રોગીને દિવસમાં બપોળે ગોળી ત્રણ વખત પાણી સાથે ગળાવી, તે ઉપર આખા દિવસમાં એક પપૈયાનું પાકું ફળ વગરબાફેલું ખવડાવવું અને તે રોગીને મીઠાશ જરા પણ ખાવા દેવી નહિ. એવી રીતે ચારથી છ મહિના સુધી મીઠાશની પરેશ કરાવી, પપૈયાનાં ફળ ખવડાવી, આ ગોળીનું સેવન કરાવવાથી કોઈ પણ જાતની સ્વેદન, છેદન કે ભેદનક્રિયા

૭૧૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

કયાં સિવાય યેનિમાર્ગથી લોહી કે પરપડ્યા સિવાય રક્તગુદ્મની ગાંઠ પીગળીને મટી જાય છે અને રોગી તંદુરસ્ત બને છે. રોગીને ઘણો અટકાવ આવતો હોય તો તે નિયમિત થાય છે અને ગુદ્મને લીધે બંધ થઈ ગયો હોય તો પાછો શરૂ થાય છે. આ ગોળીથી જીલ્લાબ, બિલટી, ગભરામણ કે પેટમાં દુખાવો થતો નથી.

જો વાયુનું ગુદ્મ હોય તો દિવેલીમી ખોળ, સૂકી, હળદર અને મીઠું, લેશું ખાંડી, થોડું પાણી નાખી ગરમ કરી, પેટ પર તેના પાટા બાંધવા. અથવા કાળા તલ ખાંડી તેમાં કાળી રેતી મેળવી પેણીમાં ગરમ કરી તેની પોટલી બાંધી તે વડે શેક કરવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે. તે ઉપરાંત બૃહદ્દુક્યદરસની બળ્લે ગોળી ખાટી છાશ સાથે આપવાથી ગુદ્મને વેરી નાખે છે. અથવા શાંખા-વટી, સ્નુહીરક્ષીરગુટિકા કે શીતલજીરસની બળ્લે ગોળી આપવાથી પણ વાતગુદ્મ મટે છે. જો પિત્તગુદ્મ હોય તો બ્યારે પુષ્કળ શૂળ મારતું હોય ત્યારે ડૂંટી ઉપર ધાતુનું પાત્ર મૂકી તે પાત્રમાં થોડો બરફ (આઈસ) નાખી રહેવા દેવું; એટલે પિત્તનું શૂળ અને પિત્તગુદ્મનો દુખાવો નરમ પડે છે. પિત્તગુદ્મમાં પિત્તને શાંત કરે અને વાયુનું અતુલોમન કરે એવા ઉપચારો કરવાથી વિશેષ ફાયદો થાય છે. પરંતુ અમારા વિચાર પ્રમાણે અમૃતહરીતકી પિત્તગુદ્મને લાંબા દિવસના સેવનથી જરૂર મટાડે છે. જો કફગુદ્મ થયું હોય તો મીઠું અને રેતીમાં તલનો ખોળ મેળવી, ખાંડી, થોડું પાણી નાખી, ગરમ કરી તેના પાટા બાંધવા. અથવા મીઠું, હળદર, અજમો, હિંગ અને સુવા સમ-ભાગે મેળવીને ગરમ કરી પોટલી બાંધી તેનો શેક કરવો; અને કફગુદ્મના રોગીને રસસિંદૂર કે શિલાસિંદૂર આપી, ઉપર સ્નેહપાન કરવાથી ફાયદો થાય છે. અથવા આગળ બતાવેલો કુંવારનો અર્ક અગર ભોંયરીંગણીનો અર્ક દિવસમાં ત્રણ વાર બળ્લે

શૂળરોગ, ગુદમરોગ ને ઉદાવર્તરોગ

૭૧૭

તોલા આપવાથી કફગુદમ મટે છે. અથવા સાગનાં બીજની ગોળી આપવાથી વાત-કફ-ગુદમમાં વધારે ફાયદો થાય છે.

ઝાડવાંની માત્રા:—અરણીનાં લાકડાં, મરીકંથારનાં લાકડાં, દિવેલાનાં લાકડાં, તલનાં તલસરાં, ખરસાણીની ડીરી, કંટાળા-થોરનાં લાકડાં, આકડાનાં લાકડાં, કેળનો થોથો, તુલસી અને આમલીનાં ફળ ઉપરનાં છોડાં; એ પ્રમાણેના ઝાડોનાં લાકડાં એટલે ડાંખળાં, મળે તો ફળ, ફૂલ અને પાતરાં સાથે એકઠાં કરી, સૂકવી એક ખાડો ખોદી તે ખાડામાં અર્ધાં લાકડાં ભરી બાળી મૂકવાં. તેનો પાકો દેવતા થાય એટલે અજમો, અજમોદ, સૂંઠ, સૂકી હળ-દર, આંબાહળદર, સાણખાર, સંચળ, સિંધવ, બંગડીખાર તથા પાપડિયો ખાર એ બધાં વસાણાં એકેક શેર લઈ, ખાંડી પેલા ખાડામાં નાખવાં. પછી બાકીનાં લાકડાં તે ઉપર બાળવાં. બળીને તેની ભરમ થઈ જાય તેવી રીતે ઠંડાં પડ્યા પછી તે તમામ ઝાડ-વાંની રાખોડી અંદર નાખેલા ક્ષાર સાથે કાઢી લઈ, એક મોટા તપેલામાં નાખી, તેમાં રાખોડીના વજન કરતાં ત્રીસગણું પાણી નાખી, રહેવા દેવું. દરરોજ દિવસમાં બેત્રણ વાર લાકડીથી તેને હલાવવું. હાથ ઘાલીને હલાવશે તો વખતે હાથે છાલાં પડશે. ચોથે દિવસે તે પાણી નીતરતું ગાળી લઈ, ચૂલા પર ચડાવી બાળતાં બાળતાં દૂધપાક જેવો ક્ષારનો રંગડો થાય ત્યારે ઉતારી લઈ, તે ક્ષારને તડકે સૂકવી, વાટી શીશીમાં ભરી લેવો. જો હવા લાગશે તો ક્ષારનું પાણી થઈ જશે. એ ક્ષારમાંથી ત્રણે પ્રકારના ગુદમના રોગીને પેટના દુખાવાના રોગીને અથવા ખરોળ કે ચક્રતમાં સોજે આવ્યો હોય તેવા રોગીને એકેક વાલ, દિવસમાં ત્રણ વાર છાશ સાથે અથવા ગરમ પાણી સાથે આપવાથી ગુદમરોગ સારા થાય છે.

ઉદાવર્ત રોગ:—જે માણસ ભયથી, શોકથી લજ્જાથી અને આળસથી પોતાના શરીરમાં ઉત્પન્ન થતા તેર પ્રકારના વેગો પૈકી

૭૧૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

જે પ્રકારના વેગને રોકે છે, તે પ્રકારના પોતાના સ્થાનથી ચલિત થયેલા દોષોને તે તે સ્થાનમાં રહેલો અપાનવાયુ બહાર કાઢવા દે નહિ, અથવા તે તે સ્થાનોમાં રહેલા પિત્ત તથા કફને જોડતું પોષણ મળે નહિ; બલકે ઊલટા તેને સૂકવી નાખે. આથી શરીરમાં જે જે સ્થાનના વેગોને રોકવામાં આવે, તે તે સ્થાનના દોષોમાં હીન, મિથ્યા અને અતિયોગ થવાથી જે પીડા શરીરમાં ઉત્પન્ન થાય તેને ઉદાવર્ત રોગ કહે છે. કેટલાક દેશોમાં એવો રિવાજ છે કે, સભામાં બેઠેલો અથવા વડીલની પાસે બેઠેલો કોઈ પણ માણસ અધોવાયુને અવાજ સાથે જવા દે, તો તેની આબરૂ જાય. બલકે ભોગજોગે આધોવાયુ છૂટી ગયો તો તે માણસને એટલી બધી શરમ આવે, કે ઘણા દિવસ સુધી કોઈને તે માં પણ બતાવી શકે નહિ ! એવીજ રીતે અધોવાયુના વેગને, વિષ્ટાના વેગને, મૂત્રના વેગને, બગાસાના વેગને, આંસુના વેગને, છીંકના વેગને, ઓડકારના વેગને, ઊલટી, શુક્ર, ક્ષુધા, તૃષ્ણા, શ્વાસ અને નિદ્રાના વેગને રોકવાથી જુદી જુદી જાતના તેર પ્રકારના ઉદાવર્ત રોગ થાય છે. બીજા રોગોમાં મિથ્યા આહાર અને વિહાર અથવા કોઈ આંગતુક કારણથી રોગ ઉત્પન્ન થાય છે અથવા માનસિક વિચારથી રોગ ઉત્પન્ન થાય છે; પરંતુ આ ઉદાવર્તમાં લગ્નથી અધોવાયુ, આળસથી મળમૂત્ર, લયથી બગાસાં, છીંક, ઓડકાર, શુક્ર, ક્ષુધા, તૃષ્ણા, નિદ્રા અને શોકથી આંસુ, ઊલટી તથા શ્વાસના વેગને રોકવા પડતા હોવાથી કોઈ આંગતુક કારણ કહેવાય નહિ. એટલે ઉદાવર્તમાં જે જે વેગને રોકવાથી જે જે ઉપદ્રવો શરીરમાં વ્યાધિરૂપે જણાય છે, તેનું નિદાન કરવામાં ચિકિત્સકો મિથ્યા આહાર અને મિથ્યા વિહારથી ઉત્પન્ન થયેલા ઉપદ્રવો માનીને તેની ચિકિત્સા કરવા જાય તો તેમાં તે નિષ્ફળ નીવડે છે. કારણ કે મિથ્યા આહાર-વિહારથી દોષમાં તેનો હીન, મિથ્યા

શૂળરોગ, ગુદમરોગ ને ઉદાવર્તરોગ

૭૧૯

અને અતિયોગ થઈને દોષોના આશયને તથા અગ્નિની કળાને ખગાડી ઉપદ્રવરૂપે દેખાય છે. આ ઉદાવર્તમાં ભયથી, શોકથી અથવા આળસ કે લજ્જાથી શરીરના ચાલતા પ્રવાહને ઊલટી દિશામાં વહેવડાવવાથી મળમાં ખગાડ થઈ, પછીથી દોષો, ધાતુઓ, આશયો અને કળાઓમાં ખગાડ થાય છે. માટે રોગીએ કયા વેગને રોકેલો છે તે શોધી કાઢવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તે રોગી ઉપર કોઈ પણ જાતની ચિકિત્સા કૃપીભૂત થઈ શકતી નથી.

ઉદાવર્ત રોગમાં મુખ્યત્વે વાયુ પ્રાધાન્ય લોગવે છે, એટલે અધોવાયુ, મળ અને મૂત્ર રોકવાથી અપાનવાયુનો હીન, મિથ્યા કે અતિયોગ થાય છે. ક્ષુધા કે તૃષ્ણા રોકવાથી સમાનવાયુનો, ખગાસાં, ઓડકાર, ઊલટી અને શ્વાસ રોકવાથી પાનવાયુનો, નિદ્રા, આંસુ અને છીંક રોકવાથી ઉદાનવાયુનો તથા શુક્ર એટલે કામના વેગને રોકવાથી પાંચે વાયુનો હીન, મિથ્યા અને અતિયોગ થાય છે.

અધોવાયુ રોકવાથી વાયુ, મળ અને મૂત્રકબજ થાય છે, પેટ ચડે છે, પેટમાં દુઃખાવો થાય છે અને વખતે રોગી ખે-હોશ થાય છે. ઝાડો રોકવાથી પેટમાં ગુડગુડ શબ્દ થાય છે, ચૂંક આવે છે, ગુદામાં સોચા ભોંકાય એવી પીડા થાય છે, મળ કઠણ થઈ જાય છે અને વખતે મળની ગંધવાળા ઓડકાર આવે છે. મૂત્ર રોકવાથી મૂત્રાશય અને લિંગમાં શૂળ મારે છે; મૂત્રકૃચ્છ્ર થાય છે, માથામાં શૂળ મારે છે, ગાત્રો શિથિલ થઈ જાય છે, અંડકોશમાં પીડા થાય છે અને વખતે અંડની સંધિ ખેંચાઈ જાય છે. ખગાસું રોકવાથી ડોકની નસો અને ગળું તણાય છે, મસ્તકમાં વાયુની પીડા થાય છે અને તેમાંથી આંખના, નાકના, મુખના અને કાનના રોગો લાગુ પડે છે. આંસુ રોકવાથી નેત્રના રોગો અને માથા ઉપર ખોળે મૂક્યો હોય એવું થાય છે તથા વખતે પીનસ-રોગ થઈ જાય છે. છીંક રોકવાથી ડોકી ખેંચાય છે, કપાળ

૭૨૦ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

હુએ છે, અધુનું મુખ વાંકું થાય છે, આદાશીશી થાય છે અને બધી ઇંદ્રિયો હુબળા બને છે. ઓડકાર રોકવાથી કંઠ અને મોઢું ભર્યા જેવું લાગે છે અને તેમાં સોયો ભોંકાયા જેવી પીડા થાય છે, તોતડું ખોલાય છે; શ્વાસ અને પ્રશ્વાસ લેવાતા અટકી જાય છે અને વખતે હેઠકી જેવા વાયુમાંથી ઉત્પન્ન થનારા ભયંકર વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે. ઊલટીના વેગને રોકવાથી શરીરે ખૂબ-લી થાય છે, મોટાં મોટાં ઢીમાં થાય છે, અન્ન પર અભાવો થાય છે, મુખ પર કાળા ડાઘ પડે છે, સોજા અને પાંડુરોગ થાય છે, તાવ આવે છે અને વખતે કાઠનો અને વિસર્પનો ભયંકર વ્યાધિ થાય છે. કામના વેગને તથા શુક્રના વેગને રોકવાથી મૂત્રાશય-માં સોજો ચડે છે અને તેમાં અસહ્ય, તીવ્ર અને તીક્ષ્ણ વેદના થાય છે; પેશાબ કબજ થાય છે, શુક્રાશ્મરી (પથરી) બંધાય છે, વીર્ય ગળે છે અને વખતે ઇંદ્રિયના સોજાથી મનુષ્યનું મરણ થાય છે. ભૂખના વેગને રોકવાથી આંખે અંધારા આવે છે, શરીર કળે છે, અરુચિ થાય છે અને આંખોમાં ખાડા પડી જાય છે. તરસના વેગને રોકવાથી ગળું તથા મોઢું સુકાય છે, કાન બહેરા થાય છે, હૃદયમાં પીડા થાય છે અને શરીરની રસધાતુ સુકાય છે. શ્વાસો-શ્વાસના વેગને રોકવાથી હૃદયરોગ, મૂર્છા અને ગુદમની ગાંઠ થાય છે. નિદ્રાના વેગને રોકવાથી બગાસાં પર બગાસાં આવે છે ને આખું અંગ કળે છે, નેત્ર અને માથું અત્યંત ભારે થઈ જાય છે અને ઝોંકાં પર ઝોંકાં આવે છે.

ઉપર પ્રમાણેનાં તેર જાતનાં ઉદાવર્તનાં લક્ષણો ઉપરથી રોગનું સ્વરૂપ સમજાયા પછી જે જે કારણથી રોગ ઉત્પન્ન થયો હોય તે તે કારણોનો ત્યાગ કરવાથી અથવા જે જે વેગો રોકાયલા છે, તે તે વેગની પ્રવૃત્તિ કરાવવાથી, તે તે ઉપદ્રવોની શાંતિ થાય છે. પરંતુ ઉદાવર્તમાં ભયંકર રૂપો ધારણ કરનારા અધોવાયુ, મળ,

શૂળરોગ, ગુંદમરોગ ને ઉદાવર્તરોગ

૭૨૧

મૂત્ર, કામ અને શ્વાસના વેગને રોકવાથી જે રોગ થાય છે, તેની ચિકિત્સા દીપન, પાચન, અનુલોમન, શમન અને લેહન ઔષધોથી કરવી. સામાન્ય રીતે એ ચાર ઉદાવર્તમાં અમૃતહરીતકી, ક્ષુધાસાગરરસ, શ્રીફળક્ષાર, વિશાળાક્ષાર, સ્નુહીક્ષીર ગુટિકા અને હિંગાષ્ટકચૂર્ણ વધારે કામ કરે છે. અથવા કામના વેગને રોકવાથી થતા ઉપદ્રવમાં ચંદ્રપ્રભા ગુટિકા કે જે પ્રમેહના નિબંધમાં લખવામાં આવશે, તેનું સેવન કરવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે. તેવી રીતે ભૂખને રોકવાના ઉદાવર્તમાં તર્પણક્રિયા એટલે પેચા, ચવાગુ, વિલેપી વગેરે પકવાન્નો, દીપન પાચન એટલે હિંગાષ્ટક જેવાં ચૂર્ણો મેળવીને પાવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે. મળને રોકવાથી મળની ગાંઠ બંધાઈ ગઈ હોય તો તેના ગુદાદ્વારમાં સ્નેહણસ્તિ (પિચકારી) નો ઉપયોગ કરવો. અને તે પછી તેને સારક, અનુલોમન, અથવા લેહન ઔષધો એટલે હરડે, હિંગ અને કડુ જેવા પદાર્થો જેમાં આવ્યા હોય, એવાં ઔષધોની યોજના કરવી; એટલે ઉદાવર્ત રોગ મટી જશે. ઉદાવર્ત રોગમાંથી ઘણી વાર અનાહવાયુ જેને અત્રેણમાં 'ડિસ્પેપ્સિયા' કહે છે, તે થાય છે. એટલે તે રોગીથી ખવાતું નથી, ખાય તો હજમ થતું નથી અને પેટ ભારેનું ભારે જણાયા કરે છે. આથી દિન પર દિન પેટ વધતું જાય છે અને શક્તિ ઘટતી જાય છે. આવા રોગમાં પથ્યાગૂગળ, અમૃતહરીતકી અને કૃમિશત્રુ તથા શંખાવટીની બળે ગોળી દિવસમાં ત્રણ વાર બેત્રણ મહિના લાગટ આપવાથી અનાહવાયુ મટી જાય છે.

શૂઠ, ગુલ્મ અને ઉદાવર્તરોગના કેટલાક ઉપાયો

૧-વૈદ્ય ધીરજરામ દલપતરામ-સુરત

૧. ક્ષારામૃત ચૂર્ણ:-સંચળ તોલો ૧, સિંધવ તોલો ૧, સાજી તોલો ૧, વડાગરું મીઠું તોલો ૧, ટંકણખાર તોલો ૧,

૭૨૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

નવસાર તોલો ૧, બંગડીખાર તોલો ૧, ખડિયોખાર તોલો ૧, જવખાર તોલો ૧, મરી તોલા ૨, હરડે તોલા ૨, આમળાં તોલા ૨, સુવા તોલા ૨, સૂંઠ તોલા ૨, પીપર તોલા ૨, બહેડાં તોલા ૨, અજમો તોલા ૨ અને લસણની કળી તોલા ૫, લઈ પ્રથમ લસણ સિવાયની બધી વસ્તુઓને ખાંડી વસ્ત્રગાળ કર્યાં, પછી લસણને જુદું ઘૂંટી તેમાં ત્રણચાર લીંબુનો રસ નાખી ઘૂંટતા જલું અને થોડું થોડું પેલું ચૂર્ણ નાખતા જલું. સઘળું ચૂર્ણ તેમાં મળી જાય એટલે તેને છાયામાં સૂકવી ખાટલીમાં ભરી રાખવું. આ ચૂર્ણમાંથી બે આનીભાર ફાફી ઉપર આડુ-કુદીનાનો ઉકાળો પીવાથી શૂળ મટે છે. આ ચૂર્ણ ગભિંણી સ્ત્રી અને નાનાં બાળકોને આપવું નહિ.

૨. સંચળપાક ગુટિકા:—સંચળ તોલા ૧૫, પીપર તોલા ૬, મરી તોલા ૬, ટંકણખાર તોલા ૩, શાહજીરું તોલા ૨, જીરું તોલા ૨, જવખાર તોલા ૫, ચિત્રો તોલા ૨, અક્કલગરો તોલા ૬, સૂંઠ તોલા ૫ અને સિંધવ તોલા ૫ એ સર્વને ખાંડી તેમાં લીંબુનો રસ શેર ૨૥ નાખી તેને ચૂંદે ચઢાવી સારી પેઠે પકાવી પછી ખરલમાં નાખી બે દિવસ ઘૂંટીને વટાણા જેવડી ગોળી કરવી, એ ગોળી ૧ થી ૪ સુધી દિવસમાં ત્રણ વાર પાણી સાથે આપવાથી પરિણામશૂળ, ઉદરરોગ, મંદાગ્નિ અને પેટના વાયુને મટાડે છે.

૩. શંખાદિવટી:—શંખભસ્મ તોલા ૫, સંચળ તોલા ૫, સિંધવ તોલા ૫, અજમો તોલા ૫, સૂંઠ તોલા ૫, મરી તોલા ૫, શેકેલી હિંગ તોલા ૨૥, પીપર તોલા ૨૥, લવિંગ તોલો ૧ અને તજ તોલો ૧ એ સઘળાંને લીંબુના રસમાં ઘૂંટી ચણા જેવડી ગોળી વાળવી. એકથી બે ગોળી પાણી સાથે દિવસમાં બેથી ત્રણ વખત આપવાથી શૂળ મટે છે.

૪. લેપ:—ઘોડાવજ, સેકટાનું મૂળ, સાખરશિંગુ, આંખા-

શૂળરોગ, ગુદમરોગ ને ઉદાવર્તરોગ

૭૨૩

હળદર અને વછનાગ એ સર્વને લીલી હળદરના રસમાં ઘસીને તેમાં જરા ચોખ્ખી હિંગ નાખીને ગરમ કરીને ચોપડવાથી વાંસા તથા પાંસજાનું શૂળ મટે છે.

૨-વૈદ્ય સ્વનાથસિંગ ગયાદીન-સુરત

શૂળગજકેશરી:-શેકેલા ઝેરકચૂરા તોલા, ૨, શેકેલાં કાચકાં તોલા ૨, હિંગ તોલો ૦ા, ટંકણ તોલો ૦ા, અજમે તોલો ૦ા, પીપર તોલો ૦ા, પીપળીમૂળ, ચવ્વક, કાળાં મરી, સૂંઠ, હરડે સાજી, સિંધવ, જવખાર, સંચળ, ગંધક અને પારો એ ૦ા ૦ા તોલો લઈ વાટી લીંબુના રસમાં બે થી ત્રણ વાર એકેકી ગોળી પાણી સાથે આપવાથી શૂળ મટે છે.

૩-વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી-વાગડ

૧. શૂળ:-સૂંઠ, જીરું, વછનાગ, મરી, વજ, હિંગ અને સિંધવ સમભાગે લઈ ગોળમાં ચણા જેવડી ગોળી કરી એકેકી આપવાથી શૂળ મટે છે.

૨. સાજીખાર, સૂંઠ અને હિંગની ફાકી ગરમ પાણી સાથે આપવાથી શૂળ મટે છે.

૩. ઘોડાની લાદનો રસ કાઢી તેમાં હિંગ નાખી પાવાથી શૂળ મટે છે.

૪. કળશીના કાઠામાં હિંગ, સૂંઠ અને સિંધવ નાખી પીવાથી શૂળ મટે છે.

૫. ખડેડાં, સૂંઠ, હિંગ અને હીમજ એકેક ભાગ અને કાચકાના ગોટા ત્રણ ભાગ લઈ એનું ચૂર્ણ કરી એરંડિયા તેલમાં કરમોલી આપવાથી શૂળ મટે છે.

૬. ત્રિકટુ, પીપરીમૂળ, વજ, હિંગ, જીરું, શાહજીરું અને વજ-

૭૨૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

નાગ; સમભાગે લઈ લીંબુ તથા આદુના રસમાં ખલી મરી જેવડી ગોળીવાળી, ઊના પાણી સાથે આપવાથી આઠ પ્રકારનાં શૂળ મટે છે.

૭. શેકેલા ઝેરકચૂરા, ગંધક, સૂંઠ, મરી, પીપર, સિંધવ, હરડેદળ અને કુલાવેલી હિંગ; એ બધાંનું ચૂર્ણ કરી વાલ ૧, ઊના પાણી સાથે આપવાથી શૂળ મટીને ભૂખ લાગે છે.

૮. સાબરશિંગાની ભસ્મ તોલો ૦૧ અને હિંગ તોલો ૦૧ એ બેને એકત્ર કરી ૦૧૧ તોલા ઘી સાથે ચાટવાથી શૂળ મટી જાય છે.

૯. રાજગરીનાં ખીજ ૧ વાલને આશરે પાવાથી વાઢ મટી જાય છે.

૪-માસ્તર નરભેરામ હરજીવન-નવાગામ

૧. સૂંઠ, સાજી અને હિંગ સમભાગે લઈ ખારીક ચૂર્ણ કરી ગરમ પાણી સાથે આપવાથી શૂળ મટી જાય છે.

૨. આમળાંનું ચૂર્ણ ઘીસાકરમાં આપવાથી મસ્તકશૂળ મટે છે.

૫-વૈદ્ય બાળાશંકર પ્રભાશંકર-નાંદોદ

આસન રૂ. ૨ ભાર. સૂંઠ રૂ. ૨ ભાર, હીમજી હરડે રૂ. ૪ ભાર અને સંચળ રૂ. ૪ ભાર લઈ એને વાટી વસ્ત્રગાળ કરી ૦૧૧ રૂપિયા ભાર વજનને પાણી સાથે આપવાથી બે વખતમાં ગમે તેવી ચૂંક, હથે તો મટશે.

૬-વૈદ્ય નંદરામ પ્રાગજી વકીલ-નાગેશ્રી

૧. કડુ તોલો ૧, ગરમાળાનો ગોળ તોલો ૧, ઈંદ્રવરણું તોલો ૧, લસણ તોલો ૧, કેરડાનાં કુમળાં રૂળ તોલો ૧, કાચકાની મીજ તોલો ૧, રાઈ તોલો ૦૧, પીપર તોલો ૦૧, હિંગ તોલો ૦૧ અને ગૂગળ તોલો ૧, એ સર્વને વાટી કુંવારના રસમાં ચણીબોર જેવડી ગોળીઓ કરવી. પછી કુંવારના રસમાં અગર ગરમ પાણીમાં

શૂળરોગ, ગુદમરોગ ની ઉદ્ધારતરીંગ ૧૧૧ ૭૨૫

અગર ઘોડાની તાજી લાદના રસમાં ગોળી ૨ થી ૩ આપવી. એ ગોળી શૂળ, ગુદમ, અનાહ, પેટપીડા અને બંધકોશ માટે ઉત્તમ છે.

૨. ઊંચી હિંગ ૧ ભાગ, તેનાથી ત્રણગણો સિંધવ, તેનાથી ચારગણું એરંડિયું અને તેથી બમણો લસણનો રસ મેળવીને અવલેહ બનાવવો. એ ચાટવાથી શૂળ, ગુદમ, પેટપીડા, અનાહ, ટાઢિયો તાવ, પેટનો વાયુ, સંધિવા, ઇત્યાદિ વાયુ તથા શરદીના રોગો ઉપર એક અદ્ભુત ઇલાજ છે.

૩. સૂંઠ તોલો ૧, બોળ તોલો ૨, કાળા તલ તોલો ૪, લસણ તોલો ૪, હિંગ તોલો ૦૧, લિલામાંનો મગજ તોલો ૧ લઈ વાટી ચૂર્ણ કરી રોગીને ૦૧ તોલો સુધી આપી ઉપર ગરમ દૂધ પાવાથી હૃદયરોગ, ગુદમ, શૂળ, અનાહ, અર્શ, ચેનિશૂળ, ઝાડાની કબ-જિયાત અને વાયુ ટળી જાય છે. એ સિદ્ધોપચાર છે.

૭-વૈદ્ય ભોળાનાથ નર્મદાશંકર સ્માર્ત-સુરત

૧. લીંબુનો રસ શેર ૧, સિંધવ તોલો ૬ અને નવસાર તોલો ૬ લઈ ખાંડી એકઠું કરી જ્યારે ક્ષાર ગળી જાય એટલે ગાળીને શીશીમાં ભરી લેવો. તેમાંથી તોલો ૦૧ થી ૦૧૧ સુધી કાચની ચલાણી અથવા હાથની હથેલીમાં લઈને ચાટી જવાથી પેટનો ગમે તેવો દુખાવો હોય તેને તરત બંધ કરે છે. અજીર્ણ તથા ગુદમ ઉપર પણ વપરાય છે.

૨. નેપાળો તોલો ૦૧, હીમજ તોલો ૧, નસોતર તોલો ૧, સોનામકઈ તોલો ૧, એળિયો તોલો ૧, સર્વનું ચૂર્ણ બનાવી ૦૧૧ તોલો ગરમ પાણી સાથે સવારસાંજ આપવું. ખોરાકમાં કઠ્ઠા દૂધ-ભાત કે દૂધને રોટલોજ આપવો. ખોરાક ઊનો ઊનો ખાવો. હાથ-પગ પણ ગરમ પાણીએ ધોવા. આ પ્રયોગથી કાળા કીચડ જેવા

૭૨૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

હસ્ત લાગે છે, પાણી બધું નીકળી જાય છે, પેટ બેસી જાય છે અને સોજાં બિતરી જાય છે. જે પરેજી સખત રાખે તો નાળકોટ, ગળાં-દર, કઠોદર વગેરે રોગો પણ સારા થાય છે.

૮-વૈદ્ય નૂરમહમદ હમીર-રાજકોટ

રાઈ, સરગવો, ગોળ, મીઠું અને હળદર, એને કુંવારના રસ-માં ઘૂંટી તૈયાર રાખવું. (એ દવા બગડતી નથી.) પછી શૂળ નીકળતું હોય તથા સાંધાનો સોજો, ઉધરસ અને દમમાં છાતી પર, બિલટીમાં લીવર પર અને બરોળ પર એનો લેપ મારવાથી ટિન્ચર આયોડિન જેટલું કામ કરે છે.

૯-વૈદ્ય મણિશંકર જદવજી જોશી-કાનપર

ઘોડીનાં લીંડાંના રસમાં હિંગ નાખી પાવાથી સખત શૂળ તરત બંધ થાય છે.

૧૦-એક વૈદ્યરાજ જેમનું નામહામ મળ્યું નથી

૧. કાચકાનાં બીજ ૩ ભાગ, સંચળ ૧ ભાગ, હરડેદળ ૧ ભાગ, એળિયો ૧ ભાગ, ટંકણ ૧ ભાગ અને દિકામાલી ૧ ભાગ, લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી પાણીમાં વાટી ગરમ કરી પેટે ચોપડવાથી બાળકોના પેટમાં રહેલો ભાર, કૃમિ, શૂળ વગેરે પેટના વ્યાધિ મટે છે.

૨. ગજો, સૂંઠ, દેવદાર, ખપાટનાં મૂળ અને એરંડમૂળ, સમભાગે લઈ ઉકાળો કરી ખાવાથી હૃદયશૂળ મટે છે.

૧૧-વૈદ્ય ધીરજીરામ દલપતરામ-સુરત

૧. ગુદમહરગુટિકા:-મોટી એરંડીનો મગજ શેર ૦૫, સંચળ શેર ૦૫, સિંધવ નવટાંક, સાજીખાર તોલા ૨૫, સૂંઠ તોલા ૧૫, કાળાં મરી તોલા ૧૫, પીપર તોલા ૧૫, તજ તોલા ૧૫, ગૂગળ

શૂળરોગ, ગુલ્મરોગ ને ઉદાવર્તરોગ

૭૨૭

તોલા ૫, લસણ તોલા ૫, કડુ તોલા ૫, લવિંગ તોલા ૨૫, આકડાનાં ફૂલની કળી તોલા ૫ અને ગોમૂત્ર શેર ૩૦, એ સર્વ વસ્તુ ખાંડી ગોમૂત્રમાં મેળવી કઢાઈમાં ચૂલે ચડાવવી. નીચે ધીમે તાપ કરવો અને ખડપાથી હલાવતા જવું. જ્યારે ગોળ જેવો પાક થાય ત્યારે નીચે ઉતારી ઠંડું પડવા દેવું. પછી તેમાંથી અગ્નિગળ પ્રમાણે વધુમાં વધુ ૦૫ તોલા સુધી દિવસમાં બે વાર કુંવારના રસ સાથે આપવું. ખટાશ અને વાયડી ચીજ ખાવા દેવી નહિ. જો આ ઉપાય બરાબર ૨૧ દિવસ કરવામાં આવે, તો જૂનામાં જૂનું ગુલ્મ મટે છે. ૨૧ દિવસથી વધારે ખાવામાં હરકત નથી.

૨. સાગનાં બીજ તોલા ૨૫, વાંસની ગાંઠ તોલા ૨૫, લવિંગ તોલા ૦૫ અને સંચળ તોલા ૦૫ લઈ એ સર્વને ખાંડી ઉકાળો કરી દિવસમાં એક વાર પાવાથી ગુલ્મ મટે છે.

૧૨-વૈદ્ય બાળકૃષ્ણ રત્નેશ્વર-સુરત

મહાકાલચૂર્ણ:-મીઠું, સંચળ અને સિંધવ એ વીશ વીશ તોલા, મરી, સંચોરો, બંગડીખાર, સમુદ્રકીણ, જવખાર, સૂંઠ, સૂરોખાર, અજમો અને અકલગરો, એ સર્વ બળે તોલા લેવાં; પીપર, હરડેદળ, બહેડાંદળ, આમળાં, લવિંગ, જાયફળ, જવત્રી, ચિત્રો, હિંગ, વરિયાળી અને અજમોદ એ સર્વ એક એક તોલા લેવાં; સોનામુખી તોલા ૪, સિલામાં નંગ ૧૫, આકડાનાં પાકાં પાન નંગ ૨૫ અને ધંતૂરાનાં પાન નંગ ૨૫, એ સર્વને વાટીને એક માટીના વાસણમાં ભરીને મુખે મુદ્રા દઈને ગજપુટ અગ્નિ આપવો. સ્વાંગશીતળ થયે તેને વાટીને આદુના રસની તથા લીંબુના રસની એક એક ભાવના આપીને સૂકવીને રાખી મૂકવું. પછી અગ્નિગળ બોધને આપવાથી ચક્રત, પત્રીહા, ગુલ્મ પેટનું શૂળ, વગેરે રોગોને માટે છે.

૭૨૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

૧૩-વૈદ્ય રાધવલ્લ માધવલ્લ-ગોંડલ

૧. ગુદમ મોટે:-આકડાના દૂધમાં કે રસમાં સાજીખારને ખરલ કરી ગોળી વાળી સુકાવી ગજપુટનો અગ્નિ આપવો જેથી સફેદ લસમ થાય છે. એ લસમને વાવડિંગના અનુપાતમાં આપવાથી ગુદમ મોટે છે.

૨. ફટકડી, નવસાર, ટંકણખાર અને સૂરોખાર, એ સર્વ સમભાગે લઈ વાટી ગોળ સાથે આપવાથી ગુદમ મોટે છે.

૧૪-વૈદ્ય લક્ષ્મીશંકર જાદવલ્લ-ધંધુકા

કુલાવેલ ફટકડી, ટંકણખાર, કાચલવણ, એળિયો, હરડેદળ, લીંડીપીપર, આમળાં, અજમોદ, સાજીખાર, રાઈ, કાળીજીરી અને ગોળ, એ સર્વે વાટી વસ્રગાળ કરી અડધા રૂપિયાભારને આશરે ગરમ પાણીમાં આપવાથી ગુદમ મોટે છે.

૧૫-વૈદ્ય છગનલાલ આત્મારામ-સુરત

વાયુકફ ચૂર્ણ:-કાલમ તોલા ૫, કાળાં મરી તોલા ૫, સૂંઠ તોલા ૫ અને ખુંદ શેકેલા તોલા ૨૦ એ ચારે વસ્તુઓને ખાંડી વસ્રગાળ ચૂર્ણ કરી, બે વાલ ચૂર્ણ અને એક વાલ સિંધવ અથવા સાજીખાર મેળવી આદુના રસ સાથે ખાવાથી શૂળ ને ગુદમ મોટે છે.

૧૬-વૈદ્ય નંદરામ પ્રાગલ્લ-નાગેશ્રી

શંખદાવની સહેલી કૃતિ:-નવસાર, સૂરોખાર, ફટકડી, અને જવખાર, એ ચારેને સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી, લીંબુના રસમાં કાલવી પછી રોટલા બે ઘડિના બનાવી, વચ્ચે ખાડો કરી, તેમાં આ ક્ષાર કાલવેલ નાખી, ઉપર બીજો રોટલો ઢાંકી બંને રોટલાને સાંધો બીડી રોટલાને પાણી લગાવી આ લેપ કરી કાટ પૂરી ઘઈ,

હૃદયરોગ

૭૨૯

તે ખાટાને ખાંને ખાજી તવીમાં બદામી રંગનો થતાં સુધી પકાવી, કપડેથી ઉઠાવી હલાવી જોવો. અંદર રસનો જમાવ થયો જણાય ત્યારે એક શીશીના અગર ખ્યાલાના મુખ પર મૂકી વચ્ચે સલા-કાથી કાણું પાડવું, એટલે શંખદ્રાવ તેમાં દ્રવી પડશે. આ ક્ષાર અઢીથી પાંચ તોલા પાણીમાં ૫ થી ૧૦ ટીપાં નાખી પાવાથી ગુદમ, અનાહ, શૂળ, યકૃત, ખરોળ, વિદ્રધિ અને અશ્મરી એ રોગોને હણવામાં ઘણોજ સારો છે. અશ્મરી (પથરી) ને કોડીની પેઠે ઓગાળી તોડી નાખે છે.

૧૭-વૈદ્ય મણિશંકર જાદવજી જોશી-કાનપુર

ગુદમ માટે:-ઘી ગરમ કરી નવટાંકથી ૦૧ શેર સુધી શક્તિ પ્રમાણે પાવાથી ગોળા તુરત ખેસી જાય છે.

૧૬-હૃદયરોગ

અતિ ઉષ્ણ, અતિ લારે, અતિ ખાટા, અતિ તૂરા અને અતિ કડવા પદાર્થો ખાવાથી, બહુ થાક લાગવાથી, ટેવ વિના ડુંગર પર કે ઝાડ પર ચડવાથી, જમ્યા પર ફરી જમવાથી, અતિ ચિંતાથી કે મળમૂત્રાદિકના વેગને અટકાવવાથી વિકારયુક્ત થયેલા દોષો હૃદયમાં રહેલા રસને દુષ્ટ કરી હૃદયમાં ઘણી જાતની પીડા ઉત્પન્ન કરે છે, તેને હૃદયરોગ કહે છે. તે હૃદયરોગ વાતજ, પિત્તજ કફજ, સન્નિપાતજ અને કૃમિજન્ય એ રીતે પાંચ પ્રકારના છે. આ ઠેકાણે કોઈ શંકા કરે કે, શરીરમાં રસ ઉત્પન્ન થાય છે તે કોઠામાં થાય છે અને જ્યારે કોઠામાંથી પ્લીહા તથા યકૃતમાં આવીને રંજકપિત્ત સાથે મળે છે, ત્યારે રુધિર કહેવાય છે અને તે રુધિર હૃદયમાં જઈ સ્વચ્છ થઈ શરીરને પોષણ આપવા રક્તવાહિની શિરાઓ

૭૩૦ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

દ્વારા શરીરમાં ફરવા જાય છે; તો પછી હૃદયમાં રહેલા રસને દુષ્ટ કરવાનો સંભવ કયાંથી હોય ? આના ખુલાસામાં જણાવવાનું કે, રસની ઉપર રંજકપિત્તે રંગ ચડાવ્યો હોય છતાં જ્યાં સુધી રક્ત દ્રવરૂપમાં રહે છે ત્યાં સુધી તે રસ ગણાય છે. ખીજી રીતે લઈએ તો આખા શરીરમાં જે જે સ્થળે પસીનો થાય ત્યાં ત્યાં રસધાતુ રહેલી છે. એટલા માટે નિદાનશાસ્ત્રે હૃદયમાં રહેલા રસને દુષ્ટ કરવાનું લખેલું છે. વાયુ, પિત્ત, કફ, ત્રિદોષ તથા કૃમિથી ઉત્પન્ન થતા પાંચ પ્રકારના હૃદયરોગનાં વિસ્તારપૂર્વક લક્ષણો જણાવવા માટે માધવનિદાન જોડે. પરંતુ ત્રિદોષસિદ્ધાંતના નિયમ પ્રમાણે જ્યારે સમાનવાયુમાં કલેદન કફનો મિથ્યાયોગ થાય છે અને પાચકપિત્તનો હીનયોગ થાય છે, તેથી હૃદયમાં પાનવાયુનો અતિયોગ અને અવલંબન કફનો મિથ્યાયોગ થઈ સાધકપિત્તનો હીનયોગ થાય છે. તેથી જો વાયુનો વિકાર વધારે હોય તો હૃદયમાં સોયો ખોસ્યા જેવી પીડા અને શૂળ થાય છે. જો કફનો મિથ્યાયોગ હોય તો ઊખકા, વારંવાર થૂંકવું વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે અને પિત્તનો વિકાર હોય તો આંખે અંધારા આવે છે. પરંતુ ત્રણે દોષનો છૂટા ન પડે એવો હીન, મિથ્યા કે અતિયોગ થયો હોય, તો ઉપર જતાવેલા ત્રણે જાતના ઉપદ્રવો જણાય છે. પરંતુ જ્યારે પાનવાયુનો હીનયોગ, સાધકપિત્તનો અતિયોગ અને અવલંબન કફનો મિથ્યાયોગ થયો હોય, તો અવલંબન કફમાં ચાર જાતનાં કૃમિ એટલે જંતુ ઉત્પન્ન થાય છે. આથી હૃદયમાં તીવ્ર પીડા સાથે ટાંક-ણીઓ ખોસ્યા જેવું દુઃખ થાય છે અને તે સાથે ચળ આવે છે. એવી રીતે પાંચ પ્રકારના હૃદયરોગ પૈકી કેાઈ પણ પ્રકારનો હૃદયરોગ થયો હોય, છતાં દુષ્ટ અંતઃકરણવાળો અને જેની ઈંદ્રિયો વશનથી એવો પુરુષ, તલ, દૂધ, ગોળ ઇત્યાદિ કફને ઉત્પન્ન કરનારા પદાર્થોનું સેવન કરે, તો તે રોગીને હૃદયમાં ગાંઠ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે

હૃદયરોગ

૭૩૧

ગાંઠને અંતરવિદ્રધિના નામથી ઓળખવી પડે છે; કારણ કે શરીરમાં રહેલાં એકસો ને સાત મર્મસ્થાનો પૈકી સાંધાઓમાં અથવા ગળું, ખભા, હૃદય, વાંસો, ડોક, હાથ, ગુદા, હાથપગના સાંધાઓ તથા વૃષણ ઇત્યાદિકમાં તેમાંના એકાદ ભાગમાં કલેદન કફને લીધે શરીરના કેમળ ભાગમાં રસધાતુ મિશ્ર થઈ, વાયુના અતિયોગથી ગાંઠ (વિદ્રધિ) બનાવે છે. આથી શરીરના કેમળ ભાગ એટલે મર્મસ્થાન લેદાયાથી તે સ્થાનનો આત્મા તે સ્થાનને છોડી દે છે; અને ત્યાં જંતુ ઉત્પન્ન થાય છે એટલે તે રોગી હરતાંફરતાં, ખાતાં-પીતાં તુરત મરણ પામે છે. પાંચે પ્રકારના હૃદયરોગ પૈકી કેાઈ પણ પ્રકારના હૃદયરોગમાં હૃદયમાં જે ગાંઠ બંધાયે હોય તે તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ; પરંતુ હૃદયમાં અસહ્ય શૂળ મારતું હોય તે મૃગશૃંગ પુટપાક એક વાલ ધી સાથે ચટાડવો તેથી શૂળ તરત ખેંસી જાય છે. એકંદરે હૃદયરોગ ઉપર અર્જુનાસવ ઘણું સરસ કામ કરે છે. એ અર્જુનાસવ નીચે પ્રમાણે બનાવવો.

અર્જુનાસવ:-અર્જુનસાદડાની છાલ દશ રતલ, કાળી દ્રાક્ષ પાંચ રતલ અને મહુડાં બે રતલ એ ત્રણેને આઠ મણ પાણી મૂકી ઉકાળવાં. જ્યારે એક મણ પાણી બાકી રહે ત્યારે ધાવડીનાં ફૂલ બે રતલ તથા ગોળ દશ રતલ નાખીને મેળવીને વાસણમાં ભરીને એક મહિના સુધી રહેવા દેવું; એટલે અર્જુનાસવ અથવા અર્જુનારિષ્ટ તૈયાર થાય છે. એ આસવ દિવસમાં બે વાર રોગીને અનુકૂળ પડતો ખોરાક ખવડાવ્યા પછી ઓછામાં ઓછો એક તોલો અને વધુમાં વધુ ચાર તોલા સુધી આપવાથી, હૃદયના તમામ રોગો તથા ફેફસાંમાં આવેલા સોજા વગેરેને મટાડે છે. આ આસવ બનાવતાં સાવધાની એટલી રાખવાની છે કે, દર અઠવાડિયે એને તપાસતા રહેવું. એટલે એની અંદરના પદાર્થો જે છારીના રૂપમાં ઉપર આવી થર બંધાયે હોય તે કાઢી નાખવો.

૭૩૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

એવી રીતે જ્યારે ફૂગ કે થર આવતો બંધ થાય ત્યારે તે ઉપયોગમાં લેવો.

અર્જુનઘૃતઃ—અર્જુનસાદડાની છાલ શેર પાંચ લઘુ તેને ખાંડી પાંચ શેર દૂધમાં ચટણી બનાવી, તેમાં ગાયનું ઘી શેર એક નાખી ઉકાળતાં ઘી માત્ર બાકી રહે તે ઘી પાવાથી અથવા ખવડાવવાથી હૃદયરોગના રોગીને ઘણો ફાયદો કરે છે. પરંતુ એ જાતનું ઘી બનાવતાં પ્રથમ સાદડાની છાલને સોળગણા પાણીમાં ઉકાળી, એથો ભાગ પાણી રહે ત્યારે તેને ગાળી, તેમાં એક શેર ઘી તથા પાંચ શેર દૂધ નાખી ઉકાળવું. પછી ઘીનો મૃદુપાક થાય એટલે બળતાં દૂધનો માવો થઈ ઘીમાં પાકી કેમળ દાણો પડે, ત્યારે તેમાં થોડું પાણી નાખી એ ઊભરા આવવા દઈ, નીચે ઉતારી મૂકી રાખવું. એટલે બીજે દિવસે તમામ ઘી ઉપર તરી આવશે અને ઘીનો બગાડ થશે નહિ. તે ઘીને કકડાવી પાણીનો ભાગ બળી જાય ત્યાર પછી એકથી ચાર તોલા સુધી રોગીને આપવું. અમારા વિચાર પ્રમાણે રોગીને ખાનપાનમાં આ અર્જુનઘૃત આપવાથી અને ઔષધ તરીકે અર્જુનાસવ આપવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે એવો ખાસ અનુભવ છે. પણ એટલી વાત યાદ રાખવી કે, રોગીના હૃદય ઉપર ફલાલીનનું કપડું જરા પણ રહેવા દેવું નહિ અને જેમ બને તેમ છાતી તદ્દન ખુલ્લી રાખવી.

૧૭-મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રધાત અને અફમરી-ફમેહ રોગ

શક્તિ ઉપરાંત કસરત કરવાથી, તીક્ષ્ણ ઔષધ ખાવાથી, લૂખાસૂકા પદાર્થો ખાવાથી, દરરોજ મદિરાપાન કરવાથી, હંમેશાં ઘોડા પર બેસી ફરવાથી, જળસમીપ ઊડનારાં પક્ષીઓનું માંસ ખાવાથી, માછલાંને આહાર કરવાથી અને જમ્યા પર ફરી જમવાથી તથા કાચા પદાર્થોનું સેવન કરવાથી-આ પ્રત્યેક દોષથી ત્રણ, સન્નિપાતથી એક, શલ્યથી એક, મળથી એક, વીર્યથી એક અને પથરીથી એક મળી આઠ પ્રકારનાં મૂત્રકૃચ્છ્ર થાય છે. ઉપર બતાવેલા આહાર અને વિહારથી અપાનવાયુ, કલેદન કફ અને પાચકપિત્તનો હીન, મિથ્યા અને અતિયોગ થવાથી, વાયુ મૂત્રાશયમાં જઈ મૂત્રને વહેનારા, ધારણ કરનારા અને માર્ગ આપનારા સ્નાયુઓના સોતોને સૂકવી મૂત્રના માર્ગને રોકે છે. આથી પીડાસહિત રહી રહીને થોડો થોડો પેશાબ થાય છે, જેને મૂત્રકૃચ્છ્ર કહે છે. જ્યારે અપાનવાયુનો અતિયોગ થઈ કલેદન કફનો હીન-યોગ થાય છે, તેથી અંડસંધિ, મૂત્રાશય અને ઉપસ્થ ઇન્દ્રિયમાં તીવ્ર વેદના થઈ મૂત્ર ટીપે ટીપે ઊતરે છે, તેને વાતિક મૂત્રકૃચ્છ્ર કહે છે. જ્યારે અપાનવાયુમાં પિત્તનો અતિયોગ થાય છે અને કફનો મિથ્યાયોગ થવાથી મૂત્રના માર્ગમાં દાહ ઉત્પન્ન કરે છે, ત્યારે વેદનાસહિત જે પીગું, કિંચિત લાલ અને થોડું થોડું પરાણે મૂત્ર છૂટે છે, તેને પૈત્તિક મૂત્રકૃચ્છ્ર કહે છે. જ્યારે અપાનવાયુના હીનયોગથી કલેદન કફનો અતિયોગ થાય છે અને પાચકપિત્તનો મિથ્યાયોગ થાય છે, ત્યારે અસ્તિ ભારે થઈ તેના પર સોજો ચડે

૭૩૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

છે. આથી મૂત્રનો રંગ તેલિયો તથા ચીકણો જણાય છે, તેને કફજ મૂત્રકૃચ્છ્ર કહે છે. જ્યારે ત્રણે પ્રકારનાં લક્ષણો ત્રણે પ્રકારની પીડાવાળાં જણાય છે, ત્યારે સન્નિપાતજ મૂત્રકૃચ્છ્ર કહેવાય છે.

જ્યારે મૂત્રને વહેનારી નળીઓમાં પેટમાં રહેલા ગર્ભથી સંકેાય થાય છે, અથવા હોજરીમાંથી કોઈ પદાર્થ ખસ્તિમાં ઊતરી પડી મૂત્રનળીઓને વીંધી નાખી અપાનવાયુને કોપાવે છે, ત્યારે ભયંકર મૂત્રકૃચ્છ્ર થાય છે, તેને શલ્યજ મૂત્રકૃચ્છ્ર કહે છે. જ્યારે અપાનવાયુનો અતિયોગ, પાચકપિત્તનો હીનયોગ ને કલેહન કફનો મિથ્યાયોગ થાય છે, ત્યારે વાયુ મળને અત્યંત સૂકવી આધમાન, શૂળ સાથે પેશાબને બંધ કરે છે, જેને મળથી ઉત્પન્ન થયેલો મૂત્રકૃચ્છ્ર કહે છે. અપાનવાયુ મૂત્રાશયમાં રહેલા કફને સૂકવીને તેની પથરી બનાવે છે. આ પથરી વાયુથી પ્રેરાઈને મૂત્ર-નળીની સામે આવવાથી પીડાસહિત થોડો થોડો પેશાબ થાય છે, તેને અશ્મરીજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્ર કહે છે. જ્યારે વાયુ, પિત્ત અને કફનો પરસ્પર હીન, મિથ્યા અને અતિયોગ થવાથી વીર્યવાહિની શિરાઓમાં વીર્ય સુકાઈ જવાથી વીર્યની સાથે થોડો થોડો પેશાબ ઊતરી મળદ્વાર તથા ઉપસ્થ ઇન્દ્રિયમાં તીવ્ર વેદના થાય છે, તેને શુક્રજ મૂત્રકૃચ્છ્ર કહે છે. એવી રીતે આઠ પ્રકારના મૂત્ર-કૃચ્છ્ર રોગો ગણેલા છે. પરંતુ એકંદરે જોતાં વાયુનો અતિયોગ થવાથી પિત્તનો હીનયોગ થાય છે, અને કફનો મિથ્યાયોગ થાય છે એટલે મળ અને ધાતુઓ વિકારને પામી સુકાય છે. આથી મૂત્ર વેદનાસહિત થોડું થોડું ટપકે છે તેને મૂત્રકૃચ્છ્ર કહેવાય છે.

મૂત્રઘાત રોગ:-પેશાબનું અટકી અટકીને આવવું અથવા પેશાબ તદ્દન બંધ થઈ જવો એને મૂત્રઘાત રોગ કહે છે. અપાન-વાયુના અતિયોગથી અને કલેહન કફના હીનયોગથી તથા પાચક-પિત્તના મિથ્યાયોગથી, જુદાં જુદાં લક્ષણોવાળો અને જુદાં જુદાં

મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રઘાત અને અશ્મરી-પ્રમેહ રોગ ૭૩૫

નામોવાળો તેર પ્રકારનો થાય છે. જેમકે (૧) વાતકુંડલિકા, (૨) અષિલા, (૩) વાતબસ્તિ, (૪) મૂત્રાતીત, (૫) મૂત્રજઠર, (૬) મૂત્રોત્સંગ, (૭) મૂત્રક્ષય, (૮) મૂત્રગ્રંથિ, (૯) મૂત્રશુક્ર, (૧૦) ઉષ્ણવાત, (૧૧) મૂત્રશાદ, (૧૨) ત્રિડવિઘાત અને (૧૩) બસ્તિકુંડળ. એ પ્રમાણે વાયુ, પિત્ત ને કફના હીન, મિથ્યા અને અતિયોગથી પેશાબ કષ્ટથી આવે છે, પેશાબ બળતરા સાથે આવે છે, પેશાબમાં ગાંઠ બંધાઈ જાય છે અને પેશાબ વીર્ય સાથે આવે છે. તે તે લક્ષણોવાળા રોગનાં નામો ઉપરથી તેના ગુણદોષ જાણી શકાય છે. માટે અત્રે જુદા લખ્યા નથી. પરંતુ જુદાં જુદાં લક્ષણો જાણવાં હોય તેણે માધવનિદાનમાં જોઈ લેવાં. મૂત્રઘાતનો રોગ પેશાબ રોકવાથી, પેશાબની હાજત થઈ હોય તેવી અવસ્થામાં મૈથુન કરવાથી, વીર્યને રોકવાથી તથા મળને રોકવાથી થાય છે. તેમાં વાતકુંડલિકા, મૂત્રજઠર, મૂત્રગ્રંથિ, મૂત્રશુક્ર તથા ત્રિડવિઘાત અને બસ્તિકુંડળ એટલા અસાધ્ય છે તથા બાકીના કષ્ટસાધ્ય છે.

અશ્મરી (પથરી) :-જે વખતે અપાનવાયુ મૂત્રને રોકવાથી અથવા વીર્યને રોકવાથી અથવા પેટ સુધી પાણીમાં ઊતર્યા પછી પાણીમાં ઊભા રહી પેશાબ કરવાથી બસ્તિ એટલે મૂત્રાશયમાં આવી વીર્યને અથવા પિત્તને અથવા કફને પોતાના રૂક્ષ ગુણથી સૂકવે છે, ત્યારે તેની પથરી ઉત્પન્ન થાય છે, તે અશ્મરી રોગ વાયુથી, પિત્તથી, કફથી અને વીર્યથી એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારથી થાય છે. પરંતુ ઉપરનાં કારણો સિવાય ઘણીખરી પથરી બાળકોને થાય છે; કે જેમાં ઉપર લખેલાં કારણોનો સંભવ નથી. પરંતુ ભારે, મીઠા, ઠંડા અને ચીકણા પદાર્થો અતિશય પ્રમાણમાં બાળકોના અથવા બાળકોની માતાના ખાવામાં આવે છે, જેથી તેની ઇન્દ્રિય નાની અને કોમળ હોવાથી તેમાં પથરી બંધાઈ જાય છે. તેવી રીતે શુક્રાશ્મરી ઘણું કરીને પુખ્ત વયના પુરુષોનેજ

૭૩૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

થાય છે. કારણ કે સ્ત્રીસંગ કરતાં સ્થાનમાંથી છૂટેલા શુક્રને કામતૃપ્તિ સંપૂર્ણપણે ન કરતાં ને પરાણે ધરી રાખવામાં આવે, તો અપાનવાયુ તેવા સ્થાનભ્રષ્ટ થયેલા શુક્રને ઈન્દ્રિય અને અંડ-કોષની વચ્ચે લાવીને સૂકવે છે. તે સુકાયલા વીર્યની પથરી બને છે. એ અશ્મરી રોગમાંથી શર્કરા રોગ અને સિક્તા રોગ જન્મ પામે છે. તેમાં સાકર જેવી પથરી બંધાઈ પેશાબ દ્વારા એ સાકર પડે છે અને સિક્તા એટલે પેશાબ દ્વારા રેતી પડે છે તે બાણવી.

પથરીના જે રોગીની નાભિ અને અંડકોષ પર સોજો ચઢ્યો હોય છે તે, જેમાં પેશાબ બંધ થયો હોય છે તે, જે અશ્મરીમાં અસહ્ય તીવ્ર વેદના થતી હોય તે અથવા જેમાં શર્કરા અને સિક્તા બન્ને મળેલાં હોય તે અશ્મરીનો રોગી પરિણામે મરણ પામે છે.

પ્રમેહરોગ:-જેસી રહીને, અત્યંત આસાએશ કે સુખ ભોગવવાથી, ઘણું ઊંઘવાથી, ઘણું દહીં ખાવાથી, ગ્રામચર અને જળચર પ્રાણીઓના માંસરસથી, નવું અન્ન અને નવું ઉઠક ખાવા-પીવાથી, સાકર, ગોળ વગેરેથી બનતા મિષ્ટ પદાર્થો અત્યંત ખાવાથી તથા કફકારક પદાર્થોના સેવનથી મૂત્રાશયમાં રહેલા ક્લેદન કફનો અતિયોગ, પાચકચિત્તનો મિથ્યાયોગ અને અપાનવાયુનો હીનયોગ થવાથી, અંડસંધિ અને મૂત્રમાર્ગમાં દાહયુક્ત ક્ષત પડે છે. પરિણામે બળતરા સાથે કિંવા બળતરા વિના થોડી થોડી વારે મહાકષ્ટે પેશાબ સાથે અટકી અટકીને બળે ટીપાં લોહી અથવા પરુનાં પડે છે, તેને પ્રમેહ કહે છે. તે પ્રમેહમાં ને કફનો અતિયોગ, પિત્તનો હીનયોગ અને વાયુનો મિથ્યાયોગ થયો હોય, તો બળતરા વિનાના કફ સંબંધી દશ પ્રકારના પ્રમેહ થાય છે અને તે સાધ્ય છે. ને બસ્તિ-સ્થાનમાં પિત્તનો અતિયોગ, વાયુનો હીનયોગ અને કફનો મિથ્યાયોગ થયો હોય, તો બળ-

મૂત્રદૃઝ, મૂત્રઘાત અને અશ્મરી-પ્રમેહ રોગ ૭૩૭

તરાવાળાં પરુ અને લોહી કષ્ઠથી ઊતરે એવા છ પ્રકારના પિત્ત-પ્રમેહ થાય છે અને તે કષ્ઠસાધ્ય છે. જે પ્રમેહમાં વાયુનો અતિ-યોગ, કફનો હીનયોગ અને પિત્તનો મિથ્યાયોગ થવાથી મજ્જા, વસા વગેરે ગંભીર ધાતુનું આકર્ષણ થઈને ઘણી પીડા થાય છે અને પ્રતિકૂળ ક્રિયા આ જગ્યાએ હોવાથી ચાર પ્રકારના વાત-પ્રમેહ થાય છે તે અસાધ્ય છે. દોષોના હીન, મિથ્યા અને અતિયોગના ભેદ નહિ ઓળખાય તેવા સંજોગોમાં પેશાબના રંગમાં જે તફાવત જોવામાં આવે તે પરથી જુદી જુદી જાતના પ્રમેહને ઓળખવા. જેમ ઘોળો, કાળો, પીળો, રાતો અને આસમાની એવા પૃથક્ રંગોને એકત્ર કરતાં તેમાંથી બદામી, તપખીરિયો તથા ગુલાબી રંગ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમ ઘણી જાતના પ્રમેહો પણ દોષોના હીન, મિથ્યા અને અતિયોગથી થાય છે. જે પ્રમેહમાં સ્વચ્છ, પુષ્કળ, ઘોળું, ઠંડું, ગંધરહિત, પાણી જેવું, લગાર મેલું અને તેલિયું મૂત્ર થાય છે તેને ૧. ઉદકમેહ કહેવો. પ્રમેહમાં શેરડીના રસ પ્રમાણે અત્યંત મીઠો પેશાબ થાય છે તેને ૨. ઈક્ષુમેહ કહેવો. જે પ્રમેહમાં રોગીનો પેશાબ વાસી થયા પછી ઠરી કે જામી જાય છે, તેને ૩. સાન્દ્રમેહ કહેવો. જે પ્રમેહમાં પેશાબ આવે છે, તે કોઈ વાસણમાં ભરેલું પાણી ઉપરથી સ્વચ્છ તથા નીચેથી મલિન તથા જાડું રહે છે, તેવો હોય તેને ૪. શુરામેહ કહેવો. જે પ્રમેહમાં પેશાબ પલાળેલા લોટ પ્રમાણે જાડો, ઘોળો હોય છે, તેને ૫. પિષ્ઠમેહ કહેવો. જે પ્રમેહમાં વીચંના જેવો ડિંવા વીચંમિશ્રિત પેશાબ થાય છે તેને ૬. શુક્રમેહ કહેવો. જે પ્રમેહમાં પેશાબમાં રેતીના કણ જેવા મળના રજકણો દૃષ્ટિએ પડે છે, તેને ૭. સિક્તામેહ કહેવો. જે પ્રમેહમાં ધીમે ધીમે પેશાબ થાય છે તેને ૮. સનૈમેહ કહેવો. જે પ્રમેહમાં પેશાબ લાળ પ્રમાણે તંતુયુક્ત અને તેલ જેવો હોય છે, તેને ૯. લાલમેહ કહેવો અને અત્યંત

૭૩૮

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

શીતળ અને મધુર મૂત્ર હોય તેને ૧૦. શીતમેહ જાણવો. એ પ્રમાણે કફથી થયેલા દશ પ્રકારના પ્રમેહ ઓળખવા. તેવી રીતે જે પેશાબ સ્પર્શ, ગંધ, વર્ણ અને રસમાં ક્ષારોદકના જેવો હોય, તેને ૧. ક્ષારમેહ કહેવો. જેના પેશાબનો રંગ ચાપપક્ષીના જેવો આસ-માની હોય છે તેને ૨. નીલમેહ કહેવો. જે પેશાબનો રંગ કાળો શાહી જેવો હોય તેને ૩. કાળમેહ કહેવો. જે પેશાબનો રંગ હળદરના જેવો તથા સ્વાદે તીખો અને ગુણે ઉષ્ણ હોય તેને ૪. હારિદ્રમેહ કહેવો. જેનો પેશાબ મજાઠના ઉકાળા જેવો અને આમની ગંધ જેવો હોય છે તેને ૫. મંજીષ્ઠમેહ કહેવો. જેનો પેશાબ અત્યંત લાલ, ખારો, ઉષ્ણ અને દુર્ગંધયુક્ત હોય છે તેને ૬. રક્તમેહ કહેવો. એ પ્રકારે પિત્તના અતિયોગથી અને વાયુ તથા કફના હીન-મિથ્યાયોગથી છ પ્રકારના પિત્તપ્રમેહ કષ્ટસાધ્ય જાણવા. વાયુના અતિયોગથી વાયુ ધાતુઓને ખેંચી લાવી પેશાબને માર્ગે બહાર કાઢે છે. તેમાં ચરબી સાથે જે પેશાબ આવે છે તેને ૧. વસ્ત્રામેહ, મજાઠ સાથે જે પેશાબ આવે છે તેને ૨. મજાઠમેહ, જે પેશાબ તૂરો, મીઠો અને ચીકણો હોય છે તે ૩. શ્રૌદ્રમેહ અને જે પેશાબ મહોન્મત્ત હાથીની પેઠે વેગરહિત અને ખમચાતો હોય તેને ૪. હસ્તિમેહ જાણવો. કફજમેહમાં અન્ન પાચન થતું નથી, અરુચિ થાય છે; ઊલટી, તાવ, ઉધરસ અને સળેખમ થાય છે. પિત્તજમેહમાં મળદ્વાર અને ઉપસ્થ ઈન્દ્રિયમાં સોયો ભોંકાય તેવી પીડા થાય છે; અંડકોશ પરની ચામડી પાકીને ફાટે છે, તાવ, તૃષ્ણા, ખાટા ઓડકાર, મૂર્છા અને ઝાડો પાતળો થાય છે. વાયુના મેહમાં ઉદાવત્ થાય છે, ગળું અને હૃદય રોકાય છે, સર્વે રસ ખાવાની રોગીને ઈચ્છા થાય છે, શૂળ મારે છે, ઉર્ધ્વ ઊડી જાય છે, પાણીનો શોષ પડે છે, સૂકી ઉધરસ અને શ્વાસ ચડે છે.

જે પ્રમેહ રોગીને અન્ન પચે નહિ તે, જે ઉપદ્રવયુક્ત હોય

મૂત્રકૃંછ્ર, મૂત્રઘાત અને અરમરી-પ્રમેહ રોગ ૭૩૯

તે, જેમાં મૂત્રસ્રાવ અતિશય થાય તે, જે મેહ સરાવિકાદિ કોલ્લી-ઓથી યુક્ત હોય તે, જે જડ થઈ શરીરમાં ઘર કરી બેઠો હોય છે તે, મેહવ્યાધિઓ રોગીના પ્રાણુઘાતક છે. જે મેહી પિતાથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રને મેહવ્યાધિ લાગુ પડે છે, તે બીજાના દોષને લીધે સાધ્ય થતો નથી.

જો તમામ જાતના મેહવ્યાધિઓ ઉપર સત્વર ઔષધ કરવામાં આવતું નથી, કિંવા વિરુદ્ધ ઔષધ કરવામાં આવે છે, તો ઉપર કહેલા વીશ પ્રકારના પ્રમેહ, મધુમેહની અવસ્થા પામી અસાધ્યત્વ ધારણ કરે છે. મધુમેહમાં મૂત્રનો રંગ મધ જેવો થાય છે. મધુમેહ ધાતુક્ષયથી થાય છે તથા અન્ય દોષો વાયુનો માર્ગ ઘેરી લે છે ત્યારે મધુમેહ થાય છે. વાયુની ગતિ રોકવાથી થતા મધુમેહમાં જો પિત્તનું બળ વિશેષ હોય તો તેના અંડકોશ અણુધાર્યા ક્ષણમાં ક્ષીણ અને ક્ષણમાં પૂર્ણ થાય છે. મેહવ્યાધિમાં રોગીને ઘણું કરી મધના રંગનો પેશાબ થાય છે તથા તેના આખા શરીરમાં મધુરપણું આવે છે, તેથી બધી જાતના મેહને મધુમેહની એક સાધારણ સંજ્ઞાથી ઓળખવામાં આવે છે.

વર્તમાનકાળમાં ઘણા લોકો મીઠા પેશાબના રોગથી પીડાતા માલૂમ પડે છે. હાલના ચિકિત્સકો તેના મૂત્રને રાસાયનિક રીતે તપાવી અથવા ચાખી, મૂત્રમાં ક્ષાર, ખટાશ કે મીઠાશ અથવા રેતી જાય છે કે નહિ તે નક્કી કરે છે; પરંતુ વીશ પ્રકારના પ્રમેહમાં ઇક્ષુમેહ, શર્કરામેહ, વસામેહ અને મજ્જામેહ એનો પેશાબ મીઠો હોય છે. એ મીઠા પેશાબને પારખવા માટે અમારો અનુભવ એવો છે કે, જે રોગીના પેશાબમાં મીઠાશ એટલે મધુરપણું ઉત્પન્ન થાય છે, તે રોગી જ્યાં પેશાબ કરે છે ત્યાં આગળ કીડીઓ અથવા મંકેડા આવીને વળગે છે. જો પેશાબમાં ઇક્ષુમેહની

૭૪૦

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

અથવા શર્કરામેહની મીઠાશ હશે, તો તે પેશાબ ઉપર મંકેડા આવીને વળગશે અને જે પેશાબમાં મજ્જા, અસ્થિ કે વસા સાથે મીઠાશ જતી હશે, (મજ્જા, અસ્થિ અને વસાનો સ્વાદ મધુર હોવાથી તેનો પેશાબ પણ ગળ્યો આવશે.) તે પેશાબ ઉપર મંકેડા નહિ વળગતાં કીડીઓ વળગશે. તેનું કારણ એવું છે કે, મંકેડા માંસાહારી નથી અને કીડી માંસાહારી છે. જો કે કીડી ગળપણને માટે ગોળ, મધ કે ખાંડમાં ચડે છે, પરંતુ તેને જ્યાં માંસની ગંધ મળે ત્યાં અસંખ્ય કીડીઓનો જમાવ થઈ જાય છે. આ તેનો પ્રત્યક્ષ દાખલો જેવામાં આવ્યો છે કે, કોઈ રોગી વ્રણના રોગથી પીડાતો હોય અને તે રોગીનું મોત જ્યારે પાસે આવે છે, ત્યારે તેની ચામડી મરી જાય છે. આથી તે રોગીની પથારીમાં અને તેના વ્રણમાં લાખો કીડી ભરાઈ મોટાં મોટાં કેતર પાડે છે, પણ હરદીને તેની કશી ખબર પડતી નથી. એટલા માટે વસા, મજ્જા અને અસ્થિમેહ મીઠા પેશાબનું રૂપ પકડ્યું હોય તો તે અસાધ્ય છે, પણ ઇંડુમેહ કે શર્કરામેહને લીધે મીઠો પેશાબ થઈ શકે હોય, તો તે રોગી સુખસાધ્ય છે એમ જાણી તેની ચિકિત્સા કરવી. પ્રમેહનો રોગ જ્યારથી ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારથીજ કષ્ટસાધ્ય છે અને જો તેની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે તો તે અસાધ્ય છે. માટે પ્રમેહના રોગીએ જેમ જને તેમ તાકીદે ઇલાજ લેવાની કાળજી રાખવી જોઈએ. પ્રમેહનો રોગ વારસામાં ઊતરી આવે છે અને તે વારસો જેમ જેમ પેઢીઓ વધતી જાય છે તેમ તેમ વધારે વધારે પ્રમાણમાં વધતો જાય છે. તે જ્યારે મધુમેહના રૂપમાં ફેરવાઈ કુદરત તેને સંતતિ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિમાંથી અટકાવે, ત્યારેજ તેનો વંશ ફેલાતો અટકે છે. પરંતુ મેહ થયા પછી જેમ જેમ તે પેઢીઉતાર વિસ્તાર પામતો જાય છે, તેમ તેમ તેના વારસોનું વીર્ય વધારે ને વધારે સડતું જતું જાય છે અને પરિણામે છેલ્લા

મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રઘાત અને અશ્મરી-પ્રમેહ રોગ ૭૪૧

પુરુષને વાતરક્ત (પત)નો રોગ થાય છે. એટલા માટે ઈશ્વરી સૃષ્ટિમાં રોગની વૃદ્ધિ નહિ કરવા માટે, જે પુરુષને પ્રમેહ થયો હોય તે પુરુષે પ્રમેહ થયા પછી સંતતિ ઉત્પન્ન કરવી નહિ, એવું અમારું માનવું છે. ઘણાં બાળકોને પેશાબ કરતાં જમીન પર ઘોળા ડાઘ પડે છે અથવા કપડા ઉપર ડાઘ પડે છે, તે ઉપરથી તેના બાપને પ્રમેહ થયેલો અને તે પછી સંતતિ ઉત્પન્ન થયેલી એમ ગણાય છે. હવે તે સંતતિ જ્યારે પુષ્પ વયે આવે છે ત્યારે તેને પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરી અને મૂત્રઘાતના રોગો જોવામાં આવે છે. તેવીજ રીતે જે પુરુષને ફિરંગરોગ (ચાંદી) થયો હોય અને તે મથ્યા પછી જો સંતતિ ઉત્પન્ન થાય, તો તેને આગરુ, બદ, અંડમાં સોજો, મોઢામાં મધુરાના ફેલ્ડા, ગળામાં રોહણી નામનો રોગ, કંઠમાળ, અળુંદ, અપચી, ગળગંડ અને ગળતુંડી જેવા મહાન વ્યાધિઓ થાય છે. એટલુંજ નહિ પણ આંખના અને માથાના અસાધ્ય રોગો થાય છે. તેમાં પાંગળાપણું, લૂલાપણું, ફાંગાપણું અને કંપવા પણ થાય છે. એટલા માટેજ ધર્મશાસ્ત્રે તથા વૈદકશાસ્ત્રે બ્રહ્મચર્ય પાળવાને સખત ફરમાન કરેલું છે. હાલમાં ચાલતા રિવાજ પ્રમાણે તનખિયો અને મીઠો પરખિયો એવી બે જાત ઘણા લોકોના જાણવા તથા માનવામાં છે. બીજી જાતના પ્રમેહ ઉપર રોગીઓનું તેમ વૈદોનું ઘણું લક્ષ હોય એમ જણાતું નથી. અમારા વિચાર પ્રમાણે મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રઘાત, અશ્મરી (પથરી) અને પ્રમેહ એ ચારે રોગ એક ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા, પાસે પાસેના પિત્રાઈઓ હોય એમ જણાય છે. તેથી એ રોગોના અમારા અનુભવેલા ઉપાયો સામાન્ય રીતે નીચે પ્રમાણે લખીએ છીએ.

નિદાનશાસ્ત્રમાં મધુમેહના ટીકાકારે મધુમેહીનો પેશાબ મધ જેવો લખેલો છે, પરંતુ અમારા વિચાર પ્રમાણે મધુનો અર્થ મધ નહિ કરતાં મદિરા કરવો વધારે બંધબેસતો છે. કારણ કે મદિરા

૭૪૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ એ

ડહોળાયલી, રતાશ પડતી અને ગંધ મારતી હોય છે, તેમ સર્વે પ્રમેહીના પેશાબો તેવાજ ગંધ મારતા હોય છે, એમ અમારું માનવું છે. પછી જે ચિકિત્સકોને મધુનો અર્થ મધ કરીને તેના જેવો ઘટ, રાતો અને મધની ગંધ જેવો પેશાબ માનવો હોય તેમાં અમને કાંઈ પણ બાધ નથી.

પ્રમેહની ગોળી:-વાંસકપૂર, શિલાજિત, રુમીમસ્તકી, શેરી લોખાન (ધસેસ) રાજ, ચિનીકબાલા, એલચી અને હળદર એ સર્વને બારીક વાટી સુખડના તેલમાં વટાણા જેવડી ગોળી વાળવી. તેમાંથી એક અથવા બે ગોળી પાણી સાથે દિવસમાં ત્રણ વાર ગળાવવાથી તનબિયો પ્રમેહ મટે છે.

ચંદ્રપ્રભા ગુટિકા:-પડ્કચૂરો, વજ, મોથ, કરિયાતું, ગળો, દેવદાર, હળદર, અતિવિષ, દારૂહળદર, પીપળીમૂળ, ચીતરો, ધાણા હરડાં, બહેડાં, આમળાં, ચવ્વક, વાયવડિંગ, ગજપીપર, સૂંઠ, મરી, પીપર, સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ, જવખાર, સાજીખાર, સિંધવ, સંચળ અને ખડિયોખાર એ સત્તાવીશ વસાણાં એકેક તોલો લેવાં; નસોતર, ઠંતીમૂળ, તમાલપત્ર, તજ, એલચી અને વંસલોચન એ છ એસડ ચાર ચાર તોલા લેવાં અને લોહભસ્મ આઠ તોલા, સાકર સોળ તોલા, શિલાજિત બત્રીશ તોલા અને ગૂગળ બત્રીશ તોલા લઈ, ભેગાં વાટી તેની એકએક તોલા પ્રમાણેની ગોળી વાળવાનું શારંગધરે લખ્યું છે. પણ એ વિધિથી એની ગોળી બરાબર બનતી નથી. એટલા માટે બે બરાબર ગુણ કરે એવી (ચંદ્રપ્રભા) બનાવવી હોય, તો ઉપર લખેલાં કાષ્ઠિક વસાણાં ચારગણા પ્રમાણમાં લેવાં અને તેને અધકચરાં ખાંડીને સોળગણા પાણીમાં પલાળવાં. બત્રીસ તોલા ગૂગળને બદલે બે રતલ ગૂગળ લેવો અને તેને આગલે દિવસે પાણીમાં પલાળી મૂકવો. પછી બીજે દિવસે વસાણાંને

મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રઘાત અને અશ્મરી-પ્રમેહ રોગ ૭૪૩

ઉકાળો કરી ગાળી લેવો. ગૂગળનો ઉકાળો કરી ગાળી તેમાં મેળવવો. શિલાજિતનું પાણી ઉકાળ્યા વિનાનું તેમાં મેળવવું. પછી એ ત્રણેને ચૂલા ઉપર ચડાવી ઉકાળવું. ઉકળતાં ઘન જેવો પદાર્થ થાય ત્યારે લોહભસ્મ, માક્ષિકભસ્મ, વાંસકપૂર અને સાકર મેળવીને વાસણી કરી તેને સુકાવા દેવી. પછી તેને ઘીનો હાથ દઈ ખૂબ ખાંડી, ઘીના ચીકણા હાથથી અરીઠાની મીજ જેવડી ગોળીઓ વાળવી. તે ગોળીમાંથી દરરોજ એકેકી અથવા બળ્બે દિવસમાં ત્રણ વાર પાણી સાથે આપવાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રઘાત, શકરાશ્મરી અને સર્વ જાતના પ્રમેહ ઉપર ઘણું સારું કામ કરે છે. આ દવાનું જો કોઈ રોગી એક વરસ સેવન કરે, તો તેના મધુમેહને એટલે મીઠા પેશાબના રોગને જડમૂળથી કાઢી નાખે છે. પરંતુ તે રોગીએ ખાંડ, દહીં, હિંગ, દાડ, મરઘી તથા તેનાં ઇંડાં અને માંછલાંનો જીવતાં સુધી ત્યાગ કરવો આવશ્યક છે. સામાન્ય પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રઘાતમાં ખાંડ, હિંગ તથા દાડનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. આ ચંદ્રપ્રભા ગોળીથી સ્ત્રીઓ તથા પુરુષોના મૂત્રાશયના અને પેશાબના તમામ રોગો મટે છે. જો મૂત્રકૃચ્છ્ર કે મૂત્રઘાત થયો હોય તો દહાંનાં મૂળ, શેરડીનાં મૂળ, ડાંગર (ભાત) નાં મૂળ, કાસનાં મૂળ અને દરોઈનાં મૂળ સમભાગે લઈને તેનો ઉકાળો કરી, વાંસકપૂરનું ચૂણું મેળવીને પાવામાં આવે, તો પેશાબની છૂટ સુખરૂપ થાય છે. અથવા લોંચપાતરીની લાજ અને લીલી હળદરનો રસ કાઢી, તે બે તોલા રસમાં એક વાલ આગળ લખેલો સૂર્યાવર્તરસ મેળવી પાવાથી મૂત્રઘાત તથા મૂત્રકૃચ્છ્રને મટાડે છે. અથવા નેતરનો કટકો આઠ આંગળનો લઈ તેનો એક છેડો સળગાવી, બીજે છેડેથી બીડીની માફક તેનો ધુમાડો પીવામાં આવે તો મૂત્રઘાતથી બંધ થયેલો પેશાબ તરત છૂટે છે. જે માણસ ધુમાડો ન પી શકે તેને ચોખાના ધોવણમાં

૭૪૪

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

નેતરની ગાંઠને ઘસી પાવાથી પેશાળ છૂટે છે. અથવા કપૂરનો ભૂકો લઈ રૂમાં લપેટી તેની ખત્તી ખનાવી પેશાળના છિદ્રમાં મૂકવાથી પેશાળ તુરત છૂટે છે. અથવા આઠ તોલા આંગાડળદર અને એક તોલો કુલાવેલી ફટકડી વાટી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી તલના તેલમાં મેળવી ચટાડવાથી તનખિયો પ્રમેહ મટે છે. અથવા માલતિચૂર્ણ, સર્જરસ, રૂપરસ અને સૂર્યોવર્ત મેળવીને ખખખે વાલનાં પડીકાં દિવસમાં ત્રણ વાર પાણી સાથે આપવાથી પ્રમેહ મટે છે અથવા રેવંચીની ખટાઈ તોલા સોળ તથા સૂકાં શિંગોડાં તોલા આઠનું ચૂર્ણ કરી, સાકરની બૂકી સાથે ૦ ૦ તોલાને આશરે ફકાવવાથી પ્રમેહ મટે છે. રેવંચીની ખટાઈ તોલા સોળ, શંખજીરું, તોલા સોળ અને સોનાગેરુ તોલા બે એનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી બે બે વાલ દિવસમાં ત્રણ વખત આપવાથી પ્રમેહ મટે છે. શેરી લોખાન (ધસેસ) તોલા આઠ તથા સોનાગેરુ તોલો એક વાટી વસ્ત્રગાળ કરી એકેક વાલનું પડીકું તલના તેલ સાથે ચટાડવાથી પ્રમેહ મટે છે.

વિલાસિની વદસભ રસ:-પારો, ગંધક ને ધંતૂરાનાં બીજ સરખે ભાગે લઈ તેની ધંતૂરાના તેલમાં ગોળી વાળવી એવું વૈદ્ય જીવને લખેલું છે. પણ ધંતૂરાના તેલથી ગોળી ખનવી અસંભવિત હોવાથી પારો, ગંધક તથા છાશમાં બાફેલાં ધંતૂરાનાં બીજ લઈને તેની કાજળી કરી તે કાજળીને ચૌદ દિવસ સુધી ખલ કરી, તેમાંથી અર્ધાં વાલનું પડીકું દિવસમાં ત્રણ વખત સાકરના પાણી સાથે આપવાથી જૂના પ્રમેહ ઉપર ઘણી સારી અસર કરે છે.

ગર્ભવિલાસ રસ:-પારો, ગંધક અને મોરથૂથુ એ ત્રણેને સમભાગે લઈ વાટી કાજળી કરવી. એ રસ ગર્ભિણી સ્ત્રીને આપવા માટે નિઘંટુ રત્નાકરે ફરમાવ્યું છે. પરંતુ ગર્ભિણી સ્ત્રીને આપવાથી તેમાં વાન્તિ અને બ્રાન્તિ થવાનો સંભવ હોવાથી અમે આપી શક્યા નથી; પરંતુ જે પ્રમેહમાં તીવ્ર વેદના સાથે માત્ર પેશાળને

મૂત્રકૃંચ, મૂત્રઘાત અને અશ્મરી-પ્રમેહ રોગ ૭૪૫

રસ્તે લોહી પડતું હોય અને રોગી જળ વિનાની માછલી પ્રમાણે તરફડતો હોય, તે વખતે એક વાલ આ ગર્ભવિલાસ રસ, બે તોલા તલના તેલમાં મેળવીને પાવો અને ઉપરથી ચારથી આઠ તોલા તાજું તલનું તેલ પાવું; એટલે બે કલાકમાં તુરત રોગીને શાંતિ થશે. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ, દિવસમાં બેત્રણ વાર પડીકાં આપવાથી લોહી પડતું બંધ થઈ જાય છે અને પેશાબ સાફ બિતરે છે. આ રસ આખ્યા પછી બે રોગીનો જીવ કચવાય અને બિબકા આવે તો વધારે તેલ પાવું, એટલે બિબકા તથા કચવાટ બંધ થઈ જશે. આ ગર્ભવિલાસ રસ ચાલતો હોય તેવા રોગીને ખાંડ, દૂધ, ઘી, હિંગ તથા ચણાની પરેજી રખાવવી.

ઈંદ્રિયજીલાબઃ-સૂરોખાર, કુલાવેલી ફટકડી, રેવંચીની ખટાઈ, પાષાણભેદ, ચિનીકબાલા, એલચી, સાકર અને સોનાગેરુ એ સર્વ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી, તેમાંથી અર્ધો તોલો ચૂર્ણ લઈ, અર્ધો શેર પાણી તથા અર્ધો શેર દૂધ ભેળું કરી, તેમાં આ ચૂર્ણ મેળવી તેને કાંસાના કે કાચના પાત્રમાં નાખી, એક પાત્રમાંથી બીજા પાત્રમાં ધાર પાડી, એવી રીતે એકસો વાર ધાર પાડ્યા પછી, તમામ દૂધ અને પાણી પાવું. આથી પેશાબ પુષ્કળ આવીને પેશાબમાં બળતી અગન મટી જાય છે. અથવા દહીંની છાશ બનાવી તેમાં કુલાવેલ ટંકણખારનું એક વાલનું પડીકું મેળવીને પાવાથી ઈંદ્રિયજીલાબ થાય છે અને બંધ થયેલો પેશાબ છૂટે છે. અથવા મૃગાંકરસ મધમાં આપવાથી પ્રમેહ ઉપર સારું કામ કરે છે. અથવા હજરતીહાઉ નામનો અર્બસ્તાનથી ખારેકી ખોર જેવો પથ્થર આવે છે, તેને ચોખાના ધોવણુમાં ઘસીને પાવાથી પેશાબ છૂટે છે. નાનાં બાળકોનો પેશાબ બંધ હોય તો હજરતીહાઉ ઘસીને પેઢા ઉપર ચોપડવાથી પેશાબ છૂટે છે. પણ હજરતીહાઉ વારેવારે ઘસીને પાવાથી રોગીના સાંધા રહી જાય છે, માટે જરૂર

૭૪૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

જેટલોજ પાવો. અથવા સુરત જિલ્લાની છેડે દમ્મણ ગામમાં આક્રિકાથી પેદુબજાર નામની લીલા રંગની પથરી આવે છે, જેને સુરતમાં પાઉઝર એ નામથી ઓળખે છે; તેને ચોખાના ઘોવણમાં ઘસીને પાવાથી પેશાબ છૂટે છે અને મધમાં ઘસીને ચટાડવાથી છાતીએથી પડતું લોહી મટે છે.

મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રઘાત અને અશ્મરીના કેટલાક ઉપાયો

૧-વૈધ ધીરજરામ દલપતરામ-સુરત

૧. આમળાં તોલો ૧, લીંબુમાં મારેલાં પરવાળાં તોલો ૧, મોથ તોલો ૧ અને સાકર તોલો ૧, એ સર્વને ઝીણું વાટી ૨ થી ૩ વખત એક વાલની માત્રા દૂધ સાથે આપવાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર મટે છે.

૨. ગોખરુ તોલો ૧, ખાખર (પલાશ)નાં ફૂલ તોલો ૧, ત્રિફળા તોલો ૩, વડની કુમળી મૂળી તોલો ૧, દારૂહળદર તોલો ૧, મોથ તોલો ૧ અને સૂંઠ તોલો ૧ એ સર્વનો ઉકાળો કરી દિવસમાં બે વાર આપવાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર મટે છે.

૩. ધાત્રી ગુટિકા:-આમળાં તોલો ૨, એલચી તોલો ૧, જેઠીમધ તોલો ૧ તથા પ્રવાલભસ્મ તોલો ૧ એ ચાર વસ્તુને વસ્ત્ર-ગાળ કરી વરિયાળીના ઉકાળામાં ત્રણ દિવસ ઘૂંટ્યા પછી તેની ચણાપૂરની ગોળી વાળવી. પછી દિવસમાં ત્રણ વાર એક અથવા બે ગોળી દૂધ અથવા પાણી સાથે આપવાથી મૂત્રઘાત મટે છે.

૨-વૈધ બાલકૃષ્ણ રત્નેશ્વર-સુરત

૧. હીમબ્રહ્મરહે, ગોખરુ, ગરમાળાનો ગોળ, પાપાણુલેદ અને જવાસો એ સર્વે ચાર ચાર તોલા લઈ બશેર પાણીમાં ઉકાળી ૦૧ શેર પાણી રહે ત્યારે પીવાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર મટે છે.

૨. ગોખરુ, જવખાર અને કાથો એ સરખે ભાખે લઈ વાટી

મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રઘાત અને અશ્મરી-પ્રમેહ રોગ ૭૪૭

વસ્ત્રગાળ કરી દિવસમાં એક વાર ૦૥ તોલાની ફાફી ટાઢા પાણી સાથે મરાવે તો મૂત્રકૃચ્છ્ર મટે છે.

૩-ઈશ્વરલાલ રતનલાલ ત્રિવેદી-સુરત

૧. તડબૂચનો મગજ, ચીલડાંનો મગજ અને કાકડીનો મગજ એને સમભાગે લઈ વાટીને પાવાથી પેશાબ ખુલાસે આવે છે.

૨. કેસૂડીનાં ફૂલને બાફી પેઢા ઉપર બાંધવાથી પેશાબ છૂટે છે.

૩. દરરોજ રાત્રે સૂતી વખતે તલ તોલો ૧ ખૂબ ચાવીને ખાવાથી વીસ-પચીસ દિવસમાં ઊંઘમાં પથારીમાં પેશાબ થઈ જતો હોય તે એકદમ અટકી જાય છે.

૪-વૈદ્ય નૂરમહમદ હમીર-રાજકોટ

મૂત્રઘાત માટે:-કેળના થડનો રસ શેર ૦૧ અને ચારપાંચ આનીભાર સૂરોખાર મેળવી પાવાથી દશ મિનિટમાં પેશાબ છૂટે છે, કોઈને ઝાડો પણ સાફ આવે છે. ઈંદ્રિયમાં નળી રાખવાનો વખત આવતો નથી. એ પીવાથી દવા સાથે બાહ્યોપચાર તરીકે કપૂર વાટી ડુંટી પર અને ઈંદ્રિયના મુખ પર લગાડવું એટલે તુરત-જ પેશાબ ખુલાસે ઊતરે છે.

૫-બ્રહ્મચારી આત્મારામ ત્રિવેદી

૧. ચમત્કારી ભસ્મ:-સારો નવસાર શેર ૧ લઈ તેને ચોખા જેટલો બારીક ખાંડી પછી તેને એક માટીના માટલામાં નાખી તેના મોઢા ઉપર કપડમટ્ટી કરવી, કે જેથી અંદરનો ધુમાડો બહાર જાય નહિ. પછી તે વાસણને ચૂલા ઉપર મૂકી ધીમી આંચથી ત્રણ કલાક તાપ આપવો. ત્યાર બાદ દેવતા બહાર કાઢી નાખવો અને વાસણને બેત્રણ કલાક ચૂલા ઉપરજ ઠંડું થવા દેવું. જ્યારે ઠંડું પડી જાય, ત્યારે ખોલી તેની અંદરથી નવસારનો ધુમાડો બાઝેલો.

૬૪૮

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

હોય તે (બ્રશથી અગર આંગળીથી) ઉખેડી લેવો. તે આશરે એક ૦ શેર નીકળશે. તેને તરતજ એક બાટલીમાં ભરી દઈ સખત ખૂચ મારી દેવો. એને હવા લાગવાથી પાણી થઈ જશે. તે ભસ્મ-માંથી મોટા માણસને વાલ ૫, નાના બાળકને વાલ ૨ તથા છેક નાનાને વાલ ૧ પાણી સાથે પાવાથી ગમે તે દરદથી પેશાબ બંધ થયો હશે તો પણ દશ મિનિટમાંજ છૂટથી પેશાબ થશે.

૨. ઝાડો તથા પેશાબ બંધ થયેલો છૂટે:-ઝરખની અધારને પાણીમાં વાટી ડૂંટીની આસપાસ ચોપડવાથી ઝાડો થાય છે અને ઇન્દ્રિય ઉપર ચોપડવાથી પેશાબ છૂટે છે.

૬-વૈદ્ય પુરુષોત્તમદાસ બહેચરદાસ યાત્રિક

૧. એલચીદાણા, પાપાણુલેદ, શુદ્ધ શિલાજિત, માળવી ગોખરુ, સિંધવ તથા કેશર એ સર્વાનું સમભાગે ચૂર્ણ કરી, અડધાથી પોણા તોલાની માત્રા ચોખાના ઘોવણમાં પીવાથી તત્કાળ મૂત્ર-કૃમ્મનો ભયંકર વ્યાધિ મટી જાય છે. તેમજ પેશાબ બંધ થઈ ગયો હોય તો પણ આ દવા આપતાંની સાથેજ પેશાબ છૂટે છે. મરકી (પ્લેગ) કોલેરા વગેરે દરદોમાં જ્યારે દરદીને પેશાબ બંધ થઈ જાય છે, ત્યારે આ દવા અલૌકિક સાધનરૂપ થઈ પડે છે. એ અનુભવસિદ્ધ છે.

૨. મૂત્રઘાત માટે:-ચોમાસાનાં દિવસોમાં કૂતરી નામે એક જાતનું ઘાસ થાય છે, તેનાં બીજ કાંજ જેવાં આવે છે. તે બીજ અડધો તોલો લઈ વસ્ત્રગાળ કરી, એકી વખતે નવટાંક છાશ સાથે આપવાથી તુરતજ પેશાબ છૂટે છે.

૩. ચોમાસાના દિવસોમાં વીંછુડા નામની વનસ્પતિ થાય છે; તેનાં પાનનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી એ ચૂર્ણ એકથી બે વાલ છાશની સાથે આપવાથી તરતજ પેશાબ છૂટે છે.

મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રઘાત અને અશ્મરી-પ્રમેહ રોગ ૭૪૯

૪. લીંબુનાં બીજનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી, ગા તોલો લઈ પાણી સાથે પીવાથી તરતજ પેશાબ છૂટી જાય છે.

૫. કેળનો રસ તોલા ચાર કાઢી તેમાં સૂરોખાર એક રૂપિયા-ભાર નાખી, ગરમ કરી મિશ્ર કરી આપવાથી બંધ થયેલો પેશાબ છૂટી જાય છે. પુરુષવર્ગ કરતાં સ્ત્રીઓને તરતજ ફાયદો જણાયો છે.

૭-ડૉક્ટર પ્રભાકર કૃષ્ણ પંડે

મૂત્રઘાત માટે:-મકાઈના રેષા એક તોલો લઈ તેને એક શેર પાણી મૂકી ઉકાળી પાશેર પાણી અવશેષ રાખી, બળે કલાકે એકેક ચમચી (મોટી) આપવી. જ્યાં સુધી છૂટથી પેશાબ લાવવો હોય અથવા અસાધારણ રીતે વધારવો હોય ત્યાં સુધી આપવું. વાત-શ્લેષ્મ-જ્વરમાં આપવાથી પેશાબ વધે છે, પેટ હલકું લાગે છે અને તાવ ઊતરી જાય છે. આ દવા જળોદરમાં બહુ ઉપયોગી છે. પાણી કઠાવવાની જરૂર રહેતી નથી અને જે શરૂઆતમાં આપવામાં આવે તો તદ્દન મટાડી શકાય છે. મૂત્રપિંડ, મૂત્રાશય અને મૂત્રમાર્ગનાં દરદો તથા દાહને તરતજ નરમ પાડે છે. પથરીમાં તથા વાતપ્રમેહમાં પેશાબ વધારીને સારો ફાયદો આપે છે. વૈદકમાં આ એક ફતેહમંદ, સારી અને ચમત્કારી વસ્તુ છે.

૮-વૈદ્ય નાર્ણાંકર હરગોવિંદ અધ્વર્યુ-ખારડોલી

મૂત્રઘાત માટે:-એંજિનમાં જ્યાં સ્ટીમ તૈયાર થાય છે ત્યાં પાણીનો ક્ષાર બાળે છે, તે ક્ષારમાંથી એક ચોખાપૂરથી ચણોડીપૂર સુધી રોગીનું બળાબળ જોઈ આપવાથી પેશાબ વગરબળે છૂટે છે અને સળી મૂકવાની જરૂર રહેતી નથી. આ ક્ષાર ઘણોજ ઉત્તમ છે.

૯-વૈદ્ય બાળકૃષ્ણ હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રી-ભુવાલડી

૧. મૂત્રકૃચ્છ્રનો ઉપાય:-એલચી, પાપાણભેદ, શિલાજિત

૭૫૦ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

અને પીપર એ સર્વ સમભાગે લઈ, વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ગોળમાં વાલ વાલની ગોળી વાળી, દિવસમાં એ વખત તે ગોળી ગળી જઈ ઉપર દૂધ શેર ૦૧ પીવું. પરેજી:-તેલ, મરચું, ખટાશ, હિંગ વગેરે ન ખાવાં જેથી મૂત્રકૃચ્છ્રનો વ્યાધિ મટે છે. આ દવા અનુભવસિદ્ધ છે.

૨. મૂત્રઘાત માટે:-પેશાબ બંધ થઈ ગયો હોય તો ગાયનું દૂધ શેર ૦૧ તથા પાણી શેર ૦૧ મેળવી, તેમાં સિંધવ તોલો દોઢ નાખી પીવાથી પેશાબ તરત છૂટે થાય છે.

૧૦-ડૉક્ટર ચંદુલાલ મુકુંદરાય-પાટણ

૧. મૂત્રકૃચ્છ્ર માટે:-મોટાં ઇંદ્રામણાનાં મૂળ તોલો ૦૧ અને હીમજ તોલો ૦૧ એને બશેર પાણી મૂકી ઉકાળવું. નવ-ટાંક પાણી રહે ત્યારે પીવું, જેથી ઇંદ્રિયજીવાળ લાગે છે અને મૂત્રકૃચ્છ્ર મટે છે.

૨. મૂત્રકૃચ્છ્ર માટે:-એલચી તોલો ૦૧, પાષાણલેદ તોલો ૦૧, રેવંચીની તોલો ૦૧, સૂરોખાર તોલો ૦૧, જેડીમધ તોલો ૦૧ તથા સાકર તોલો ૧, એનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી સવારે તોલો ૦૧ બકરીના દૂધ અને પાણી સાથે ફાકવાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર મટે છે.

૧૧-વૈદ્ય બાળાશંકર પ્રભાશંકર-નાંદોદ

મૂત્રઘાત માટે:-ખડિયોખાર કુલાવેલો તથા ફટકડી કુલા-વેલી સરખે વજને લઈ, વાટી પેશાબને રસ્તે મૂકે તો પેશાબ તરત છૂટે છે. પુરુષને સળી ઉપર લગાડી મૂકે તો જલદીથી પેશાબ છૂટે છે તથા સ્ત્રીઓને આંગળી ઉપર લગાવી મૂકવાથી પેશાબ થાય છે. આ દવા ઉત્તમ છે તેમ મારી ખાસ અનુભવસિદ્ધ છે.

૧૨-વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી પંડ્યા-વાગડ

૧. મૂત્રકૃચ્છ્ર:-ખરાસકપૂર ઇન્દ્રિયમાં મૂકવું જેથી મૂત્ર-કૃચ્છ્ર મટે છે.

મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રઘાત અને અશમરી-પ્રમેહ રોગ ૭૫૧

૨. કેસૂડા અથવા લીલ (શેવાળ) પેદા ઉપર ખાંધવાથી તેમજ સોપરો પલાળી ફૂંટીમાં મૂકવાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર મટે છે.

૩. જળાદ ઇન્દ્રિયમાં મૂકવાથી પેશાબ છૂટે છે.

૪. જળાદ, સૂરોખાર અને કેસૂડાં પાવાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર, તણખા અને દાહ મટે છે.

૫. પાષાણભેદ, એલચી, શિલાજિત, વડવાઈની કૂંપળો અને સૂરોખાર વાટી વસ્ત્રગાળ કરી, ચોખાના ધોવણુમાં પાવાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર મટે છે.

૬. હજરતખોર ઘસીને પાવાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર મટે છે.

૭. કપૂર ટાંક ૧ અને સમુદ્રકળ રતી ૪, ઝીણું વાટી એ ચૂણુંને ઇન્દ્રિયમાં સંચારવું. પછી પાણીની ફૂંડીમાં બેસાડી પેશાબ કરાવવો, જેથી તુરંતજ પેશાબ થાય છે.

૮. મૂળાના રસમાં સૂરોખાર નાખી પાવાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર મટે છે.

૯. ઇંદ્રામણાંતું મૂળ ઘસીને પાવાથી પેશાબ તથા ઝાડો થાય છે.

૧૦. પાષાણભેદ તોલો ૧, રેવંચીની ખટાઈ તોલો ૨, સાકર તોલો ૬, ચિનીકબાલા તોલો ૦૧૧ તથા સૂરોખાર તોલો ૦૧૧૧ અને ખાંડી ૦૧૧૧૧૧ પાણી મૂકી ઉકાળતાં ચતુર્થાંશ પાણી અવશેષ રાખી ગાળી પાવાથી પેશાબ છૂટે છે.

૧૩-વૈદ્ય ચૂનીલાલ હરગોવિંદ શુક્લ-પાટડી

૧. મૂત્રઘાત માટે:-કલમી સૂરોખાર શેર ૧, નવસાર ૩ ભાર તથા ખડિયોખાર ૩ ભાર લેવો. પ્રથમ નવસારને જરા ખોખરો કરી, તે ત્રણે એક પિત્તળની કઠાઈમાં નાખી, તે ઉપર એક પિત્તળની થાળી ઢાંકી ચૂલે ચડાવી નીચે ખૂબ આંચ કરવી. એ ત્રણે દ્રવ્યો ખરાખર ગળીને રસ થઈ જાય, એટલે તેને પિત્તળની

ઉપર શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

થાળીમાં ઠારી પોપડી બંધાયા પછી તે પોપડી ઉંમર તથા રોગની ત્વરા મુજબ એક આનીભાર અગર તેથી વધતી-ઓછી ઠંડા પાણીમાં આપવાથી પેશાબ છૂટે છે.

૨. મુંજની દોરી તથા મોરપિચ્છની રાખ કરી, એક વાલ ગરમ પાણી સાથે આપવાથી પેશાબ બંધ થયો હોય તો છૂટે છે.

૧૪-વૈદ્ય ગિરિજશંકર આશારામ ત્રિવેદી-ઝરિયા

મૂત્રઘાત માટે:-એલચી, ખેરસાર, નવસાર તથા સૂરોખાર એ બધેને તોલા લઈ એલચી તથા ખેરસારને ખાંડી એક માટીની ઠીળમાં મૂકી (પાથરી) ઉપર નવસાર તથા સૂરોખાર પાથરી, ધીમી આંચે પકાવવાં. જ્યારે નવસાર તથા સૂરોખાર ફૂલી રહે ત્યારે બધી વસ્તુઓને પાણીમાં નાખી મેળવી, પાણી ઠરી જાય ત્યારે ઉપરથી નીતયું પાણી ગાળી શીશીમાં ભરી લેવું. આ પાણી એક રૂપિયાભાર પાવાથી પેશાબ છૂટી દરદીને આરામ થાય છે.

૧૫-વૈદ્ય નંદરામ પ્રાગજી-નાગેશ્રી

ગોરખગાંજે તોલો ૧, વડનાં મૂળની છાલ તોલો ૦ા, ઝરેર તોલો ૧, સૂરોખાર તોલો ૦ા અને રેવંચીની ખટાઈ તોલો ૦ા, ખોખરાં કરી ક્વાથ કરી પાવાં. આ દવા ઊનવા, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા પ્રમેહ માટે અત્યુત્તમ હોઈ પેશાબની અતિ છૂટ કરનાર છે.

૧૬-વૈદ્ય ધીરજીરામ દલપતરામ-સુરત

૧. અશ્મરી-પથરી માટે:-રાતું પાકટ કેળું લઈ તેનેાં એ રૂપિયાભાર રસ કાઢવો તેને કુખમાંડરસ કહે છે. તે રસમાં પાવ-લીભાર મીઠું નાખીને દિવસમાં એ વાર પાવો. એટલે જેને પથરી થઈ પેશાબ ઊતરતાં અડચણ પડતી હશે અથવા ટીપે ટીપે પેશાબ ઊતરતો હશે, તેની પથરી ઓગળી જઈ પેશાબ સાફ ઊત-

મૂત્રકૃત્ત, મૂત્રઘાત અને અશ્મરી-પ્રમેહ રોગ ૭૫૩

રશે. પરંતુ આ ઉપાય બરાબર ચૌદ દિવસ કરવો. જો પથરી મોટી બંધાઈ ગઈ હોય તો ગળતાં વાર લાગે છે, તો આ ઉપાય બરાબર કાળજીપૂર્વક એકવીસ દિવસ સુધી કરવો.

૨. કેળનું પાણી તોલા ૨૫, સૂરોબાર તોલા ૨૫ અને દૂધ તોલા ૧૮ એ બધાને એકત્ર કરી દિવસમાં બે વાર પાવાથી પથરી ગળી જાય છે. તેમજ જેનો પેશાબ બંધ થઈ ગયો હોય, તેને આ દવા એક વાર પાવાથી તરત પેશાબ ઊતરે છે.

૩. પ્રવાલભસ્મ વાલ ૧ તથા એલચીનો ભૂકો વાલ ૧ મેળવી દૂધ સાથે પાવાથી મૂત્રઘાત મટે છે.

૧૭-યતિશ્રી રવિહંસજી દીપહંસજી-સુરત

પથરી:-સરખંખાનાં પાતરાં અને સાકર વાટીને પાવાથી પથરી ઓગળી જઈ પેશાબ સાફ ઊતરે છે.

૧૮-વૈદ્ય જમનાદાસ મદનજી વૈષ્ણવ-વેરાવળ

અશ્મરી માટે:-જાંબુડાની અંતરજાલ તથા જાંબુના ઠગિયાનું ચૂર્ણ કરી પાવાથી પેશાબની અંદરની પથરી નીકળી જાય છે.

૧૯-વૈદ્ય શ્યામચંદ ગોવર્ધનરામ-ખાખરેચી

સફેદ રાળ તોલા ૫, જેઠીમધ તોલા ૨, નાની એલચી તોલા ૧, શુદ્ધ કપૂર માસા ૨ અને સાકર તોલા ૬ એ સર્વનું વઘગાળ ચૂર્ણ કરી ૬ માસાપૂર ઠંડા પાણી સાથે પાવાથી અશ્મરી મટે છે. પરંતુમાં ગરમ પદાર્થો ખાવા નહિ.

૨૦-વૈદ્ય રાઘવજી માધવજી-ગોંડલ

અશ્મરી માટે:-લીમડાનાં પાનને ખાળી ભસ્મ કરી તેનો ક્ષાર કાઢી, રતીપૂર ક્ષાર ગોખરુ તથા પાપાણુલેદના કવાથ સાથે

૭૫૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

આપવાથી પથરી (પાણ્વી) રોગ મટે છે. આ દવાથી પેશાબ વાટે પથરી નીકળી જાય છે એ અનુભવસિદ્ધ છે.

૨૧-બ્રહ્મચારી આત્માનંદ ત્રિવેદી

મીઠો પેશાબ-રેતી-પથરીની હકીમી દવા:-સરકેદાનાં પાન તોલો ૧, વરિયાળી તોલો ૦ા, બહેડાંની છાલ તોલો ૦ા, લીમડાની ગળો તોલો ૦ા, કાળી દ્રાક્ષ તોલો ૦ા, ઉસતેખુ-દુસ તોલો ૦ા, દારૂહળદર તોલો ૦ા, શાહજીરું તોલો ૦ા, ઉનાબદાણા નંગ ૧૨, ઘાણા તોલો ૦ા, આમલીની છાલ તોલો ૦ા, સીપીસ્તાન દાણા નંગ ૧૨, ચિનીકબાલા તોલો ૦ા, બન-ફસા તોલો ૦ા, જુફે તોલો ૦ા, કરિયાતું તોલો ૦ા, જેઠીમધ તોલો ૦ા, રાજન તોલો ૦ા, સુરીજન તોલો ૦ા, મકો તોલો ૦ા, કાસની તોલો ૧, ચોપચીની તોલો ૦ા અને મોટી હરડેની છાલ તોલો ૦ા લઈ, એ સર્વને અધકચરાં ખાંડી એક માટીના અગર કલાઈવાળા વાસણમાં ચાર શેર પાણીમાં ઉકાળી અર્ધો શેર પાણી રહે ત્યારે ઉતારી, ઠંડું પાણી ગાળી લઈ તેના બે ભાગ કરી સવા-રસાંજ પીવો. તથા બીજે દિવસે પાછો ઉકાળી પીવો તથા ત્રીજે દિવસે નવો ઉકાળો લાવી પીવો. એ પ્રમાણે કરવાથી મીઠો પેશાબ મટશે. જે પથરીનું દરદ હોય તો આ કવાથ પીવાથી તુરત રેતી અથવા પથરી બંધાઈ હશે તે પેશાબ વાટે નીકળી જશે. આ ઇલાજ સર્વોત્તમ માલૂમ પડ્યો છે.

૨૨-વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી-વાગડ

અશ્મરીભેદક રસ:-પારદ તોલા ૮ અને ગંધક તોલા ૧૬ ની કાજળી કરી તેને સુતિષંબુક, પાપાણુભેદ, આંશેદ અને સાટોડી એ દરેકના રસની અકેકી લાવના આપી ગોળી વાળી આઠ છાણાના અગ્નિમાં તેનો સરાવસંપુટ મૂકી પકાવી બે વાલ માત્રા મોંમાં

મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રઘાત અને અશ્મરી-પ્રમેહ રોગ ૭૫૫

નાખી પાપાણ્ણભેદનો કવાથ ઉપરથી પીવો જેથી અશ્મરી મટે છે.

૨૩-વૈદ્ય ધીરજરામ દલપતરામ-સુરત

૧. પ્રમેહખંડન ગુટિકા:-રુમીમસ્તકી તોલા ૫, માયુંફળ તોલા ૨૧, એલચી તોલા ૨૧, વાંસકપૂર તોલા ૨૧, કાથો તોલા ૨૧, ચિનીકબાલા તોલા ૨૧, કુલાવેલી ફટકડી તોલા ૨૧, પાપાણ્ણભેદ તોલા ૨૧, સુખડનો વહેર તોલા ૨૧, ગોખરુ તોલા ૨૧, ત્રિક્ષ્ણ તોલા ૨૧ અને ખરાસ તોલા ૨૧, એ સઘળાંને ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી, સુખડના તેલમાં ચણા જેવડી ગોળી વાળી, દિવસમાં ૧ થી ૨ વાર, ગોળી ૧ થી ૨ ગોખરુના ઉકાળામાં સાકર નાખીને આપવાથી સઘળી જાતના પ્રમેહ મટે છે.

૨. એલાદિ ચૂર્ણ:-ચિનીકબાલા ભાગ ૮, એલચી, જેડી-મધ ૩, આંબાહળદર ૩, સોનાગેરુ ૩ અને ગોખરુ ૩ ભાગ લઈ ખાંડી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી, વાલ યે, સુખડ અને સાકરના ઘસારા સાથે દિવસમાં ત્રણ વાર આપવાથી પ્રમેહ મટે છે.

૩. રુમીમસ્તકી તોલા ૫, એલચી તોલા ૫, કુલાવેલી ફટકડી તોલા ૫ તથા સાકર તોલા ૧૫ લઈ એ સર્વને વાટી વસ્ત્રગાળ કરી, દિવસમાં યે વાર દૂધ સાથે યે આનીભાર આપવાથી પ્રમેહ મટે છે.

૨૪-યતિશ્રી રવિહંસજી દીપહંસજી-સુરત

પ્રમેહગુટિકા:-વાંસકપૂર, શિલાજિત, રુમીમસ્તકી, રાજ, આંબાહળદર ગજોસત્ત્વ, એલચીદાણા, ચિનીકબાલા અને પાપાણ્ણભેદ તમામ ચીજો સમભાગે લઈ, જુદી જુદી ખાંડી, કપડછાણ કરી, તેમાં સુખડતુ તેલ (યોગ્ય પ્રમાણમાં ગોળી વળે તેટલું) મેળવી, તેને એકરસ બનાવી તુવેર જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે, તેલ વધતું ઓછું પડે નહિ. વધુ પડશે તો તેની

૭૫૬

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

ગોળીજ વળશે નહિ. કોઈ પણ જાતનો પ્રમેહ હશે તે મટશે. જૂનો પ્રમેહ હશે તો પણ લાંબો વખત સેવન કરવાથી મટશે. ટંકે ૨ થી ૫ ગોળી સુખડના પાણીમાં, તલના તેલમાં અથવા એકલા પાણીમાં દિવસમાં ત્રણ વાર ગળાવવી.

૨૫-વૈધ બાળકૃષ્ણ રત્નેશ્વર-સુરત

૧. સુખડનું તેલ તોલા ૫, વાંસકપૂર તોલા ૫, ચિનીકબાલા તોલા ૫, એલચી દાણા તોલા ૫ અને સાકર તોલા ૫, એ સર્વે વસાણાં વાટી ઝીણું ચૂર્ણ કરી સુખડના તેલમાં મેળવી એના દસ ભાગ કરવા. સવારસાંજ એકેક ભાગ પાણી સાથે પાંચ દિવસ આપવો. ફક્ત દૂધ-ભાત સિવાય બીજું કંઈ ખાવા આપવું નહિ. સાત દિવસમાં પ્રમેહના રોગીને આરામ થાય છે.

૨. ખેરજી તોલા ૨, શેરી લોખાન તોલા ૨, મસ્તકી તોલા ૨ અને ગૂગળ તોલા ૨ લઈ પાણીમાં વાટી ચણા જેવડી ગોળી કરવી. એ ગોળીમાંથી બપોળે ગોળી દિવસમાં ત્રણ વખત પાણી સાથે લેવાથી પ્રમેહ મટે છે.

૩. શિલાજિત તોલા ૭, પાપાણુલેદ તોલા ૭, ગોખરુ તોલા ૭, આમળાં તોલા ૭ અને સાકર એ ભાગ લઈ એકત્ર કરી તેમાંથી ૦૧ ૦૧ તોલો દિવસમાં ત્રણ વાર પાણી સાથે ફાકવાથી ચૌદ દિવસમાં અગન બળતો પ્રમેહ મટે છે.

૨૬-વૈધ નૂરમહમદ હમીર-રાજકોટ

અગનવાળો પ્રમેહ:-લેંસનું ઘાણ પાણીમાં ચોળી લૂગડે ગાળી, તેમાં જરા સાકર મેળવી છ છ તોલા પાવાથી એકજ દિવસમાં પ્રમેહની ગરમી મટી જાય છે. અગન બંધ થયા પછી રાત્રે પાંચ તોલા બહુફળીને એક શેર પાણીમાં ચોવીસ કલાક

મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રઘાત અને અશ્મરી-પ્રમેહ રોગ ૭૫૭

પલાળી ગાળી લઈ, તે હુઆખમાં સાકર મેળવી પાવાથી આઠ દિવસમાં પ્રમેહ મટી જાય છે. ચીકણો હુઆખ પેટમાં જવાથી બાદી જેવું જણાય તો દર ટંકે કાળાં મરી ત્રણ ખાઈ જવાં તથા વરિયાળી પાન સાથે ખાવી. ઝાડો કબજ થાય તો રાત્રે ત્રિકુળાની ફાકી આપવી એટલે મટી જશે.

૨૭-વૈદ્ય જમનાદાસ મદનજી વૈષ્ણવ-વેરાવળ

જવનું પાણી કરી પીવા આપવું. જવખાર પાણી સાથે પીવાથી, તકમરિયાં પાણીમાં નાખી હલાવીને (પલાળીને) સાકર નાખી પાવાથી, દિવસમાં ત્રણ વખત ત્રિકુળાની ફાકી મારવાથી, સુખડનું તેલ આ દરદ માટે ઘણુંજ અકસીર છે, માટે તેનાં બે ત્રણ ટીપાં સાકરમાં અગર પતાસામાં આપવાથી, બળદાણા, શતાવરી, ગોખરુ અને એખરો, એની ફાકી દૂધમાં અથવા પાણીમાં આપવાથી અથવા બંગલરમ આપવાથી પ્રમેહ મટે છે.

૨૮-વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી પંડ્યા-વાગડ

૧. પ્રમેહ:-બહુફળી પલાળી તેને ચોળી તે પાણીમાં થોડી સાકર તથા સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ નાખી પીવાથી પ્રમેહ મટી જાય છે. બે ઇન્દ્રિય ઉપર સોબે હોય તો વડ, પીપર, પીપળો, પારસ, ઉંબરો (ગુલ્લર) એ દરેકની છાલ લાવી પાણીમાં ઉકાળો કરી, એ પાણીમાં બારીક કપડું બોળી ઇન્દ્રિય ઉપર લપેટી આખો દિવસ તે પાણી રેડ્યા કરવું, જેથી સોબે ઊતરી જશે. અંદર પીડા હોય તો આમળાં ઉકાળી તે પાણીથી પિચકારી લેવી; પછી બહુફળી-વાળો પ્રયોગ કરવાથી ગમે તેવો પ્રમેહ મટી જાય છે.

૨. દાડીનાં મૂળની છાલ તોલો ૦ા અને સાકર તોલો ૧ાા મેળવી ત્રણ ભાગ કરી દિવસમાં ત્રણ વખત આપવાથી પ્રમેહ મટે છે.

૩. ગાયનું દૂધ શેર ૦ા લઈ તેમાં કુંવારનો રસ તોલો ૨ાા

૭૫૮

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

નાખી પીવું. એ પ્રમાણે સાત દિવસ કરવું. ત્યારબાદ લોહભસ્મ, હરડાં, બહેડાં, આમળાં અને ગળો એ સર્વ સરખે વજને લઈ મધમાં ચાટવાથી પ્રમેહને જડમૂળથી નાબૂદ કરે છે.

૨૯-વૈદ્ય પ્રભાશંકર રવિશંકર ત્રવાડી-અષ્ટગામ

પ્રમેહ માટે:-ફટકડી કુલાવેલી લઈ તેને બકરીના દૂધમાં નાખી ગરમ કરવી તથા ખાવળની પાલીનેા રસ તથા ખેરસાલ પતાસું નાખી પીવાથી પ્રમેહ તથા લોહીવા મટે છે.

૩૦-વૈદ્ય મણિશંકર ભાનુશંકર-વલસાડ

પ્રમેહાંતક:-એલચી લોતો ૧, કુલાવેલ મોરથૂથુ તોલો ૦૧, શુદ્ધ નેપાળાની દાળ નંગ ૭, સૂંઠ તોલો ૦૧, પીપર તોલો ૦૧, પીપરીમૂળ તોલો ૦૧, ઘોળાં મરી તોલો ૦૧, કાળાં મરી તોલો ૦૧, ઘોળી મૂસળી તોલો ૧, કાળી મૂસળી તોલો ૧, જાયફળ નંગ ૨, જવંત્રી તોલો ૦૧, ગોખરુ તોલા ૨, તજ તોલો ૦૧, વરિયાળી તોલો ૦૧, કમળકાકડી તોલો ૧, આદિયાં તોલો ૦૧ અને કુલાવેલ ટંકણુ તોલો ૦૧ એ સર્વનું વજ્રગાળ ચૂણું કરી આદુનો રસ શેર ૦૧ લઈ, પ્રથમ મોરથૂથુ, નેપાળો અને એલચીને ઘૂંટી પછી બધી વસ્તુઓ મેળવી ખૂબ ખલી મગના દાણા જેવડી ગોળીઓ કરી દિવસમાં ત્રણ વખત બખ્ખે ગોળી પાણી સાથે આપવી. જો દસ્ત વધારે થાય તો ગોળી કમી કરવી જેથી દસ્ત ઓછા થશે. ખોરાકમાં પૂરી, રોટલી, કાંદા, મરચાંનાં ભજિયાં વગેરે ગરમ પદાર્થો ખાવા. આખા દિવસમાં તેલ પાશેર ખાવું. ઠંડા પદાર્થો દૂધ, ખાંડ, ભાત વગેરે બંધ કરવાં. સાત દિવસમાં દરેક જાતના પ્રમેહને મટાડે છે.

૩૧-કુમારશ્રી દેવીસિંહજી ભૂપતસિંહજી-કટોસણ

પ્રમેહ માટે:-લાલ મરચાંનાં બી ઝીણાં ખાંડી વજ્રગાળ કરી,

મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રઘાત અને અશમરી-પ્રમેહ રોગ ૭૫૬

તેમાંથી તોલો ૦૧ દિવસમાં ત્રણ વખત ઠંડા પાણીમાં પીવાથી પ્રમેહ એકદમ મટી જાય છે. પરંતુ આ ઇલાજ અસુક દિવસ સુધી કાળપૂર્વક જારી રાખવો.

૩૨-વૈધ ખાલાશંકર પ્રભાશંકર-નાંદોદ

પ્રમેહ માટે:-લીમડાની અંતરછાલને પાણી શેર પાંચમાં પલાળી તેમાંથી ૦૧ શેર પાણી તથા પાંચ રૂપિયાભાર ખાંડ નાખી પીવાથી ઇન્દ્રિયમાંથી પડતું પરુ બંધ થઈ જાય છે. જો ઊનવા બળતો હોય તો કાથાની દોરીને ખાળી રાખ કરી, ૦૧ રૂપિયા ભાર રાખ એક રૂપિયાભાર ખાંડ નાખી પીવાથી ઊનવા મટે છે.

૩૩-ડોક્ટર મંગુભાઈ શામળદાસ-અમદાવાદ

નીરવીસી તોલો ૧૧, શુદ્ધ કરેલ સફેદ કાથો તોલા ૨, એલચી દાણા તોલો ૧, રુમીમસ્તકી તોલા ૨, ચિનીકખાલા તોલા ૨, સોનાગેરુ તોલો ૧, માચુંફળ તોલા ૨, વાંસકપૂર તોલો ૧, મુગલાઈ બેદાણા તોલા ૨, નાગકેસર તોલો ૧, રાળ તોલા ૨, મિરચ-કંકોડળનાં બી તોલો ૧, ખાલસમકોપેળા ૨ રૂપિયાભાર અને સુખડતું તેલ તોલા ૨ લઈ, તેલ સિવાયની ચીજોને વસ્ત્રગાળ કરી તેલ મેળવી ઘૂંટી ઘૂંટી બધું તેલ સમાવી દેવું. જ્યારે બધું તેલ મસાલામાં પચી જાય, ત્યારે વાલ વાલની ગોળીઓ વાળી દિવસમાં બે વખત બપોળે આપવાથી જૂના પ્રમેહમાંથી મૂત્રકૃચ્છ્ર થયો હોય તો પણ મટી જાય છે, ખાટું તથા તીખું ખાવું નહિ.

૩૪-જેશી રામકૃષ્ણ રેવાશંકર-જાદર

કાળી કસોદીની છાલ ગરમ પાણીમાં ભીંજવી રાખી લેવાથી પેશાબમાં સાકર જતી હોય તે મટે છે.

૩૫-વલ્લભદાસ નરોત્તમદાસ શાહ-ભરુચ

૧. પ્રમેહ તથા સુખક:-એલચી તોલો ૧, રેવંચીની

૭૬૦

શ્રીઆયુર્વેદ નિખંધમાળા-ભાગ ૨ નો

ખટાઈ તોલો ૧, કખાખચીની તોલો ૧, શંખજીરું તોલો ૧, સૂરો-ખાર તોલો ૧ એ સર્વને ખાંડી ત્રણ પડી કરી, દૂધ શેર ત્રણ તથા પાણી શેર ત્રણમાં નાખી પીએ તો તનખિયો પ્રમેહ મટે છે. તેમજ સુબક (મૂત્રકૃચ્છ) નું દરદ પણ મટે છે.

૨. ફટકડી તોલો ૧ લઈ કુલાવી ત્રણ પડી કરી, પછી એક પડી ગાયની છાશ શેર એકમાં નાખી પીવી. ઉપર દાળિયા અને મમરા ખાવા તથા છાશ પીવી. સાંજે ભાત અને છાશ ખાવાં; એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવાથી અવશ્ય પ્રમેહ મટે છે.

૩. પ્રમેહ માટે:-જેઠીમધનું મૂળ તોલો ૧ અને શિલા-જિત એ બન્ને ઝીણું વાટી ગુલહજીરાનાં પાનના રસમાં ગોળી ચણા પ્રમાણે વાળી, દિવસમાં બે વખત ગોળી એકેક ખાવાથી અગનિયો, રસીવાળો વગેરે પ્રકારના પ્રમેહ મટે છે.

૩૬-વૈદ્ય મનસુખલાલ લલ્લુભાઈ-સુરત

ખિંખાદિ ઘૃત:-ભિલામાં નંગ બે લઈ, એક લોખંડની કડ-છીમાં ઘી એક રૂપિયાભાર લઈ તેમાં ભિલામાં નાખી અગ્નિ ઉપર મૂકી, ભિલામાં બળી જાય ત્યારે નીચે ઉતારી ઘી શીશીમાં ભરી રાખવું. પછી એક મોટું ચેવલી પાન લઈ, તેના ઉપર વટાણા જેટલું ચોપડી ચાવી જવું. દિવસમાં બે વખત આપવું, જેથી પ્રમેહમાં આરામ થાય છે. આ ઉપાય મોટી ઉંમરનાને માટે છે. આ દવા માટે પરેજી કાંઈ પણ નથી.

૩૭-વૈદ્ય ધીરજલાલ માણેકલાલ-વડોદરા

મેહાન્તક રસ:-કોડીભસ્મ તોલા ૫, સૂર્યપુટી પ્રવાલભસ્મ તોલા ૨, ગળોસત્ત્વ તોલા ૨, એ સર્વને એકત્ર કરી ઘી-સાકરમાં સવાર, બપોર અને સાંજે એકેક વાલ આપવાથી પ્રમેહનો જરૂર

મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રઘાત અને અશ્મરી-પ્રમેહ રોગ ૭૬૧

નાશ કરે છે. આ સાથે રાત્રે સૂતી વખતે ત્રિક્ષણા, સાકર અને હળદરનું ચૂર્ણ તોલો ૦ા, ઘી તથા મધ સાથે આપવાથી દુસ્તર પ્રમેહનો જલદીથી જરૂર નાશ થાય છે. (અમારી યનાવટ છે).

૩૮-ડૉક્ટર મગનલાલ ત્રજભૂખણદાસ-સુરત

મૂત્રાશયનો તીક્ષ્ણ વરમ:-મુગલાઈ બેઢાણા તોલો ૦ા, તુખમ ખતમી તોલો ૦ા, ઈસબગુલ તોલો ૦ા અને અડધો કલાક રાત્રે તોલો પાણીમાં ભીંજવી, ગાળી સાકર નાખી પીવું. બે-ચાર દિવસ બે વખત પીવાથી મૂત્રાશયનો વરમ, દાહ તથા મૂત્રઘાત મટે છે, એવો મારો અનુભવ છે.

૩૯-વૈદ્ય ઉમિયાશંકર મહાસુખરામ-ઉમરેડ

ઊનવા માટે:-વરિયાળીનું ચૂર્ણ ૦ા થી ૨ તોલા સુધી એક શેર પાણીમાં સાકર તોલા ૨ સાથે પીવાથી ઊનવા મટે છે. દિવસમાં બે વખત પીવું.

૪૦-વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી પંડ્યા-વાગડ

૧. **બંગેશ્વર રસ:-**શુદ્ધ કથીર તથા પારાને એકત્ર ગરમ કરી મેળવી ખરલમાં કુંવારના રસમાં ખૂબ વાટી તેની ગોળીઓ કરી કાચના વાસણમાં પકવવી; જેથી સફેદ ભસ્મ થાય તે બંગેશ્વર રસ કહેવાય છે. તે પાંડુ, પ્રમેહ તથા નિર્ગળપણાને મટાડે છે; તેમજ કમળાને પણ મટાડે છે.

૨. **મેહનાશન રસ:-**લોહભસ્મ, રસસિંદૂર, સુવર્ણમાક્ષિક-ભસ્મ અને ગંધક એ સર્વ સમભાગે લેવાં અને ઈંદ્રજવના કવાથમાં ઘૂંટી એક વાલ મગ સાથે ચાટવાથી પ્રમેહ મટે છે.

૩. **મેહાંકુશ રસ:-**બંગભસ્મ, પારલભસ્મ અને ગંધક સમ-

૭૬૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

ભાગે લઈ ધાવડીના રસમાં ઘૂંટી મધ સાથે જે વાલ આપવાથી પ્રમેહ મટે છે, તેમજ ઝાડો ઘણુ મટે છે.

૪. બદ્ધ (બદ) કળીચૂનો તથા સંચોરો એકેક ટાંક મિશ્ર કરી પાટો બાંધે તો બદ ગળી જઈ પાણી થઈ જાય છે.

૫. સાટોડીને વાટી ગાંઠ પર બાંધવાથી બદ ઓગળી જાય છે.

૬. નળિયાંનો શેક કરવો તથા કુંવારનાં લાખાં બાંધવાં જેથી ગાંઠ ઓગળી જાય છે.

૭. ઊનવા માટે:-વેવડીનો રસ સાકર નાખી પીવાથી ઊનવા મટી જાય છે. અથવા ગંગાજીનીનો રસ સાકર નાખી પીવાથી ઊનવા મટે છે.

૪૧-વૈદ્ય પ્રાણલાલ દોલતરામ-કપડવાણ

૧. પ્રથમ દાહ થતો હોય તે વખતે ત્રિકાના ક્વાથમાં શુદ્ધ ચંદનનું તેલ ટીપાં ૪૦ નાખી જે વખત પીવા આપવું. જેથી દાહ શાંત થાય છે. પછી ચંદ્રપ્રભા આપવાથી પ્રમેહ મટે છે.

૨. સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ એક ભાગ, ગળોસત્ત્વ જે ભાગ, ખેરી-શુદ્ધ આઠ ભાગ અને સાકર અગિયાર ભાગ, મિશ્ર કરી રોજ જે વખત ૦૧ ૦૧ તોલો આપવાથી પ્રમેહ મટે છે.

૩. વસંતકુસુમાકર રસથી પણ પ્રમેહ મટે છે.

૪૨-વૈદ્ય છગનલાલ આત્મારામ-સુરત

પ્રમેહાવટી:-ચિનીકબાલા તોલો ૧, મોટી એલચીના દાણા તોલો ૧, સોનાગેરુ તોલો ૨, એનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી તેમાં સુખ-કનું તેલ તોલો ૨ મેળવી વાટી તેમાં સમાય તેટલું મધ મેળવી વટાણા જેવડી ગોળી વાળી, દિવસમાં ત્રણ વખત પાણી સાથે એક એક ગોળી આપવાથી પ્રમેહ મટે છે.

મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રઘાત અને અશ્મરી-પ્રમેહ રોગ ૭૬૩

૪૩-વૈદ્ય નારુશંકર હરગોવિંદ અધ્વર્યુ-બારડોલી

પ્રમેહ માટે:-આંબાહળદરનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી એકથી બે વાલ સુધી દિવસમાં ત્રણ વાર આપવું. ઉપર કાચું તલનું તેલ નવટાંકથી ૦૧ શેર સુધી પાવાથી પ્રમેહ મટે છે. વીસ પ્રકારના પ્રમેહ પૈકી માત્ર ચાર વાતજન્ય પ્રમેહમાં ફાયદો કરતું નથી, પણ બાકીના પ્રમેહ મટશે. દરદીને જાણ ન પડે તે માટે ઘાપહાણનું પડીકું પણ સાથે આપવું.

૪૪-ડૉક્ટર ચંદુલાલ મુકુંદરાય-પાટણ

પ્રમેહ માટે:-સફેદ જીરું તોલો ૧, કલમી સૂરો માસા ૬, રેવંચીની ખટાઈ માસા ૮, ચિનીકબાલા માસા ૬ અને ખડબૂચના બીનો ગળું તોલો ૧, એ સર્વને ૦૧ શેર પાણીમાં વાટી કપડે ગાળી, તેમાં ત્રણ તોલા સાકર નાખી બે ત્રણ વાર પીવાથી પ્રમેહ મટે છે.

૪૫-વૈદ્ય નંદરામ પ્રાગજી-નાગેશી

સાકરિયા (મધુપ્રમેહ) નો ઉપાય:-કરાળ જમીનમાં ઊગેલ આવળનાં મૂળની છાલ અને રસાયણી ગંધક, એ એકેક તોલો તથા અફીણ તોલો ૦૧, શિલાજિત તોલો ૦૧, એનું બારીક ચૂર્ણ કરી ૩ થી ૬ રતી નીચે લખેલા કોઈ પણ અનુપાન સાથે લેવાથી મધુપ્રમેહ અવશ્ય મટે છે.

અનુપાન:-કાચા ઉંબરાના રસમાં, આવળની છાલના ક્વાથમાં જાંબુના ઠળિયાના ક્વાથમાં, ગોરખગાંબના રસમાં આમાંથી કોઈ પણ અનુપાન સાથે આપવું. પથ્થ-જવ, દાળ, લાત અને દૂધ, તથા કુપથ્થ-મિષ્ટાન્ન છે.

૪૬-સાધુ ગંગાદાસ સેવાદાસ-સુરત

શિલાજિત એક આનીલાર લઈ ગરમ દૂધ સાથે પાવાથી પ્રમેહની અગન બળતી હોય તો મટે છે.

૭૬૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

૪૭-વૈદ્ય મણિલાલ ગણપતિશંકર ભટ્ટ-સુરત

પ્રમેહ માટે:-ચિનીકબાલા તોલા ૦૧, વડના અંકુર તોલો ૦૧ અને સાંવરની છાલ તોલો ૦૧ એને અધકચરાં ખાંડી ૦૧ શેર પાણીમાં ઉકાળી નવટાંક પાણી અવશેષ રાખી તેમાં મધ તોલો ૦૧ તથા સૂરોખાર વાલ ૧ નાખી પીવાથી પ્રમેહની અગન તથા સોજો મટી જાય છે; પરુ આવતું બંધ થઈ જાય છે. અગન નહિ હોય અને પ્રમેહ જૂનો થઈ ગયો તો તેમાં સુખડનું તેલ ટીપાં પ થી ૧૫ અને કુલાવેલી ફટકડી વાલ ૦૧ નાખી પીવું. દિવસમાં એકથી બે વખત આ પ્રયોગ કરવો જેથી પ્રમેહ દૂર થશે.

૪૮-વૈદ્ય મણિશંકર જાદવજી જોશી-કાનપર

૧. પ્રમેહ માટે:-આવળના કુમળા અંકુરો એક તોલો સવારસાંજ સાકર સાથે ખાવાં.

૨. વાંસકપૂર, કંકોલ, નાગકેસર અને એલચીદાણા સમભાગે ખાંડી તેમાં ચંદનનું તેલ પલળે તેટલું નાખી નાની સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરી, હામેશાં સવારસાંજ એકેક ગોળી ચાર તોલા પાણીમાં ચોળી ૦૧ તોલો સાકર નાખી પીવાથી પ્રમેહની બળતરા તરતજ શાંત થાય છે.

૩. મૂળાનાં પાનનો રસ તોલો ૧ અને ગાયનું ઘી તોલો ૧ સાથે મેળવી પીવાથી પ્રમેહ મટે છે.

૪. મૂળાના કંદ ઘીમાં તળીને સાકર સાથે ખાવાથી પ્રમેહ મટે છે.

૪૯-ડોક્ટર દામોદર ગોપાળ રણદીવે-સુરત

પ્રમેહ માટે:-દગડી, પાષાણુભેદ અને સાકર સમભાગે લઈ વાટી સવારસાંજ અઘોં અઘોં તોલો લઈ દૂધ અથવા પાણીના ઘૂંટડા સાથે સાતદિવસ ફાકવાથી ભયંકર પ્રમેહ અને અગન મટે છે.

પ્રમેહપિટિકા

૭૬૫

૫૦-વૈધ લક્ષ્મણ માર્તંડ સાસવડકર-પૂના

૧. ઉપસર્ગિક પ્રમેહ:-ચિનીકબાલા તોલા ૧૦, એલચી તોલા ૫, સુખડતું તેલ તોલો ૧૧, ચિનીકબાલાતું તેલ તોલો ૧૧, શુદ્ધ શિલાજિત તેલા ૨૧, ગૂગળ તોલા ૧૦, એ સર્વને ગોખરના ગરમ ઉકાળા સાથે વાટીને એકેક વાલની ગોળી વાળવી. આખા દિવસમાં ત્રણ અથવા ચાર વખત દરેક વખતે ૧૧ ગોળી દૂધ અને સાકર સાથે ગળાવવી. તેલવાળા તીખા, ખાટા અને વિદાહી પદાર્થો તથા સ્ત્રીસંગ વર્જ્ય કરવો.

૨. મધુપ્રમેહ:-કોડીવ સલ્ફેટ તેલો ૦૧, બંગભસ્મ તોલો ૦૧, સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ તોલો ૦૧, જાંબુના ઠળિયાની મીજ તોલો ૧૧ અને શિલાજિત તોલો ૧ એ સર્વને એક દિવસ બલ કરી સાઠ ગોળી બનાવવી. દર વખતે બપોળે ગોળી દિવસમાં બે વાર ગાયના દૂધ સાથે આપવી. એ ગોળી બે માસ સુધી આપવાની છે. તે એવી રીતે કે, સાત દિવસ આ ગોળી આપ્યા પછી ત્રણ દિવસ બંધ રાખવી અને તે પછી બીજા સાત દિવસ આપવી. એ પ્રમાણે નવ અઠવાડિયાં આપવી.

૧૮-પ્રમેહપિટિકા

પ્રમેહનો રોગ થયા પછી તે રોગીની બરાબર ચિકિત્સા કરવામાં આવે નહિ અને રોગી ઘણી ઉતાવળ કરે, જેથી વૈદ્યો તે પ્રમેહને રીતસરની ચિકિત્સા નહિ કરતાં રસકપૂર, મોરચૂથુ જેવા પદાર્થો ખવડાવી પ્રમેહને સૂકવી નાખે છે. પરંતુ પ્રમેહતું ઝેર શરીરમાં રહી જવાથી અને રાસાયણિક ગરમીથી ધીમે ધીમે તે વિકારયુક્ત લોહી માંસમાં જઈને મેદને દૂષિત કરે છે. આથી

૭૬૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

શરીરનાં એકસો ને સાત મર્મસ્થાનો પૈકી સંધિમર્મ, શિરામર્મ અને માંસમર્મ એટલે સાંધાઓમાં, શિરાઓમાં અને માંસવાળા ભાગોનાં કેામળ સ્થાનોમાં પિટિકા એટલે ગાંઠ સાથેની ઝીણી ફેાલી-ઓ દશ પ્રકારની થાય છે. તેનાં નામ તથા લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે:-

જે પિટિકા પાછળના ભાગ અને આગળના ભાગથી ઊંચી અને અંદરથી ઊંડી હોય છે તેને (૧) સ્પરવિકા કહે છે. જે ફેાલી કાચબાની પીઠ જેવી ઊપસેલી તથા કિચિંત્ દાહવાળી હોય છે તેને (૨) કચ્છપિકા કહે છે. જે પિટિકા તીક્ષ્ણ, દાહયુક્ત અને માંસના તંતુઓથી વીંટળાયેલી હોય છે તેને (૩) જ્વલિની કહે છે. જે પિટિકા બરડા કે પેટ પર થાય છે અને તેની પીડા ઊંડી એટલે શરીરની અંદર રહે છે તથા તે ભીની, મોટી, રંગે આસા-માની હોય છે તે (૪) વિનતા કહેવાય છે. જે પિટિકા રંગે રાતી, કાળી તથા ઝીણી ફેાલીઓથી વ્યાપ્ત, ઘણી લયંકર, હોય છે તેને (૫) અલજ્જ કહે છે. જે પિટિકા મસૂરની દાળ જેવા રંગની તથા કઠ અને આકારની હોય છે તે (૬) મસૂરિકા કહેવાય છે. જે પિટિકા ઘોળા સરસવ જેવી અને તેવડીજ હોય છે તેને (૭) સ્પર્શપિકા કહે છે. જે પિટિકામાં એક મોટી ફેાલી થઈ તેની આસપાસ નાની ફેાલીઓ થાય છે તે (૮) પુત્રિણી કહેવાય છે. જે પિટિકા વિદારીકંદના જેવી ગોળ અને કઠણ હોય છે તે (૯) વિદારિકા કહેવાય છે. જે પિટિકામાં પરથી ભરેલો ફેાલો થાય છે. તથા જેમાં વિદ્રધિ રોગનાં લક્ષણો મળતાં આવે છે તેને (૧૦) વિદ્રાધિ કહે છે. એ પ્રમાણે પ્રમેહના વ્યાધિ પછી દશ જાતની પ્રમેહપિટિકા પ્રમેહમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રમેહ રોગ, વાતપિત્તાદિ દોષ પર આધાર રાખે છે, તેજ દોષના આશરથી ઉપર જણાવેલી પિટિકાઓ થાય છે, એટલે વાયુના અતિયોગથી વાતપ્રમેહને લીધે જે પિટિકા થાય છે, તેમાં વાયુના રુક્ષ ગુણને

પ્રમેહપિટિકા

૭૬૭

લીધે કઠણાશ અને ચળ હોય છે. પિત્તપ્રમેહની પાછળ જે પિટિકા ઉત્પન્ન થાય છે તે જલદી પાકે એવી દાહયુક્ત હોય છે. કફપ્રમેહ પછી થનારી પિટિકા પીડા વિનાની, પોચી, ઊંચી તથા ઘણે કાળે પાકે એવી હોય છે. એ પ્રમાણે ત્રણે દોષપ્રધાન જે પિટિકા મળ-દ્રાર, હૃદય, ગદન, ખભા, બરડો તેમજ બીજાં મર્મસ્થાનો ઉપર થાય છે તે અને જે વેદનાયુક્ત હોય છે તથા મંદ જઠરાશ્લિવાળાને થાય છે, તે પિટિકાઓ મટાડવાની આશા રાખવી નહિ. જે પિટિકા તરસ, ઉધરસ, માંસનો સંકોચ, મોહ, હેડકી, મદ, જ્વર, વિસર્પ અને સાંધાઓનું જકડાવું એ ઉપદ્રવો સહિત હોય તો અથવા એમાંના કોઈ પણ ઉપદ્રવ સાથે હોય તો, તે રોગી બચતો નથી.

આ પિટિકાઓ પૈકી કોઈ પણ પિટિકા થઈ હોય તો તે પિટિકાને જે મલમમાં ઘી અથવા તેલ આવ્યું હોય તેવા મલમની પટ્ટી મારવી નહિ. કોઈ પણ પિટિકા ઉપર પોટીસ મૂકી શેક કરવો નહિ, તેમ શસ્ત્રક્રિયા પણ કરવી નહિ. પરંતુ પિટિકાનું મૂળસ્થાન મેદગત હોવાથી શરીરની ચરબીમાંથી આવે છે, એટલા માટે એ રોગીને વમન, વિરેચનની ક્રિયા કરવી અને ગુલેચરમાની, સોનાગેરુ અથવા ખડીને અને તે નહિ મળે તો ગોરમટી (પીળી માટી) નું પાણી કરી તેમાં ગુલાબજળ મેળવી અને ગુલાબજળ નહિ મળે તો સાદું પાણી મેળવી પિટિકા પર ચોપડ્યા કરવું ને સુકાવા દેવું નહિ. અથવા એમાં કપડું ભીંજવી તેનાં પોતાં ભીનાં ને ભીનાં રહે તેવી રીતે કાયમ મૂક્યા કરવાં. પિટિકા રોગમાં વમન-વિરેચનના બીજા પ્રયોગો કરતાં નાઈકંદ નામની એક વનસ્પતિ થાય છે, જેના વેલાનાં પાતરાં આળેહુબ ઘિલોડીના વેલાનાં પાતરાં જેવાં થાય છે, પણ તેનાં ફળ નાનાં મરચાં જેવાં લીલાં થાય છે અને તે પાકે ત્યારે રાતો રંગ પકડે છે. તે વખતે તેનાં બિયાં મરચાંના બીજ જેવાં દેખાય છે. જે નાનું મરચું અને આ નાઈકંદનું

૭૬૮

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

મરચું કાચું અથવા પાકું, રંગે લીલું અથવા લાલ, સાથે મૂક્યું હોય તો આંગે જોઈને પારખવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. પણ ફેર એટલો છે કે ઘિલોડી કડવી કે મીઠી ગમે તે જાતની હોય પણ તેનાં પાતરાં કડવાં હોતાં નથી અને આ નાઈકંદનાં પાતરાં, ઘિલોડીનાં પાતરાંમાંથી જીદાં પાડી શકાતાં નથી, પણ સ્વાદે કડવાં હોય છે અને ફળ પણ કડવું હોય છે. તે નાઈકંદને લાવી તેમાંથી બે વાલ કરતાં વધારે નહિ એટલો કંદ લઈ તેને વાટી ગોળમાં ગોળી કરી રોગીને ઠંડા પાણી સાથે ગળાવવી. એ ગોળી ગળ્યા પછી અર્ધાં કલાકમાં તે રોગીને ઝાડા અને ઊલટી શરૂ થશે જેથી તમામ ઝેર નીકળી જશે. જે પિટિકાની ગાંઠ હોય તે ગાંઠ ઉપર એજ નાઈકંદને ઘસી ચોપડવો. એટલે ત્રણ દિવસમાં સારાવિકા, કચ્છપિકા, વિદ્રધિ વગેરે લયંકર પિટિકાઓ ઓગળી જશે. આ કંદથી મેઢવાયુ તથા શ્લીષ્ઠ એટલે એક પગ જાડો થઈ જાય છે; તે તથા અંડવૃદ્ધિ કે જેમાં ચરબી અથવા પાણી ઊતર્યું હોય તે પણ ત્રણ દિવસમાં મટી જાય છે. પરંતુ મટી ગયા પછી એક અઠવાડિયામાં પાછું ભરાઈ આવે છે તેથી એ ઉપાય નકામો થઈ પડે છે. પણ જો કોઈ ચિકિત્સક બીજા પ્રયોગથી ચરબીને વધવા નહિ દે, તો આ ઉપાય ઘણોજ પ્રભાવિક છે. આ નાઈકંદની ગોળી ખવડાવ્યા પછી તે રોગીને તેલ, મરચું અને હિંગ બિલકુલ આપવાં નહિ. બલકે જે ઘરમાં રોગીને સુવાડ્યો હોય તે ઘરમાં તેલ મરચાંનો વધાર પણ કરવો નહિ. જો તે ખાધામાં આવશે અથવા વધારની ગંધ તેને લાગશે તો રોગીનું ગળું બંધ થઈ જશે એટલે તેનાથી બિલકુલ બોલાશે નહિ. માટે તેવી ભૂલ થાય અથવા ઝાડા અને ઊલટીથી રોગી ગભરાય અથવા અશક્ત બની જાય, તો તે રોગીને ઘી રૂપિયા બેભાર તથા એલચીના દાણા દશ વાટીને ઘીમાં ગરમ કરી પાવા; જેથી ઊલટીઝાડો તરત બંધ થશે અને ગળું ઊઘડશે. જેટલા દિવસ

ઉદરરોગ, શોથરોગ ને અંડવૃદ્ધિ

૭૬૮

નાઈકંદનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તેટલા દિવસ તેલ, મરચું, હિંગ, ખટાશ, ચણા, ગોળ અને ખાંડ બિલકુલ ખાવા દેવાં નહિ. આ પ્રમેહપિટિકાઓ પૈકી સરાવિકા, કચ્છપિકા અને વિદ્રધિ નામની પિટિકાઓ પાઠાના નામથી ઓળખાય છે અને બલિની નામની પિટિકા રાંક્ષીના નામથી ઓળખાય છે. સર્સપિકા, મસૂરિકા અને પુત્રિણી એ ત્રણ પિટિકા વિસંખં એટલે એપિયા રતવાના નામથી ઓળખાય છે; અને વિનતા નામની પિટિકા પહાડિયા રતવાના નામથી ઓળખાય છે; પણ જે પિટિકાની ગાંઠ ચામડીની નીચે હોય અને ઉપર એક ફેદલી થઈ હોય તે ફેદલીની આસપાસ જો રાતી ચામડી હોય, તો તે ચિકિત્સા કરવાથી મટે છે; પણ જો તેમ ન હોય તો તે પિટિકા બે ચાર કલાકમાં અથવા એક બે દિવસમાં રોગીનો પ્રાણ લે છે. માટે પ્રમેહ કરતાં પણ પ્રમેહ-પિટિકાની ચિકિત્સા ઘણીજ બુદ્ધિપૂર્વક કરવાની છે.

૧૯-ઉદરરોગ, શોથરોગ ને અંડવૃદ્ધિ

ઉદરરોગ વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, સન્નિપાતથી, ખ્વીહાથી, મળથી, ક્ષતથી અને પાણીથી એટલે વાતોદર, પિત્તોદર, કફોદર, સન્નિપાતોદર, ખ્વીહોદર, બદ્ધોદર, ક્ષતોદર અને જળોદર મળીને આઠ પ્રકારના ગણવામાં આવ્યા છે. ઉદરરોગમાં અભ્રુણું પ્રાધાન્ય લોગવે છે. જ્યારે અભ્રુણુંની ચિકિત્સા બરાબર થાય નહિ અને રોગી શ્રદ્ધાપૂર્વક ઉપચાર કરાવતાં કુપથ્યનું સેવન કરતો બય, ત્યારે તે તે અભ્રુણુંના વિકાર પામેલા ભાગો કોઠાને બગાડી જુદી જુદી જાતના પોતાના ગુણધર્મ પ્રમાણેના ઉદરરોગને ઉત્પન્ન કરે છે. જે માણસને સામાન્ય અભ્રુણું થાય અને તેમાંથી મંદાગ્નિ ઉત્પન્ન થઈ તેની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે, ત્યારે મળાશયમાં રહેલો

આ. ૨૫

૭૭૦

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

અપાનવાયુ મળને સૂકવી સમાનવાયુમાં કલેદનકરૂનો મિથ્યાયોગ કરે, જેથી પાચકપિત્તનો હીનયોગ થાય એટલે તે રોગીના ખાન અને પાનના પદાર્થોના પાક નહિ થતાં આંતરડાંને બગાડે છે, જેથી તેને વાતોદર થાય છે. જે પાચકપિત્તનો અતિયોગ થઈ કલેદન કરૂનો હીનયોગ અને સમાનવાયુનો મિથ્યાયોગ થવાથી વિદગ્ધા-જીર્ણ થાય છે; તો તે અજીર્ણ શરીરની ધાતુઓને દગ્ધ કરી પોતે પોતાના ગુણધર્મ પ્રમાણે પિત્તોદર ઉત્પન્ન કરે છે. જ્યારે અપાનવાયુ કલેદન કરૂને સૂકવે છે, ત્યારે પાચકપિત્તનો હીનયોગ થાય છે અને અપાનવાયુ તથા સમાનવાયુનો અતિયોગ થઈ આમાજીર્ણને ઉત્પન્ન કરે છે. તે આમ કોઠામાં રહી વાયુથી સુકાતાં સુકાતાં પોતાના ગુણધર્મ પ્રમાણે કફોદર જેને લોકભાષામાં શીહોદર અથવા કઠોદર કહે છે તેને ઉત્પન્ન કરે છે. જ્યારે પાચકપિત્ત, કલેદન કરૂ અને સમાનવાયુનો પરસ્પર હીન, મિથ્યા અને અતિયોગ થાય છે ત્યારે પાકેલા અન્નનો રસ રક્ત, માંસ આદિ બીજી ધાતુઓને ઉત્પન્ન નહિ કરતાં પોતે સ્થિર થઈ રહે છે, જેથી મનુષ્યને રસશેષ અજીર્ણ શરીરમાં રહેલી ત્રણે ધાતુઓને દૂષિત કરી સન્નિપાતોદર ઉત્પન્ન કરે છે. જ્યારે કોઈ માણસને નવજ્વર આવે છે અને તે મટયા પછી તે માણસ કુપથ્યતું સેવન કરે તો તેને જીર્ણજ્વર ઉત્પન્ન થાય છે. તેને લીધે શરીરમાં રહેલાં પાંચે પ્રકારના પિત્તો હીનયોગને પામીને કરૂનો અતિયોગ અને વાયુનો મિથ્યાયોગ કરે છે, જેથી અન્નના રસને રંજકપિત્ત રંગ આપવા માટે ચક્રતમાં ખેંચી શકતું નથી. એટલે તે પ્લીહામાં (બરોળમાં) એકઠો થઈ, બરોળને વધારે છે, જેથી રોગીને ભસ્માજીર્ણની પેઠે અન્ન ખાવાને વધારે જોઈએ છે. પરંતુ તે અન્નનું લોહી નહિ બનતાં તેનો રસ પ્લીહામાં એકઠો થાય છે, આથી પેટનાં આંતરડાં દૂષિત થઈ પ્લીહોદર ઉત્પન્ન કરે છે. કોઈ માણસને અશુદ્ધ આહાર કરવાની

ઉદરરોગ, શોથરોગ ને અંબુદિ

૭૭૧

ટેવ પડેલી હોય, જેમાં કાંકરી, વાળ અને એવાજ ખીજા પદાર્થો જેને હોજરી પાચન કરી શકે નહિ તેવા પદાર્થો તે અશુદ્ધ અન્ન સાથે ખાધામાં આવે, જેથી પાચકપિત્ત તેને પચાવી નહિ શકવાથી તેઓ આંતરડાંમાં વીંટળાઈ જાય અથવા ઠરી જઈ આંતરડાંમાં ક્ષત એટલે આંદી ઉત્પન્ન કરે છે. આથી કોઠામાં પાકતા અન્નના રસનું પાચકપિત્ત પાચન કરી શકે નહિ, જેથી ત્રણે દોષનો હીન, મિથ્યા કે અતિયોગ થઈ ઉદરને કુલાવી, આખા શરીરને ગાળી નાખે છે તેને ક્ષતોદર કહેવામાં આવે છે. જે માણસ ભૂખ લાગ્યા પછી પાણી પીએ છે અને તરસ લાગ્યા પછી અન્ન જમે છે; જે માણસ મળભૂત્રાદિના વેગને રોકી રાખે છે, તથા જે માણસ અત્યંત શોક કરે છે; જે માણસ સૂર્યના તાપથી, સડેલી વનસ્પતિથી કે સ્નેહવાળી માટીના સંસર્ગથી દૂષિત થયેલું પાણી પીએ છે, તેના કોઠામાં રહેલું પાચકપિત્ત બિલકુલ મંદ પડી જાય છે. એટલે અન્નની સાથે પીધેલું પાણી પચતું નથી, જેથી તે પાણી સાથે અન્નનો રસ અને અપાનવાયુ મળીને પેટને કુલાવે છે અને જેમ જેમ વખત જતો જાય, પાણી પિવાતું જાય, તેમ તેમ પેટ વધતું જાય છે તેને જળોદર અથવા જલંદર કહે છે. એ પ્રમાણે પાંચ જાતનાં અણુઓમાંથી પાંચ પ્રકારના ઉદરરોગ અને ત્રણ પ્રકારના વિકારોથી ત્રણ પ્રકારના ઉદરરોગ મળીને આઠ પ્રકારના ઉદરરોગ ગણાવેલા છે. આ આઠ પ્રકારના ઉદરરોગ જ્યારથી થાય છે ત્યારથી તે કષ્ટસાધ્ય ગણાય છે અને ભાગ્યેજ તેમાંથી કોઈ રોગી બચવા પામે છે. તેનું કારણ એવું છે કે ઉદરરોગમાં ખાસ કરીને વાયુનું પ્રાધાન્ય છે, તેથી અગ્નિ મંદ પડી જાય છે અને કફ સુકાય છે. એટલે અન્નને પાચન કરવા માટે અર્થાત્ સમાનવાયુને તથા અપાનવાયુને શુદ્ધ કરવા માટે લંઘન કરવાની અથવા થોડો ખોરાક ખાવાની જરૂર હોવા છતાં, વાયુનો અતિયોગ ખોટી ભૂખ લગાડે

૭૭૨

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

છે, જેથી રોગી તે ભૂખને સહન કરી શકતો નથી. એટલે કફને સુકાવાથી અને પિત્તને હીનયોગ થવાથી, પ્રકૃતિ પિત્ત ઉત્પન્ન કરનારા તથા કફ ઉત્પન્ન કરનારા પદાર્થોની માગણી કરે છે. આથી રોગી બળાત્કારે પણ તેને તાબે થતો જાય છે, એટલે જીભમાં રચિ થવાથી ખોરાક ખાઈ શકે છે. પાનવાયુ શુદ્ધ હોવાથી ખોરાકને હોજરીમાં પહોંચાડે છે પણ સમાન તથા અપાનવાયુ તે અન્નને સૂકવી નાખી પેટમાં સંચક્રી રાખે છે. એટલે દિન પર દિન રોગી અસાધ્યપણાને પામતો જાય છે. જ્યારે કોઈ પણ પ્રકારના ઉદર-રોગમાં બ્રાજકપિત્તને હીનયોગ થઈ તેની આમડી પીળી થાય અને સોજા આવે, રોગીનો ખોરાક અંધ થાય અને શ્વાસ જણાય તથા જીભ પીળી કે સફેદ થાય ત્યારે તે રોગી સંપૂર્ણ અસાધ્ય થયો છે એમ જાણવું. આઠ પ્રકારના ઉદરરોગનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો જાણવાની ઈચ્છા રાખનારાઓએ તે નિદાનશાસ્ત્રમાંથી જોઈ લેવાં.

ઉદરરોગમાં એટલું તો સાળિત થઈ ચૂક્યું છે કે એ રોગ ખાસ કરીને અજીર્ણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે અજીર્ણ વધીને ઉદર-રોગનું સ્વરૂપ પકડે, ત્યાં સુધીમાં એના ઈલાજ ક્ષેત્રમંદીથી થઈ શકે છે. પણ જ્યારે ઉદરરોગ સંપૂર્ણરૂપમાં દેખાય અને કોઈ કોઈ જાતના ઉપદ્રવ જણાય ત્યાર પછી તે રોગી ભાગ્યેજ સારો થાય છે. એટલા માટે પેટ મોટું થઈ પેટની આમડી ચળકતી થવા માંડે કે તુરત ઉદરરોગના ઉપાય શરૂ કરવા અને તે પછી જો તાવ, ખાંસી, શ્વાસ, અરુચિ અને સોજા જણાય તો તેની વ્યર્થ ચિકિત્સા કરવી નહિ.

વાતોદરની શરૂઆતમાં અમૃત હરીતકી, વિશાળાક્ષાર અને શ્રીફળક્ષારની ૦૧ ૦૧ તોલાની માત્રા છાશ સાથે આપવાથી એ રોગ મટી જાય છે. જો પિત્તોદરની શરૂઆત હોય તો અમૃત-હરીતકીની માત્રા ૦૧ તોલા છાશમાં સિંધવ, હિંગ અને રાઈનું

ઉદરરોગ, શોથરોગ ને અંડવૃદ્ધિ

૭૭૩

ચૂર્ણ નાખી પાવામાં આવે તો પિત્તોદર મટી જાય છે. જે કફોદરની શરૂઆત દેખાય તો સ્તુહીક્ષિરગુટિકા અથવા પુનર્નવાદિ ગૂગળની બખ્ખે ગોળી મોળી છાશ સાથે આપવામાં આવે તો તે મટી જાય છે. સન્નિપાતોદર અસાધ્ય છે. જે પ્ત્વીહોદરની શરૂઆત જણાય, તો કૃમિશત્રુ એટલે વાયવડિંગ શેર ૦ તથા ઇંદ્રજવ શેર ૦ એ બેને ઝીણાં વાટી તેની મધમાં ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળી, બખ્ખે ગોળી દિવસમાં ત્રણ વાર આપવાથી એ રોગ મટી જાય છે. જે ક્ષતોદરની શરૂઆત જણાય તો વાંસકપૂર, એલચી, વાયવડિંગ, ઇંદ્રજવ, અજમોદ અને કરમાણી અજમાતું ચૂર્ણ તોલો ૦ મોળી છાશમાં થોડી સાકર નાખી ફકાવવાથી એ રોગ સારો થાય છે. જે બદ્ધોદરની શરૂઆત હોય તો અમૃતહરીતકી, રજનીચૂર્ણ, એટલે આંબાહળદર, સાંજીખાર અને વાંસકપૂર સમભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી ગરમ પાણી સાથે ૦ ૦ તોલો આપવાથી એ રોગ મટી જાય છે. જે જળોદરની શરૂઆત જણાય તો સ્તુહીક્ષિરગુટિકાની ત્રણ ગોળી દિવસમાં ત્રણ વાર આપવી. અથવા પુનર્નવાદિગૂગળની દિવસમાં ત્રણ વાર બખ્ખે ગોળી આપવી અથવા અમૃતાદિગૂગળ દિવસમાં ત્રણ વાર બખ્ખે ગોળી આપવી. અથવા ઝાડવાંની માત્રા, કાળીજીરીનો ક્ષાર, વિશાળાક્ષાર અને દરેક ૦ તોલો લઈ છાશ સાથે આપવા. અથવા ગરસાણી થોરના દૂધમાં ચણાની દાળ પલાળી, સૂકવી તેને શેકીને તેનું ચૂર્ણ બનાવી તેમાં સૂંઠ, મરી, પીપર, પારો, ગંધક વછનાગ, હરડાં, બહેડાં, સિંધવ, સંચળ ને સાંજીખાર એ તમામને ચણાની દાળ જેટલા વજન લેવાં. તેને ભેગાં મેળવી ભાંગરાના રસમાં વાટી, એક એક વાલની ગોળી કરી, એકેક ગોળી દિવસમાં બે અથવા ત્રણ વાર ગરમ પાણી સાથે આપવાથી જલોદર મટે છે. આઠે પ્રકારના ઉદરરોગમાં ગોમૂત્ર અને છાશનું સેવન અતિ ઉપયોગી છે. સોને આળ્યા પછી કોઈ

૭૭૪

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

પણ ઉદરરોગમાં સાટોડીનાં મૂળના ક્વાથ સાથે ઉપર લખેલી કોઈ પણ દવા આપવાથી સોજા ઊતરી જાય છે. કોઈ પણ ઉદરરોગમાં ધી, તેલ, ગળપણના પદાર્થો અને વિદાહી એટલે તેલમાં તળેલા પદાર્થો ખિલકુલ આપવા નહિ. કોઈ પણ ઉદરરોગીને જેમ અને તેમ અન્ન ઓછું આપવું; પરંતુ છાશ અથવા ચોખાની કાંજી તથા ખીજા હલકા પદાર્થો આપવાને હરકત નથી. ઉદરરોગમાં સોજા ચઢ્યા હોય અને રોગી અકળાતો હોય તેવી અવસ્થામાં પૂર્ણચંદ્રોદય, સ્વદેવચંદ્રોદય, પંચામૃતપર્પટી, લોહપર્પટી, સુવર્ણપર્પટી યોગ્ય અનુપાન સાથે અથવા સાટોડીના ઉકાળા સાથે અગર એકલી મધમાં આપવાથી ઘણું સારું કામ કરે છે; તેમાં જોહરના રોગીને પુનર્નવાદિ ગૂગળ, સ્વદેવ ચંદ્રોદય અને પંચામૃત પર્પટી ઘણું ફાયદો કરે છે.

શોથરોગ (સોજા):—જ્યારે વ્યાનવાયુનો હીનયોગ, બ્રાજક-પિત્તનો મિથ્યાયોગ અને સંશ્લેશણ કફનો અતિયોગ થાય છે; ત્યારે પાનવાયુ રક્તને અને સમાનવાયુ રસને સાથે લઈ ચામડીમાં વહેતી ત્રણ ધાતુની શિરાઓમાં ખેંચી લાવે છે અને તે શિરાઓમાં તેનું રુંધન કરે છે. તેથી વાયુ, પિત્ત અને કફ ત્રય અને માંસનો આશ્રય કરી સોજાને ઉત્પન્ન કરે છે. તે સોજા કારણભેદથી કાર્યભેદ થઈને નવ પ્રકારનો થાય છે. એટલે ત્રણ દોષથી ત્રણ, દ્વંદ્વ દોષથી ત્રણ, સન્નિપાતથી એક, અભિધાતથી એક અને વિષથી એક મળી નવ પ્રકાર થાય છે. જે માણસ ઊલટી તથા જીદાળનાં ઓસડ લેવાથી લાંબા દિવસના તાવથી, લાંઘણો ખેંચવાથી, શરીર સુકાઈ દુર્બળ થવાથી; ખારા, ખાટા, તીખા, ઊના અને વિશેષ જડ પદાર્થોનું સેવન કરવાથી, ઢહી, કાચું અન્ન, માટી, શાક-ભાજી, દૂધ અને મચ્છી જેવાં વિરુદ્ધ ભોજન ખાવાથી, વિષના ક્ષપણથી, હરસના રોગથી, કસરત નહિ કરવાથી, જીદાળની અગત્ય

ઉદરરોગ, શોથરોગ ને અંડવૃદ્ધિ

૭૬૫

છતાં નહિ લેવાથી, હૃદય આદિ લઘુને મર્મસ્થાનોમાં દોષોએ ઉત્પન્ન કરેલા રોગોથી, ગર્ભ અથવા ગર્ભપાતથી અને વમનાદિક ક્રિયાથી, શરીર શુદ્ધ કરવા માટે ખોટા પ્રયોગોથી, એવાં કારણોથી અપાન અને સમાનવાયુ બગડે છે. આથી વ્યાનવાયુનો હીનયોગ થાય છે. તેથી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સોજાનું મૂળ ઉત્પન્ન થાય છે. વાયુપ્રધાન સોજાં ચંચળ, પાતળી ત્વચાવાળો, ખરબચડો, રાતા-કાળા મિશ્રિત રંગનો અને બહેર મારી ગયેલો હોય છે. પિત્તપ્રધાન સોજાં નરમ, થોડી વાસવાળો અને કાળો, પીળો તથા રાતા રંગથી મિશ્રિત હોય છે. રોગીને તાવ આવે છે, પસીનો વળે છે, તરસ લાગે છે અને ખાસ કરીને એ સોજામાં દાહ વિશેષ હોય છે. કફપ્રધાન સોજામાં અન્ન લાવતું નથી, લાળ ગળે છે, ઊંઘ આવે છે, અગ્નિ મંદ પડે છે અને તે જડ, સ્થિર અને સફેદ રંગનો હોય છે. એ સોજાં મટતાં ઘણી વાર લાગે છે. બે બે દોષથી અને ત્રિદોષથી થયેલા સોજામાં બે બે દોષનાં લક્ષણો જોવામાં આવે છે. જે રોગીને શરીર પર માર પડવાથી, શસ્ત્ર વાગવાથી કેઈ અંગ ચિરાવા તથા ફાટવાથી તથા રસી નીકળતા ગડગૂમડાથી, શીતળવાયુના સ્પર્શથી, સમુદ્રકિનારાના પવનના ઝપાટાથી, જે સોજા ઉત્પન્ન થાય તે આખા શરીરે ફરી વળે છે અને તેમાં તીવ્ર બળતરા હોય છે. જે સોજાનો રંગ રાતો હોય છે, તે સોજાં અભિ-ધાતથી થયો છે એમ જાણવું. જે સોજાં કોઈ ઝેરી જીવ શરીર પરથી ચાલી જવાથી કે તેના મૂત્રનો સ્પર્શ થવાથી, કોઈ પ્રાણીના દાંત કે નખો શરીર પર લાગવાથી, વિષવાળા જીવનાં મળમૂત્ર તથા શુક્રથી, ખરડાયેલું વસ્ત્ર અંગ પર પરિધાન કરવાથી, કોઈ ઝેરી ઝાડ તરફથી આવતા વાયુનો અંગને સ્પર્શ થવાથી, શરીર પર સંયોગિક વિષને ભાર દઈ ચોળવાથી, લિલામાં જેવા ફળનું તેલ લાગવાથી, ખરસાણી જેવા ઝાડનું દૂધ ઊડવાથી, કામળિયા

૭૭૬

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

જેવા સાપના કૂંકારથી જે સોજા આવે છે તેને વિષજશોથ કહે છે. જે સોજા છાતી ઉપર દેખાય છે તે આમાશયમાંથી આવે છે. જે સોજો પેટ અને પેટના સાંધામાં આવે છે તે પક્વાશયમાં થયેલા દોષને લીધે આવે છે. જે સોજો પગ પર આવે છે તે મળાશયમાં થયેલા દોષથી આવે છે અને તે તે દોષો ફેલાતાં સર્વોંગે સોજો આવે છે. જે સોજો કટિ-પ્રદેશમાં ચઢ્યો હોય છે તે અને જે સર્વોંગ પર પસરી વળ્યો હોય છે તે, પરાણે મટે છે. પણ જે સોજો નીચેના અંગ પર આવી પછી ઉપર ચઢે છે તે મોતની નિશાની છે. જે સોજાના રોગીને શ્વાસ, તરસ, ઊલટી, નબળાઈ અને તાવના ઉપદ્રવો થયા હોય તથા જેને અન્ન દીકું પણ ગમતું નથી, તેના જીવ્યાની આશા છોડવી. પુરુષને પગ પરથી આવી ઉપર ચઢતો સોજો અસાધ્ય છે અને જે સોજો મુખ પરથી આવી નીચે ઊતરતો જાય છે તે સ્ત્રીના સંબંધમાં જીવઘાતક છે. પણ જે સોજો સ્ત્રીપુરુષની ગુહ્યેન્દ્રિય પર આવે છે, તે સ્ત્રીપુરુષ બન્નેને ઘાતક છે. સોજાના રોગમાં જે રોગની પાછળ સોજા આવ્યા હોય તે રોગની ચિકિત્સા કરવાથી તે સોજા મટે છે, પરંતુ સ્વતંત્ર કારણથી સોજા આવ્યા હોય તો સૂંઠ, સાટોડી, એરંડમૂળ, પટોળ, હરડાં, ખડેડાં, આમળાં, લીંબછાલ, દારુ-હળદર, પીપળીમૂળ અને કાયફળને નાગરાદિકકેવાથ પાવાથી મટી જાય છે. અથવા પુનર્નવાદિ-ગૂગળ દિવસમાં ત્રણ વાર એકેક અથવા બળે ગોળી આપવાથી સોજા ઊતરી જાય છે. અથવા અપકવસૌરાષ્ટ્રિ ગોમૂત્ર સાથે આપવાથી સોજા ઊતરી જાય છે. અથવા સાટોડીના ઉકાળા સાથે સૌરાષ્ટ્રિ આપવાથી સોજા ઉપર ઘણો ફાયદો કરે છે. અભિઘાતથી ઉત્પન્ન થયેલા સોજામાં સોજાની ગોળી પાણીમાં ઘસી ચોપડવાથી સોજાને ઉતારે છે. અથવા ઘઉંના લોટને તલના તેલનું મોણુ દઈ તેમાં હળદરને સાજીનાર નાખી, કઢી જેવું પાતળું કરી ખદખદતાં લાદી

ઉદરરોગ, શોથરોગ ને અંડવૃદ્ધિ

૭૭૭

જેવું જાડુ થાય ત્યારે અભિઘાતના સોજા ઉપર ચોપડવાથી સોજા ઊતરી જાય છે અને લોહી બાંધાયું હોય તો વેરાઈ જાય છે. કોઈ જનાવરના સ્પર્શથી સોજા આવ્યો હોય અથવા કીડી કરડવાથી, કાનખજૂરો કરડવાથી કે એવાંજ બીજાં ઝેરી જંતુના કારણથી સોજા આવ્યો હોય, તો તેના ઉપર સોજાની ગોળી પાણીમાં ઘસી ઠંડી ને ઠંડી ચોપડવાથી આખા ફાયદો કરે છે. જો કોઈ ગડગૂમડને લીધે અથવા વિદ્રધિને લીધે અથવા ગાંઠને લીધે અથવા પિત્તપ્રકોપથી સોજા આવ્યો હોય તો શુભેચ્છરમાની શુભાખજળમાં મેળવી વારંવાર ચોપડવાથી તો સોજા ઊતરી જાય છે. જો કફનો સોજા હોય તો સાટોડીનું મૂળ, સુરીજન, કુલાવેલી ફટકડી અને જરા અફીણ મેળવી લેપ કરવામાં આવે તે સોજા ઊતરી જાય છે. જો વાયુનો તથા કફનો સોજા હોય તો સોનાગેરુ પાણીમાં મેળવી વારેવારે ચોપડવાથી મટી જાય છે. જો લિલામાં જેવા ફળના તેલથી સોજા આવ્યો હોય તો કોપરાનું તેલ અથવા માલકાંકણીનું તેલ ચોપડવાથી તે સોજા મટી જાય છે. જો ખરસાણી જેવા ઝાડનું દૂધ લાગવાથી સોજા આવ્યો હોય તો તે સોજા ઉપર ઘી ચોપડવાથી તે મટે છે. એ પ્રમાણે સોજાની ચિકિત્સા ઉપરાંત જો સહેજ વાગવાથી સોજા આવ્યો હોય તો દારુડીનાં પાતરાંનો રસ, હળદર અને મીઠું નાખી ગરમ કરી ચોપડવાથી તે સોજા મટી જાય છે. તેજ પ્રમાણે દારૂડીનાં મૂળ, કંબોઈનાં મૂળ, મરીકંથારનું મૂળ, કાળિયા સરસવનું મૂળ, સાટોડીનું મૂળ, એ દરેક મૂળ જુદાં જુદાં ચોપડવાથી ગાંઠ જેવા કઠણ સોજા ઊતરી જાય છે.

અંડવૃદ્ધિ:—જ્યારે અપાનવાયુનો કોપ થઈ તેનો અતિયોગ થાય છે, ત્યારે તે શુદ્ધમાર્ગથી બહાર નહિ નીકળતાં અસ્તિના સ્થાનમાં આવી પોતાની નીચે જવાની ગતિ પ્રમાણે, જે પુરુષના અંડકોષની વીચંવાહિની અને જળવાહિની નસો કે જે મિથ્યા-

૭૭૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ નો

વિહારથી નખળી પડી ગયેલી હોય છે, તેમાં પોતાની સાથે રહેલા દોષોને લાવીને અંડસંધિને રસ્તે વૃષણમાં ઊતરે છે, જેથી વૃષણ સાત પ્રકારે મોટા થાય છે, તેને અંડવૃદ્ધિરોગ કહે છે. તે ત્રણ દોષથી ઉત્પન્ન થતા ત્રણ રક્તથી એક, મેદ (ચરળી) થી એક મૂત્ર- (પાણી) થી એક, આંતરડાંથી એક મળીને સાત પ્રકાર થાય છે. જો કે અંડવૃદ્ધિ રોગમાં વાયુનું પ્રાધાન્ય છે તો પણ જે જે દોષો સાથે સંયોગ થવાથી તે તે દોષને અંડકોષમાં લાવે છે, તેથી તેનાં જુદાં જુદાં નામ પાડવામાં આવ્યાં છે. જો વાયુ પ્રધાનપણે અંડકોષમાં ઊતર્યો હોય તો અંડકોષ રખરખા કુક્કા જેવો હાથને લાગે છે. અને તે કારણ વિના દુઃખે છે. જો વાયુ સાથે પિત્ત ઊતર્યું હોય તો તે અંડકોષ રંગે રતાશ પડતો, દાહયુક્ત, જલદી પાકી જાય એવો, અત્યંત વેદનાવાળો અને ઝીણી ફેલ્લીઓથી વ્યાપ્ત હોય છે; અને રક્તનું પ્રાધાન્ય હોય તો પણ પિત્તપ્રધાન જેવાં જ લક્ષણ બતાવે છે. માત્ર ફેર એટલો છે કે તેમાં ફેલ્લીઓ થતી નથી અને રંગ વધારે લાલ હોય છે. જે અંડવૃદ્ધિમાં કદ પ્રાધાન્ય લોગવતો હોય અથવા પ્રાધાન્ય પામે કે ચરળી ઊતરી હોય તો તે અંડવૃદ્ધિ પોચી, સુંવાળી અને આકારમાં ગોળ હોય છે. જે અંડવૃદ્ધિમાં પેશાબ એટલે પાણી ઊતર્યું હોય તે અંડવૃદ્ધિ પાણીની પખાલની પેઠે હોય છે ને આકારમાં વેંગણ (વંતાક) જેવી લાંબી હોય છે. તેમાં દુઃખાવો ઓછો હોય છે અને સ્પર્શ કરતાં સુંવાળી લાગે છે. જે માણસને વાયુ કોપે એવા આહાર કરવાથી, શીતળ પાણીમાં ડૂબકી મારવાથી, સંપૂર્ણ ગતિવાળા પાણી કે પદાર્થને પરાણે રોકાવાથી, ઊંચકી નહિ શકાય એવી વસ્તુને ઊંચકવાથી, હોઠ પીસી બળ અજમાવવાથી, પોતાની શક્તિ કરતાં ભારે ખોળે ઊંચકી લઈ જવાથી, ઘણી મજલ કરવાથી, આવાં વિચિત્ર કારણોથી કોપાયમાન થયેલો વાયુ નાનાં આંતરડાંને એક

ઉદરરોગ, શોથરોગ ને અંડવૃદ્ધિ

૭૭૯

ભાગ લઈ, તે આંતરડાંનો સંકેત કરી અથવા ઊંચડાં વાળી પોતાના સ્થાનમાંથી જ્યારે નીચે ખેંચી લાવે છે, ત્યારે તેઓ અંડ-સંધિમાં (જ્યાં બદ થાય છે ત્યાં) રહીને ગાંઠના જેવો સોજો ઉત્પન્ન કરે છે, તેને અંડવૃદ્ધિ અથવા તો સારણુગગાંઠ કહે છે.

આજ સુધીમાં અંડવૃદ્ધિના રોગને માટે જો કે શાસ્ત્રમાં ઘણા ઉપાયો લખવામાં આવ્યા છે તથાપિ અંડવૃદ્ધિ એક વાર વૃદ્ધિ પામી એક રતલ કરતાં વધારે વજનની થઈ કે પછી તેનો ઇલાજ કરી સારી કરી હોય તેવા દાખલા કવચિત્ જોવામાં આવે છે. મોટી મોટી ચરબી ભરેલી અંડવૃદ્ધિને સારી કરનારા ચિકિત્સકો જોવામાં આવ્યો છે, પણ તેઓ મોટા મોટા શેડિયાઓ પાસે જ હજારથી દશ હજાર રૂપિયા લેવાની પદ્ધતિવાળા છે, એટલે સામાન્ય લોકોને તે પોતાના લાભ આપી શકતા નથી. એ રોગને માટે પશ્ચિમના વિદ્વાનો છિદ્ર કરી પાણી કાઢી નાખે છે પણ કાઢેલું પાણી થોડા દિવસ પછી ઘણાને પાછું ઊતરતું જોવામાં આવ્યું છે. તેમ ચરબીપ્રધાન અંડવૃદ્ધિને વાઢકાપ કરી ચરબી કાઢી નાખે છે તેથી જો કે ઘણાને સારું થયેલું જણાયું છે, તેમ કેટલાકના જીવ ગયેલાનું પણ સંભળાયેલું છે. અમારા અનુભવ પ્રમાણે જે અંડકોષમાં વાયુ ભરાયેલો હોય છે તે તો મટતાજ નથી. માત્ર વાયુનું અનુલોમન થાય એવા પદાર્થોનું જિંદગી પર્યંત સેવન કરે તો એ રોગ વધતો અટકી જાય છે. તેમ દરેક અંડવૃદ્ધિમાં વાયુને અનુલોમન કરનારા પદાર્થોનું સેવન અને કફને ઉત્પન્ન કરનારા પદાર્થોનો ત્યાગ કરવાથી વિશેષ ફાયદો થાય છે. જો પિત્તપ્રધાન અંડવૃદ્ધિ હોય તો તેના ઉપર ગુલેઅરમાની અને ગુલાબજળ ઉપરાછાપરી લગાડવાથી દાહની શાંતિ થઈ અંડવૃદ્ધિ મટી જાય છે. પરંતુ એ ગુલેઅરમાની અને ગુલાબજળ જો કે ઠંડક આપનારાં છે, સોજો ઉતારનારાં છે તો પણ દોષોને બહાર

૭૮૦

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

ખેંચી લાવનારાં હોવાથી એજ ઉપચારથી તે અંડવૃદ્ધિ એની મેળે પાકીને ફૂટી જાય છે અને ફૂટ્યા બાદ એજ ઉપચાર ચાલુ રાખવાંથી રુઝાઈને મટી પણ જાય છે. પિત્તપ્રધાન અંડવૃદ્ધિમાં એવું પણ જોવામાં આવ્યું છે કે પિત્તને લીધે અંડ વધે છે, દાહ અને બળતરા થાય છે, તે ઉપરાંત અંડકોષના ઉપર એક અથવા બે ગાંઠ નીકળે છે; તેવી અવસ્થામાં ગાંઠને પકવી જલદી ફેડવા માટે કાળી દ્રાક્ષને બિયાં કાઢી ઝીણી વાટી પટ્ટી મારવાથી ગાંઠ જલદી ફૂટી તમામ પરુ નીકળી જાય છે અને પછી તે ઉપર સાદા મલમની પટ્ટી મારવાથી તે રુઝાઈને મટી જાય છે.

સાદો મલમ:-તલનું ચોખ્ખું તેલ શેર એક, પાંચ શેર ચોખ્ખા ચઢે એવડા તપેલામાં મૂકી, ધીમી આંચથી તેલ ગરમ થઈ તેમાંનો પાણીનો કકડાટ બોલતો બંધ થાય અને જરા ધુમાડો નીકળવા માંડે ત્યારે ઊંચી જાતનું, જેમાં કોઈ પણ જાતનો ભેળ નહિ હોય એવું સિંદૂર શેર અઘો નાખી હલાવવું, જેથી પાંચ મિનિટમાં ઊલરો ચાલી તેનો રંગ કાળો બની જશે. તે વખતે તેમાંથી બે ચાર ટીપાં પાણીમાં નાખીને તેની ચાસણી તપાસવી. જો મલમ જેવી થાય તો નીચે ઉતારી તેનું ફીણ ભાંગતાં સુધી હલાવ્યા કરવું. તે પછી તે મલમની પટ્ટી મરજી પડે ત્યાં મારવી. જો એ મલમ બનાવતાં ચાસણી ખરી થઈ જાય અને પટ્ટી બને નહિ તો તે મલમને પાછો તપાવી પાતળો થાય એટલે ચારથી છ તોલા મીણ મેળવી, તે ઓગળી જાય ત્યારે ઉતારી લેવો, તેથી બરાબર પટ્ટી બનાવવાના કામમાં આવશે.

સાધારણ અંડવૃદ્ધિમાં શેરીલોખાન, રેવંચીનો શીરો, ગુજ્જર, એળિયો અને બોળ સમભાગે લઈ તેને ખાંડી પાણીમાં ખદખદાવી જરા ઠંડું પડ્યા પછી ચોપડી, ઉપર ૩ વળગાડી તેના ઉપર

ઉદરરોગ, શોથરોગ ને અંડવૃદ્ધિ

૭૮૧

લાંગોટ કસવાથી તે રસ ઊતરી જાય છે. શરૂઆતમાં પાણી ઊતરતું હોય કે ચરબી ઊતરતી હોય તો આ ખરડ અથવા નાઈકંદ ઘસીને ચોપડવાથી બહુ ફાયદો કરે છે. વધારે પાણી ઊતરતું હોય અથવા ચરબી હોય તો તેના પર ગુલેચરમાની અને ગુલાબજળ સતત લગાડવાથી અને તે સાથે સવારસાંજ બે વખત એકેક તોલો નારાયણ તેલ ગરમ પાણીમાં નાખી લાંબા વખત સુધી પાવાથી અંડવૃદ્ધિ મટી જાય છે, તે ફરી થતી નથી. અથવા નીચે બતાવ્યા પ્રમાણે વૃદ્ધિરસના ઉપચારથી પણ તે મટે છે.

વૃદ્ધિરસ:-શુદ્ધ પારો ૧૦ તોલા, શુદ્ધ ગંધક ૧૦ તોલા, સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ તોલા ૨૦ અને હીમજી હરડે ૪૦ તોલા લઈ પારાગંધકની કાજળી કરી, તેમાં માક્ષિક તથા હીમજી હરડેને મેળવી એરંડાનાં પાતરાંના રસની ત્રણ લાવના આપી તેની ચણા ચણા જેવડી ગોળી વાળી, અંડવૃદ્ધિના રોગીને દિવસમાં બે અથવા ત્રણ વાર એક થી બે ગોળી પાણી સાથે આપવાથી લાંબે દિવસે અંડવૃદ્ધિ મટી જાય છે, તે પાછી થતી નથી. પરંતુ આ ગોળી ખાતાં બુલાળ સાફ નહિ આવે તો ગોળીની સાથે થોડો હીમજનો ભૂકો મેળવીને ખવડાવવો એટલે વૃદ્ધિ મટે છે. એટલું યાદ રાખવું કે પિત્તપ્રધાન અંડવૃદ્ધિમાં કેઈ પણ જાતનો ચીકણો અને સુકાયા પછી ચામડીને ખેંચે એવો ખરડ કે લેપ લગાડવો નહિ, તેમ નારાયણ તેલ કે વૃદ્ધિરસ પણ આપવો નહિ. જે રોગીને આંતરડું ઊતરતું હોય તેનો ઉપાય પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ શોધી કાઢેલા પટ્ટા સિવાય બીજો જાણવામાં આવ્યો નથી; પરંતુ તેની શરૂઆતમાં સવારસાંજ અર્ધા અર્ધા રૂપિયાભાર મેથીના દાણા એકલા પાણી સાથે ફાકી મારી આખા ને આખા ગળી જવાથી બે ત્રણ માસમાં આંતરડું ઊતરતું બંધ થઈ જાય છે. જે વખતમાં આંતરડું ઊતરતું હોય છે અને રોગી ખૂંમેખૂંમ પાડતો હોય છે તેવી

૭૮૨

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

અવસ્થામાં જો વૈદ્ય સાવધાની રાખી કાળજીપૂર્વક બે આનીભાર અફીણને બે તોલા પાણીમાં પીગળાવી તેનો કસૂંબો બધો એકજ વખતમાં પાઈ દે તો તેજ ક્ષણે આંતરડું પોતાને સ્થાને ખેંસી જાય છે તે ફરી ઊતરતુંજ નથી. પણ કસૂંબો પાયા પછી અફીણના ઝેરની કંઈક અસર દેખાય તો થોડું ડિંગનું પાણી કરી પાઈ દેવાથી અફીણનું વિષ તરત ઊતરી જશે. પરંતુ આ અફીણ પાવાનો ઉપચાર વિદ્વાન અને બુદ્ધિમાન વૈદ્યની હાજરી સિવાય કોઈએ કદી અજમાવવો નહિ, એવી અમારી ખાસ આગ્રહપૂર્વક ભલામણ છે.

ઉદરરોગ, શોથરોગ અને અંડવૃદ્ધિના ઉપાયો

૧-વૈદ્ય ધીરજલાલ દલપતરામ-સુરત

૧. અમૃતગુટિકા:-ગળોસત્ત્વ, સૂરોખાર, નવસાર, એળિયો, હીરાકસી, કોલમ, કરિયાતું, મરી, સૂઠ અને સંચળ એકેક ભાગ લેવાં; કડુ ૧૦ ભાગ લઈને ખાંડી વસ્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. પછી ગોળી વળાય એટલે કુંવારનો રસ નાખી, એક દિવસ ખલ કરી ચણા જેવડી ગોળી વાળી, દિવસમાં ત્રણ વખત વરિયાળીના ઉકાળા સાથે આપવાથી તમામ જાતના ઉદરરોગ મટે છે.

૨. કપડવંજ સાબુ, સૂઠ, તજ, સંચળ, સાજી, અને કુલાવેલી ફટકડી બળ્બે તોલા, એળિયો, બોળ, દિકામાલી ચાર ચાર તોલા લેવી. એનું ચૂર્ણ કરી તેમાં કુંવારનો રસ શેર ૨૧૧ તથા ગોળ શેર ૨૧૧ નાખી ખરણીમાં ભરી ૧૫ દિવસ એકાંતમાં રાખી મૂકવું. પછી તેમાંથી ગાળીને સવારસાંજ રૂપિયા કે અડધાભાર, મધ મેળવી પીવાથી ઉદરરોગ નાશ પામે છે.

૨-વૈદ્ય બાલકૃષ્ણ રત્નેશ્વર-સુરત

૧. નગોડનો રસ તોલા ૨, ગોમૂત્ર તોલા ૪માં મેળવી પાવાથી સાત દિવસમાં પ્લીહોદર મટે છે.

ઉદરરોગ, શોથરોગ ને અંડવૃદ્ધિ

૭૮૩

૨. રગતરોહિડો અને મોટી હરડે ગોમૂત્રમાં ઘસીને પાવાથી ચક્રતોદર મટે છે.

૩-વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી-વાગડ

૧. ભસ્માર્ક:-પાકું ખિજેરું નંગ ૧, મૂળા નંગ ૧૦, રીંગણું નંગ ૧૦, એરંડાની મીંજ શેર ૧, સંચળ શેર ૦૧, સિંધવ શેર ૦૧, સાજીખાર શેર ૦૧, ઘંતૂરાનાં પાન નંગ ૫૦, આકડાનાં પાન નંગ ૬૪, સરસીનું તેલ શેર ૦૧, થોરના કટકા નંગ ૪, કુંવારનાં લાખાં નંગ ૪, લોંચરીંગણીનાં ફળ નંગ ૬૪ તમામ લેગાં કરી વાસણમાં નાખી મોઢા પર મુદ્રા કરી ગજપુટમાં પકાવી વાટી ચૂર્ણ કરવું. તે ચૂર્ણ ડા. ૦૧ થી ૦૧૧ ભાર છાશ સાથે અથવા ગરમ પાણીમાં આપવું. આથી તમામ ઉદરરોગ, લગંદર, જળંદર, પાકું, અજીર્ણ, શૂળ, સંઘ્રહણી, અશ્મરી મૂત્રકૃચ્છ, શ્વાસ, કાસ અને હૃદયરોગ મટે. આ દવા મધ સાથે પણ આપી શકાય છે.

૨. એક પાણી ભરેલું નાળિયેર લઈ તેની છાલ ઉતારી આખો ગોળો કાઢવો. પછી તેમાં ખાકું પાડી તેમાં માચ તેટલું મીઠું ભરવું. પછી ડાગળી બંધ કરી તેને પાણીમાં ડૂબતો રાખવો. (અંદર પાણી ન જાય તેની ખાસ સાવચેતી રાખવી.) આઠમે દિવસે તે નાળિયેર ફેાડી તેના સાત ભાગ કરી એક ભાગ ગોળ સાથે ખાવા આપવો. પછી બીજો ભાગ બીજે દિવસે આપવો. એ પ્રમાણે સાત દિવસમાં ખવડાવવું. એવાં ત્રણ નાળિયેર ૨૧ દિવસ ખવડાવવાથી તમામ ઉદરરોગ તથા ખરોળના રોગ મટી જાય છે.

૩. ઉદરગ્રંથિ મોટે:-ખીડલવણ, કાચલવણ, સંચળ, સિંધવ, જવખાર, ટંકણ, એ સર્વ સમભાગે લેવાં તથા તેના વજન જેટલો વાજિયા ઘઉંનો લોટ લેવો. તમામને આકડાના દૂધમાં કાલવી ગજપુટમાં ભસ્મ કરી, તે ભસ્મમાં સૂંઠ, મરી, પીપર,

૭૮૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

જીરું, શાહજીરું, સિંધવ, અજમો અને શેકેલી હિંગ મેળવવી. પછી તેમાંથી બેઆની ભારથી ૦૧ તોલા સુધી ગોમૂત્ર સાથે ફાકવાથી સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ મટે છે.

૪. નારાયણ ચૂર્ણ:-અજમો, પલાસી, કાળીજીરી, ત્રિક-ળાં, ત્રિકટુ, વરિયાળી, અજમોદ, ધાણા, સુવા, પીપરીમૂળ, ષડ્ક-ચૂરો, દારુડિનાં મૂળ, ચિત્રો, વાવડિંગ, એરંડમૂળ, લીંડીપીપર, સાજી-ખાર, જવખાર, ઉપલેટ, બંગડીખાર, વડાગરું મીઠું, ખારું મીઠું, સિંધવ અને સંચળ, એ એકેક તોલો લેવાં; દંતીમૂળ ત્રણ તોલા લેવાં, ખરસાણીથોરનાં મૂળ ચાર તોલા લઈ સર્વે ખાંડી ચૂર્ણ કરી પ્રથમ દરદીને બે ચાર દિવસ ઘી પાછ કોઠો ચીકણો કરી, પછી રોગ તથા રોગીનું બળ જોઈ યોગ્ય માત્રા તથા યોગ્ય અનુપાનથી આપવામાં આવે તો તમામ જ્વરના ઉદરરોગને મટાડે છે.

૫. બરોળ માટે:-રાઈ, સિંધવ, સરગવાનાં મૂળની છાલ અને કરેણનાં મૂળની છાલ લઈ પ્રથમ કરેણનાં મૂળ શુદ્ધ કરી સર્વની સાથે વાટી વાલ ૦૧ થી ૧ દહીંમાં આપવાથી બરોળ મટે છે. આ દવા ખાઈને તરતજ સાકરનો શીરો ખાવો.

૬. બરોળ તથા ઉદરરોગ માટે:-અડાયાંની રાખ તોલો ૧, લોહલસ્મ તોલો ૧ તથા ગાડાની મળી મેળવી ચણા પ્રમાણે ગોળી વાળી દિવસમાં ત્રણ વાર એકેક ગોળી ગળી જવી જેથી બરોળ મટે છે.

૭. શંખલસ્મ તથા પ્રવાલલસ્મ તોલા ૫, લોહલસ્મ તોલા ૨, સાજીખાર, સંચળ, જવખાર, મીઠું ને બંગડીખાર એ બધે તોલા લઈ વાટી બિજેરાના રસની ત્રણ ભાવના આપવી, કુંવારના રસની ત્રણ ભાવના આપવી, લીંબુના રસની ત્રણ ભાવના આપવી અને કેરડાની છાલના કવાથની ત્રણ ભાવના આપવી. તેમાંથી તોલો ૧ સવારમાં ખાવાથી બરોળ, પેટની ગાંઠ તથા ઉદરરોગ મટે છે.

ઉદરરોગ, શોથરોગ ને અંડવૃદ્ધિ

૭૮૫

૪-વૈદ્ય શ્યામચંદ ગોવર્ધનરામ-ખાખરેચી

ઉદરરોગ માટે:-સરખંખાની જડ તથા મરીના સાત દાણા પાણીમાં એકત્ર કરી બે મહિના પીવાથી પ્લીહા તથા ઉદરરોગ મટી જાય છે. પથ્થ-ખરાખર પાળવું.

૫-વૈદ્ય વિશ્વનાથ અમૃત મંજૂરે-કઠોર

જળોદર માટે:-સોનામુખી તોલા ૪, શુદ્ધ નેપાળો તોલા ૧૦, મરકીનાં બી તોલા ૨, વરિયાળો તોલા ૨, નસોતર તોલા ૨ અને ઝેરકચૂરો તોલા ૧ એ સર્વને વાટી ચાર આનીભાર બે વખત આપવાથી જળોદર, નાળકોટ, મખારખી વગેરે તથા શોથરોગ તથા ઉદરરોગ મટે છે.

૬-વૈદ્ય ગોવર્ધનરાવ-પાટણ

૧. પેટમાં ગાંઠ અગર ખરોળ હોય તેનો ઉપાય:- મહુડાં શેર ૧૦ અને છાશ મળુ એક તેને એક મોટી કે તાંબાની ગોળીમાં ભરી તેની અંદર લોખંડની સાંકળો ગરમ લાલચોળ કરી ત્રણચાર વખત છમકારવી. પછી તે મહુડાં તથા છાશ એક થઈ જાડો પાક થાય ત્યાં સુધી ખાળવી. પછી તેને એક નાના માટલામાં ભરી મુદ્રા કરી, એક ખાતર નાખેલી જમીનમાં અથવા ઉકરડા જેવી જમીનમાં બેત્રણ હાથ ઊંડો ખાડો કરી, તેમાં દાટી તેને સાત દિવસ પછી કાઢી, દિવસમાં એક વખત બે તોલા આપવાથી ગાંઠ અગર ખરોળ મટી જાય છે, એવો અમારો ખાસ અનુભવ છે.

૨. સવારમાં સૂર્યોદય પહેલાં રોગીને જગાડીને જે વાડીની અંદર વંતાક (વેંગણ) વાવેલાં હોય તે વાડીની અંદર લઈ જઈ વંતાક તોડી (સૂર્યનું કિરણ ન પડે તેટલું જલદી) તરતજ ખવડાવી દેવું. આથી સાત દિવસમાં તે ગાંઠને અવશ્ય મટાડે છે.

૭૮૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

૭-વૈદ્ય આયુર્વેદ અને સવળ પીતાંબર-ઉના

જળોદર માટે:-નારસિંહ ચૂર્ણ અને આરોગ્યવધંક રસ બે વખત દૂધમાં બળબે વાલ આપવો. દરદીને ફક્ત દૂધ પર રાખવો, જેથી જળોદર મટે છે.

૮-વૈદ્ય નંદલાલ પ્રાગજી-નાગેશ્રી

અષ્ટ ઉદરરોગ:-પ્રથમ મળતું પાચન કરનાર કવાથ બેત્રણ વખત આપી પછી ઘીનું સ્નેહપાન બેચાર દિવસ કરાવી, કોઠો સ્નિગ્ધ થયે દેશ, કાળ, વય તથા બળાબળનો વિચાર કરી, નારાયણચૂર્ણ તોલો ૦૧, ૦૧ અને છેવટે ૧ તોલા સુધી યોગ્ય અનુપાન સાથે આપવું. આ નારાયણચૂર્ણ વિરચક છે, માટે માફકસર આપવું. પ્રથમ ૦૧ તોલો આપવું અને પછી વધારતાં સહન કરે તેટલું આપવું. છાતીના રોગ, પાંડુ, શ્વાસ, ખાંસી, ભગંદર, અગ્નિ-માંધ, તાવ, કુષ્ઠ, ગ્રહણી, ગલગંડ, ગુદમ, ખડીહોદર, ચક્રોદર, કઠોદર, જળોદર, સોફોદર અને નીલકંઠ એ ઉદરના અષ્ટરોગ, તથા શૂળ, સોબા આદિ ઉદરના હરકોઈ રોગ ટાળવામાં રામબાણુ સિદ્ધોપચાર છે. આ ચૂર્ણ મહાપ્રતાપી હોવાથી દરેક શાસ્ત્રકારે પસંદ કરેલ છે.

૯-બ્રહ્મચારી આત્માનંદ ત્રિવેદી

ઉદરરોગ:-સાજીબાર ટાંક ૭, પાપડિયોબાર ટાંક ૭, બીડ-લવણ ટાંક ૭, ફટકડી ટાંક ૭, ટંકણુ ટાંક ૭, વડાગરું ટાંક ૭, રાઈ ટાંક ૭ એ સર્વને વાટી કાંટાળા થોરમાં ભરીને માટીના હાંડલામાં ભરી મુદ્રા કરી ગજપુટ આપવો. તેની ભસ્મ થાય ત્યારે પછી તેમાંથી ટાંક ૦૧ પાણી સાથે ખવરાવવાથી બરોગ, ગુદમ, લોહીની ગાંઠ, સારણુગાંઠ તથા અંડવૃદ્ધિ મટે છે.

ઉદરરોગ, શોથરોગ ને અંડવૃદ્ધિ

૭૮૭

૧૦-વૈધ ચંદુલાલ મુકુંદરાય-પાટણ

૧. પ્લીહાનાશક અનુભવસિદ્ધ પ્રયોગ:-ખડખૂયાની છાલનો ક્ષાર કાઢીને તે ક્ષાર અધીં રતીની માત્રાથી દરરોજ ઊંટ-ડીના મૂત્ર અથવા ગરમ પાણીમાં જમ્યા પછી, ખોરાક પચી ગયા પછી અથવા સવારમાં લેવાથી ગમે તેટલી જૂની ખરોળ હોય તો પણ સાત દિવસમાં મટી જાય છે. માત્રા ઉંમરના પ્રમાણમાં અધીં રતીથી બે રતી સુધી લેવી.

૨. પેટ વાયુથી ફૂલી જતું હોય તો લીંડીપીપર તોલા ૪, નસોતર તોલા ૪ અને સાકર તોલા ૪, એનું ચૂણું કરી માસા ૩ મધમાં આપવાથી પેટનો આક્રોશ, વાયુ વગેરે તરત મટે છે.

૩. શોથરોગના ઉપાય:-પુનર્નવા (સાટોડી) બે પ્રકારની થાય છે. એક સફેદ ફૂલવાળી તથા બીજી લાલ ફૂલવાળી. એ બન્નેમાં સોજા ઉતારવાનો ખાસ ગુણ છે; પરંતુ સફેદ ફૂલવાળી વધારે ગુણ વાળી છે. શ્વેતપુનર્નવા (ઘોળી સાટોડી) નો સ્વરસ તોલા ૨ તથા મધ માસો એક મેળવી, દિવસમાં બે અથવા ત્રણ વખત પીવાથી સોજા ઊતરી જાય છે. તેમજ તેનો સ્વરસ તાવ વગેરેની ઔષધિ-ઓમાં મેળવીને ઉપયોગ કરવામાં આવે તો વધારે ફાયદો કરે છે.

૪. સફેદ ફૂલવાળી તથા તાજી પુનર્નવાનું પંચાંગ શેર ૧૦૦ લઈ પચ્ચર પર વાટી ચાર શેર પાણીમાં ઉકાળી, એક શેર પાણી અવશેષ રાખી, ગાળી તેમાં સાકર શેર ૧, સૂરોખાર તોલા ૫, નાખી એકરસ થયા પછી કપડે ગાળી, સવારસાંજ બન્ને તોલા પીવાથી જ્વરસહિત સોજા તથા જ્વરરહિત સોજા નિશ્ચય દૂર થાય છે. તે પીવાથી પેશાબ ઓછો થાય છે. કેઈ પણ કારણથી આવેલા સોજાને મટાડે છે અને સોજામાં એ ઔષધથી ઘણા ગુણ કરે છે. પચ્ચ બટાઈ, મરચાં વગેરે ગરમ વસ્તુ ખંધ કરવી.

૬૮૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

૫. પુનર્નવાષ્ટક ક્વાથ:-પ્રવેતપુનર્નવા (તાજ અને લીલી) લીમડાની અંતરછાલ, પટોળ (પરવળ) નાં લીલાં પાન, સૂંઠ, કડુ, બીડી લીલી ગજો, દેવદાર અને હરડે એ દરેક ત્રણ ત્રણ માસા લેવાં અને તેને છ તોલા પાણીમાં ઉકાળી અતુર્થાંશ અવશેષ રાખી કપડે ગાળી, છ માસા મધ મેળવી, હંમેશાં સવારમાં પીએ તો સોજાને માટે આ એક રામબાણુ ઔષધિ છે.

૧૨-વૈદ્ય આણંદજી અને પીતાંબર સવજી-ઉના

સોજા માટે:-પુનર્નવાષ્ટક ક્વાથ તેમજ મંડૂરભસ્મ બળમે વાલ સવારસાંજ આપવાથી મટે છે. દહીંને ફક્ત દૂધ પરજ રાખવો.

૧૩-વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી પંડ્યા-વાગડ

૧. શોથરોગ માટે:-સાટોડી, દેવદાર, સૂંઠ, સરસવ અને સરગવાની છાલ સર્વ સરખે ભાગે લઈ વાટી, કાંજીમાં અથવા ખાટી છાશમાં મેળવી લેપ કરવાથી સર્વ પ્રકારના સોજા મટી જાય છે.

૨. વછનાગ, ઝેરકોચલાં, મીંઢળ, એળિયો અને આકડાનાં પાનનો રસ કાઢી તેમાં સર્વ વાટી ચોપડવાથી સોજા મટી જાય છે.

૩. ધંતૂરાનાં પાનનો રસ ગૂગળ મેળવી લગાડવાથી પણ સોજા મટે છે.

૪. કાંસડીનાં પાન, આકડાનાં પાન તથા એરંડાનાં પાન વાટી ગરમ કરી સોજા ઉપર ચોપડવાથી સોજા ઊતરી જાય છે.

૫. ઉપલેટ ટાંક ૧ અને હીરાકસી ટાંક ૧ વાટી ચૌદ પડીકાં કરી દરરોજ એક પડીકું ખવડાવવું. ચૌદ દિવસ ખવડાવવાથી સોજા ઊતરે છે તેમજ પેટનો વાયુ મટે છે.

૬. એખરાનો રસ શેર ૭, સરગવાનો રસ શેર ૨ અને

દિઠરોગ, શોથરોગ ને અંડવૃદ્ધિ

૭૮૯

અરણીનો રસ શેર ૩ આળે શરીરે ચોળી તડકે બેસવું. આથી તમામ જાતના સોજા મટે છે.

૭. સોજા માટે ક્વાથ:-સાટોડીનાં મૂળ, હળદર, દારુ-હળદર, દેવદાર, સૂંઠ, હરડે, ગળો, ચિત્રો અને ભારંગ એનો વિધિ-પૂર્વક ક્વાથ કરી પીવાથી પગ, મોં તથા પેટના સોજા ઊતરી જાય છે.

૮. અગધિયાનાં મૂળ અને કાળા ધંતૂરાનાં મૂળ બેને વાટી ગોમૂત્રમાં લૂગદી જેવું કરી ઊના પાણીમાં ખદખદાવી શરીરે ચોપ-ડવાથી સોજા ઊતરી જાય છે. હરકોઈ પ્રકારના સોજાને મટાડે છે.

૯. અરડૂસીનાં પાન તથા લીમડાનાં પાન વાટી બાફી બાંધવાથી સોજા ઊતરી જાય છે.

૧૪-વૈદ્ય ત્રિકમલાલ કાળીદાસ શાહ-ખાનપુર

બહારના તથા અંદરના સોજા:-નવસાર બખ્ખે વાલ પાણી સાથે દિવસમાં ત્રણ વાર પીવાથી એક અથવા બે સપ્તાહમાં સોજા મટે છે.

૧૫-બ્રહ્મચારી આત્માનંદ ત્રિવેદી

ભૈરવ ગુટિકા:-કરિયાતું તોલા ૪, ચિત્રક, પીપરીમૂળ, પાપડખાર, અજમો, પહાડમૂળ, ઈંદ્રજવ, વડાગરું, પીપર, જવ-ખાર, આમળાં, સૂરણ, અરડૂસાનાં પાન, બંગડીખાર, સાજીખાર, બહેડાં, અજમોદ, સિંધવ, શાહજીરું, સૂંઠ, લસણ, હરડાં, કોષ્ઠ, સંચળ, રેવંચીની ખટાઈ અને લીંડીપીપર એ બખ્ખે તોલા લેવાં. સર્વને ભેગાં કરી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ બનાવી ગોળ મેળવી ત્રણ દિવસ સુપ્રી ખૂબ ખરલ કરવું અને તેની ચણીબોર જેવડી ગોળી વાળી દરરોજ પ્રાતઃકાળે ફક્ત એક ગોળી ગરમ પાણી સાથે આપવી. પરેજીમાં તેલ, મરચું ખટાશ તથા વાયડી ચીજો ખાવી નહિ. જોથી સોજો અંગ ઉપર નળખાઈથી આવ્યો હોય, કમળાથી થયો

૭૮૦

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

હોય, શરીરના સાંધામાં કળતર થતી હોય, પાતળા ઝાડા થતા હોય, આંખમાં તમ્મર આવતાં હોય, ઊલટી થતી હોય, તેને મટાડે છે તથા વીશ પ્રકારના પ્રમેહને, કેડના સાંધાને, પેશાબ ઘણી વખત થતો હોય તેને, ગોળી મોટી થઈ હોય તેને, અજીર્ણથી છાતીમાં દાહ થયો હોય, તેને ખાધું પચતું ન હોય તેને, કોઈ પણ પ્રકારનો તાવ હોય તેને અને પેટમાં કૃમિ થયા હોય તેને આ ગોળી આપવાથી સર્વ શાંત થાય છે.

૧૬-વૈદ્ય સન્મુખલાલ લલ્લુભાઈ-સુરત

વિશ્વાદિ લેપ:-સૂંઠ, ખટાકાનું મૂળ, સાટોડીનું મૂળ, દાડ-હળદર, આંખાહળદર, તેલિયો દેવદાર, ઘોડાવજ, સરપંખાનો રસ અથવા મૂળ એ દરેક વસ્તુને સરપંખાના રસમાં અથવા તેલ ન મળે તો પાણીમાં ઘસી ખદખદાવી ચોપડવાથી સોજા મટે છે.

૧૭-વૈદ્ય હગનલાલ આત્મારામ-સુરત

૧. રક્તશુદ્ધિ ચૂર્ણ:-મજા, ત્રિક્ષ્ણા, આંખાહળદર, સોના-મુખી કુંવાડિયાનાં ખી, લિંબોળીની મીઝ, કેવડાના દોડા, દાડમનાં ફૂલ, સિંધવ અને સંચળ એ સર્વ સમભાગે લઈ વસ્રગાળ ચૂર્ણ કરી, દિવસમાં ત્રણ વખત ગરમ પાણી સાથે ખાવાથી સોજા મટે છે.

૨. મંજીષ્ઠાદિ ચૂર્ણ:-મજા, ત્રિક્ષ્ણા, સોનામુખી અને શુલાખનાં ફૂલ સર્વે સમભાગે લઈ ખાંડી સાકરના ચૂર્ણ સાથે દિવસમાં ત્રણ વખત ખાવાથી રક્તશુદ્ધિ થઈ સોજા મટે છે.

૧૮-વૈદ્ય નૂરમહમદ હમીર-રાજકોટ

સોજા માટે:-કડવી નાઈનું ચૂર્ણ દોઢ આનીભાર દિવસમાં બે વખત આપવું, પછી ત્રણ વખત આપવું, તે પછી બે આની-ભાર માત્રા આપવી. પરંતુ પ્રથમ નસોતરનું છ આનીભાર ચૂર્ણ

ઉદરરોગ, શોથરોગ ને અંડવૃદ્ધિ

૯૮૧

ગોળના પાણીમાં આપવું જેથી સારો રેચ થશે. ત્યાર બાદ નાઇનો પ્રયોગ કરવાથી સોજા મટી જશે.

૧૯-એક વૈદ્યરાજ જેમનું નામકામ મળ્યું નથી

સર્વાંગશોફ માટે:-ઊભી રીંગણીનાં મૂળ, લોંચરીંગણીનાં મૂળ, ગળો, સાટોડીનાં મૂળ, અરડૂસો, હીમજ અને ઇંદ્રામણનાં મૂળ, એનો ક્વાથ કરી પીવાથી સર્વાંગશોફ મટે છે. તાવ, ઊલટી, ઉદરરોગ, શૂળ, ઉધરસ તથા પેટનાં દરદો માટે અકસીર છે.

૨૦-વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી-વાગડ

૧. મેદરોગ (શરીરનું બડાપણું):-લોખંડનો ગોળો લાલ-ચોળ તપાવી સાત વખત પાણીમાં ઠારવો. તે પાણી પીવું તથા તેજ પાણીથી રસોઈ બનાવવી એવો રિવાજ હંમેશ રાખવાથી મેદરોગ મટે છે.

૨. ગળો, એલચી, કડાછાલ, હરડેદળ, બહેડાંદળ અને આમળાં તે તમામ રકમો એક એકથી ચડતે લાગે લેવી. તેનું બારીક ચૂર્ણ કરી તે સર્વાની બરાબર યોગરાજ ગૂગળ લેવો. તેને મિશ્ર કરી તેમાંથી ટાંક ૧૥ મધ સાથે લેવાથી મેદરોગ મટે છે. હંમેશાં મધ-પાણી પીવાથી પણ મેદરોગ મટે છે.

૨૧-વૈદ્ય ધીરજરામ દલપતરામ-સુરત

૧. અંડવૃદ્ધિના ઉપાય:-સોનાગેરુ, આમળાં, રેવંચીનો શીરો, આંબાહળદર અને લોધર એને લીલી હળદરના રસમાં વાટી લેપ કરવાથી અંડવૃદ્ધિ મટે છે.

૨. પટ્ટી:-ગૂગળ, એળિયો અને સેતારસ એ ત્રણેને એરંડાનાં પાતરાનાં રસમાં ઘૂંટી પટ્ટી મારવાથી અંડવૃદ્ધિ મટે છે.

૩. પટ્ટો:-ગંદો બેરંજો લાવી તેમાં થોડું સિંદૂર મેળવી ખૂબ

૭૬૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

ધૂંટવું. જ્યારે બરાબર એકરસ થાય, ત્યારે જાડા કપડા પર ચોપડીને પટ્ટો મારવો, આથી અંડવૃદ્ધિ મટે છે. પણ આ પટ્ટો મારતાં પહેલાં ખાલ સાફ કરવા, નહિ તો પટ્ટો ઉખેડતાં વાળ તૂટીને નવી ઈબ્બ થશે. ગરમ પાણીથી પટ્ટો ઉખેડવો.

૪. તેલ:-એરંડિયા તેલમાં તેલની બરાબર એરંડીનાં પાત-રાંનો રસ નાખી પકાવવું. પાણી બળી જાય ને તેલજળ બાકી રહે, ત્યારે તે તેલ અંડવૃદ્ધિ પર ઘસીને ખમાય તેવું બિનું પાણી ઉપર રેડવું જેથી ઘણાં જૂનાં દરદો લાંબી સુદતે મટી જાય છે.

૨૨-એક વૈધરાજ જેમનું નામકામ માળ્યું નથી

અંડવૃદ્ધિ માટે:-હાથલો થોર લાવી તેની ઉપરથી કાંટા કાઢી ચીરી, તેની ઉપર હળદર તથા મીઠું ભભરાવી લેગાં કરી, એક લૂગડામાં વીંટી કપડમટ્ટી ફરી, અગ્નિમાં સહેજ ગરમ કરી કપડમટ્ટી કાઢી નાખી છુંદી બાંધવાથી અંડવૃદ્ધિ મટે છે.

૨૩-વૈધ નૂરમહમદ હમીર-રાજકોટ

અંડવૃદ્ધિ માટે:-આકડાનાં લીલાં પાન લાવી તેને ઘોઈ, જાડી નસો કાઢી નાખી, થોડો સિંધવ મેળવી વાટી ગરમ કરી, રાત્રે સૂતી વખતે વધરાવળ પર લગાડવું. આના બેત્રણ લેપથી તદ્દન મટી જાય છે. આ લેપથી પ્લાસ્ટર બેઠે છે, માટે સવારે ગોળમાં થોડું પાણી મેળવી જાડો લેપ અડધો કલાક રાખવાથી બેઠેલો ભાગ શાન્ત થાય છે; એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. તેમજ આ પ્રયોગ કરતી વખતે એરંડિયા તેલનો રસ પણ સાથે સાથે આપવો, જેથી અંડવૃદ્ધિ અવશ્ય મટી જાય છે.

૨૪-વૈધ સન્મુખલાલ લલ્લુભાઈ-સુરત

સ્વાંગી ગુટિકા:-પાટણી ટંકણખારનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરીને

ગલગંડ, ગંડમાળ, ગ્રંથિ, અર્કુદ અને વિદ્રધિરોગ ૭૯૩

તેને તમાકુના રસની ત્રણ લાવના આપી, બેર જેવડી ગોળી વાળી પાણીમાં અથવા તમાકુના રસની અંદર ઘસી લેપ કરી, અડાયાં-નો એક કલાક શેક કરવો. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવાથી રોગી-ને આરામ થાય છે.

૨૫-સાધુ ગંગાદાસજી સેવાદાસજી-સુરત

સરસિયું તેલ તોલા ૧૦ અને અશ્મીષુ તોલા ૧ એ બન્નેને કકડાવી કપડે ગાળી લેવાં. પછી જેની કોથળીએ રસ જિતયો હોય તે ઉપર ચોપડીને તેના પર પાકાં ચેવલી પાન બાંધી, તે ઉપર ગોફળુના આકાર જેવો લંગોટ બનાવી બાંધવો. બે દસ્ત સાફ ન આવતો હોય તો આ સાથે દિવેલ પાવું. બે કળતર થતું હોય તો પોસદોડાનો શેક કરવો.

૨૬-વૈદ્ય ધીરજીલાલ માણેકલાલ-વડોદરા

હીરાકસી અને સિંધવ સમભાગે લઈ એરંડિયા તેલમાં મેળવી અંડ ઉપર લેપ કરી ૩ બાંધી લંગોટ પહેરી સૂઈ રહેવાથી થતી અંડવૃદ્ધિ તરત મટે છે.

૨૦--ગલગંડ, ગંડમાળ, ગ્રંથિ,

અર્કુદ અને વિદ્રધિરોગ

માણસના શરીરના બંધારણ તરફ જોતાં રક્તનું રક્ત અને રક્તનું માંસ બને છે. તે માંસને પકવ કરનારું પિત્ત અને તેને કઠણ કરનાર વાયુ જે પ્રકારે બરાબર પાકેલા સ્નાયુઓના ભાગ પાડે છે, તે પ્રકારે તે વાયુ માંસમાં પ્રવેશ કરીને માંસની પેશી (કટકા) ૩૫ ભાગ પાડે છે, તેને માંસપેશી કહે છે. એવી માંસ-

૭૬૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

પેશીઓ પુરુષના શરીરમાં પાંચસો છે અને સ્ત્રીના શરીરમાં પાંચસો વીશ છે. તે પૈકી ગળાના ઉપલા ભાગમાં એટલે ગરદનમાં ચાર, દાઢીની નીચે આઠ, ગળાના સાંધામાં એક, ગળામાં એક, એ રીતે ચૌદ પેશીઓ ગળામાં ગણાય છે. એ પેશીઓમાં જ્યારે ઉદાનવાયુનો અતિયોગ થઈ રસન કફનો હીનયોગ થાય છે, ત્યારે સાધકપિત્તથી તપીને તે પેશીઓ ફૂલે છે; એટલે આપણે તેને ગાંઠના નામથી ઓળખીએ છીએ. તેવી રીતે જે પુરુષના ગળા પર એટલે કાનની નીચે ચામડીના રંગની થોડા સોજા સાથેની વેદનાવાળી જે ગાંઠ થાય છે, તેને ગલગંડ કહેવામાં આવે છે. અથવા ગળામાં દુષ્ટ થયેલો ઉદાનવાયુ રસન કફ, મેદ સાથે મળીને ગળાની પાછલી નસોમાં રહીને વાયુ, પિત્ત અને કફ પોતાના મિશ્રપણાથી પોતાના ગુણધર્મયુક્ત જે ગાંઠ ઉત્પન્ન કરે છે, તેને ગલગંડ કહેવામાં આવે છે. જે ગલગંડમાં વાયુનું પ્રાધાન્ય હોય તેમાં સોથો ભોંકાયા જેવી પીડા થાય છે અને તે ઘણી લાંબી મુદતે વધે છે તથા તે કોઈપણ ઉપાયે પાકતી નથી. જો પિત્તનું પ્રાધાન્ય હોય તો રોગીને તાવ આવે છે, બળતરા થાય છે અને તે ગાંઠ જલદી પાકી જાય છે. જો કફનું પ્રાધાન્ય હોય તો તે ગાંઠો સ્થિર તથા જડ માલૂમ પડે છે અને તેમાં અત્યંત ચળ આવે છે. તેનો રંગ ચામડીના જેવો હોય છે અને તે બહુ દિવસે વધે છે તથા ઘણા કાળે પાકે છે. તેવી રીતે ત્રણે દોષો બગડીને ગળામાંના મેદ સુધી પહોંચે છે તેથી જે ગાંઠ થાય છે તે ચીકણી, જડ, ઘોળા રંગની, બદબો ભારતી, પીડાયુક્ત અને હાલતી તથા રોગીનું શરીર જેમ ફૂલતું કે કરમાતું જાય છે, તેમ તે ગાંઠ પણ નાનીમોટી થતી જાય છે. જે ગલગંડનો રોગી શ્વાસ મૂકે છે તે, જેનું શરીર પોચું થઈ ગયું હોય તે, જે ગલગંડને એક વર્ષ થઈ ગયું હોય છે તે, જે રોગીને અરુચિ અથવા સ્વરભંગ થયો હોય છે તે અને જે

ગલગંડ, ગંડમાળ, ગ્રંથિ, અર્બુદ અને વિદ્રધિરોગ, ૭૬૫

રોગી સુકાઠને હાડપિંજર જેવો થયો હોય, તેના ગલગંડ મટતા નથી, પણ તેમાંજ રોગી આખરે મરે છે.

ગંડમાળ-અપચિરોગ:-મેદ અને કફથી બગલ, ખભા, ગરદન અથવા ડોક અને ગળું એ ઠેકાણેનો ઉદાનવાયુ મેદ અને કફને વ્યવસ્થિત નહિ રાખી, માંસપેશીઓની પાસે રહેલા બીજા માંસના કટકા કરી, તેને સાધકપિત્તના તાપથી તપાવી, કફ અને મેદમાં વીંટાળી, મોટા ભોર જેવડી અથવા આમળા જેવડી ઘણી ગાંઠોને ઉત્પન્ન કરે છે અને તે બહુ દિવસે ધીરે ધીરે પાકે છે. તે ગાંઠની હારને ગંડમાળ અથવા કંઠમાળ કહે છે. આ કંઠમાળામાં એવું જોવામાં આવ્યું છે કે, પ્રથમ ત્રણ ગાંઠ જણાય, તેમાંથી એક પાકે, બીજી ફૂલે, ત્રીજી નીકળતી હોય એટલે પાકેલી રુઆય, વધતી હોય તે પાકે અને નવી નીકળે. એમ કરતાં કરતાં હાંસડીની ઉપરના ખાડામાં અને હાંસડીની બહાર ગળાની સાથેથી બેઠે બાજુ ઉપર ગાંઠોની હાર બંધાઈ જાય છે, તેને કંઠમાળ કહે છે. એજ પ્રમાણે અંડ સુધી એટલે બદ થવાને ઠેકાણે, બગલમાં, ખભામાં, ગરદનમાં, ડોકમાં નાનાં અણીભોર જેવડી કિંવા તેથી મોટી એકેકી ગાંઠ નીકળે છે. અને જો તે વાયુપ્રધાન હોય તો પાકતી નથી, પિત્તપ્રધાન હોય તો પાક્યા વિના રહેતી નથી અને કફપ્રધાન હોય તો ઘણે કાળે પાકે છે. તે ગાંઠોને અપચિના નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

ગ્રંથિરોગ:-જ્યારે શરીરમાં વાયુ, પિત્ત અને કફ પરસ્પર હીન, મિથ્યા અને અતિયોગને પામી, માંસ, રક્ત, મેદ અને રંગો અથવા નસોને દ્વિષિત કરી, સાતે સાધુના વહનને અટકાવી, તે સ્થાને વહેતી ધાતુઓને રોકી, વાયુ તેને સૂકવી, પિત્ત, કફ તથા વાયુ પોતાના ગુણધર્મ પ્રમાણે બળતરા, સ્થિરતા અને જડતાની પીડાવાળી ગોળ, ઊંચી અને કઠણ એવી જે ગાંઠ ઉત્પન્ન કરે છે,

૬૯૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

તેનું નામ ગ્રંથિરોગ કહેવામાં આવે છે. તે ગ્રંથિ રક્તમાં, માંસમાં મેદમાં, શિરાઓમાં અને હાડકાંઓ સાથે સંબંધ ધરાવતી હોય છે. તેમાં શિરાગ્રંથિ અને હાડકાં સુધી પહોંચેલી ગ્રંથિ તથા શરીરમાંના એકાદા મર્મસ્થાન પર થઈ હોય તે અસાધ્ય જાણવી. જે એ ગ્રંથિ મર્મસ્થાન પર થઈ હોય અને હાડકાં સુધી પહોંચી હોય, તો તે રોગી એકબે દિવસમાં મરણ પામે છે. જે મેદ સુધી પહોંચી હોય તો વળતે બચી જાય છે અને જે માંસ સુધી પહોંચી હોય તો તે રોગી સારો થાય છે.

અર્બુદરોગ:—શરીરના કોઈ પણ ભાગ ઉપર બગડેલો દોષ, માંસ અને લોહીને બગાડી પછી તે ગોળ, સ્થિર, મંદ, પીડાયુક્ત મોટી અને જેનાં મૂળ ઊંડાં ગયેલાં હોય એવી લાંબી મુઠતે વધનારી તથા પાકનારી ગોળીઓ અંગ ઉપર ઊપસેલી ઉત્પન્ન કરે છે, તેને અર્બુદરોગ કહે છે. તે અર્બુદ વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, રક્તથી, માંસથી અને મેદથી એ પ્રમાણે છ પ્રકારના થાય છે. તેનાં લક્ષણો ગ્રંથિરોગ જેવાં જણાય છે. અર્બુદરોગ અને ગ્રંથિમાં અમારા વિચાર પ્રમાણે એવો ભેદ છે કે, પ્રથમ એક ગાંઠ દેખાય, તે વધે એટલે તેની નીચે બાજુમાં બીજી ગાંઠ દેખાય. એ પ્રમાણે ઉપર કહેલા છ પ્રકારના અર્બુદની છ ગાંઠો, આયુના પહાડના શિખરની માફક એક એકની પાછળ દેખાય છે, તેને અર્બુદરોગ કહેવો. આ રોગમાં કફનું તથા મેદનું પ્રાધાન્ય હોવાથી તે પાકતો નથી. અને કદાચ પાકે છે અથવા ફાટે છે, તો તેમાંથી પરુ નહિ નીકળતાં રાતું તથા કાણું લોહી અને કાળા તથા ગંધાતા માંસના કટકા નીકળે છે. જેમ જેમ દિવસો જતા જાય તેમ તેમ અર્બુદ પાકીને ઘંતૂરાના ફૂલની માફક તેની આમડીની કોર વળી જાય છે. અથવા ખિડાયેલાં કરેણનાં ફૂલની માફક આમડી અંદરથી વળી જાય છે અને તેમાં ભીતર કોતર પડતું જાય છે અને લોહી તથા સડેલું

ગલગંડ; ગંડમાળ, ગ્રંથિ, અર્ધુદ અને વિદ્રધિરોગ ૭૬૭

માંસ બહાર નીકળતું જાય છે. આખરે એ સડો હાડકાં સુધી પહોંચે છે એટલે રોગી મરણ પામે છે. ઉપર કહેલા છયે પ્રકારના અર્ધુદરોગનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો માધવનિદાનમાંથી જોઈ લેવાં.

વિદ્રધિરોગ:—અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા તથા હાડકાંનો આશ્રય કરીને રહેલા વાતાદિ દોષો ત્વચા, લોહી, માંસ અને મેદને બગાડી, ધીમે ધીમે લયંકર સોજો ઉત્પન્ન કરે છે અને આ સોજાનું મૂળ હાડકાં સુધી પહોંચેલું હોય છે. આ સોજો ઘણો તીવ્ર પીડાકારક થાય છે. આ વિદ્રધિરોગ વાયુ, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત, ક્ષત અને રક્ત મળી છ પ્રકારના થાય છે. એ વિદ્રધિના છયે પ્રકારના દોષો પ્રમાણે તેનાં લક્ષણો થાય છે. પરંતુ જેમ ક્ષયરોગમાં લોમ-પ્રતિલોમની રીતે તેના ઘણા લેદ છતાં બેજ લેદ પાડી શકાય છે; તેમ આ વિદ્રધિરોગમાં આંતરવિદ્રધિ અને બહિરવિદ્રધિ એવા બે લેદ પાડી શકાય છે. આંતરવિદ્રધિનું લક્ષણ એવું છે કે, તેની શરૂઆત હાડકાંની પાસેથી થઈને સ્નાયુ, ચરણી, માંસ, લોહી અને છેલ્લે રસને બગાડી ઉપર આવે છે અને બહિરવિદ્રધિ લોહીમાંથી ઉત્પન્ન થઈ કોઈ વાર ચિકિત્સકની મૂર્ખતાને લીધે માંસમાં, મેદમાં અને છેલ્લે હાડકાંમાં પહોંચે છે. એ વિદ્રધિ રોગનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો જાણવા ઇચ્છનારે માધવનિદાનમાંથી જાણી લેવાં.

જે વિદ્રધિ હાડકાંમાંથી આવે છે તે ઘણું કરીને અસાધ્ય નીવડે છે. તેમ બહિરવિદ્રધિ જેમ જેમ ઉપરથી નીચે જાય છે, તેમ તેમ અસાધ્ય થાય છે. જો કે ગંડમાળા અપચિ, ગ્રંથિ અર્ધુદ અને વિદ્રધિ એ બધા એક વંશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા પિત્રાધ્યો જેવા છે; અને ઘણું કરીને તમામ વ્યાધિની ચિકિત્સા પણ એકસરખી રીતે કરવામાં આવે છે; તો પણ ગલગંડથી માંડીને વિદ્રધિ સુધીના વ્યાધિઓ ઉત્તરોત્તર વધવામાં ઉતાવળિયા, પાકવામાં મોડા અને પ્રાણ લેવામાં તાકીદ કરનારા હોય છે. તેમાં

૭૮૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

વિદ્રધિને તથા ગલગંડને બહુ સાચવવા પડે છે. એકંદરે જેતાં જે ગાંઠને રોગી પોતાની આંખે જોઈ શકતો નથી, તે ઘણું કરીને સારી થતી નથી. ગલગંડથી અર્બુદ સુધીના રોગોમાં જે ગાંઠો થાય છે, તેના ઉપર શેક-બકારા નહિ કરતાં માત્ર મલમપટ્ટા કરવાથી ફાયદો થાય છે; પણ વિદ્રધિમાં મલમપટ્ટા કારગત થતા નથી. તમામ જાતની ગાંઠો જે કષ્ટસાધ્ય કે અસાધ્ય ગણાય છે, તે તમામની મૂળ ઉત્પત્તિ પ્રમેહમાંથી અથવા ટાંકી (સિક્કિલિસ)-માંથી ઘણું કરીને થયેલી હોય છે. આ પ્રમેહ અથવા ટાંકીનો રોગ માળાપ તરફથી જેમ જેમ ઘણી પેઢીથી ઉતરતો આવ્યો હોય, તેમ તેમ વધારે અસાધ્ય થતો જાય છે. એટલા માટે ગલગંડથી માંડીને અર્બુદ સુધીના રોગીને હાથમાં લેતાં પહેલાં ચોખ્ખી શરત કરવી કે, એક જાતની ગોળી બાર માસ સુધી ખાવી પડશે અને એકજ જાતના મલમલની પટ્ટી બાર માસ સુધી લગાડવી પડશે. અને તે રોગીને હિંગ, ચણા અથવા ચણાના પદાર્થો, ખાંડ અને આદુની પરેજી પળાવવી પડશે. એવી શરત કર્યા પછી જો પ્રમેહમાંથી વારસો મળી ગાંઠ થઈ હોય તો તેને “ચંદ્રપ્રભા ગુટિકા” ની બખ્ખે ગોળી દિવસમાં ત્રણ વાર પાણી સાથે આપવી. અને જો વારસામાં ટાંકીના રોગથી અથવા પોતે ઉપજાવેલી ટાંકીમાંથી ગાંઠ થઈ હોય, તો પથ્યાગૂગળ, કિશેર ગૂગળ અથવા અમૃતાદિ ગૂગળની બખ્ખે ગોળી દિવસમાં ત્રણ વાર પાણી સાથે આપવી.

તડકાનો મલમ:-પારો તોલા ૩, ગંધક તોલા ૩, શેરી લોખાન તોલા ૩, ગુજ્જર તોલા ૩, ગૂગળ તોલા ૩, કેડિયો લોખાન તોલા ૩ અને દેશી કપૂર તોલા ૧૮ લઈ પ્રથમ પારા ગંધકની કાજળી કરવી. બાકીનાં વસાણાં જુદાં જુદાં વાટવાં. પછી કપૂરને ખરલમાં નાખી તે ખરલને ચૈત્ર-વૈશાખના સપ્ત તાપમાં

For Private and Personal Use Only

૮૦૦

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

અને ગાંઠ રુઝાઈ જશે. રોગીને તમામ પાકતી, સડતી ને પરુ વહેતી અથવા શરૂઆતમાં થતી ગાંઠમાં જે પરેજી લખેલી છે, તેમાં ને તે રોગી હિંગ ખાશે તો ગાંઠ મસઈ જશે એટલે કઠણ થઈ જશે. ને દરદમાંથી પરુ વહેતું હશે તો તે દરદના મુખ ઉપર ચણા જેવડી ગાંઠ બંધાઈ જશે, તે વખતે દરદ સારું થાય તો પણ પેલી બંધાયેલી ગાંઠરૂપી ગોળી મટતી નથી. ને ચણા ખાવામાં આવશે તો ગાંઠની અંદરનું માંસ કૂલશે. ને આદુ ખાવામાં આવશે તો ગાંઠ સડી જશે અને તેની અંદરથી પુષ્કળ દુર્ગંધ નીકળશે. ને ખાંડ ખાવામાં આવશે તો દરદમાં રસી થશે અને તે દરદ પાક્યા પછી રુઝાવવું મુશ્કેલ થઈ પડશે.

જ્યારે કોઈ રોગીને વિદ્રધિ થતી દેખાય ત્યારે બૂલેચૂકે પણ તેના ઉપર જળો લગાડવી નહિ, અથવા તેની ઉપર ખેંચાય તેવા લેપ તથા કોઈ પણ જાતના મલમની પટ્ટી મારવી નહિ. અથવા કોઈ પણ સંજોગોમાં તેને નસ્તરથી ચિરાવવી નહિ. પણ જ્યારે બંહિરવિદ્રધિનું સ્વરૂપ જણાય, ત્યારે તેના ઉપર ગુલેઅરમાની ગુલાબજળમાં મેળવી ઉપરાછાપરી એવી રીતે ચોપડવી કે, તે સુકાય નહિ તેમ તેના પોપડા પણ બાંહે નહિ. આ પ્રયોગની સાથે તેને પથ્યાગૂગળની બખ્ખે ગોળી દિવસમાં ત્રણ વાર પાણી સાથે આપતા જવી. એ ગોળી ખાવાથી વિદ્રધિ અંદરના ભાગમાં ઊતરી જશે નહિ, કારણ કે ને વિદ્રધિ અંદરના ભાગમાં ઊતરી ગઈ, તો તેજ ક્ષણે રોગીનું મરણ થાય છે. એટલા માટે ગોળી ખવડાવવી અને ગુલેઅરમાની તથા ગુલાબજળ ચોપડ્યાજ કરવું. એ ગુલેઅરમાની ને ગુલાબજળ ચોપડવાથી વિદ્રધિની આસપાસનો સોજો વેરાઈ જાય છે અને વિદ્રધિની ગાંઠ, ઉપર તરી આવી એની મેળે કૂટી જાય છે. આમ તે કૂટી ગયા પછી પણ એજ ચોપડ્યા કરવાથી અંદરનું તમામ પરુ નીકળી જઈ, એની મેળે રુઝાઈ જાય

ગલગંડ, ગંડમાળ, ગ્રંથિ, અર્બુદ અને વિદ્રધિરોગ ૮૦૧

છે; પણ આવી વિદ્રધિ ઉપર મલમની પટ્ટી તો મારવીજ નહિ. જે આંતરવિદ્રધિ હોયતો તેના ઉપર કાળિયા સરસનાં પાતરાં, વિલાયતી આમલીનાં પાતરાં, કંબોઈનાં પાતરાં અથવા ગુદલરનાં પાતરાં લાવીને તેમાં જરા મીઠું નાખી ખાંડીને, થોડુંક પાણી છાંટી તે પાતરાં ગરમ કરી તેની પોટલી ખાંધી એક કલાક શેક કરી, પછી તેજ પાતરાંનો પાટો વિદ્રધિ પર ખાંધી દેવો. દિવસનો ખાંધેલો પાટો રાતના છોડી નાખી, તાજે પાલો લઈ, ખાંડી ઉપર પ્રમાણે એક કલાક શેક કરી પાછો પાટો ખાંધી દેવો ને સવારે છોડી પાછો શેક શરૂ કરવો. આવી રીતે આ શેક કરવાથી અને પાટા ખાંધવાથી ગમે તેવા મમ્સ્થાન ઉપર વિદ્રધિ થઈ હશે, તો પણ તે નીચે નહિ ઊતરતાં બેત્રણ દિવસમાં ઉપર તરી આવશે અને તેની વેદના નરમ પડી જશે. જ્યારે વિદ્રધિ ઉપર તરી આવે અને રોગીથી શેક ખમાય નહિ, ત્યારે કાળી દ્રાક્ષના ઠળિયા કાઢી દ્રાક્ષને ખૂબ ઝીણી વાટી તેની પટ્ટી બનાવી, તે પટ્ટી ઉપર કંકુ લલરાવી પટ્ટી મારવી. એટલે બાકીની વિદ્રધિ બહાર તરી આવશે અને એની મેળે કૂટી જશે. કૂટી ગયા પછી પણ દ્રાક્ષની પટ્ટી ચાલુ રાખવાથી તમામ જખમ, પુરાઈ જશે અને દરદ જરા પણ દેખાશે નહિ. તેવી અવસ્થામાં જે જખમ બાકી રહે તો સાદા મલમની પટ્ટી મારવાથી રુઝાઈ જશે. આંતરવિદ્રધિના રોગીને દિવેલાનાં મૂળ તોલા બે લઈ અર્ધો શેર પાણીમાં ઉકાળી, ચાર તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે દિવસમાં ત્રણ વખત, દરેક વખતે ઉકાળી, ચાર તોલા પાણી સાથે બખ્બે ગોળી પથ્યાગૂગળની આપવાથી વિદ્રધિ ઘણી ઝડપથી ઉપર તરી આવે છે. એ પ્રમાણે બુદાં બુદાં નામથી ઓળખાતી ગાંઠો, પછી તે પાકે તેવી હોય અથવા નહિ પાકે તેવી હોય, તો પણ તેના ઇલાજ કરવાની જે વૈદ્યને ઇચ્છા હોય અને જેને મલમપટ્ટા, લેપ, બક્ષારાનો ધંધો કરી રોગીને સારા કરવાની ઇચ્છા હોય, તેણે અમારું બના-

આ. ૨૬

૮૦૨

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

વેલું 'ત્વકદોષનિરૂપણ' નામનું પુસ્તક વાંચવું. તેમાં તમામ વનસ્પતિઓનાં પાતરાં, છાલ, મૂળના લેપ, શેક, બકારા અને મલમપટ્ટાથીજ મોટાં મોટાં લયંકર દરદો મટાડવાની ચિકિત્સા વિગતવાર લખવામાં આવેલી છે; તેમાં કોઈ પણ જાતની શસ્ત્ર-ક્રિયા કરવાની જરૂર પડતી નથી.

**ગલગંડ, ગંડમાઝ, ગ્રંથિ, અર્બુદ અને વિદ્રાધિ-
રોગના કેટલાક અનુભવસિદ્ધ ઉપાયો**

૧-વૈદ્ય ધીરજરામ દલપતરામ-સુરત

૧. લેપ:-આમળાં, સુખડ તથા રતાંજળી એ ત્રણે વસ્તુને ગુલાબજળમાં સરખે ભાગે ઘસીને તેમાં થોડે ભાગે ગુલેઅરમાની નાખી ચોપડવાથી ગલગંડ મટે છે.

૨. ચોલાઈની લાજીનો રસ કાઢી તેમાં મુલતાની માટી મેળવી ગરમ કરી ચોપડવાથી ગલગંડ મટે છે.

૩. મરીકંથારનું મૂળ, રતાંજળી અને લોધર સમભાગે ઘસી તેમાં થોડી રસવંતી નાખી ચોપડવાથી ગલગંડ મટે છે.

૪. પહાડમૂળ તાજું લાવી તેનો રસ કાઢી, તે રસમાં દારૂ-હળદર ઘસી ચોપડવાથી ગંડમાળ મટી જાય છે. જે પહાડમૂળ તાજું ન મળે તો તેના ઉકાળામાં દારૂહળદર ઘસીને ચોપડવી.

૫. નાઈકંદ નામનો સફેદ રંગનો એક કંદ થાય છે, તેને ભાંગે ત્યારે અંદરથી પીળો નીકળે છે, તે લાવી તેનો રસ તથા સોના-ગેરુ ચોપડવાથી ગંડમાળ વેરાઈ જાય છે.

૬. જે ગંડમાળ પાકી હોય તો ડુધ્ધરની ચરખી તોલા ૮ અને સિંદૂર તોલા ૨, મેળવીને ધીમા તાપે પકાવવું. એકરસ થાય

ગલગંઠ, ગંડમાળ, ત્રિથિ, અર્ધુદ અને વિદ્રધિરોગ ૮૦૩

એટલે દરરોજ ગંડમાળ ઉપર એ મલમની પટ્ટી મારવાથી પાકેલી ગંડમાળ રુઝાઈ જાય છે.

૭. કલાઈ સફેતાને ગુલાબજળમાં ઘૂંટી છાંયામાં સૂકવી, ડુધરની ચરબી સાથે મેળવીને, ઝીણા કપડા પર ચોપડીને પટ્ટી મારવાથી પાકેલી ગંડમાળ રુઝાઈ જાય છે.

૮. લેપ:-ગૂગળ તોલા ૪, સોનાગેરુ તોલા ૨ અને સોમલ તોલો ૧ લઈ એને પાણીમાં ઘૂંટી મલમ જેવું થાય, ત્યારે ગાંઠ ઉપર જાડો લેપ કરી ઉપર કપડું મૂકવું. જો ગાંઠ વેરાવાની હશે તો વેરાશે, નહિ તો પાકીને ફૂટી જશે. આ લેપથી પ્લેગની ગાંઠો તથા બહની ગાંઠો પણ સારી થાય છે.

૨-અલ્પચારી આત્મારામ ત્રિવેદી

૧. કાચબાના ગરડાની કરોડ ઘસીને ચોપડવાથી કંઠમાળ મટી જાય છે.

૨. આકડાના દૂધમાં કાથો તથા રેવંચીનો શીરો ઘસીને ગાંઠ ઉપર દિવસમાં બે વાર લેપ કરવો. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવાથી ગમે તે જાતની ગાંઠ નરમ પડી જાય છે.

૩-વૈદ્ય કચરાલાલ જેઠાલાલ ગાંધી-પાટણ

પાનમાં ખાવાનો કળીચૂનો તોલો ૦૫ તથા ખડી તોલો ૦૧ એ બન્ને પાણી સાથે મેળવી લેપ કરવો; જેથી શરૂઆતની ગાંઠ બેસી જશે અને બેસી નહિ જાય તો પાકીને નીકળી જશે. જો દવા ચોપડવાથી અગન બળતી જણાય તો ખડી બરાબર વજન મેળવીને લેપ કરવો. આ લેપથી ખાસ કરીને રસોળી પાકીને નીકળી જાય છે. ફૂટ્યા પછી કાળા મલમની પટ્ટી મારવી કે જેથી રુઝાઈ જશે.

૪-વૈદ્ય મણિલાલ ગણપતિશંકર ભટ્ટ-સુરત

ઘોળી ગોઠણી જેને આપણે ગરણી અથવા ગાયના ફૂલને

૮૦૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

નામે ઓળખીએ છીએ તેનાં મૂળ, ઇંદ્રવર્ણાની જડ, મરીકંથારતું મૂળ, વજ, દેવદાર તથા સોડટાતું મૂળ, એ સર્વ ખાંડી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું અને તે ચૂર્ણને મુલતાની માટી અથવા ગુલેઅરમાની, અને ગુલાબજળ સાથે મેળવી તેનું ચંદન જેવું પ્રવાહી બનાવી, તેમાં ઉપલું તૈયાર ચૂર્ણ નાખી ચોપડવાથી થોડા દિવસમાં કંઠ-માળની ગાંઠ ઓગળી જશે અને રસોળીને પણ ફાયદો કરશે.

૫-ડોક્ટર ભાઈલાલ કપૂરચંદ શાહ-નાર

અત્રેના એક માણસને બરડે પાડું થયેલું. તેને પ્રથમ અળ-સીનો લોટ અને ઘઉંનો લોટ સરખે ભાગે લઈ, તેમાં જરા મીઠું નાખી પોટીસ ઊની કરી દિવસમાં આઠદશ વાર ખાંધી એટલે પાકી ગયું. ત્યાર બાદ ચીપિયાથી વચલો ડૂચો કાઢી નાખી તે પર સાદા મલમની પટ્ટી મારી, ચાર દિવસ સારવાર કર્યા પછી આઠડોફેમ લહરાવીને તે ઉપર બત્યાદિદ્રુતનું પહેલ કરીને મૂક્યું. એવી રીતે કરવાથી ઘા પુરાઈ ગયો ને જમીન આવી ગઈ.

૬-સાધુ ગંગાદાસજી સોવાદાસજી-સુરત

૧. કંઠમાળનો ઉપાય:-સિંદૂર ટાંક ૫, એલચી ટાંક ૫ તથા સાપની કાંચળી ટાંક ૫ લઈ એ સર્વને વાટી સાટોડીના રસ-માં ઘૂંટી ચોપડવાથી કંઠમાળ સારી થાય છે.

૨. ચમત્કારિક મલમ:-તમાકુનો ખાર તોલો ૧, વેંગ-ણનો ખાર તોલો ૧, લોંચરીંગણનો ખાર તોલો ૧, આકડાનો ખાર તોલો ૧, ધંતૂરાનો ખાર તોલો ૧, થુવેરિયાનો ખાર તોલો ૧, હળદરનો ખાર તોલો ૧, મૂળાનો ખાર તોલો ૧, મોગરીનો ખાર તોલો ૧, ઝંઝેટાનો ખાર તોલો ૧, કેળાનો ખાર તોલો ૧, અરડૂસાનો ખાર તોલો ૧, ખાખરાનો ખાર તોલો ૧, દિવેલીનો ખાર તોલો ૧, પપૈયાનો ખાર તોલો ૧ અને આમલીનો ખાર તોલો

ગલગંડ, ગંડમાળ, ગ્રંથિ, અર્ધુદ અને વિદ્રધિરોગ ૮૦૫

૧ લઘ એ સર્વને એકસો પાણીએ ઘોયેલા ધીમાં મેળવી મલમ ખનાવી પાઠા ઉપર, બદ ઉપર અથવા ગમે તેવા ફેદલા કે ખાંખ-લાઈ ઉપર ચોપડીને ઉપરથી કપડું ચોટાડવું અને ઉપરથી કાળા પથરાથી શેક કરવો. એથી ગમે તેવી ગાંઠ હશે તો પણ વેરાઈ જશે; જો ફૂટી જાય તો ત્યાર પછી આ મલમ લગાડવો નહિ, પણ સાદો મલમ લગાડવો, તેથી રુઝાઈ જશે.

સૂચના:—ઉપરના જે ક્ષારો લખેલા છે તેતોલો તોલો લઈને તેમાં ૧૭ તોલા અજમો, ૧૭ તોલા મરી, ૧૭ તોલા જીરું, ૧૭ તોલા સૂંઠ, ૧૭ તોલા હીમજીરડે, ૧૭ તોલા બહેડાં, ૧૭ તોલા હરડાં તથા ૧૭ તોલા કોકમ, ખાંડીને ખારમાં મેળવીને સાત પુટ ખાટાં લીંબુના દેવા અને પહોળા મોઢાની કાચની શીશીમાં ભરી મૂકવું. તે કોલેરામાં છ આનીભાર વજન ઠંડા પાણી સાથે દિવસ-માં ત્રણ વખત આપવું. બરોળને માટે, શુદ્ધને માટે, પેઢાના દુ-ખાવા માટે, અનાહ અને આધમાન વાયુ માટે ગરમ પાણી સાથે આપવું. આથી આ બધા રોગ મટે છે.

૭—ડોક્ટર દામોદર ગોપાળ રણદીવે—સુરત

ખાજી ગૂમડાં તથા બરોળ ઉપર:—તાંબાની થાળીમાં મોરચુથુ શુદ્ધ તોલો ૧ મૂકી તેમાં પારો તોલો ૦૮ સાથે ઘૂંટવાથી પારો દેખાશે નહિ. પછી કોપરાતું તેલ શેર ૦૮ નાખી ઘૂંટવું. બરોળર એકરસ થાય ત્યારે અંદર ઠંડું પાણી નાખી ઘૂંટવું. એ પ્રમાણે એકસો આઠ પાણીએ ઘોઈ, તેમાં કપૂર તોલો ૧ નાખી મેળવી દેવું. તેમાં નજર પ્રમાણે બોદાર, શંખજીરું તથા હીરાદ-ખજણ નાખી લગાવવાથી ત્રણ દિવસમાં ગડગૂમડ મટે છે. આ મલમ બહુ ઉપયોગી છે.

ગૂમડું ફેડવા માટે:—હળદરની રાખ તથા ચૂનો એકત્ર કરી લેપ કરવાથી નસ્તરની માફક ગૂમડાને કાચી નાખે છે.

૨૧-વ્રણ તથા નાડીવ્રણ

જ્યારે શરીરમાં રહેલો વ્યાનવાયુ અવ્યવસ્થિતપણે રસ, રક્ત, માંસ તથા મેદને વહન થવાની નસોમાં અવ્યવસ્થા ઊભી કરી, ધાતુઓને વહેતી અટકાવી રોકી રાખે છે, ત્યારે તે ધાતુઓમાં ત્રિધિ (ગોડ) ઉત્પન્ન કરે છે. તે ગોડ રસ અને રક્તગત હોય તો સાધારણ ઉપચારથી મટી જાય છે. પરંતુ તે વિકાર માંસગત અથવા મેદગત હોય, તો તે ગોડની ચિકિત્સા કરતાં જરા ભૂત થાય તો તેનું નાસૂર બની જાય છે, જેને આયુર્વેદ વ્રણ કહે છે. જ્યારે માંસગત કે મેદગત થયેલી ત્રિધિ પિત્ત અથવા કફને આશ્રિત થાય છે, ત્યારે ધાતુઓને વહેવાવાળી ધમનિઓ, કંદરાઓ અથવા નસોમાં વિકારને લઈ જઈ, ઊંડાણ સુધી તે તે નસોને પકવે છે. એટલે પગના ઘૂંટણમાં દરદ હોય ત્યાંથી પરુ નીકળતું હોય તથા જાંઘના ભાગ ઉપર દાબીએતો ઘૂંટણ આગળથી પરુ નીકળતું હોય તેને નાડીવ્રણ કહે છે. તે વ્રણો વાતપ્રધાન, પિત્તપ્રધાન, કફપ્રધાન, ત્રિદોષપ્રધાન, રક્તપ્રધાન અને આગંતુક એમ છ પ્રકારના ગણાય છે. જે વ્રણ વાયુપ્રધાન હોય છે, તે થોડો પાકે છે અને થોડો કાચો રહે છે. જે વ્રણ પિત્તપ્રધાન હોય છે તે જલદી પાકી જાય છે. જે વ્રણ કફપ્રધાન હોય છે તેને પાકતાં ઘણી વાર લાગે છે. જે વ્રણ રક્તપ્રધાન હોય છે અથવા આગંતુક એટલે વાગવા-વીંધાવાથી થયેલો હોય છે તે ઘણો જલદી પાકી જાય છે. વાતપ્રધાન વ્રણમાંથી લોહી અને પરુ થોડું થોડું વહે છે. પિત્તપ્રધાનમાંથી પાતળું પરુ વહે છે અથવા એકલું ચોળાવણું લોહી વહે છે. કફપ્રધાન વ્રણમાંથી ઘોળું, ચીકણું પરુ વહે છે, તેમ રક્તપ્રધાન, આગંતુક અને ત્રિદોષ વ્રણોમાં પણ જે જે દોષનો મેળાપ થયો હોય છે, તે તે

વ્રણ તથા નાડીવ્રણ

૮૦૭

દેખાતું લક્ષણોવાળી વેદના થઈને પરુ નીકળે છે. જો વ્રણ અપકવ હોય છે તો તેના ઉપર હાથ મૂકતાં તે ગરમ લાગે છે, સોજો કઠણ હોય છે, ચામડીનો રંગ બદલાતો નથી અને તેમાં સણકા મારે છે; પણ વ્રણ પાકી ચૂક્યો હોય તો તેમાં અગ્નિમાં બકાયા જેવી બળતરા થાય છે અને કીડીઓના ડાંબ પ્રમાણે તનબ ઊઠે છે તથા જાણે તેને શસ્ત્રથી ચીયું હોય, લાકડીથી માયું હોય, હાથથી દાખીને ચગદી નાખ્યું હોય, એવી અસહ્ય તીવ્ર વેદના ક્યારેક થાય છે અને ચામડીનો રંગ બદલાય છે. વ્રણ પાકતાં રોગીને તાવ, તૃષ્ણા અને અરુચિના ઉપદ્રવ લોગવવા પડે છે. પણ વ્રણ સંપૂર્ણ પાકી ચૂક્યો હોય તો વેદના શાંત થાય છે, સોજો રાતા રંગનો થઈ થોડો ઊતરે છે, ચામડી ઉપર કરચલી પડે છે, અંદરના ભાગમાં ચળ આવે છે, આસપાસનો સોજો દાબતાં તેમાં ખાડો પડે છે, તો જાણવું કે આ વ્રણ પાકી ચૂક્યો છે. વ્રણમાં વાયુ વિના સણકા થતા નથી, પિત્ત વિના બળતરા થતી નથી અને કફ વિના પરુ થતું નથી. મતલબ કે, વ્રણે દોષ એકઠા થઈને દરેક સોજાને પકાવે છે. કેટલાક આચાર્યોનો એવો મત છે કે, વ્રણમાં પરુ તૈયાર થયું છે, તેથી તે વ્રણને ચીરીને પરુ કાઢી નાખવું જોઈએ. જો તેમ કરવામાં નહિ આવે તો તે પરુ માંસ, નસો અને સ્નાયુઓને બગાડશે. આ બાબતમાં અમારો અનુભવ એવો છે કે, રક્તમાં, માંસમાં મેદમાં કે હાડકામાં ગમે ત્યાં વ્રણ થવા લાયક સોજાનું સ્થાન હોય, પરંતુ તેમાં પરુ થયું એટલે અગ્નિતત્ત્વની ઉત્પત્તિ થઈ ચૂકી. અને અગ્નિતત્ત્વની હંમેશાં ઊર્ધ્વગતિ હોવાથી, તે વ્રણના નીચલા ભાગને તથા બાજુ પરના ભાગને બગાડતું નથી; પરંતુ માત્રા ઉપરના ભાગને બગાડીને પરુને બહાર કાઢી નાખે છે. આવો સિદ્ધાંત હોવાથી વ્રણમાં થોડું પણ પરુ થયું હોય તેને ચીરીને કાઢી નાખવાની પ્રથા જે ચાલુ થયેલી છે, તેમાં વ્રણને ચીરીને પરુ કાઢી

૮૦૮

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

નાખ્યા પછી ઉપરથી શેક જારી રાખવો પડે છે અને પરુ ખેંચી રાખવું પડે છે. આથી વખતે ઘણા કેસોમાં નાસૂરો બની જાય છે અને જ્યાં નાસૂરો નથી બનતાં ત્યાં ચામડીની ગાંઠ પડે છે. એટલે ચીરેલી જગ્યાનો સાંધો કુદરતી ચામડી જેવો મળતો નથી; પરંતુ અંદર રહેલું પરુ બહાર નીકળવાની ગતિવાળા ગુણધર્મવાળું હોય છે, તેથી તેનો જોશ ચામડીની ઉપર આવવા માટે જે બળ કરે છે, બળને સહાયક થઈ પરુને ઉપર આવવાને મદદગાર થાય એવા પાલા તથા બકારા અથવા મલમથી ચિકિત્સા કરી હોય, તો વ્રણ એની મેળે પાકી, પોતે જ્યાંથી નીકળવાનો માર્ગ કર્યો હોય, ત્યાંથી નીકળી, અંદર કંઈ પણ વિકાર નહિ રહેતાં, જલદી રુઝાઈ જાય છે. ધારો કે એક ગ્રંથિ એટલે ગોઠ જેની આસપાસ સોળે આવ્યો છે અને તે ઠેઠ મેદાનમાંથી આવે છે. હવે આપણે તે ગાંઠને ચીરી પરુને બહાર નીકળવાનો રસ્તો કરી આપીએ છીએ; પરંતુ ઉપરથી જેતાં તેનો અસલ માર્ગ સમજાતો નથી, તેથી પરુની ગતિવાળો માર્ગ બાજુ પર રહી જાય છે અને બીજી જગ્યાએજ આપણે ચીરીએ છીએ. એટલે પરિણામ એવું આવે છે કે, જે માર્ગે પરુ બહાર નીકળવાને પ્રયત્ન કરતું હોય તેની પીડા સાથે ચીયાં પછી તેમાં પરુ બની જે પીડા થાય છે, તે એવડી પીડા રોગીને ભોગવવી પડે છે. કારણ કે શારીરિક વ્રણની પીડા સાથે આગંતુક વ્રણની પીડા ભોગવવી પડે છે. એટલા માટે અમારી ભલામણ છે કે, જ્યાં સુધી વ્રણ બરાબર પાકે નહિ ત્યાં સુધી તેને ચીરવાની કૌશલ્ય કરવી નહિ. પરંતુ એટલું કહેવું પડે છે કે, જો વ્રણ બરાબર પાક્યો હશે તો તે પોતાની મેળેજ કૂટી જવાનો, એટલે તેને ચીરવાની જરૂર પડતી નથી. આથી પણ વધીને માધવનિદાન તો એમ કહે છે કે, કાચું, પાકવાને તૈયાર થયેલું અને તદ્દન પાકેલું એવું વ્રણ અવસ્થાવાળું વ્રણ જે વૈદ્ય બારીકીથી ઓળખી શકે છે,

બ્રહ્મ તથા નાડીબ્રહ્મ

૮૦૯

તેજ વૈદ્ય, નહિ તો તે જ્ઞાન વગરના બધા “વૈદ્યના વેષમાં ચોર સમજવા.” કાચા બ્રહ્મને પાકું સમજી અજ્ઞાનથી જે વૈદ્ય કાઢે છે, અથવા પાકેલા બ્રહ્મના ઔષધોપચાર કરી તેને ન મટાડતાં, તેની ઉપેક્ષા કરે છે, તે વૈદ્ય “અવિચારી ચાંડાળ જાણવો.”

આગંતુક બ્રહ્મના ઘણા લેદો છે પરંતુ તેને છ ભાગમાં વહેંચવામાં આવ્યા છે. (૧) છિન્ન, (૨) ભિન્ન, (૩) વિદ્ધ, (૪) ક્ષત, (૫) પિચ્ચિત અને (૬) ધૃષ્ટ-નામના બ્રહ્મો છે. તેનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો તથા ચિકિત્સા માધવનિદાન અને ભાવપ્રકાશમાંથી જાણી લેવાં. તે કરતાં વિશેષ અનુભવ મેળવવો હોય તો અમારું “ત્વકદોષ નિરૂપણ” નામનું પુસ્તક વાંચવું. જે કોઈ ગ્રંથિ પાકીને કૂટી ગઈ હોય અને તેમાં બિંદુ ઘારું પડ્યું હોય, છતાં દાહ થતો હોય તો ઘોળો મલમ તેમાં ભરીને તેના ઉપર સાદા મલમની પટ્ટી મારવાથી તે જખમ પુરાઈ આવી રુઝાઈ જાય છે. જે અગન ન બળતી હોય અને ખાડો પડ્યો હોય તો તેમાં કાળિયા સરસનાં પાતરાંની અથવા લીમડાનાં પાતરાંની રાખોડીને તેલમાં કાલવીને ભરીને ઉપર સાદા મલમની પટ્ટી મારવાથી તે રુઝાઈ જાય છે.

લીમડાનું તેલ:-લીમડાનાં પાતરાં દશ તોલા લઈ તેને ઝીણું ખાંડવાં. પછી તલનું તેલ ચાળીશ તોલા લઈ તેને પેણીમાં ગરમ કરવું. ગરમ થયા પછી લીમડાનાં પાતરાંનો ભૂકો ચપટી ચપટી નાખતા જવો, અટલે તે લજિયાંની પેઠે તળાઈને ભળી જશે. તમામ બળી ગયા પછી તે તેલને કપડાથી ગાળી લઈ એક શીશીમાં ભરી મૂકવું. પછી જે બ્રહ્મનું મુખ નાનું હોય પણ પરુ આસપાસથી આવતું હોય અથવા નાડીબ્રહ્મ થયો હોય, તો હાથેથી ખમાય એટલું દાળી તેમાંનું પરુ નીકળે એટલું કાઢી નાખવું. તેમાં એવી સંભાળ રાખવી કે દબાવતાં કોઈ ભાગ વધુ દુખાય નહિ.

૮૧૦ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

આટલી વાત તો ખૂબ યાદ રાખવી કે વ્રણની તપાસ કરતાં તે વ્રણના છિદ્રમાં સળી દાખલ કરી વ્રણ કેટલો ઊંડો ગયો છે અથવા તે વ્રણ કેટલો આડો ગયો છે, તેની તપાસ કોઈ પણ સંજોગોમાં કરવી નહિ; પણ જેટલો વ્રણ આડો અવળો ગયો હશે, ત્યાં દાખતાંજ તરતજ પરુ વ્રણના છિદ્ર પર આવશે. એવો વ્રણ હોય તો તે વ્રણમાં લીમડાના તેલની પિચકારી મારવી અને તેના ઉપર બેરજના મલમની પટ્ટી મારવી. એ આડો અવળો ગયેલો વ્રણ, જે માંસના સ્થાનમાં ન હોય એટલે હાથની હાથેલીમાં હોય, આંગળીના સાંધામાં હોય, નખના સાંધામાં હોય અને તેમાં અત્યંત ખીડા થતી હોય, આસપાસ સોજો પણ આવ્યો હોય તો તેને કોઈ પણ અવસ્થામાં કોઈ પણ જાતના મલમની પટ્ટી મારવી નહિ. પણ તે વ્રણ ઉપર ધંતૂરાનાં લીલાં પાતરાં વાટીને તેની લૂગદી મૂકી પાટો બાંધવો. એ પાતરાંથી જે દરદ મલમપટ્ટી કે શસ્ત્રક્રિયાથી એક મહિને મટે છે, તે આઠ દહાડામાં સારું થાય છે! કેટલીક વાર એવું બને છે કે, નાડીવ્રણ છેક અંદરથી નહિ રુઝાતાં વચમાંથી રુઝાવા માંડે છે. જે તેમ જણાય તો તે વ્રણની ઉપરની ચામડી ઉપર કાચા હિંગજોકનો ગાંગડો લઈ તેને પાણીમાં ઘસી, જ્યાંથી પરુ આવતું હોય ત્યાંથી માંડીને છેક વ્રણના છિદ્ર સુધી ચોપડવો. તે ચોપડ્યા પછી લીમડાના તેલની પિચકારી મારી તેના છિદ્ર ઉપર એક પૈસા જેવડી પટ્ટી મારી દેવી અને પછી બેરજના મલમની પટ્ટી બનાવી જેટલી જગ્યામાં હિંગજોક ચોપડ્યો હોય તેટલી જગ્યા પર મારવી. બેરજના મલમનો એક એવો કાયદો છે કે, પટ્ટી માર્યા પછી તે મલમ, પટ્ટી ઉપર ફૂટી નીકળે છે. તે પછી તેના ઉપર જેટલાં કપડાં વળગાડો તે બધામાં પસરી રોગીની પથારીમાં પણ ચોટી જાય છે. તેટલા માટે પટ્ટીની ઉપર મલમ ફૂટી નીકળે કે તરત તેના ઉપર કોરો અથવા છાપેલો કોઈ પણ

વ્રણ તથા નાડીવ્રણ

૮૧૧

જાતનો સફેદ કાગળ લપેટી પાટો બાંધવો, એટલે કાગળની બહાર મલમ ફૂટી નીકળશે નહિ. એ પ્રમાણે કરવાથી ઊંડામાં ઊંડો અને ગમે તેટલો આડો વ્રણ હશે તો પણ પુરાઈ જશે, તેને ચીરવાની જરૂર પડશે નહિ. પણ જ્યાં સુધી વ્રણ પુરાઈને રુઝાઈ જાય ત્યાં સુધી અને તે પછી પણ એક કે બે મહિના સુધી પથ્યાગૂગળની બળખે ગોળી દિવસમાં વ્રણ વાર પાણી સાથે ખવડાવવી, જેથી કોઈ પણ જાતની ખોડખાંપણ વિના વ્રણ સારા થશે. ઘણી વાર કોઈ માણસને શરીરના કોઈ પણ ભાગમાં લોખંડનો ખીલો વાગવાથી તે જગ્યા પાકે છે, અથવા પડી જઈ માથું ફૂટવાથી જખમ પડે છે, અથવા શરીર પર વાગવાથી જખમ પડે છે. તે જખમમાં પાકીને પરુ થયું કે તેમાં ખાવળનાં લાકડાંનો અથવા ખેરનાં લાકડાંનો બળતો, વગર ધુમાડાના દેવતાનો અંગારો લઈ તેને ચોરસિયા પર મૂકી ખૂબ ઝીણો વાટવો. તે વાટેલો અને મેશ જેવો થયેલો ભૂકો હોય તેમાં તલતું તેલ મેળવી, તે પાકતા જખમમાં ભરી દઈને ઉપર પાટો બાંધવો, જેથી ઘણી ઝડપથી તે જખમ રુઝાઈ જશે. કેટલીક વાર એવું બને છે કે, પગના તળિયામાં કે તેના મધ્ય ભાગમાં લોખંડનો ખીલો કે ચૂંક, ખાવળનો કાંટો કે લાકડાની ફાચર વાગવાથી તે જગ્યા પાકે છે અને તેમાં અસહ્ય બળતરા થાય છે. તેનું મોઢું નાનું રહી આસપાસની જગ્યા પાકવા માંડે છે; એટલે ઘણા ચિકિત્સકો, અંદર પરુ રહી જવાના ડરથી તેટલી ચામડી કાપે છે એટલે બે ચાર દિવસમાં ખીજ ચામડી બગડે છે. એવી રીતે જેમ જેમ ચામડી કપાતી જાય છે તેમ તેમ આગળ દરદ વધતું જાય છે અને તે વ્રણ ભીતરથી પાકતો જાય છે; અને અસહ્ય વેદના થવાથી આખરે ઘૂંટીમાંથી પગ કાપી નાખી લાકડાનો પગ બેસાડવાની ફરજ પડે છે. એટલા માટે ખીલો કે ચૂંક વગેરે વાગ્યું હોય અને તેમાં પાકની શરૂઆત થાય કે તરત દિવેલની નીચે

૮૧૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

ઠરેલો કચરો, ગોળ, મીઠું, હળદર અને માથાના વાળ એ સર્વને એકઠા કરી, લોખંડની કડછીમાં દેવતા ઉપર મૂકી, બદબ-દાવવાં. તે પછી તેને કપડા ઉપર લઈ ગરમ ગરમ પેલા જખમ ઉપર ચપકા દેવા. પછી ખમાય તેવું થાય એટલે તેનો પાટો ખાંધવો. આ પાટો દરરોજ બદલવાથી બે ચાર દિવસમાં ચામડીમાં જેટલી જગ્યામાં સોજે, આંચે હશે, તેટલી જગ્યાની ચામડી ભીતરથી રુઝાઈ, ઉપરથી મરી ગયેલી સફેદ બની જશે. પણ બૂલેચૂકે તે ચામડીને કાતરી નાખવામાં આવશે, તો તેની નીચે રહેલી ગુલાળી કેમળ રંગની ચામડી પાકી જશે. એટલા માટે સફેદ ચામડી જ્યાં સુધી પોતાની મેળે નીકળી જાય નહિ ત્યાં સુધી તેને કાઢી નાખવી નહિ. પણ જો એ ચામડીના પડમાં પરુ કે પાણી ભરેલું જણાય તો તેને કાતરથી જરાક છિદ્ર પાડી આપવું, પણ ચામડી ઉકેલવી કે કાતરવી નહિ. આ પાટાથી સેંકડો રોગી આવી ભયંકર મુશ્કેલીમાંથી બચી ગયા છે; તેમ એની ઉપેક્ષા કરવાથી ઘણા લોકોને લાકડાનો પગ ઘાલી ઠબક ઠબક ચાલતા જોયા છે. કેટલીક વાર ગામડાંના લોકોને ચોમાસાની મોસમમાં કાદવમાંથી ખાવળના કોહેલા કાંટા વાગે છે, જે નીકળી શકતા નથી. તેથી વખતે પગ પાકે છે તો તે કાંટો એની મેળે નીકળી જાય છે. પણ પગ પાકે નહિ અને કાંટાને લીધે જમીન પર પગ મુકાય નહિ, એવું થયું હોય તો ઝંઝેટા (અથેડા) નાં પાતરાં નંગ ત્રણ લઈને પાવલીભાર ગોળમાં મેળવીને ત્રણ દિવસ સુધી દિવસમાં એક વાર ખાવાં, એટલે પગમાં લાંગી રહેલો સડેલો કાંટો પીગળી જશે, અથવા અંદર ને અંદર એવો મસાઈ જશે કે જાણે પગમાં કાંટો છેજ નહિ.

કેટલીક વાર એવું બને છે કે, કોઈ ચીજ વાગવાથી સીધો ચીરો એટલે ઘા પડી જાય છે. તે વખતે કાળિયા સરસના ઝાડના

વ્રણ તથા નાડીવ્રણ

૮૧૩

થડમાંથી એક ગજ માટી ખસેડી તેના મૂળ પરની છાલ પોચી રૂ જેવી નીકળશે, તેને ઝીણી વાટી વસ્ત્રગાળ કરી રાખવી. તે ભૂકો જખમમાં તુરત દાખી દેવાથી લોહી બાંધ થઈ જાય છે અને તે એકજ પાટે જખમને રુઝવી નાખે છે ! કેટલીક વાર એવું બને છે કે પગની છેદલી આંગળીમાં કાંઈ વાગવાથી અથવા આંટણ પાકવાથી તેમાં ભયંકર અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે અને પગની પાટલી ઉપરથી તથા નીચેથી અપાટાબંધ પાકી જાય છે. તેવી અવસ્થામાં તકમરિયાંને થોડા પાણીમાં પલાળી દાહવાળી જગ્યા ઉપર તેની લેપડી વળગાડી ઉપર ઝીણા કપડાનો પાટો બાંધી, તે પાટાને પાણીથી ભીનો ને ભીનો રાખવાથી વધારે પાકતું અટકી જાય છે, કાચું પાકેલું તૈયાર થઈ પાકી જાય છે અને પાકેલું રુઝાઈ જાય છે તથા અગ્નિ શાંત થઈ જાય છે. કેટલીક વાર એવું બને છે કે, પગની પાટલી ઉપરની આડી નસમાં વાગવાથી અગ્નિ સાથે થોડો સોજો આવી તે અગ્નિ વધતો જાય છે અને તે સ્થાને જે જખમ પડે છે, તે પણ વધતો જાય છે. જેમ જેમ દિવસ જાય છે તેમ તેમ તે જખમ પહોળાઈમાં અને ઊંડાણમાં ખૂબ વધતો જાય છે, તેને લોકભાષામાં કોહ્યો વ્રણ કહે છે. એવું હોય ત્યારે કોહ્યો વ્રણો નામનું એક મોટું ઝાડ થાય છે, જેનાં પાતરાં ગૂંદી અને વડનાં પાતરાંને મળતાં થાય છે; તે પાતરાંનો સ્વભાવ એવો છે કે, તે પાતરાંને વાટીને શરીરના સારા ભાગ ઉપર લૂગદી મૂકી હોય તો ત્યાં ફેલ્લો આગ સાથે તૈયાર થઈ જાય છે; પણ તે પાતરાંને વાટીને પેલા આગ બળતા અને ઝડપથી પાકી સડતા કોહ્યો વ્રણ ઉપર ભરવાથી તરત ઠંડક વળી જાય છે અને એજ પાલાથી તે વ્રણ રુઝાઈ પણ જાય છે. કોઈ વાર એવું બને છે કે, પગની પાટલીની આડી નસમાં વાગવાથી અગ્નિ સાથે સોજો ઘૂંટણ સુધી આવી જાય છે અને એકદમ જેમ માણસ દાઝ્યું હોય

૮૧૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ બે

તેમ ચામડી તરતજ સડી જાય છે. તેવી અવસ્થામાં ઘોળો મલમ પાતળા કપડા ઉપર ચોપડી દરદ ઉપર વળગાડવો; એટલે પાંચ-દશ મિનિટમાં તે મલમ શોષાઈ જઈ કપડું ફેરું પડી જશે. પછી તરત બીજો એજ મલમ ચોપડી ફરી કપડું લઈ મલમ ચોપડી ઉપરાછાપરી પટ્ટી બદલતા જવી. જેમ જેમ પટ્ટી બદલાતી જશે તેમ તેમ ઠંડક વળતી જશે અને દરદ મટતું જશે. આ પ્રમાણેની ચિકિત્સા કરવામાં નહિ આવે, તો આખરે પગને કપાવ્યા સિવાય બીજો કોઈ પણ ઇલાજ નથી.

વ્રણ તથા નાડીવ્રણના કેટલાક ઉપાયો

૧-ડૉક્ટર ભાઈલાલ કપૂરચંદ શાહ-નાર

૧. અંથિ-વ્રણ-પ્લેગની ગાંઠ:-ગોળ, ગૂગળ, કપૂતરની અધાર અને કળીચૂનો એ ચારે સમભાગે લઈ ગોળીઓ વાળી એક અથવા બે ગોળી પાણીમાં ઘસી ગાંઠ, વ્રણ તથા પ્લેગની ગાંઠ ઉપર ચોપડવાથી ગમે તેવું સખત દરદ હશે તો પણ વેરાઈ જશે અથવા ફાટી જશે. ફાટી ગયા પછી નીચે લખેલા મલમની પટ્ટી મારવાની રુઝાઈ જશે.

૨. ગૂમડાનો અકસીર મલમ:-રાજ, મીણ અને તેલ ત્રણે સરખે વજને લઈ પ્રથમ મીણ અને તેલને ગરમ કરી, મીણ ઓગળી જાય ત્યારે રાજ નાખી થોડી વાર અગ્નિ પર રહેવા દઈ નીચે ઉતારી લેવું. પછી પાણી નાખી ફીણવું જેથી સરસ મલમ થશે. તે મલમની પટ્ટી મારવાથી ગાંઠો ફાટીને રુઝાય છે ભરની ગળ વગેરે દરદો મટે છે અને દાઝેલી જગ્યાએ લગાવવાથી તે મટે છે.

૨-શાહ મણિલાલ ભીખાભાઈ-શંખલપુર

વ્રણનાશક મલમ:-સિંદૂર તોલો ૧, સોનાગેરુ તોલો ૧,

મળુ તથા નાડીત્રણ

૮૧૫

મુરદાર શિંગ તોલો ૧, મોરચૂથુ તોલો ૦૧, મીણુ તોલો ૦૧ અને તલનું તેલ તોલો ૬ લઈ પ્રથમ તેલમાં મીણુ નાખી થોડા અગ્નિ ઉપર ગરમ કરી મીણુ ઓગળી જાય ત્યારે તેમાં સિંદૂર નાખવું અને ઘૂંટવું. બહુ ચીકણું થાય ત્યારે તેમાં બીજી વસ્તુઓ ખારીક વાટી મેળવવી. આ મલમની પટ્ટી મારવાથી સર્વ પ્રકારના ત્રણ, ઘારાં વગેરે રુઝાઈ જાય છે. એક છોકરાને માથામાં લગલગ ઘણા ભાગમાં દુર્ગંધવાળાં ઘારાં પડ્યાં હતાં અને તેમાંથી પરુ નીકળતું હતું. આ મલમની પટ્ટી એક અઠવાડિયું મારવાથી તેને મટી ગયું હતું. આ મલમ ઘણું સારું કામ આપે છે.

૩-વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી પંડ્યા-વાગડ

૧. નાસૂર માટે:-ગંધેડાનાં લીંડાં અર્ધાં તાલ્લં તથા અર્ધાં વાસી એક હાંડલામાં ભરી બાળવાં. તે હાંડલા ઉપર એક થાળી પાણી ભરીને મૂકવી. એ થાળીને જે મેશ લાગે તેલઈ તેમાં સમ-ભાગે ગાયનું દૂધ મેળવી મઢંન કરી એકરસ થાય ત્યારે નાસૂર ઉપર ચોપડવું જેથી નાસૂર મટે છે.

૨. બકરાના ડાખા પગની નળીને બાળી ભસ્મ કરી, તે ભસ્મ, અડાયાંની ભસ્મ, કળીચૂનો તથા કાથો એ સર્વનું ઘીમાં મિશ્રણ કરી નાસૂર ઉપર ચોપડવાથી મટી જાય છે.

૩. રાયણનાં બીનો તેલમાં મલમ કરી ચોપડવાથી પણ નાસૂર મટે છે.

૪. સાજીખાર તથા સિંદૂર જળમાં મેળવી ચોપડવાથી નાસૂર મટે છે.

૪-વૈદ્ય દેવજી આશુ

સડેલાં ચાંદાં ઉપર ત્રણ વરસનું જૂનું કળીચૂનાના પાણીનું પોતું રાખવાથી મટે છે.

૮૧૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

૫-ડૉક્ટર મગનલાલ વ્રજભૂપણદાસ-સુરત

નાસૂર તથા હાડ ગંભીરનો મલમ:-ચપટી મેથી લઈ તેમાં જરા ઘી મૂકી મેથીને બાળી નાખવી. પછી તેને ઘૂંટીને મલમ બનાવવો. એ મલમ લગાડી ઉપર કાળા મલમની અથવા ગમના મલમની પટી મારવાથી નાસૂર પુરાઈ જશે અને રૂઝ આવશે. તેમજ વારેવારે ઊલળતું હશે તે પણ ફરી ઊલળશે નહિ અને જનમારાતું ડુંખ જશે.

૬-વૈદ્ય મનસુખલાલ લલ્લુભાઈ-સુરત

સરજાદિ મલમ:-લિલામાં ૧ શેર લઈ તેને નવટાંક તેલના તેલમાં તળવાં. જ્યારે લિલામાં ફૂલી જાય અને તેલ કાળું પડી જાય એટલે નીચે ઉતારી તેલ ગાળી લઈ લેવું. એ તેલ નવટાંક, મીણુ ચાર પૈસાભાર અને રાજ ચાર પૈસાભાર વાટી વસ્ત્રગાળ કરી દેવતા ઉપર મૂકી, એકરસ કરી ઉતારી ઠંડું થયે પટી બનાવી મારવાથી ભગંદર, વણ વગેરેને મટાડે છે.

૭-વૈદ્ય રવિકાન્ત અને શાંતિકાન્ત ઉદાણી-ખાલંભા

મણુશોથહર લેપ:-(પાઠ શારંગધર સંહિતાનો પણ ફેરફાર સહિત) ખિન્નેરાતું મૂળ, છડીલો, દેવદાર, સૂંઠ, રાસ્ના, અરણીતું મૂળ, અસોંધ મૂળ તથા નવસાર એ સર્વ સમાન ભાગે પાણીમાં વાટી જાડો લેપ કરી દિવસમાં બે વખત ચોપડવો. આ લેપથી કોઈ પણ જાતનો સોજો મટી જાય છે.

૮-વૈદ્ય કનૈયાલાલ પુરાણી-તાલ (માળવા)

રૂઝનો મલમ:-સંદેસરાના ઝાડના પાલાને લાવી વાટી તેમાં શંખજીરું ચપ્પુ વડે કાતરીને મેળવી, જખમ ઉપર મૂકવાથી નાસૂર વગેરે નહિ રુઝાય તેવા જખમોને જલદીથી રૂઝ લાવે છે.

ત્રણ તથા નાડીત્રણ

૮૧૭

૯-વૈદ્ય પુરુષોત્તમદાસ બહેચરદાસ યાત્રિક-કાલોલ

અનુભવી મલ્લમ:-પારો, ગંધક, બોદાર શિંગ, સિંહર કંપીલો, કુલાવેલું મોરથયુ, સફેદ કાથો, પાષાણભેદ, હિંગળોક ને રસકપૂર એ સર્વ સમભાગે લઈ પ્રથમ પારાગંધકની કાજળી કરી, તેમાં એક પછી એક ચીજ નાખતાં જવું અને ઘૂંટતા જવું. બરાબર વટાઈ રહે ત્યારે તે સર્વને વજનથી ચારગણું જૂનું ધી અને અર્ધે ભાગે મીણુ લઈ, એક લોઢાની કડાઈ અંગારા પર મૂકી, તેમાં ધી તથા મીણુ નાખી પીગળાવી એકત્ર કરી, તૈયાર કરેલો ભૂકો થોડો થોડો નાખતા જવું અને હલાવતા જવું. બધો ભૂકો મેળવાઈ રહે ત્યારે નીચે ઉતારી ઠંડો પડવા દઈ પટી બનાવી મારવાથી નાસૂર, સર્વ પ્રકારના ત્રણ, નાડીત્રણ, ભરનીંગળ, ગૂમડાં, ચાંદી, ખીલ વગેરેને તુરતજ રૂઝવે છે. અનુભવસિદ્ધ છે.

૧૦-વૈદ્ય મણિશંકર નરભેરામ-વળાં

પેઢાંપાઠાંનો ઉપાય:-નાઈકંદ (જેને મરચી વેલો પણ કહે છે) જંગલમાં થાય છે. તેનો વેલો ઘિલોડીના જેવડો તથા પાતરાં પણ તેના જેવાંજ થાય છે. પરંતુ ઘિલોડીનાં પાતરાં કરતાં સહેજ કરકરાં અને ફૂલ ઘિલોડીનાં જેવાં તથા ફળ મરચાં જેવાં થાય છે. એનાં પાન ચોળી શરીરના કોઈ પણ ભાગ પર લગાડવામાં આવે તો ફેદલા થાય છે. એના કંદને પાણીમાં ઘસી ત્રણ પૈસાભાર પાણી કરી તેમાં જરા ગોળ નાખી પીવાથી સખ્તમાં સખ્ત પાડું મટી જાય છે. એક દિવસમાં ત્રણ વખત પાવું. ગુણ:-ઉષ્ણ, વાતહર, વમન કરાવનાર, દસ્ત સાફ લાવનાર અને શોષક છે. એ કંદનો ઘસારો કરી મીઠું નાખી ગરમ કરી પાઠા ઉપર ચોપડવું. પરેશ:-તેલ, દૂધ તથા ધી ત્રણ દિવસ સુધી આપવાં નહિ. ખોરાકમાં ઘઉંની થૂલી ગોળ નાખી બાફી દાળના ઓસામણ સાથે દહીંએ

૮૧૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

ખાલું. આથી ગમે તેવું ભયંકર પાકું હશે તો પણ મટી જશે. એ અનુભવસિદ્ધ છે.

૧૧-વૈદ્ય કેશવરામ હરિશંકર ભટ્ટ-કાપોદ્રા

ઘાનો મલમ:-ચંબેલીનાં પાન શેર ૦ા, લીમડાનાં પાન શેર ૦ા, કાચકીનાં પાન શેર ૦ા અને કેાડીનાં પાન શેર ૦ા લઈ, આ ચાર જાતનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તૈયાર કરવો. પછી પટોળ, ગરમાળો, દારૂહળદર, હળદર, કડુ, કમળકાકડી, હરડેછાલ, લોધર, તજ, મોરચૂથુ અને જેઠીમધ એ દરેક એકેક તોલો તથા મીણુશેર ૦) = મહુડાં શેર ૦) - તથા મજીઠ શેર ૦) - લઈ મીણુ સિવાયની બધી વસ્તુઓ છૂંદી નાખી દશ શેર પાણીમાં ઉકાળી પાણી ૧ શેર અવશેષ રાખી ગાળી, પેલા ચાર જાતના રસ કાઢેલા હોય તેમાં નાખી, તેલનું તેલ શેર ૧ નાખી ચૂલે ચડાવવું. જ્યારે ફક્ત તેલ બાકી રહે અને પાણી બગી જાય ત્યારે નીચે ઉતારી તેલ નિતારી લઈ તે તેલમાં મીણુ નાખવું. તે ઓગળી જાય એટલે શીશીમાં ભરી રાખવું. આ મલમ કપડા ઉપર ચોપડી પટી મારવાથી ગમે તેવો ઘા રુઝાઈ જાય છે.

૧૨-ડૉક્ટર ચંદુલાલ મુકુંદરાય-પાટણ

શરીરના કેઈ પણ ભાગમાં ચાંદી પડી ગઈ હોય અને તે સડી ગયેલી હોય, તો બાવળ તથા બોરડીની છાલના ક્વાથથી ઘોઈ, ઉપર ઘી ચોપડી દારૂડીનાં મૂળની છાલ વાટી તેનો લેપ કરવાથી તરતજ આરામ થાય છે.

૧૩-ડૉક્ટર દામોદર ગોપાળ રણુદીવે-મુરત

પણ ઉપર રામેકાનું લાકડું ઘસી ચોપડાથી મટે છે.

૨૨-ભગંદર, શુકદોષ, શિત્તપિત્ત, વિસ્ફર્પ તથા વિસ્ફોટક

૧. ભગંદર:-મળદ્વારની ઉપર અને અંડકોષની નીચે જે જાડી નસ છે, તે નસના મધ્યભાગમાં એક ક્ષેત્રી મગના દાણા જેવડી થાય છે અને તેની નીચે સોપારી જેવડી ગાંઠ અત્યંત વેદનાવાળી હોય છે. ગાંઠ પાકીને કૂટે છે છતાં રુઝાતી નથી, ખંદકે તેનું નાસૂર બની જાય છે. તેને ભગંદર રોગ કહે છે. એ ભગંદર જુદી જુદી રીતે પાકવાથી પાંચ પ્રકારના થાય છે. ભગંદર રોગ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ માધવનિદાને લખ્યું નથી; પરંતુ અનુભવથી સિદ્ધ થયું છે કે, જે રોગીને પ્રમેહનો રોગ થયો હોય તે પ્રમેહને પિચકારીની દવાથી સારો કરવામાં આવ્યો હોય અથવા તે પ્રમેહની ઉપેક્ષા કરવામાં આવી હોય અથવા કેટલાક લોકોના વિચાર પ્રમાણે પ્રમેહ થયા પછી ભાંગનું પાણી અથવા ઇન્દ્રિય-જુલાબનાં ઓસડો પેટ-પૂરતાં પીધા પછી પેશાબની હાજતને રોકી રાખી જોરથી પેશાબ કરવાથી પરમિયો એકદમ મટી જાય છે. વળી બીજા કેટલાકના વિચાર એવા છે કે, પ્રમેહ થયા પછી પુષ્કળ સ્ત્રીસમાગમ કરવાથી પ્રમેહ મટી જાય છે; અને વળી એવું પણ જોવામાં આવે છે કે, પ્રમેહના રોગીને મૈથુનની ઇચ્છા પ્રબળ હોય છે તેથી એવાં કારણોને લઈને પરુની ગતિને અપાનવાયુ ઉલટાવીને અંડકોષની નીચેની નસમાં રોકે છે. તે નસમાં વહેતા રક્ત સાથે મળીને તેની ગાંઠ બંધાય છે અને તે પાકીને ભગંદરનું રૂપ પકડે છે. પ્રમેહ થયા પછી જે રોગી કુપચ્ચનું સેવન કરે છે તેથી જે ગાંઠવાળી ક્ષેત્રી થાય છે, તેમાંથી લાલ રંગનું શીણવાળું પરુ તનખા મારતું વહે છે અને ત્યાં આગળ ઘણાં છિદ્રો પડે છે તથા આ

૮૨૦ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

છિદ્રમાંથી મૂત્ર, મળ અને વીર્ય પણ વહે છે. આ ભગંદરમાં ઘણું છિદ્ર પડે છે તેથી એનું નામ શતપોનક ભગંદર કહે છે. પ્રમેહ થયા પછી વિરુદ્ધ ખોરાકમાં પિત્તકારક પદાર્થો લક્ષણ કરે છે અને થયેલો પ્રમેહ પણ પિત્તપ્રધાન હોય છે. તે પિત્તવાળું પરુ ઊલટે માગે જઈ જે ભગંદર ઉત્પન્ન કરે છે, તેમાંથી અત્યંત બિનું પરુ વહે છે અને તે ભગંદરનો આકાર ઊંટની ડોકના જેવો ઊંચો હોય છે તેથી તેને ઊષ્ણિરોધર કહે છે. જે ભગંદરમાં ચળ ઘણી આવે છે અને તેમાંથી બહુ પરુ આવે છે તથા ભગંદરની ગાંઠ કઠણ હોય છે અને તનખા મારે છે, તેને પરિસ્ત્રાવી ભગંદર કહે છે. જે ભગંદરની ગાંઠ ગાયના સ્તન જેવી તથા ઘણી હોય છે અને આ ફેલ્લીનો રંગ, તેમાંથી ઝરતું પરુ અને તેમાં થતી વેદના વિવિધ પ્રકારનાં હોય છે તથા તેનો ઝખમ શંખની આકૃતિ પ્રમાણે અંદરથી લમરીની પેઠે ગોળ ફરતો અને ઊંડો હોય છે, તેવા ભગંદરને સંયુકાવર્ત કહે છે. જે રોગીને પ્રમેહના યોગથી અંડકોષની નીચેની નસોમાં વિકાર ઉત્પન્ન થયેલો હોય અને તેવી અવસ્થામાં તે નસમાં કાંટો અથવા ફાંસ વાગવાથી તે પાક ઉપર ચડે અને તે ફેલ્લો ફેલાતો ફેલાતો મળદ્વારપર્યંત પહોંચી તેમાં કીડા પડીને તે જખમ ગદગદી ફાટી બાય અને તે કીડાઓ તે જગ્યાને કોતરીને ઘણું છિદ્રો પાડે છે, તેથી તેને ઉન્માર્ગી ભગંદર કહે છે. બધી જાતના ભગંદરો કષ્ટસાધ્ય તો છેજ, પણ તેમાં જે ભગંદરમાંથી મૂત્ર, મળ, વીર્ય, જીવડા અને વાયુ વહે છે, તે રોગી જીવી શકતો નથી.

ભગંદરના રોગમાં જો શરૂઆતમાં કોઈ સારો ચિકિત્સક તેને ચીરીને રુબવાની હિંમત કરે અને રોગી બ્રહ્મચર્ય બરાબર પાળે તો ભગંદર મટી જાય છે. ભગંદરના રોગીને ચંદ્રપ્રભા ગુટિકા દિવસમાં ત્રણ વાર બખે ગોળી પાણી સાથે છ થી બાર માસ સુધી

ભગંદર, શુક્રદોષ, શીતપિત્ત, વિસર્પ તથા વિસ્ફોટક ૮૨૧

ખવડાવવાથી પ્રમેહની અસર અને ભગંદર એ બેઉ સારાં થાય છે. કાંસકીની જાતનું એક ઝાડ છોડના રૂપમાં થાય છે અને તેને અમારા વિચાર પ્રમાણે “અતિબલ્લા” કહે છે. તેના ઉપર કાંસકી જેવાં મોટાં પીળાં ફૂલ થાય છે, પણ કાંસકી જેવાં ફળ થતાં નથી. પરંતુ બંધ મોઢાનાં રુવાંટીવાળાં ગોળ ફળ થાય છે; છતાં તેમાંથી બીજ તો કાંસકી જેવાંજ નીકળે છે. તેનો પાલો લાવી છુંદી તેમાં થોડો ગોળ મેળવી તેની લેપડી મૂકી પાટો બાંધવાથી થોડા દિવસમાં ભગંદર મટી જાય છે. એ પાલો લીલો ન હોય અને સૂકો હોય તો પણ ચાલી શકે છે. એ પાલાથી તમામ જાતનાં ગંભીર ગૂમડાં રુઝાઈ જાય છે. ભાંગરાનો પાલો વાટીને તેની લૂગદી બાંધવાથી ભગંદર મટી જાય છે. અગર ઊંટનું હાડકું ઘસીને ચોપડવાથી ભગંદર મટી જાય છે. અથવા મરીકંથારનું મૂળ ચોપડવાથી ભગંદરની ગાંઠ પાકીને નીકળી જાય છે. તે પછી મરીકંથારનો પાલો વાટી તે ખાડામાં ભરી પાટો બાંધવાથી ભગંદર મટી જાય છે. અથવા લીમડાના તેલની પિચકારી મારી સાદા મલમની પટ્ટી મારવાથી પણ ભગંદર મટે છે. પરંતુ ભગંદરના ગમે તે જાતના ઉપાય ચાલતા હોય પણ જે ઉપાય હાથ ધર્યો હોય તેને ભગંદર રુઝાતાં સુધી બદલવો નહિ અને તેની સાથે ચંદ્રપ્રભા શુટિકા ખાવી જોઈએ. જે તેમ કરવામાં નથી આવતું તો ભગંદર એક વાર રુઝાઈને પાછું ફરીથી થાય છે, તે ચંદ્રપ્રભા શુટિકા ખાવાથી ફરીથી થતું નથી. ભગંદરના રોગીએ હિંગવાળા પદાર્થો, ચણાના પદાર્થો આદિ અને ગળપણ બિઝકુલ ખાવાં નહિ.

શુક્રદોષ:—શુક્રદોષ નામ આપવાનું એવું કારણ છે કે, શુક્ર એટલે પોપટ. પોપટની ગરદનમાં જેમ કાંઠલો છે, તેમ પુરુષલિંગના મણિબંધની નીચે જે કાંઠલો જેવો કાપો છે, તેમાં જે ફેલ્લીઓ થાય છે; તેને શુક્રદોષ કહે છે. તે ફેલ્લીઓ જે અદ્યમતિ પુરુષ પોતાની

૮૨૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

શુદ્ધેન્દ્રિયને મોટી કરવાની તથા કઠણ કરવાની અથવા બહી કરવાની ઇચ્છાથી તેના ઉપર કેટલીક જાતનાં જીવડાં અને આડપાલાનો લેપ કરે છે તેથી તેને કાંઈ પણ જાતનો શુણ્ણ નહિ થતાં અઢાર જાતનો શુક્રદોષ નામનો વ્યાધિ થાય છે. જે કે આયુર્વેદમાં પ્રમેહ અને તેની પિટિકા સુધીનું વર્ણન કરવામાં આવેલું જણાય છે અને તે પિટિકાઓના નામને મળતાં નામવાળાં ઘણાંખરાં શુક્રદોષનાં નામો છે. આયુર્વેદનું ચિકિત્સાશાસ્ત્ર જોતાં પુરુષને બળવાન થવા માટે વાજીકરણનાં ઔષધો કહેલાં છે. આયુર્વેદના સિદ્ધાંત પ્રમાણે મેહન ઇન્દ્રિયની મૈથુન કરવાની શક્તિનો ઉપયોગ માત્ર સંતતિ ઉત્પન્ન કરવા માટેનોજ હોવાથી, પુરુષની આખી જિંદગીમાં તે પુરુષ આયુર્વેદના નિયમ પ્રમાણે અને ધર્મશાસ્ત્રનાં બંધન પ્રમાણે દશ સંતાન ઉત્પન્ન કરે, તો તેને દશ વખત મૈથુન કરવાની જરૂર પડે છે. પરંતુ જ્યારથી તે કાળ બદલાયો અને મનુષ્યોમાં વિષય-વાસનાની ઊર્મિ જાગ્રત થઈ, અનાચાર થવા માંડ્યો, ત્યારથી પંદત્વ ઉત્પન્ન થયું. તે પંદત્વ માટે વાજીકરણ પ્રયોગો વૈદક શાસ્ત્રને નિર્માણ કરવા પડ્યા. તે પછી જેમ જેમ કાળ જતો ગયો તેમ તેમ ઉપદંશ તથા પ્રમેહ જેવા રોગોથી અને હસ્તમૈથુન જેવાં અકુદરતી સાધનોથી વીર્યપાત કરવાનો શોષ વધવાથી ઇન્દ્રિયમાં શિથિલતા ઉત્પન્ન થઈ. તે મટાડવા માટે યુનાની વૈદકને જાણનારા તથા ઉત્પન્ન કરનારા આચાર્યોએ તે તે પુસ્તકોમાં શિથિલ થયેલી ઇન્દ્રિય ઉપર લેપ અથવા તેલનો ઉપયોગ કરવાની જે દવાઓ શોધી કાઢી તેનું નામ ‘તિલા’ પાડ્યું. તે તિલાઓમાં અળસિયાં, ખીરખુહટી નામનાં રાતાં જીવડાં, દેડકાંની ચરખી અને એવાંજ બીજાં જાતનાં ઝેરી જંતુઓ અને વનસ્પતિઓનો ઉપયોગ થયેલો જણાય છે. બીજાં તરફ આર્યાવર્તમાં વસનારા આર્યજાતિમાં ગણાયેલા પરંતુ કામાસક્ત અને વિષયાન્ધ થયેલા પુરુષો વાત્સ્યાયન

ભગંદર, શુકદોષ, શીતપિત્ત, વિસર્પ તથા વિસ્ફોટક ૮૨૩

ઋષિએ રચેલા કામસૂત્રની રીતિ પ્રમાણેની મૈથુનક્રિયાને બૂલી જવાથી શુકદોષ નામના રોગની ઉત્પત્તિ થઈ.

જે માણસ ખરાબ જળજંતુઓનો ઇન્દ્રિય ઉપર લેપ કરે છે એટલે કફ અને વાયુ કુપિત થઈ ત્યાં સરસવના દાણા જેવડી ઘોળી ફેાદલી ઉત્પન્ન કરે છે, તેને સર્સપિકા કહે છે. અપ્રસસ્થ શુકનાં ઝેરી જીવડાં ચોપડવાથી વાયુ કુપિત થઈ લોખંડના રંગ જેવી કઠ-ણ ફેાદલી ઉત્પન્ન કરે છે તેને અષ્ટીલિકા કહે છે. જે માણસને હંમેશાં શુકનો એક સરખો ઇન્દ્રિય ઉપર લેપ કરવાથી કફમાંથી એક મોટી ગાંઠ ઉત્પન્ન થાય છે તેને ગ્રંથિત કહે છે. જે માણસને રક્તપિત્તમાંથી જાંબુના ઠળિયા જેવડી ફેાદલી થાય છે તેને કુંભિકા કહે છે. જે માણસને પ્રમેહપિટિકામાં વર્ણન કરેલી અદળ નામની ફેાદલી જેવી રાતી અને કાળી ફેાદલીઓ થાય છે તેને અદળ કહે છે. જે માણસને શુક ચોપડ્યા પછી ઇન્દ્રિયને દાખતાં અથવા ચોળતાં વાયુના કોપથી ઇન્દ્રિય સૂજી જાય છે તેને મૃદિત કહે છે. જે માણસને લેપ કરી રહ્યા પછી ઇન્દ્રિયને બંને હથેલીમાં રાખી પુષ્કળ ચોળવાથી વગર મુખની એક પિટિકા ઊપડે છે તેને સંમૂઢ કહે છે. જે માણસને કફ રક્તમાંથી અંદર અંદરથી કેટલીક ફૂટેલી અને લાંબી ઘણી પિટિકાઓ ઇન્દ્રિય ઉપર થાય છે, જેમાં અતિ વેદના થાય છે, તેને અવમંથ કહે છે. જે માણસને પિત્તરક્તમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી પિટિકા વચમાં હોય છે અને તેની આસપાસ નાની ફેાદલીઓ થાય છે, જેનો દેખાવ કમળના ફૂલની વાટકી જેવો લાગે છે, તેને પુષ્કરિકા કહે છે. જે માણસને શુકના લેપથી રક્ત દુષ્ટ થઈ તે દુષ્ટ રક્ત ચામડીમાં રહેલા સ્પર્શન્દ્રિયના ગુણનો નાશ કરે છે, એટલે ચામડી ખહેરી થઈ જાય છે, તેને સ્પર્શહિન કહે છે. જે માણસને વારંવાર શુકનો લેપ કરવાથી રક્ત-પિત્ત કુપિત થઈ અડઢના દાણા જેવડી રાતી ફેાદલીઓ ઇન્દ્રિય

૮૨૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

ઉપર ઉત્પન્ન કરે છે, તેને ઉત્તમા કહે છે. જે પુરુષની ઇન્દ્રિય ઉપર ઘણાં ઝીણાં છિદ્રો પડે છે અને તેમાંથી મૂત્ર કે વીર્ય નીકળે છે તેને શતપોનક કહે છે. શુક્રદોષની અંદર પુરુષને ખાવાપીવાના અવળા ઉપાયોથી ઇન્દ્રિયની આમડી વાતપિત્તના કોષને લીધે પાકી જાય છે અને તેથી તાવ આવે છે તેને ત્વકપાક કહે છે. જે પુરુષની ઇન્દ્રિય ઉપર કાળી તથા રાતા રંગની ફેલ્લીઓ ઊઠી આવે છે અને તે પાક્યા પછી તેમાં ઘણા સણુકા મારે છે, તેને શ્રોણિતાર્બુદ કહે છે. જે ઇન્દ્રિયનું માંસ દુષ્ટ થવાથી ઇન્દ્રિય ગાંઠા ગાંઠાવાળી થઈ જાય છે, તેને માંસાર્બુદ કહે છે. જે પુરુષની ઇન્દ્રિયનું માંસ સડીને ખરી પડે છે અને ઘણી જાતની વેદના ભોગવે છે, તેને માંસપાક કહે છે. જે પુરુષની ઇન્દ્રિયના ભીતરના ભાગમાંથી વેદનાયુક્ત ગાંઠ બહાર આવે છે, તેને વિદ્રધિ કહે છે. જે પુરુષને જુદા જુદા રંગનાં ઝેરી જીવડાંને લેપ કરતાં તેને લીધે લાગતીજ ઇન્દ્રિય પાકી જાય છે અને ઇન્દ્રિયનું બધું માંસ કાળા રંગનું થઈ, તે માંસ તૂટીને ખરી પડતું જાય છે, તેને તિલકાલક કહે છે. ઉપર જણાવેલા શુક્રદોષમાં માંસાર્બુદ, માંસપાક, વિદ્રધિ અને તિલકાલક એ ચાર અસાધ્ય છે ને ખાકીના કષ્ટસાધ્ય છે.

આ શુક્રરોગમાં જે ફેલ્લીઓ દાહ વિનાની કઠણ હોય તો સોજની ગોળી ચોપડવાથી મટી જાય છે. જે ફેલ્લીઓ દાહયુક્ત હોય તો સો પાણીએ ધોયેલું ઘી લગાડવાથી અથવા ધોળો મલમ ચોપડવાથી મટી જાય છે. જે ફેલ્લીમાંથી વેદના વિનાનું ધોળું પરુ નીકળતું હોય તો તેમાં ધોયેલા ઘીમાં કપૂર મેળવી ચોપડવાથી મટે છે. જે શુક્રદોષની ફેલ્લીઓ અસાધ્ય ગણેલી છે તેમાં નીલકંઠ રસની ગોળી ખાવાથી વખતે ઘણા રોગી બચી જાય છે.

નીલકંઠ રસ:- મોરથૂથ તોલો ૧, આમળાં તોલો ૨, કર-

ભગંદર, શુક્રદોષ, શીતપિત્ત, વિસર્પ તથા વિસ્ફોટક ૮૨૫

માણી અજમે તોલા ૩ અને ચીકણી સોપારી તોલા ૪ લઈ સર્વેને વાટી વસ્ત્રગાળ કરી લીંબુના રસના સાત પટ આપી વટાણા જેવડી ગોળી વાળા, ખનારસાંજ દિવસમાં બે વાર પાણી સાથે ખખખે ગોળી ગળાવી, ઉપરથી તેલવાળા ૫૮ઘો જેમાં પુષ્કળ તેલ આવતું હોય તે ખવડાવવાથી થોડા દિવસમાં ઉપદંશની, ફિરંગરોગની તથા શુક્રદોષની ચાંદીઓ અને આખે શરીરે નીકળેલો વિસ્ફોટક મટી જાય છે. નીલકંઠ રસની ગોળી ખાવાવાળાએ દૂધ, ઘી અને ગળ-પણુ મિલકુલ ખાવાં નહિ, પણ તેલનાં ભજિયાં, તેલની પૂરી વગેરે ખાવાં. જે ખવાય નહિ તો આખા દિવસમાં ઓછામાં ઓછું તલતું તેલ શેર ૦૧ જરૂર પીવું. ૦૧ શેરથી વધારે પિવાય તો હર-કત નથી, પણ ઓછું ચાલશે નહિ. જે તેલ ઓછું પડશે તો બૂખ ઓછી થઈ જશે, જીવ કચવાશે અને ઊલટી થશે. તે ઉપદ્રવ તેલ વધુ પીવાથી મટશે.

શીતપિત્ત:—માણસના શરીરને ઘણો ઠંડો વાયુ લાગવાથી કફ દુષ્ઠ થઈ પિત્તમાં મળી જાય છે. તે પિત્ત શરીરની અંદરના ભાગમાં રક્ત સાથે અને બહાર ચામડી ઉપર સંચાર કરે છે, તેને લોકભાષામાં શીળવા કહે છે. તે શીળવાના શીતપિત્ત, ઉદદં અને કોઠ એવા ત્રણ ભેદ છે. જે શીળવામાં મચ્છર કરડે તેવાં ચામડી ઉપર ચાઠાં પડે છે અને જેમાં પુષ્કળ વલૂર છૂટે છે, તેને ઉદદં કહે છે. આ રોગમાં ખંજવાળ આવે છે તે કફને લીધે, સોરો ખોસ્યા જેવી પીડા થાય છે તે વાયુને લીધે થાય છે અને ઊલટી, સંતાપ અને બળતરા થાય છે, તે પિત્તને લીધે થાય છે. શીળવામાં વાયુ પ્રધાન હોય છે અને ઉદદંમાં કફ પ્રધાન હોય છે. જે રોગીને ટાઢથી કફ કુપિત થઈ લાલ રંગના ઢીમાં થાય છે અને ચળ ઘણી આવે છે; જે ચાઠાં વચમાંથી ઊંડાં અને કોર જરા ઊંચી હોય છે તેને ઉદદં કહે છે. જે માણસ ઊલટીનું ઓસડ

૮૨૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

ખાધા પછી અથવા બીજા કારણથી ઊલટી થતી હોય, તેના ઊલટીના વેગને દાબી રાખી ઊલટી કરે નહિ, તેના શરીરમાં વાયુ સાથે મળેલું પિત્ત કોષ પામી ચામડી ઉપર લાલ રંગના જેમાં પુષ્કળ ચળ આવે છે તેવાં ચાઠાં ઉત્પન્ન કર છે, તેને ઉત્કોઠ કહે છે. જે ચાઠાં ઉત્પન્ન થાય છે, વળી મટી જાય છે, વળી પાછાં થાય છે અને વળી મટી જાય છે તેને કોઠ કહે છે.

આ શીળવાના રોગમાં રોગીને સાફ ઝાડો લાવવાને માટે સોનામકર્ષ, ગુલકંઠ અને હરડે જેવા પદાર્થોનો હલકો બુલાખ આપવો. અથવા લઘુનારાયણ ચૂર્ણ એટલે પીપર તોલો એક, નસોતર તોલો ચાર, સાકર તોલો ચાર એનું ચૂર્ણ કરીને મધમાં ચાટવાથી પેટનું ફૂલવું, પેટનું શૂળ અને મળાવરોધ દૂર થાય છે. શીળવાના રોગમાં ઘણું કરીને કાળાં મરીનું ચૂર્ણ બે આનીભાર થી સાથે દિવસમાં બે વાર ચાટવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે. શીળવાના રોગીને આખે શરીરે અડાયાંની રાખોડી ખૂબ ચોળીને ઘેટાંના ઊનની કામળમાં સુવાડી મૂકવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે. કોઈ પણ જાતનો શીળવા થયો હોય તેનો ખરેખરો અને અદ્ભુત ચમત્કાર બતાવનારો ઉપાય એવો છે કે, જે લોકો હુ-ક્ષામાં પીવાની ગડાકુ બનાવે છે અને તે ગડાકુવાળા હાથ જે વાસણમાં ઘોઈ નાખે છે, તે વાસણનું ગડાકુવાળું પાણી લાવી શીળવા ઉપર ચોપડવાથી તાત્કાલિક સારો ફાયદો થાય છે અને ચૂંટ મટી જાય છે તેમજ ચામડી સાફ થાય છે.

વિસર્પ રોગ:-જે માણસ અતિ ખારા, ખાટા, તીખા અને ઉષ્ણ એવા પદાર્થોનું સેવન કરે છે, તેના વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ સાત પ્રકારના વિસર્પ રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. જ્યારે વ્યાનવાયુ કુપિત થઈ ચામડીમાં વહેતાં લોહી, રસ, મેદ અને માંસ એ ચારને દૂષિત

ભગંદર, શુક્રદોષ, શીતપિત્ત, વિસર્પ તથા વિસ્ફોટક ૮૨૭

કરી રોકી રાખે છે અને તેની સાથે વાયુ, પિત્ત અને કફ પોતાના હીન, મિથ્યા અને અતિયોગથી ચામડી ઉપર ફોડતાં અને જલદીથી ફેલાતાં મંડળો બનાવે છે, તેને વિસર્પ રોગ કહે છે. લોકોમાં એ રોગ રતવાના નામથી ઓળખાય છે. જે વિસર્પોમાં વાતજ્વરનાં લક્ષણો હોય છે અને તેના સોજામાં સોયો ઘોંચાય એવી પીડા સાથે રોમાંચ ખડાં થાય છે તથા વિસર્પ લાંબો હોય છે, તેને વાતવિસર્પ કહે છે. જે વિસર્પ રંગે લાલ હોય છે અને જેમાં પિત્તજ્વરનાં લક્ષણો માલૂમ પડે છે તથા વિસર્પ થતાંજ ઉતાવળે અંગ પર ફેલાય છે તેને પિત્તવિસર્પ કહે છે. જે વિસર્પમાં કફજ્વરનાં લક્ષણો હોય છે, દેખાવમાં ચળકતો હોય છે અને જેમાં ચળ ઘણી આવે છે, તેને કફવિસર્પ કહે છે. સ્નિપાત વિસર્પમાં ઉપર બતાવેલાં ત્રણે લક્ષણો થાય છે. વિસર્પમાં તાવ, ઊલટી, મૂર્છા, અતિસાર, તૃષ્ણા, ચક્રી, હાડકામાં દુખાવો, અગ્નિમંદતા, આંખે અધારાં આવવાં, ભ્રમણા અને દ્વેષ વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. આથી કરીને આખું શરીર અગ્નિમાં બળ્યા જેવું થાય છે. શરીરના જે જે ભાગો ઉપર તે વિસર્પ ફેલાતો જાય છે, તે તે ભાગ કેયલા જેવો કાળો, આસમાની કિંવા રાતા રંગનો થઈ તરત સૂજી જાય છે. દેવતાથી હાજ્યાં પ્રમાણે તે ભાગ પર ફેલાવા ઉપસી નીકળે છે અને તેમની ગતિ એટલી શીઘ્ર હોય છે કે, તેઓ હૃદય સુધી પહોંચે છે, એટલે તેઓ બળવાન થતાં શરીરને દુઃખદાયક થાય છે. આ વિસર્પથી શુદ્ધિ અને નિદ્રાનો નાશ થાય છે, શ્વાસ વધે છે, હેડકી આવે છે, ભોંય પર કે પથારીમાં બેસતાં સુખ મળતું નથી, હરતાંફરતાં દુઃખ વધે છે, મનને તથા તનને સંતાપ હોવાથી રોગીને મરણરૂપ ગાઢ નિદ્રા આવે છે. આ વિસર્પને અગ્નિવિસર્પ કહે છે. જ્યારે માણસના શરીરમાં કફ કુપિત થઈ વાયુનો અટકાવ કરે છે, ત્યારે તે વાયુ કફનો ભેદ કરી

૮૨૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

અથવા વધેલા લોહીનો લેદ કરી, તેનો કટકો પાડે છે. પછી તે કોપેલા કફ તથા લોહીને ત્વચા, રંગો, સ્નાયુ અને માંસ સુધી ખેંચી લાવી દુષ્ટ કરી, તેની લાંબી, નાની, ગોળ, મોટી, ખરબચડી તથા લાલરંગની ગાંઠોની હાર ઉત્પન્ન કરે છે. આ ગાંઠોમાં ઘણા સણુકા મારે છે, તતડીને તાવ ભરાય છે, શ્વાસ, ઉધરસ, અતિસાર, મોઢાનું સુકાવું, હેડકી, ઊલટી, ચકરી, ભ્રમ, શરીરનો રંગ બદલાઈ જવો, મૂછો, શરીરમાં દુખાવો અને અગ્નિમંદતા વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. આ વિસર્પ કફ અને વાયુના વિકારથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેને અંથિવિસર્પ કહે છે. જે વિસર્પમાં વાયુની પેઠે કફ અને પિત્ત પ્રકોપ પામી વાયુને બગાડે છે, એટલે તે વાયુ કફ અને પિત્તના ભાગ પાડી શરીરમાં ભારેપણું ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી રોગીનું અંગ મરડાય છે. તાવ, નિદ્રા, અર્ધનિદ્રા, મસ્તકશૂળ, અંગગ્લાનિ, બેચેનીથી હાથપગ હલાવ્યા કરવા, લવારો, અરુચિ, ફેર મૂછો, હાડકામાં દુખાવો, અગ્નિમંદતા અને ઇન્દ્રિય ભારે થવી, ઝાડા વાટે આમનું પડવું અને મૂત્રનો માર્ગ કફથી ખરડાવો વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. આ વિસર્પ પહેલવહેલો આમાશય ઉપર થઈને ચારે તરફ ફેલાય છે. તે ઘણો દુખતો નથી, તેના ઉપર પીળી, લાલ અને સફેદ ફાદલીઓ ઊઠે છે. આ વિસર્પનો રંગ ચળકતી શાહી જેવો ઠાળો, લગાર મલિન, સૂજેલો, જડ, અંદરથી પાકેલો તથા ઘણી બળતરાવાળો હોય છે. આંગળીથી દાખતાં અંદરથી રસીથી ભીનો થાય છે અને તેમાં ચીરા પડે છે, એટલુંજ નહિ પણ તે કાઢવ પ્રમાણે થઈ પછી તેનું માંસ ગળે છે અને તેથી તેની નસો તથા સ્નાયુ ઉઘાડાં પડે છે અને તેમાંથી મુડદાના જેવી વાસ આવે છે. આ જીવલેણ વિસર્પને કર્કભવિસર્પ કહે છે. જે વિસર્પમાં બહારનાં તથા અંદરનાં કારણથી અંગ ઉપર જખમ પડી તેમાંથી વાયુ કુપિત થઈ, તે રક્તસહિત પિત્તને જખમમાં લાવી,

ભગંદર, શુક્રદોષ, શીતપિત્ત, વિસર્પ તથા વિસ્ફોટક ૮૨૯

વિસર્પ ઉત્પન્ન કરે છે. તે વિસર્પની જે ફાદલીઓ થાય છે તે મઠ, અડદ અથવા મસૂરના દાણા જેવડી કાળા રંગની હોય છે. આ વ્યાધિમાં સોજો આવે છે, સણુકા મારે છે, તાવ આવે છે અને બળતરા થાય છે. આ વિસર્પનું રક્ત કાળાશ પડતું હોય છે, તેને ક્ષતજવિસર્પ કહે છે.

આ વિસર્પને રતવાનું નામ આપવામાં આવ્યું છે અને તેમાં જુદા જુદા દોષો પ્રમાણે લક્ષણો જોવામાં આવે છે. પરંતુ વિસર્પના નામથી ઓળખાવાની પરિપાટી બદલાઈ જવાથી તેને “રતવા થયો છે” એમ કહેવામાં આવે છે. વાયુ લોહીને બગાડે છે ત્યારે ચેપિયો રતવા થાય છે, પિત્તને બગાડે છે ત્યારે દાઝિયો રતવા થાય છે અને કફને બગાડે છે ત્યારે પહાડિયો રતવા થાય છે. કેટલાક વૈદ્યો કેટલીક વાર પ્લેગના રોગને પણ ગ્રંથિવિસર્પ કહે છે; પરંતુ ગ્રંથિવિસર્પ કે અગ્નિવિસર્પનાં લક્ષણો તેમાં જોવામાં આવતાં નથી. વિસર્પના રોગમાં એટલે રતવામાં રોગીને તેલ અથવા ઘી ખાવાને આપવું નહિ; એટલુંજ નહિ પણ તેનો સ્પર્શ પણ થવા દેવો નહિ. જો જરૂર જણાય તો મંજીષ્ઠાદિ ક્વાથ સાથે શુદ્ધ કરેલો ગંધક આપવાથી જલદી લોહી સુધરી જાય છે. ચેપિયા રતવા ઉપર પીપળાનું છોડું અને રતાંજળી ચોપડવાથી જલદી આરામ થાય છે. દાઝિયા રતવા ઉપર ગુલેઅરમાની તથા ગુલાબજળ ચોપડ્યા કરવાથી ફાયદો થાય છે. અથવા ગુલેઅરમાની અને ચોલાઈની ભાજીનો રસ ચોપડવાથી આરામ થાય છે તથા પહાડિયા રતવા ઉપર મરીકંથારનું મૂળિયું પાણીમાં ઘસી ચોપડવાથી ફાયદો થાય છે. પરંતુ પહાડિયો રતવા જો મર્મસ્થાન ઉપર થયો હોય તો એકદમ નીચે ઊતરી આંતરવિદ્રધિની પેઠે રોગીના પ્રાણ લે છે. એજ પ્રમાણે ‘માંકડી’ નામનું ઘાસના તણબદ્ધા જેવા આકારનું એક જીવડું જે થી છ આંગળ લાંબું, ઘાસ

૮૩૦ શ્રીઆયુર્વેદ નિષ્ક્રિયામાળા-ભાગ ૨ એ

જેવા પાતળા છ પગવાળું અને રંગે ઘાસ જેવું થાય છે. તે જીવડું શરીરના જે ભાગ ઉપર ફરે છે, તે ભાગમાં પણ દાહવાળો મોતીના દાણા જેવા જથ્થાબંધ ક્ષેદ્ધાવાળો રતવા ઉત્પન્ન કરે છે. તેને લોકો 'માંકડી જીડી છે' એમ કહે છે. તેમાં પણ ગુલેરઅરમાની અને ગુલાબજળ ઘણું સરસ કામ કરે છે.

વિસ્ફેટકઃ-ઘણા તીખા, ખાટા, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, દાહકારક, સૂકા તથા ક્ષારવાળા પદાર્થોના સેવનથી, અજીર્ણથી, જમ્યા ઉપર ફરી જમવાથી, તડકાથી અને ઋતુ ખગડવાથી, વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ આમડીમાં રહેલો વ્યાનવાયુ તે દોષોને પોતા તરફ ખેંચી લાવી, બ્રાજકપિત્તમાં મેળવી, રક્ત, માંસ અને હાડકાંનો ખગાડ કરી, લયંકર વિસ્ફેટકના ક્ષેદ્ધા ઉત્પન્ન કરે છે અને ક્ષેદ્ધા થયા અગાઉ જોરથી તાવ આવે છે. આ વિસ્ફેટકનાં જીદાં જીદાં લક્ષણો જાણવાની જરૂર નથી; કારણ કે વિસ્તારપૂર્વક ફિરંગરોગમાં એનાં લક્ષણો તથા ઉપાયો લખવામાં આવશે. આ વિસ્ફેટક રોગ એક દોષથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય તે સાબ્ય, બે દોષથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય તે કષ્ટસાધ્ય, જે વિસ્ફેટક સઘળાં લક્ષણોથી યુક્ત હોય તે લયંકર અને જેમાં પુષ્કળ ઉપદ્રવો લાગુ પડ્યા હોય તે અસાધ્ય જાણવો. વિસ્ફેટકના ઉપાયોમાં લઘુમંજીષ્ઠાદિ કવાથ અથવા ગરમીનું ઓસડ અથવા સોનામકાઈ અને સાકરનું ચૂર્ણ ૦૧ ૦૧ તોલો ફાકવાથી આ વિસ્ફેટકો મટી જાય છે; પરંતુ ફિરંગરોગથી થયેલો વિસ્ફેટક મટતો નથી.

મગંદર, શુકદોષ, શીતપિત્ત, વિસર્પ અને વિસ્ફો-

ટકના કેટલાક અનુભવસિદ્ધ ઉપાયો

૧-વૈદ્ય ધીરજલાલ દલપતરામ-સુરત

શુકરોગના ઉપાયઃ-આસન, ભોંયકોણું, જંગલી મગ,

ભગંદર, શુક્રદોષ, શિતપિત્ત, વિસર્પ તથા વિસ્ફોટક ૮૩૧

જંગલી અડદ, શતાવરી, ગળોસત્ત્વ, વડની કૂંપળ, કાકડાશિંગ, ઘોળી મૂસળી, કવચાં, ગોખરુ, સૂંઠ, વડગૂંદાં, બળળીજ અને એખરો એ સઘળું સરખે વજને લઈ વસ્ત્રગાળ કરી, તેની બરાબર સાકરનો ભૂકો મેળવી, આ વાજીકર ચૂર્ણ દરરોજ સવારે ૦૧ તોલો લઈ મધમાં ચાટી ઉપર એલચી તથા સાકર નાખીને ગરમ કરેલું દૂધ પીવું, તેથી ધાતુની વૃદ્ધિ થાય છે.

૨. મૂસળી ચૂર્ણ:—ઘોળી મૂસળી તોલો ૨, પંજળી સાલમ તોલો ૧, તુલસીનાં ળીજ તોલો ૧, વડના સૂકા ટેટા તોલો ૧, શતાવરી તોલો ૧, સૂંઠ તોલો ૧, જેઠીમધ તોલો ૧ તથા એલચી તોલો ૧ લઈ, એ સર્વને ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી, તોલો ૦૧ સવારસાંજ ઘી અને સાકર સાથે ચાટી, ઉપરથી દૂધ પીએ તો શક્તિ વધે છે.

૩. ધીરજવટી:—પીપર તોલો ૧, લવિંગ તોલો ૧, અક્કલ-ગરો તોલો ૧, તમાલપત્ર તોલો ૦૧, ચિનીકળાલા તોલો ૦૧, જવંત્રી તોલો ૦૧, જયફળ તોલો ૦૧, કેશર તોલો ૦૧, તજ તોલો ૦૧, કેરબો તોલો ૧, સોનાના વરખ નંગ ૨૦, ચાંદીના વરખ નંગ ૫૦, રુમીમસ્તકી તોલો ૦૧, ઘોળાં મરી તોલો ૦૧, હિંગળોક તોલો ૨, વછનાગ તોલો ૦૧, કસ્તૂરી વાલ ૪, અંબર વાલ ૨, બરાસ તોલો ૦૧ એ સઘળાં વસાણાં ખાંડી હિંગળોક અને વરખ મેળવી, પાનના રસના બે અને તુલસીના રસનો એક તથા આદુના રસનો એક પટ આપી, બાદ તેમાં કસ્તૂરી, અંબર અને બરાસ મેળવી, એક દિવસ ફરીથી ઘૂંટી મરી જેવડી ગોળી વાળવી. ત્યાર પછી દિવસમાં બે વાર અઠેક ગોળી મધમાં ચટાડવાથી શરીરમાં શક્તિ આપી, વાયુને મટાડી, અશક્તિ, મંદતા અને જ્ઞાનતંતુની નબળાઈને મટાડે છે. આ ગોળી યોગ્ય અનુપાન સાથે આપવાથી સઘળા રોગોને મટાડે છે.

૮૩૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

૪. જાયફળ, લવિંગ અને હિંગજોડ તોલો તોલો લેવાં; જાવંત્રી, કેશર, અડીણ, ભાંગ; વછનાગ, અઘ્ઘલગરો અને પીપર એ અડધો અડધો તોલો લેવાં. હિંગજોડ જે તોલા લેવો; આ સઘળાંને વાટી વસ્રગાળ કરી ભાંગના ઉકાળામાં એક દિવસ ખલ કરી ચણોઠીપૂરની ગોળી વાળવી. સવારસાંજ એકેક ગોળી દૂધ સાથે આપવાથી શક્તિ, પુષ્ટિ અને તેજ વધે છે.

૨-યતિશ્રી રવિહંસજી દીપહંસજી-સુરત

૧. પડકચૂરો, દરૂંદે અકરખી, ખંમન સફેદ, ખંમન સુરખ, કાળો છડ, એલચી, લવિંગ, તમાલપત્ર, પીપર અને સૂંઠ, એ અડધો અડધો તોલો, કસ્તૂરી વાલ ૨, સોનાના વરખ નંગ ૨૫, ચાંદીના વરખ નંગ ૧૨૫ અને જીજીબેદસ્તર તોલો ૧ લઈ, પ્રથમ જીજીબેદસ્તરને મધમાં વાટી, પછી વસાણાં મેળવી, ચણીબોર જે-વડી ગોળી કરવી. ગોળી ૧ થી ૨ દૂધમાં ખાવાથી શક્તિ આપે છે.

૨. દેવટોનિક પાવકર:-અંબર વાલ ૧, લોહભસ્મ તોલો ૦૮, પ્રવાલભસ્મ તોલો ૦૮ અને સાકર તોલો ૧૦૦ એ સર્વને બારીક વાટી ૨૧ પડીકાં બનાવવાં. શરીર બળવાન હોય તો દિવસમાં બે વાર અને અશક્ત હોય તો દિવસમાં ૧ વાર ઘી સાથે ચટાડવાથી લોહીને વધારે, લોહીને ફરતું કરે, છાતી તથા માથે ચઢતું પિત્ત અટકાવે, પિત્તથી ઉત્પન્ન થતા કોઈ પણ જાતના વેગને અટકાવે, દાહને શાંત કરે અને ધાતુને વધારી પુષ્ટિ આપે છે.

૩. મોઢેથી જતી ધાત બંધ થાય:-વરિયાળી, કૂંવા-ડિયાનાં બીજ, સૂરોખાર અને હરડેદળ એ એકેક તોલો, બહેડાં-દળ ૬ તોલા, લિંબોળી ૬ તોલા અને સર્વના અડધે વજને સાકર લઈ, ખાંડી વસ્રગાળ કરી સવારસાંજ અડધા રૂપિયાભારને વજને વાસી પાણી સાથે મટતાં લગી ફકાવવું.

ભગંદર, શુક્રદાપ, શીતપિત્ત, વિસર્પ તથા વિસ્ફોટક ૮૩૩

૩-વૈદ્ય બાળકૃષ્ણ રત્નેશ્વર-સુરત

૧. ગળનંદ વટી:-શુદ્ધ ઝેરકચૂરો તોલો ૧, શુદ્ધ વછનાગ તોલો ૧, સૂંઠતોલો ૧, મરી તોલો ૧, પીપર તોલો ૧, હરડેદળ તોલો ૧, બહેડાંદળ તોલો ૧, આમળાં તોલો ૧, એળિયો તોલો ૩, કકુ શેકેલું તોલો ૬ અને હિંગળોક તોલો ૨, એ સર્વને વાટી વસ્ત્રગાળ કરી પાણીમાં વાટી વટાણા જેવડી ગોળી કરી આપવાથી તાવ પછીની નબળાઈ, પેટમાંનો વાયુ તથા બંધકોષને મટાડે છે. દૂધ સાથે આપવાથી નબળાઈને મટાડે છે.

૨. કસ્તૂરી વટી:-હિંગળોક, કેશર, બવંત્રી, બયફળ, લવિંગ, એલચી, અકલગરો, ઘોળાં મરી અને પીપર એ સર્વે એક એક તોલો, કસ્તૂરી વાલ ૪, અંબર વાલ ૪, સોનાના વરખ નંગ ૫૦ અને રૂપાના વરખ નંગ ૫૦ લઈ, સર્વને ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી કસ્તૂરી વગેરે મેળવી, ચેવલી પાનના રસમાં અગિયાર દિવસ ઘૂંટી અડધા મગ જેવડી ગોળી વાળવી. આ ગોળી દિવસમાં ત્રણ વાર દૂધ સાથે આપવાથી શક્તિ આવે છે અને કમર દુખતી તરત નરમ પડે છે. શક્તિ લાવવા માટે તો આ ગોળી વીજળી જેવું કામ બળાવે છે. એ ગોળીથી વાયુ અને શરદીના વ્યાધિઓ દબાય છે. શ્વાસ તથા ખાંસી ઉપર પાનની ખીડી સાથે આપવાથી અમત્કારિક રીતે કામ બળાવે છે.

૩. કામદેવ રસ:-અબ્રકલરસ, તામ્બલરસ, લોહભરસ, નાગભરસ, ચંદ્રોદય, કેસર, બવંત્રી, તમાલપત્ર, અપ્રીણ, લવિંગ, એલચી, કંકેલ, નાગકેશર, બયફળ, ચિનીકળાલા અને સમુદ્ર-શોષ, એ સર્વનું વાટી વસ્ત્રગાળ ચૂરણ કરી ઝીણું ઘૂંટી તેમાં મધ, સાકર અને અકલગરાનું ચૂરણ મેળવીને એક એક વાલની ગોળીઓ કરવી. તેમાંથી દૂધ-સાકર સાથે એક ગોળીનું સેવન કરવાથી શરીર

આ. ૨૭

૮૩૪

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ બે

ક્ષીણ થયું હોય તે બળવાન થાય છે અને સાયંકાલે બે ગોળી દૂધ સાથે ખાવાથી સ્થૂંલન થાય છે.

૪--ઈશ્વરલાલ રતનલાલ ત્રિવેદી-સુરત

૧. ઈશ્વરચૂર્ણ:-કવચાં, ગોખરુ, ઘોળી મૂસળી, સામરનું મૂળ, આમળાં અને ગળોસત્ત્વ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તેની ખરાબર સાકર મેળવી ૦૧ થી ૧ તોલા સુધી દિવસમાં બે વાર દૂધ સાથે ફાકી મારવાથી શરીરમાં કૌવત વધે છે, તન અને મન પ્રકુલિત થાય છે, મંદ પડી ગયેલું પુરુષત્વ પાછું આવે છે, કમરનો દુખાવો અને શરીરનું કળતર મટે છે. અર્થાત્ આ ચૂર્ણ નબળા મગજના વિદ્યાર્થીઓ અને સ્ત્રીપુરુષોને ખાસ માફક આવે છે એવો અમારો અનુભવ છે.

૨. હસ્તક્રિયાથી થતી નબળાઈમાં ગોખરુ અને તલ સમ દૂધ ભાગે લઈ તેનું ખારીક ચૂર્ણ કરી મધમાં ચાટી ઉપરથી બકરીનું પીવાથી મેહનતનું શક્તિ વધે છે.

૫-વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી પંડ્યા-વાગડ

૧. અમૃતાર્ણવ રસ:-પારદભસ્મ તોલા ૩, સોનાની ભસ્મ તોલો ૧ અને ગળોસત્ત્વ તોલા ૪ એ સર્વને એકત્ર કરી એક દિવસ ખરલ કરી, માત્રા ૩ થી ૪ રતી મધ-ધી સાથે આપવી. દવા ખાઈ ઉપરથી આસનનું ચૂર્ણ તોલો ૦૧ થી ૦૧૧ દૂધ સાથે પીવું. આ દવાથી દૂબળો માણસ પુષ્ટ થાય છે, શરીરમાંથી આળસ દૂર થાય છે તથા લોહીમાં વધારો થાય છે.

૨. કામિની વિદ્રાવણ રસ:-હિંગળોક તોલો ૦૧, ગંધક તોલો ૦૧, અકલગરો, સૂંઠ, લવિંગ, કેશર, પીપર, જાયફળ, જાવંત્રી અને ચંદન એ દરેક તોલો તોલો તથા અક્ષીણ તોલા ૪,

ભગંદર, શુક્રદોષ, શીતપિત્ત, વિસર્પ તથા વિસ્ફોટક ૮૩૫

લઈ, પ્રથમ હિંગળોઠ અને ગંધકને ખારીક વાટી, ખાકીની તમામ ચીજોનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી મેળવી, પાણીમાં ત્રણ ભારની ગોળી વાળવી. દરરોજ ૧ થી ૨ ગોળીનો ભૂકો મોંમાં નાખી ઉપર કઢેલું દૂધ પીવું; જેથી વીર્યનું સ્તંભન થાય છે.

૩. હેમરસાયન:-સોનાના વરખ કે સુવર્ણભસ્મ, આમળાંનું ચૂર્ણ અને ચોખ્ખો ખેરસાલ લઈ ત્રણેને સાથે મેળવી તેમાંથી ત્રણ વાલ મધ સાથે ચાટી, ઉપર ગરમ કરેલું દૂધ પીવું. આ દવાનું બે માસ સુધી સેવન ચાલુ રાખવાથી જે માણસનું શરીર તદ્દન સુકાઈ ગયું હોય અથવા ધાતુની ક્ષીણતાને લીધે મરણતુલ્ય થઈ ગયો હોય તો પણ તે સાજો થઈ જાય છે.

૪. શિલાજીતુ પ્રયોગ રસ:-શિલાજિત, વાવડિંગ, લોહ-ભસ્મ, હરડે, પારદભસ્મ ને સુવર્ણમાક્ષિકભસ્મ એ સર્વ સમભાગે લઈ મેળવી ખરલ કરી, મધ તથા ઘી સાથે યોગ્ય માત્રાથી સેવન કરવું. જે માણસનું શરીર દૂબળું થઈ ગયું હોય અને ધાતુ સુકાઈ ગઈ હોય તેનું શરીર પંદર દિવસમાં ભરપૂર તથા પુષ્ટ થાય છે.

૫. વિલાસિની વલ્લભરસ:-શુદ્ધ પારો, ગંધક અને ધતૂરાનાં બીજ લેવાં. પછી પારો તથા ગંધક એક ભાગ અને ધતૂરાનાં બી બે ભાગ લઈ એ ત્રણેને ખરલમાં નાખી ધતૂરાના તેલમાં ખરલ કરી વાલ વાલની ગોળી વાળવી. એક ગોળી સાકર સાથે સાંજે ખાવી જેથી પ્રમેહ મટે છે, વીર્ય બંધાય છે અને શક્તિ આવે છે. આ રસને કામિનીદર્પણ રસ પણ કહે છે.

૬. સમામૃત લોહ:-લોહભસ્મ, હરડેછાલ, બહેડાંછાલ, આમળાં તથા જેઠીમધ એ સર્વ સમભાગે લઈ વાટી બે આનીભાર માત્રા મધ તોલો ૧ અને ઘી તોલો ૦૮ માં મેળવી ચાટી ઉપર દૂધ પીવું. આથી ધાતુ પુષ્ટ થાય છે અને આંખના રોગને મટાડે છે.

૮૩૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ નો

૭. પુરુષની ધાતુ જતી હોય તે માટે:-પીળી કોડીની ભસ્મ તોલો ૦૧, કુલાવેલી ફટકડી તોલો ૦૧, એલચી તોલા ૨, મધ તોલા ૪ અને સાકર તોલા ૨, એ સર્વ મેળવી તેના બે ભાગ કરી, સાવારસાંજ ચાટવાથી પુરુષની ધાતુ જતી હોય તો બંધ થાય છે.

૮. ઘોળી મૂસળી, એખરો, મુગલાઈ બેદાણા, કૌચાં અને કુતેલાનાં બીજ એ પાંચે સમભાગે લઈ દૂધમાં ખીર કરી સાકર તોલા ૨ નાખીને પીવું. દૂધ શેર ૦૧૧ લેવું. આ દવા થોડા દિવસ ચાતુ રાખવાથી ધાતુ જતી બંધ થાય છે.

૯. કૌચાં, એખરો, ગોખરુ, કાળા તલ, અડદ, શતાવરી અને બળબીજ એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી દૂધ તથા સાકર સાથે પીવાથી ધાતુ જતી બંધ થાય છે.

૧૦. વડનું દૂધ પતાસામાં ખાવાથી ધાતુ જતી બંધ થાય છે.

૧૧. સીમળાની અંતરછાલ પલાળી તેમાં સાકર નાખી પીવાથી ધાતુ જતી બંધ થાય છે.

૧૨. કપૂરિયા ઝીપટાનાં પાનનો રસ સાકર નાખી પીવાથી ધાતુ જતી બંધ થાય છે.

૧૩. શતાવરી, બળદાણા, કૌચાં, એખરો, ગોખરુ કાળા તલ અને અડદ લઈ એનું ચૂર્ણ કરી દૂધ તથા સાકરમાં પીવાથી ધાતુ પુષ્ટ થાય છે.

૧૪. ગળોસત્ત્વ, ઘોળી મૂસળી, કાળી મૂસળી, આમળાં અને ગોખરુ લઈ તેનું ચૂર્ણ ઘી તથા સાકરવાળા દૂધમાં પીવું, જેથી ધાતુ બંધાય છે અને પુરુષાતન પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૫. શીતળતા ઉપર:-મેથીને દૂધમાં રાંધી સવારે પીવી અને સાંજે દૂધમાં પીપર રાંધીને પીવી જેથી ધાતુક્ષીણતા મટે છે.

ભગંદર, શુક્રદોષ, શીતચિંત, વિસર્પ તથા વિસ્ફોટક ૮૩૭

૧૬. વાજકરણુ:-ઘોળી કરેણુનાં મૂળ શેર ૨ લાવવાં. તેને ખાંડી ૮ શેર પાણીમાં ઉકાળી બશેર પાણી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળી ગાળી તેમાં લેંસનું દૂધ શેર બે નાખી ફરી ઉકાળવું. પાણી બળી જઈ દૂધ બાકી રહે, ત્યારે ઉતારી ગાળી તેમાં શુદ્ધ સોમલ તોલો ૧, જયફળ, જવંત્રી, કેશર, લવિંગ, સમુદ્રફળ અને કપૂર એ દરેકનું ચૂર્ણ એકેક તોલો નાખવું તથા તેમાં થોડી છાશ નાખી દહીં કરવું. જ્યારે દહીં થાય ત્યારે તેને ભાંગી તેની છાશ કરવી, તેમાંથી માખણ નીકળે તે તાવી ઘી કરવું. એ ઘી નાગરવેલના પાન ઉપર એક ટીપું ચોપડી ખાઈ જવું. ઉપરથી ત્રયોદશ શુણ્ણુ તાંબુલ ખાવું. જેથી નયુંસકપણું મટી જાય છે, ઘી તાવતાં વરાળ આંખે અડે નહિ તે ખાસ ધ્યાનમાં લેવું.

૧૭. સિલામાં શેર ૧ લઈ ૫ શેર મધમાં નાખી હાંડલામાં ભરી મોઢું મજબૂત બંધ કરી, જુવારની કોડીમાં છ માસ સુધી રાખી મૂકવાં.ત્યારબાદ કાઢી તેમાંથી સળી ઉપર ચઢાવી નાગરવેલના પાન ઉપર ત્રણ લીંટી કરી ખવરાવવાથી પુરુષાતન પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૮. હિંગળોકનો એક કટકો લઈ ઘોળી ડુંગળી કેરી તેમાં નાખી ડાગળી મારી કપડમટ્ટી કરી થોડાં છાણાંની ભઠ્ઠીમાં પકવવો. ડુંગળી પાકી જાય ત્યારે હિંગળોક કાઢી લેવો. એ પ્રમાણે એકસો આઠ વખત પકવવો. પછી હિંગળોક એક તોલો હોય તો આડુનો રસ શેર ૧ પાવો. તે એવી રીતે કે એક ઠીંગમાં હિંગળોકનો કટકો મૂકી ફરતાં લવિંગની પાળ કરી તે ઉપર ટીપે ટીપે આડુનો રસ રેડવો. એ પ્રમાણે આડુનો રસ શેર ૧ અને ઘોળી ડુંગળીનો રસ શેર ૧ પાવો, જેથી સારો શુણ્ણુકારી થાય છે. તેમાંથી વાલ ગાથી ૧ સુધી પાનમાં આપવાથી નયુંસકપણું મટે છે.

૧૯. ઉત્કટાનું મૂળ તથા ખારેક સાથે ખાવી. અથવા તુલ-

૯૩૮

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

સીનાં ખીજને ખારેક સાથે ખાવામાં આવે અને ઉપરથી ઘોળી ડુંગળી ઘીમાં તળી ખવરાવે તો નપુંસકપણું મટે છે.

૨૦. હિંગળોક, જયફળ, એખરો, કૌયાં, રુમીમસ્તકી, અક્કલગરો, લવિંગ, મીઠી તૂંબડીનાં ખીની મીજ, તમાલપત્ર અને ખુરાસાણી અજમો, એ દરેક ૧ તોલો તથા અશીષુ તોલો ગાત્ર ભાર એ સર્વંનું વચ્ચગાળ ચૂર્ણ કરી ભાંગના કવાથમાં ગોળી વાળી સાંજે ખાવાથી કામ ઉત્પન્ન થાય છે.

૨૧. સુવર્ણમાક્ષિકભસ્મ, ગજવેલભસ્મ, પારદભસ્મ અથવા રસસિંહર અથવા ચંદ્રોદય, શિલાજિત, હરડેદળ, વાવડિંગ ધંતૂરાનાં ખી, ભાંગ અને જાવંત્રી એ સર્વંને ખારીક વાટી સાત દિવસ સુધી જુદી જુદી આસનની તથા ગોખરુની ભાવના આપવી અથવા આસનને અર્ક તથા ગોખરુના અર્કની ભાવના આપવી. તેમાંથી વાલ ૧, મધ-ઘીમાં ખાવું. ઉપર ગાયના દૂધની ખીર ખાવી અથવા સાકરનો શીરો ખાવો તથા બ્રહ્મચર્ય પાળવું. આથી નપુંસકપણું મટી પુરુષાતન પ્રાપ્ત થાય છે.

૨૨. વીર્યસ્તંભન પ્રયોગ:-પોસ્તના ડોડવા તોલા ૧૦, ઘોળી મૂસળી તોલા ૪, શતાવરી તોલા ૨, એખરો તોલા ૪, મુગલાઈ બેદાણા તોલા ૩, જાવંત્રી તોલા ૨, કેશર તોલો ૧, મરી તોલો ૦૫, એલચી તોલો ૧, વિદારી કંદ તોલા ૨, લીંડીપીપર તોલા ૨, ખસખસ તોલા ૫, બળદાણા તોલા ૪ અને ભાંગ તોલા ૨૫ લઈ, એ સર્વના વજન બરોબર સાકર મેળવી ચૂર્ણ કરી સંગ કરતાં પહેલાં બે કલાક આગમય બે તોલા ચૂર્ણ ખાઈ ઉપર ગરમ કરેલું દૂધ પીવું જેથી વીર્યસ્તંભન થાય છે. હંમેશાં સેવન ચાલુ રાખવાથી શરીર બળવાન અને વીર્ય ભરપૂર રહે છે તેમજ શરીર પુષ્ટ થાય છે.

ભગંદર, શુક્રદોષ, શીતપિત્ત, વિસર્પ તથા વિસ્ફોટક ૮૩૬

૨૩. પોસ્તનું ડોડવું તોલો ૦ તથા સૂંઠ તોલો ૦ સાથે ખાંડી, વીસ તોલા પાણીમાં ઉકાળી પાંચ તોલા પાણી અવશેષ રહે ત્યારે ગાળી, સાકર નાખી પીવાથી વીર્યસ્તંભન થાય છે.

૬-વૈદ્ય ભૂરાભાઈ ઓધવજી ત્રિવેદી-ભાદરોડ

૧. કામસેવન શુટિકા:-હિંગળોક, કખૂતરની અધાર, કેસર, જાયફળ, લવિંગ અને ખુરાસાની અજમે એ દરેક તોલો ૦, અકલગરો તોલો ૧ તથા અફીણ તોલો ૦ લઈ એ સર્વનું વસ્ત્ર-ગાળ ચૂર્ણ કરી પાણીમાં ચણીબાર જેવડી ગોળી વાળી, બખ્ખે ગોળી સવારસાંજ દૂધ સાથે લેવી, જેથી કામ ઉત્પન્ન થાય છે.

૨. નામદર્દી માટે:-વછનાગ તોલો ૧, કાળાં મરી તોલા ૩, લવિંગ તોલા ૨, જાયફળ તોલા ૨ અને જવંત્રી તોલા ૨ લઈ એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી મધમાં ચણાપૂરની ગોળી વાળી, દૂધ સાથે સાતથી ચૌદ દિવસ ખાવી. ઘી, ખીચડી, દૂધ, ચોખા અને ઘઉં ખાવાં, જેથી નામદર્દી મટે છે.

૩. ઇન્દ્રિયની વૃદ્ધિ:-વજ, આસન, ઉપલેટ અને ગજપીપર વાટી માખણમાં મેળવી ઇન્દ્રિય ઉપર લેપ કરવો જેથી ઇન્દ્રિયની વૃદ્ધિ થાય છે.

૪. સ્નાવ ઉપર:-ખંડલસ્મ અને પ્રવાલલસ્મ મધમાં લેવી.

૭-વૈદ્ય પ્રાણલાલ દોલતરામ-કપડવણજી

ધાતુપુષ્ટિ માટે:-લોહલસ્મ, અબ્રકલસ્મ, પ્રવાલલસ્મ, વ-ગેરે આપવાથી ધાતુપુષ્ટિ થાય છે તથા અશક્તિ દૂર થાય છે. અમૃતસાગરનો હિંગળોકલસ્મનો પ્રયોગ મારો અનુભવેલો છે. તે ધાતુપુષ્ટિ તથા કામોદીપન માટે સારો છે.

૮-વૈદ્ય શ્યામચંદ ગોવર્ધનરામ-ખાખરેચી

ત્રિકળા, તજ, જેડીમધ, મહુડાનાં ફૂલ, જાયફળ તથા કમલ-

૮૪૦

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

ગટાનો ગુંદ એ સર્વને ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી, એ સર્વના વજનથી અડધી સાકર મેળવી પોતાને માફક આવે એવી રીતે એક તોલા સુધી આ ચૂર્ણ સવારસાંજ મધ-ધી સાથે ખાવાથી તમામ રોગ નાશ પામે છે અને શરીરને પુષ્ટ બનાવે છે. તમામ જાતના રસ, ચૂર્ણ, શુટિકા અને પાક કરતાં આ પ્રયોગ ઘણોજ ઉત્તમ નીવડેલ છે.

૯-વૈદ્ય દત્તાત્રેય ભગવાનજી

કામ્યસિંદૂર:-લિલામાં શેર ૦૧ ખાંડી, હિંગજોક તોલા ૨ નો કટકો મૂકી ગોળો વાળી કપડમટ્ટી કરી સૂકવવો. સુકાયા પછી ત્રણચાર અડાયાં-છાણાંમાં બેત્રણ વખત લિલામાં સાથે પકવવો. ઉઠા જેવો રંગ થાય ત્યારે બરાબર થયો સમજવો. ત્યાર પછી ખૂબ ખરલ કરી એક રતીભાર બદામની મીઝ નંગ ૨ સાથે વાટી, મધ મેળવી ચાટવાથી ચક્રતનો દુખાવો ગમે તેવો હોય તો પણ મટે છે તથા બૂખ સારી લાગે છે. એના ઉપર ખોરાકમાં ઘઉં, ઘી દૂધ, સાકર અને મધ વગેરે લેવું, એ સિયાય કાંઈ પણ ખાવું નહિ. મીઠું પણ ખાવું નહિ. પડીકાં દિવસમાં બે વખત સાત દિવસ આપવાથી ઘણો સારો ફાયદો થાય છે.

૧૦-વૈદ્ય મણિશંકર ભાનુશંકર-વલસાડ

અરુણોદય રસ:-રસસિંદૂર, હીરાબોળ, ગૂગળ અને પીપર એ સર્વ સરખે વજને લઈ, પ્રથમ ગૂગળ તથા હીરાબોળને સહેજ ઘીમાં ખલવાં જેથી છૂટાં થઈ જશે. પછી તેમાં પીપર તથા રસસિંદૂરને ખૂબ ખારીક ખરલ કરી મેળવી, આદુના રસમાં ચણા જેવડી ગોળી વાળી, ઘી-મધ અથવા ઘી-સાકરના અનુપાત સાથે આપવાથી સ્ત્રીઓ તથા પુરુષોની ધાતુક્ષીણુતાને મટાડે છે તથા શરીરમાં સારા પ્રમાણમાં શક્તિ લાવે છે.

લગઢર, શુક્રદોષ, શીતપિત્ત, વિસર્પ તથા વિસ્ફોટક ૮૪૧

૧૧-વૈદ્ય સ્વનાથસિંગ ગયાદીન-સુરત

૧. ધાતુપુષ્ટિનું ચૂર્ણુઃ-સાકર તોલા ૧૨, સાલમ તોલા ૧, એલચીદાણા તોલા ૧, બંમનસુરખ તોલા ૧, બંમન સફેદ તોલા ૧, કાળી મૂસળી તોલા ૨, ઘોળી મૂસળી તોલા ૨, ખારેક તોલા ૨, ગોખરુ તોલા ૨, કવચાં તોલા ૨, રુમીમસ્તકી તોલા ૨, ગાવજખાન તોલા ૨, શતાવરી તોલા ૧, અકલગરો તોલા ૧, જાવંત્રી તોલા ૧ અને સકાકુલ મિસરી તોલા ૪, વાટી વસ્ત્રગાળ કરી, દરરોજ સવારસાંજ તોલા ૦૧ દૂધ શેર ૦૧ થી ૧ સાથે પીવાથી વીર્યદોષ મટી ધાતુ પુષ્ટ થાય છે.

૨. મૂસલ્યાદિ ચૂર્ણુઃ-ઘોળી મૂસળી તોલા ૩, ઉટંગણનાં બીજ તોલા ૩, ગોખરુ તોલા ૨, કવચાં તોલા ૨, શતાવરી તોલા ૨, રુમીમસ્તકી તોલા ૨, સાલમ તોલા ૨, ચિનીકખાલ તોલા ૨, એલચીદાણા તોલા ૨, અકલગરો તોલા ૨, જાયફળ તોલા ૨, જાવંત્રી તોલા ૧, પીપર તોલા ૧, કાળી મૂસળી તોલા ૧, તોદરી સફેદ તોલા ૨, તોદરી સુખં તોલા ૨, લાંગ શેકેલી તોલા ૨ અને હિંગળોક તોલા ૧૧૧ લઈ, એ સર્વનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણુ કરી, દરરોજ સવારમાં ૦૧ તોલા ચૂર્ણુ મધ સાથે ચાટી, ઉપરથી સાકર તથા એલચી નાખી ગરમ કરેલું દૂધ શેર એક પીવું. આથી વીર્યના તમામ વિકારો દૂર થાય છે તથા વીર્યને વધારે છે.

૧૨-વૈદ્ય મનસુખલાલ લલ્લુભાઈ-સુરત

ગોધુરાદિ ચૂર્ણુઃ-ગોખરુ, એખરો, નિર્ગુંડી, સૂંઠ, શતાવરી અને ઘોળી મૂસળી એ સર્વ સમભાગે લઈ વસ્ત્રગાળ કરી અડધા પૈસાભાર ચૂર્ણુ ગોળ તથા ઘી સાથે સવારસાંજ ખાવાથી શુક્રદોષને મટાડે છે.

૮૪૨

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ એ

૧૩-ડોક્ટર ચંદુલાલ મુકુંદરાય-પાટણ

૧. અંબર કસ્તૂરીની ગોળી:-અંબર વાલ ૫, કસ્તૂરી વાલ ૫, કેસર તોલો ૦ા, સોનાના વરખ તોલો ૦ા, હિંગળોક તોલો ૧ા, સૂંઠ તોલો ૦ા, પીપર તોલો ૦ા, મરી તોલો ૦ા, અકલગરો તોલો ૧ા, તજ તોલો ૦ા, જાવંત્રી તોલો ૦ા, લવિંગ તોલો ૧ા, ખુરાસાની અજમે તોલો ૧, મરેઠીનાં ફૂલ તોલો ૧, પીપરીમૂળ તોલો ૦ા, બ્રાહ્મી તોલો ૦ા, પાનની જડ તોલો ૦ા, કાળી તુલસીનાં બીજ તોલો ૦ા, એલચીનાં બીજ તોલો ૧, ખુરાસાની વજ તોલો ૦ા, નાગકેસર તોલો ૧, કમળકાકડીનાં બી તોલો ૦ા, ચિનીકબાલા તોલો ૧, ધંતૂરાનાં બી તોલો ૦ા, ગજપીપર તોલો ૦ા, ખસખસ તોલો ૧, અફીણ તોલો ૧ અને ભાંગ તોલો ૧ લઈ, એ સર્વેને ખાંડી કૂટી વસ્ત્રગાળ ચૂણું કરી, પાનનો રસ તથા તુલસીના રસ-માં ત્રણ ત્રણ દિવસ ખલ કરી, ચણેાઠીભાર ગોળી વાળી સવાર-સાંજ એકેક ગોળી ખાઈ, ઉપરથી સાકરવાળું ગરમ કરેલું દૂધ પીવું. આથી સર્વ પ્રકારના વાયુ, બંધકેશ, શૂળ, અગ્નિમંદતા, સંગ્રહણી, ઊલટી તથા પ્રમેહને મટાડે છે, વીર્યને ઘટ્ટ કરે છે, વધારે છે અને મરદાઈ લાવે છે. બળવર્ધક છે. પરેજીમાં ખાંડ, ખટાશ, મરચાં વગેરે બંધ કરવાં.

૨. વછનાગની ગોળી:-વછનાગ તોલો ૧, જાયફળ તોલો ૦ા, જાવંત્રી તોલો ૦ા, કેસર તોલો ૦ા, ઘોળી મૂસળી તોલો ૦ા, લવિંગ તોલો ૦ા, એલચી તોલો ૦ા, અકલગરો તોલો ૦ા, તજ તોલો ૦ા, હિંગળોક તોલો ૦ા, અફીણ તોલો ૧ અને સાકર શેર ૦ા લઈ, પ્રથમ હિંગળોક વાટી, કેસર અને જાવંત્રી મેળવી, વછનાગ તથા અફીણ મેળવી વાટવું. પછી સર્વે ઔષધ મેળવી, બે દિવસ સુધી ખરલ કરી મધમાં ચણીબોર જેવડી ગોળી વાળી,

ભગંદર, શુક્રદોષ, શીતપિત્ત, વિસર્પ તથા વિસ્ફોટક ૮૪૩

એક ગોળી સવારે તથા એક રાત્રે ખાઈ દૂધ શેર ૧ માં સાકર નાખી ગરમ કરી પીવાથી નપુંસકપાણું જલદી મટે છે, વીર્ય વધે છે; ઉધરસ, તાવ, શ્વાસ, ક્ષય, દમ અને સંગ્રહણીને મટાડે છે.

૩. ધાતુપુષ્ટિ માટે:-હિંગળોક તોલો ૦૧, કળૂતરની અધાર તોલો ૦૧, કેશર તોલો ૦૧, જયફળ તોલો ૦૧, લવિંગ તોલો ૦૧, ખુરાસાની અજમો તોલો ૧, અકલગરો તોલો ૧ અને અફીણ તોલો ૦૧, વાટી વસ્ત્રગાળ કરી પાણીમાં ખેર જેવડી ગોળી વાળી એક ગોળી રાત્રે ખાઈ ઉપર દૂધ શેર ૦૧ સાકર નાખી ગરમ કરેલું પીવું. આથી વીર્ય વધે છે, ધાતુપુષ્ટિ થાય છે અને કામ વધે છે.

૪. મોચરસ, અકલગરો, કાળી મૂસળી, ઘોળી મૂસળી, બહુ-ફળી, ઈંદ્રજવ, મીઠા ગોખરુ, ગળોસત્ત્વ, સૂકાં વડગૂંદાં (મોટાં ગૂંદાં), કવચાં, ઉટંગણુ, બળખીજ, એખરો, ચિનીકળાલા, વાંસ-કપૂર અને ખાવચી એ દરેક ચાર ચાર તોલા તથા ગળોસત્ત્વ એ તોલા લઈ વાટી વસ્ત્રગાળ કરી તે સર્વંતા વજનથી દોઢું ખૂરું લેવું. દરરોજ સવારે તોલા ૦૧ થી ૧ સુધી ફાફી ઉપરથી સાકર નાખી ગરમ કરેલું દૂધ પીવું. આથી પેશાબમાં જતી ધાતુ બંધ થાય છે; સ્ત્રીઓએ પોણા તોલો લેવાથી પ્રદરરોગ મટે છે.

૧૪-વૈદ્ય આણંદજી અને પીતાંબર સવજી-ડિના

વિદારી કંદનું ચૂર્ણ કરી એજ કંદના રસની એકવીસ અથવા ચૌદ લાવના આપી બળે આનીભારની ગોળીઓ કરી સવારસાંજ બળે ગોળી મધ-ધીમાં ખાઈ ઉપર ગાયનું દૂધ શેર ૦૧, સાકર તોલો ૧ અને ગાયનું ઘી તોલો ૧ એ ત્રણેને મિશ્ર કરી પીવું જેથી ધ્વજભંગ મટે છે.

૧૫-વૈદ્ય બાળકૃષ્ણ હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રી-ભુવાલડી

ધાતુપુષ્ટિ માટે:-કાળી તુલસીનાં બીનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી

૮૪૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

ગોળમાં ચણા જેવડી ગોળી વાળી બે ગોળી ખાઈ ઉપર શેર ૧ દૂધ પીવું જેથી ધાતુ પુષ્ટ થાય છે.

૧૬-વૈદ્ય નારશંકર હરગોવિંદ અધ્વર્યુ-ખારડોલી

લવિંગ શેર ૧ લઈ ખારીક વાટી ગોળ વાટકો કરી સૂકવી રાખવો. તથા કાંદાનો રસ શેર ૧૦ કાઢી, હિંગજોક શેર ૦૫ લઈ લવિંગના વાટકામાં મૂકી તે વાટકો એક વાસણમાં મૂકી ચૂલે ચડાવવો અને ઉપર કાંદાના રસનું વાસણ ટાંગવું. તે વાસણની નીચે એક છિદ્ર એવું પાડવું કે કાંદાનો રસ હિંગજોકની ઉપર એક એક ટીપું પડે તે તથા આને એવો કરવો કે કાંદાના રસનું ટીપું પડે કે સોસાઈ જાય, એવી રીતે તમામ રસ સોસાઈ જાય, ત્યારે હિંગજોક, લવિંગનો વાટકો તથા કાંદાના રસનો કીટો એ સર્વને વાટી ચૂર્ણ કરી કાંદાના રસમાં વટાણા જેવડી ગોળી કરી બે ગોળી ખાઈ ઉપર દૂધ શેર એક પીવું. આથી શક્તિ સારી આવે છે, તેમજ પેટના ડુખાવા ઉપર આ ગોળી ઘણીજ અસરકારક નીવડેલી છે.

૧૭-માસ્તર કેશવરામ હરિશંકર ભટ્ટ-કાપોદ્રા

ધાતુપુષ્ટિ માટે:-અકલગરો, નગોડનાં બીજ, જાયફળ, જાવંત્રી, તજ, શીમળાનાં ફૂલ, લવિંગ, ઘોળી મૂસળી, કેસર, ગોખરુ, રુમીમસ્તકી, આસન, કવચાં, શતાવરી, એખરો, અબ્રકભરમ અને શેકેલી ભાંગ, એ સર્વે સમભાગે લઈ વાટી વસ્ત્રગાળ કરી પાણીમાં બખ્ખે વાલની ગોળી વાળી સવારસમાંજ એકેક ગોળી ખાઈ ઉપરથી ગરમ કરેલું દૂધ પીવું જેથી ધાતુ પુષ્ટ થાય છે.

૧૮-વૈદ્ય પુરુષોત્તમ બહેચરદાસ યાજ્ઞિક-કાલોલ

મગજપુષ્ટિ માટે:-બદામની મીઝ શેર ૦૫ લઈ રાત્રે ગરમ

ભગંદર, શુક્રદોષ, શીતપિત્ત, વિસર્પ તથા વિસ્ફોટક ૮૪૫

પાણીમાં પલાળી તેનાં ફેતરાં કાઢી નાખવાં. બદામ સુકાઈ જાય ત્યારે ઘીમાં સહેજ શેકી તેમાં ચીનાઈ સાકર શેર ૦૧, એલચી દાણા તોલો ૧ તથા કેસર તોલો ૦૧ મિશ્ર કરી રાખી મૂકવું. ગાયનું દૂધ શેર ૧ લઈ તેમાં આ પાક તોલો ૦૧, ગાયનું ઘી તોલો ૦૧ તથા અંજીરના છ કકડા કરીને નાખવા. તેને પકાવતાં દૂધ શેર ૦૧ બાકી રહે ત્યારે ઠંડું પડવા દઈ પ્રથમ અંજીરના કકડા ખાઈ ઉપર દૂધ પી જવું. આ પ્રમાણે એક માસ સુધી સવારસાંજ આ પ્રયોગ ચાલુ રાખવાથી મગજની ગરમી મટી જઈ મગજ તરળને છે, આંખનું તેજ વધે છે અને હસ્ત સાફ લાવે છે.

૧૯-વૈદ્ય મણિશંકર જાદવજી જોશી-કાનપર

વીર્યપાત માટે:-ગૂંદીનાં પાકાં પાન સાકર સાથે ખાવાં, અથવા કાળા તલ તોલા ૨૧, સાકરની ભૂકી તોલા ૨૧, મળસકે ઝાકળમાં મૂકી સવારમાં ખાવાથી વીર્યસ્રાવ તરત મટે છે.

૨૦-એક વૈદ્યરાજ જેમનું નામહામ મળ્યું નથી

૧. **શુક્રસ્રાવ:-**એખરાનું ચૂર્ણ તોલા ૫ લઈ તેને વડના દૂધની ત્રણ લાવના આપી, ચણા જેવડી ગોળી વાળી સવારસાંજ અકેક ગોળી દૂધ સાથે ખાવાથી શુક્રસ્રાવ મટે છે.

૨. લીંડીપીપર નંગ ૧૫ લઈ બારીક વાટી ઘી તોલા ૧ માં શેકી તેમાં સાકર તોલો ૧૧ અને મધ તોલો ૧ મેળવી ગાયનું દૂધ તોલા ૨૦ તેમાં દોવરાવી પીવાથી કળતર, માથાનો દુખાવો, ચકરી તથા નબળાઈ મટાડી કામનાશક્તિને જાગૃત કરે છે.

૨૧-ડોક્ટર પ્રભાકર કૃષ્ણ પંડે-મુંબઈ

વાવડિંગ અને આસનનું ચૂર્ણ કરી દૂધમાં પકાવી સિદ્ધ કરેલું દૂધ જીવનીય ગુણ આપે છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં શરીર અને હાડકાંને

૮૪૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

ટકાવી રાખે છે, શિથિલતા મટાડે છે, વધેલી ચરબીવાળી સ્ત્રીઓની શક્તિ કાયમ રાખી શરીર હલકું કૂલ જેવું બનાવે છે. ચામડીનાં દરદોમાં આ પ્રયોગ લોહીને સુધારે છે, ભૂખ લગાડે છે અને અજીર્ણને મટાડે છે.

૨૨-વૈદ બાપાલાલ બહેચરદાસ વ્યાસ-ચહેલિયા

૧. ધાતુસ્થંભન:-અકલગરો, સૂંઠ, મરી, કંકોલ, કેશર, પીપર, જાયફળ અને લવિંગ એ દરેક એકેક તોલો, અક્રીણ તોલા ૧૬ અને સુખડ તોલા ૪ લઈ એ સર્વને વાટી વસ્ત્રગાળ કરી, એક માસો ચૂર્ણ મધ સાથે લેવાથી ધાતુદોષને મટાડી સ્થંભન કરે છે.

૨. માલકાંકણું શેર એક લઈ ગરમ પાણીમાં એક પહોર પલાળીને વાટવાં. પછી કપડે નિચોવી થાળીમાં નાખી તડકે મૂકવાં. ઉપર જે તેલ તરી આવે તેને ૩ વડે એક શીશીમાં ભરતા જવું. એ તેલ એક રતીભારનાગરવેલના પાનમાં આપવાથી ધાતુસ્થંભન કરે છે તથા તમામ જાતના વાતરોગને મટાડે છે.

૨૩-વલ્લભદાસ નરોત્તમદાસ શાહ-ભરુચ

શીતપિત્તના ઉપાયો:-સાજીખાર, ટંકણખાર, જવખાર, સિંધવખાર, સંચળખાર, પાપડિયોખાર, ખડિયોખાર અને વડાગરું મીઠું એ સર્વેનું ઝીણું ચૂર્ણ કરી તેમાં લીંબુનો રસ મેળવી તેમાંથી તોલો ૧ ગાયના દહીંમાં મેળવી શરીરે ચોપડવું. ત્રણ પહોર સુધી આ ખરડ રહેવા દેવો. પછી એક ટોપલો અડાયાં સળગાવી, પ્રથમ ખાટલા પર પથારી કરવી. તે ઉપર લીમડાનાં પાતરાં પથરાવી, તે ઉપર પિછોડી પથરાવી, તેના ઉપર દરદીને સુવાડીને ગોઠડું આઢાડવું અને ખાટલા નીચે અડાયાં સળગાવેલાં હોય છે તે પાથરવાં. પસીને વળી રહે એટલે તેને બિને પાણીએ સ્નાન કરાવવું. એ પ્રમાણે સાત દિવસ કરવાથી ઘણા દિવસનું શીળસ જતું ન હોય તે મટી જાય છે.

ભગંદર, શુક્રદોષ, શીતપિત્ત, વિસર્પ તથા વિસ્ફોટક ૮૪૭

૨૪-વૈદ્ય ઉમિયાશંકર મહાસુખરામ-ઉમરેડ

ગરમાળાપંચકનો ઉકાળો પાવાથી શીજસ મટી જાય છે.

૨૫-વૈદ્ય આનંદજી અને પીતાંબર સવજી-ઉના

શરૂઆતમાં ઇચ્છાભેદી રસનો જીલાળ આપીને પછી સુદર્શન તથા સોડા બાઈ કાળું મેળવીને સવારસાંજ ૦૧ તોલો આપવાં અને ગરમ પાણીમાં સોડા નાખીને તે પાણીથી સ્નાન કરાવવું. દૂધભાત ઉપરજ દરદીને રાખવો.

૨૬-વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી પંડ્યા-વાગડ

૧. પાપડિયો ખારો તથા હુળદર લેગાં કરી પાણી કરીને પાવું તથા શરીરે ચોપડવું. આથી શીજસ મટે છે.

૨. હુંગળીનો રસ ચોપડે તો શીજસ મટે છે.

૩. ઘોડાવજ, સોનાગેરુ અને જૂનો ગોળ પાણીમાં વાટી ગરમ કરી શરીરે ચોપડે તો શીજસ મટે છે.

૪. ઘઉંની પરસૂદી (મેંદો) કપૂરકાચલી અને વડાગરુ મીઠું, પાણીમાં વાટી શરીરે ચોપડવાથી શીજસ મટે છે.

૫. કુંવારનો રસ ૪, સોનાગેરુ ૨, સરસિયું તેલ ૪, સૂરો-ખાર ૨ અને લીંબુનો રસ ૨ ભાગ લઈ સર્વને લેગાં વાટી શરીરે ચોપડવાથી શીજસ મટે છે.

૬. આવળનાં મૂળની છાલ પાણીમાં વાટી પાવી અથવા ગળ-જીભીનો રસ સાકર નાખી પાવો અથવા ઇંદ્રવરણનાં મૂળ ઘસીને પાવાથી શીજસ મટે છે.

૨૭-વૈદ્ય મંગળભાઈ ભૂધરભાઈ-આવળા

ખારો, ગંધક અને મનસીલ સરખે ભાગે લઈ કાજળી કરી

૮૪૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

પાણી સાથે લેપ કરવાથી રતવાની ગાંઠ કે સોજા મટીને લોહી ફરતું થશે. આ લેપ અમારો ખાસ અજમાવેલો છે.

૨૮-વૈદ્ય નૂરમહમદ હમીર-રાજકોટ

કેળતું પાણી પાવાથી રતવા મટે છે. રતવાની ગાંઠ ઉપર રતવેલિયો અને હિમકંઠ મેળવી લેપ કરવો.

૨૯-વૈદ્ય બાળાશંકર પ્રભાશંકર-નાંદોદ

એક નાળિયેર પાણીવાળું લાવીને તેની ઉપરનાં છોડાં કાઢીને તેને છિદ્ર પાડી તેમાંનું પાણી કાઢી લઈ જુદું રાખવું. પછી તે નાળિયેરમાં ઘોળી મૂસળી, કાળી મૂસળી, સાખૂદાણા, બળખીજ, એખરો તથા સાકર બખ્ખે રૂપિયાભાર લઈ ઝીણું વાટી પેલા નાળિયેરના પાણીમાં ઓળીને નાળિયેરમાં ભરવાં; બાકીનું પાણી વધ્યું હોય તે ઉપરથી રેડવું અને તે નાળિયેરને એક દિવસ એમ ને એમ રહેવા દેવું. પછી તે નાળિયેરને ચીંથરાનો દાટો મારી તેના ઉપર કપડમટ્ટી કરી તેના ઉપર રાખોડી ભભરાવી પછી એક ખાડો ખોદી તેમાં મૂકવું. ઉપર થોડું મટોડું નાખવું અને તે ઉપર તાપ કરવો. તેને માત્ર એક છાણાનો અગ્નિ આપવો. એ પ્રમાણે આઠ દિવસ કરી નવમે દિવસે તેને બહાર કાઢી કપડમટ્ટી દૂર કરી નાળિયેરને ફેડી તેમાંનું કોપરું જુદું કાઢવું અને મસાલો જુદો કાઢવો. પછી પેણીમાં ઘી ૧૦ રૂપિયાભાર મૂકીને પેલું કોપરું ઝીણું ખાંડીને ઘીમાં નાખવું અને તે જરા રાતું થાય એટલે નાળિયેરનો મસાલો નાખવો; તે જરા સંતળાય એટલે થાળીમાં કાઢી લેવો. તે પછી ઘઉંનો રવો શેર ૦૧૧ ઘીમાં શેકવો. પછી કોપરું, મસાલો અને લોટ ભેગાં કરવાં. ત્યાર પછી અડદનો લોટ શેર ૦૧ ઘીમાં શેકીને જુદો રાખવો. પછી સાકર શેર ૧૧૧ ઝીણી વાટીને સર્વેને મેળવવું અને તે પછી એલચી તોલા ૨ ઝીણી વાટીને મેળવવી. તમામને એક-

ભગંદર, શુક્રદોષ, શીતપિત્ત, વિસર્પ તથા વિસ્ફોટક ૮૪૯

રસ કરી ઘી શેર ૦૫૫ ઉપર નાખી સર્વને ઠરવા દેવું. પછી તેમાંથી ૧૦ રૂપિયાભાર પ્રમાણે સવારમાં ખાવું. એથી વંધ્યા સ્ત્રીને ગર્ભ રહે છે, ધાતુ તથા શક્તિ વધે છે. આ દવા મારી અનુભવ-સિદ્ધ છે. જે વરકન્યામાં છોકરો નીચો પડી ગયો હોય, તે છોકરાને આ દવા ખવડાવવાથી પુષ્ટ થઈ કંજોડું મટી જાય છે. આ દવા શિયાળામાં ખાવાની છે.

૩૦-સાધુ ગંગાદાસજી સેવાદાસજી-સુરત

૧. સોપારી નંગ ૮ અને તંબાકુ ૨ પૈસાભાર એ બન્નેની ખાળીને રાખ કરી, તેમાં કુલાવેલું મોરચૂથુ રતી ૨ મેળવી લીંબુ-ના રસમાં દોઢ દિવસ ખલ કરવો. તે ચોપડવા જેવું થયા પછી જે પુરુષની ઇન્દ્રિય સડી ગઈ હોય અને તેમાં કાણું પડ્યાં હોય, તે ઉપર ચોપડવું અને ઉપર ચેવલીનાં પાન લપેટી પાટો બાંધવો એટલે ટાંકી મટી જશે.

૨. એખરો તોલા ૫, સફેદ મૂસળી તોલા ૫ અને ઇસળ-ગુળ (એથમીજીરું) તોલા ૫, એને ઝીણું ખાંડી ચાળણીથી ચાળી લેવાં. પછી તેમાંથી એક તોલો બૂકો લઈ દોઢ શેર દૂધમાં ઉકાળી તેમાં સાકર તોલા ૨ નાખી ઝીણા કપડાથી ગાળી લઈ તે દૂધ સવારમાં પી જવું. આ ઉપાય સાત દિવસ કરવાથી ધાતુ-પુષ્ટિ થાય છે, રક્તપ્રદર અને શ્વેતપ્રદર પણ મટી જાય છે.

૩. પીપર તોલા ૫, આસન તોલા ૫, સૂંઠ તોલા ૫ અને પીપરીમૂળના ગઠોડા તોલા ૫, આ ચાર ચીજના ઝીણા ઝીણા કટકા કરી તેના પંદર ભાગ કરવા. તેમાંથી એક ભાગ લઈ ઝીણા કપડામાં પોટલી બાંધી બે શેર દૂધમાં ઉકાળી, તે દૂધ શેર ૦૫૫ રહે ત્યારે પોટલી કાઢી લઈ, તે દૂધમાં રૂપાના બે વરખ નાખી પીવાથી શક્તિ વધે છે. આ પ્રમાણે પંદર દિવસ કરવું.

૨૩-ઉપદંશ-ફિરંગરોગ અને તેના ઉપદ્રવો

મનુષ્યની શુદ્ધેન્દ્રિય ઉપર હાથનો પ્રહાર થવાથી, નખ લાગવાથી, દાંત લાગવાથી, ઇન્દ્રિયને ન ધોવાથી, અત્યંત સ્ત્રીસંગથી, યોનિદોષથી અથવા બગડેલા પાણીએ ઇન્દ્રિયને ધોવાથી, ઇન્દ્રિયમાં જે ઉપદંશ (ચાંદી) થાય છે, તે પાંચ પ્રકારના છે. આગંતુક રોગમાં રોગનું કારણ બહારથી ઉપસ્થિત થયા પછી તેના કાર્ય સાથે શરીરમાં પ્રાધાન્ય લોગવતા જે દોષો તેની સાથે મળે છે, તે દોષોના નામથી તે રોગ ઓળખાય છે. તેવી રીતે જે ઉપદંશમાં કાળી ફેદ્દી થઈ તેમાં સોય ખોરવા જેવી પીડા થાય છે, તેને વાતોપદંશ કહે છે. જે ઉપદંશમાં ફેદ્દીનો રંગ પીળો હોય, બળતરા હોય અને તેમાંથી ઘણું પાણી ઝરે તથા ફેદ્દીઓ લાલ રંગની હોય તેને પિત્તોપદંશ અને રક્તોપદંશ કહે છે. જે ઉપદંશમાં સફેદ રંગની મોટી ફેદ્દી જોડે છે, તેમાં વલૂર છૂટે છે, સોળે આવે છે અને ઘટ્ટ પરુ વહે છે તેને કફોપદંશ કહે છે. ઉપદંશ થતાંજ જે મૂર્ખ પુરુષ તેના પર ઔષધોપચાર ન કરતાં વિષયાસક્ત બની સ્ત્રીસંગ ચાલુ રાખે છે, તેની ઇન્દ્રિય કેટલાક દિવસ પછી સૂજી આવી તેમાં કીડા પડી ખવાઈ જાય છે. તેથી પરિણામે તે માણસ મરણ પામે છે. કોઈ માણસને ઇન્દ્રિયના કાપાની ઉપલી ખાત્રીએ મરઘીની પૂંછડીની પેઠે એક એકના ઉપર ચામડીના અંદરના ભાગમાં ઢંકાયેલા અંકુર કિંવા ફળુગા ફૂટે છે તે રોગને લિંગવર્તી કહે છે અને કેટલાક તેને લિંગાર્શિ પણ કહે છે. આ વ્યાધિ ત્રિદોષજનિત હોવાથી વેદનાયુક્ત હોય છે અને દેખાવમાં ચીકણો અથવા ચળકતો હોય છે.

ઉપદંશ-ફિરંગરોગ અને તેના ઉપદ્રવો

૮૫૧

ઉપદંશના રોગીને રક્તશુદ્ધિ માટે પ્રથમ લઘુમંજીષ્ઠાદિ ક્વાથ, ઉપદંશ મટતાં સુધી ચાલુ રાખવો. જે વાતપ્રધાન હોય તો હરડાં, બહેડાં અને આમળાં સમલાગે લઈ, બાળી તેની રાખોડી કરી મધમાં મેળવી ચોપડવી. જે પિત્તપ્રધાન હોય તો ઘોળો મલમ ચોપડવો. જે કફપ્રધાન હોય તો સોનાગેરુ, સફેદ કાથો, કલાઈ-સફેતો અને શંખજીરું એને વાટી વસ્ત્રગાળ કરી ઘોચેલા ધીમાં ચોપડવાથી સારું થાય છે. કેટલીક વાર એવું બને છે કે, મણિ-બંધમાં ચાંદી પડીને તેમાં સોજે આવે છે, જેથી ઇન્દ્રિયનાં પોપ-ચાંની આમડી ઠંકાઈ જાય છે. એટલે અંદરની આમડીને દવા ચોપડાતી નથી અને ઉપર ચોપડેલી દવા કામ લાગતી નથી. તેવા વખતમાં કેટલાક ચિકિત્સકો ઇન્દ્રિયના કૂલને જોર કરી ઉઘાડે છે. તે ઉઘાડવાથી ઇન્દ્રિયના ગળામાં ફાંસો પડી જાય છે અને ત્યાં સોજે વધે છે; એટલે રોગીની અવસ્થા ઘણી ભયંકર વેદનાવાળી બની જાય છે. જે આવો ફાંસો પડી સોજે આવ્યો હોય તો, અથવા ઇન્દ્રિયનું કૂલ ઠંકાઈ ગયું હોય તો, મોરચૂથુ તોલો ૧, ફટકડી તોલા ૨ અને કપૂર તોલા ૨ એને ખૂબ બારીક વાટી તેનું પાણી બનાવી એક બાટલીમાં ભરી રાખવું. પછી કાચના વાસણ-માં ચોખ્ખું પાણી એક શેર લઈ, તેમાં પેલું લીલું પાણી એક તોલાને આશરે નાખીને જે ફાંસો પડી સોજે આવ્યો હોય, તો તેના ઉપર ટીપાં પાડવાં અથવા પોતાં મૂકવાં અને જે આમડી બંધ હોય તો આમડીની બાજુ પરથી તે પાણીની પિચકારી મારવી. જે રોગીથી ખમાય નહિ તો બીજું સાદું પાણી ઉમેરવું. આ ઓસ-ડનું નામ લીલું પાણી પાડ્યું છે.

કાળું પાણી:—અંગ્રેજી દવા નામે કેલોમલ તોલા ૨૫, સૂકો ચૂનો તોલા ૫ અને બાવળનો ગુંદર તોલા ૧૦ લઈને એ ત્રણેને જુદા જુદા પાણીમાં પલાળવા. તેમાં બાવળનો ગુંદર અને કળી-

૮૫૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

ચૂનો એ બેઉનું પાણી જાડી છાશ જેવું કરી, કપડે ગાળી એકઠું કરવું. પછી કેલોમલને પાણીમાં હલાવતા જવું અને પાણી પેલા બે પાણીમાં મેળવતા જવું. કેલોમલનો એવો સ્વભાવ છે કે, એકદમ પાણીમાં નહિ ઓગળતાં વાસણને તળિયે બેસી જાય છે, તેથી પાણી રેડતા જવું અને હલાવી હલાવીને પેલા પાણીમાં ઉમેરતા જવું, એટલે ત્રણે પાણી મળીને કાળા રંગનું પાણી તૈયાર થશે. તે પાણી પણ ઉપરના લીલા પાણીની પેઠે વાપરવું. આ બેઉ પાણીના કોગળા કરવાથી મોઢામાંની ચાંદી પણ મટે છે. ઉપદંશના રોગીને હિંગ, ચણા, આદુ અને ખાંડની સખત પરેજી કરાવવી. જો પરેજી કરવામાં નહિ આવે તો ચાંદી મસાઈ જશે. જો કોઈ માણસને ઉપર કહેલો લિંગવતી રોગ થયો હોય છે, તેવી અવસ્થામાં શસ્ત્રવૈદ્યો તેને કાપીને કાઢી નાખે છે અને ચાંદી રુઝાવી નાખે છે, પણ એ લિંગવતી ફરી ફરીને પાછી થાય છે. માટે જો લિંગવતી થઈ હોય તો તેના ઉપર પથ્યાગૂગળની ગોળી ઘસીને દિવસમાં બે વાર ચોપડવાથી થોડા દિવસમાં મટી જાય છે તે પાછી થતી નથી.

ફિરંગરોગ:—ફિરંગ એ શબ્દ ફારસી ભાષાનો છે. એનો અર્થ એવો થાય છે કે, “એકરંગ.” જ્યારથી આપણા દેશમાં ફિરંગી લોકો આવ્યા ત્યારથી એ રોગની ઉત્પત્તિ થયેલી જણાય છે. કારણ કે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં એ રોગનું નિદાન જણાતું નથી; પરંતુ ભાવપ્રકાશે ઉપદંશની પછી ફિરંગ રોગ લખ્યો છે અને તેમાં લખ્યું છે કે, આ રોગ ગંધથી થાય છે. એ રોગ ફિરંગી મનુષ્યોના સંસર્ગ અને ફિરંગી સ્ત્રીઓના પ્રસંગથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ ઉપરથી એવું સમજાય છે કે, ફિરંગીઓની સ્ત્રીથી અથવા આપણા દેશની કોઈ સ્ત્રીઓ સાથે ફિરંગીઓના પ્રસંગથી એ રોગ ઉત્પન્ન થયો છે. ફિરંગરોગ આગંતુક હોવાથી જે જે દોષની અધિકતા હોય તે તે દોષનો તેને આશ્રિત ગણવો. વૈદ્યોએ ધ્યાનમાં રાખવું

ઉપદ્રવ-ફિરંગરોગ અને તેના ઉપદ્રવો

૮૫૩

જોઈએ કે, આગંતુક રોગ પ્રથમ ઉત્પન્ન થઈ પાછળથી તેમાં દોષ મળે છે, એટલા માટે જે જે દોષનું ઉદ્ભવ વધારે જણાતું હોય, તે તે દોષનું પ્રધાન લક્ષણ જોઈને તેની ચિકિત્સા કરવી. ફિરંગ રોગ અંદરનો, બહારનો અને અંદર તથા બહાર બેઉ પ્રકારનો એ રીતે ત્રણ પ્રકારનો બનેલો છે. બહારનો ફિરંગ વિસ્ફોટકના જેવો થાય છે, થોડી પીડા થાય છે અને બીતરનો ફિરંગ સાંધા-ઓમાં થાય છે; તે આમ વાયુ જેવી પીડા કરે છે અને તેમાં સોજો લાવે છે. ત્રીજા પ્રકારના ફિરંગમાં બેઉ પ્રકારનાં લક્ષણો થાય છે. ફિરંગરોગમાં કૃશતા, બળનો નાશ, નાકનું બેસી જવું, અગ્નિમંદતા, હાડકામાં શોષ અને હાડકાનું વાંકાચૂંકા થઈ જવું, એટલા ઉપદ્રવો થાય છે. બહારનો ફિરંગ સાધ્ય છે, બીતરનો કષ્ટ-સાધ્ય છે અને બહાર તથા બીતરનો ઉપદ્રવયુક્ત હોય તે અસાધ્ય છે. ફિરંગરોગ એટલે ટાંકી જેને અંગ્રેજીમાં સિક્કલિસ કહે છે તે જાણવો.

હાલમાં તો તેનું નામ માત્ર ફિરંગરોગ રહ્યું છે એટલુંજ; બાકી ઘણાં વર્ષના સંસર્ગથી એ રોગનાં બીજ એવાં વવાયાં છે કે, ગૃહસ્થો અને ગૃહસ્થ સ્ત્રીઓ, વેશ્યાઓ અને વેશ્યાગામીઓમાં સર્વત્ર પરસ્પરના સંબંધને લીધે, એકબીજાના ચેપથી આખા દેશમાં તે ફેલાઈ ગયો છે. એટલે આ રોગ આપણા દેશનોજ મૂળ વતની હોય એવો જણાય છે. ફિરંગરોગની ચિકિત્સા કરવામાં જ્યારે નિદાનશાસ્ત્રના કાયદા પ્રમાણે-

कश्चिद्धि रोगो रोगस्य हेतुर्भूत्वा प्रशाम्यति ।

न प्रशाम्यति चाप्यन्यो हेत्वर्थं कुरुतेऽपिच ॥

અર્થાત્ કેટલાક રોગો એવા છે કે, બીજા રોગના હેતુ એટલે કારણ થઈને પોતે છુપાઈ જાય છે અને કેટલાક એવા છે કે, બીજા

૮૫૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ નો

રોગને ઉત્પન્ન કરીને પોતે પણ દેખાતા રહે છે. એ પ્રમાણે ફિરંગ-રોગમાં ઘણેભાગે જોવામાં આવે છે. જેમ એક માણસને પેશાબ ઉપર ચાંદી પડી, તે ચાંદી ઘણું કરીને પ્રથમ ઈંદ્રિયના કાપામાં પડશે અને તેનીજ સાથે પસીનાનું ગંધાવું અને શરીરમાં તાવ એ બે ઉપદ્રવો જણાશે. તે વખતે ચાંદીને રુઝાવવા માટેની ઉતાવળ કરવામાં આવે અને તે ચાંદી ઉપર ઘોળો મલમ અથવા કોઈ જાતની ઠંડી બૂકી દબાવવાથી ચાંદી રુઝાઈ જાય છે, પણ તેનું ઝેર શરીરમાં રહી જાય છે. તે ઝેર શરીરમાં વ્યાપીને પ્રથમ બદ્દ ઉત્પન્ન કરે છે. એ લયંકર બદ્દનું દરદ પાકીને પરુ નીકળી જાય તો બહેતર છે, પણ કોઈ જાતના શેકથી અથવા લેપથી અથવા મલમપટ્ટાથી બદ્દની ગાંઠ ઓગળી જાય, તો તેનું ઝેર શરીરમાં વ્યાપીને વિસ્ફોટક, સંધિવા, ગાંઠિયોવા, લકવા અને ફાલેજ જેને આપણા શાસ્ત્રમાં અડદિયો વા કહે છે તેવો રોગ થાય છે. તે પછી તે રોગને કાઢવા માટે ઘણા વૈદ્યો તેને વાયુ ધારીને સોમલ અથવા ભિલામાંના પ્રયોગો કરે છે, જેથી શરીરમાં ઉષ્ણતા વધીને એનું ઝેર જ્ઞાનેન્દ્રિયમાં પસરી કેટલાકને આંખે મોતિયા, કૂલાં અને ડૈયાં થાય છે અથવા આંખે આંધળા થાય છે. મોઢામાં તેનું ઝેર આવવાથી મુખમાં અને તેમાં ઘણું કરીને હોઠના બે સાધાંઓમાં તથા જીભની ઉપર અને મૂછના વાળમાં ચાંદી પડે છે, તેથી તે ચાંદી પાકતાં પાકતાં જીભ સડીને વચમાંથી અધીં ખવાઈ જાય છે. કેટલાકનાં નાક ખવાઈ જાય છે અથવા ગૂંગણું બોલાય છે, કેટલાકના કાન ખરી જાય છે એટલુંજ નહિ પણ એક વાર ફિરંગરોગ થયો હોય અને તે માણસ પોતાની સ્ત્રી સાથે સંબંધમાં આવે, તો તે સ્ત્રીને પણ સંસર્ગદોષથી પોતાના જેવી દુઃખી કરે છે. તેવી રીતે ચાંદીનો રોગ થયો હોય તે પછી તેના વીર્યથી સંતતિ ઉત્પન્ન થાય તો તે સંતતિને બદ્દ તથા પ્રમેહ તથા આગરુ, (ગાંઠ પાકે છે તે) લૂલાપણું,

ઉપદેશ-ફિરંગરોગ અને તેના ઉપદ્રવો

૮૫૫

પાંગળાપણું, ફેચાપણું વગેરે દેખાતા વાયુનાં લક્ષણોવાળા પણુ ગર-
મીના રોગો થાય છે. એ પ્રમાણે એવા રોગો વંશપરંપરા ઊતરતાં
ઊતરતાં છેવટે સુન્નળહેરી, વાતરક્ત, રક્તપિત્ત, (પતના રોગીને)
જન્મ આપી, બ્યારે કુદરત તેના વંશનો અટકાવ કરે ત્યારેજ એ
રોગ અટકે છે. ઘણા રોગીઓ કે જેમને પાછલા પ્રકરણમાં ગલગંડ,
અપચિથી માંડીને વિદ્રધિ અને પ્રમેહપિટિકાની ગાંઠોના વર્ણન
કર્યા પ્રમાણેના રોગોનું મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન પોતે ઉત્પન્ન કરેલા
અથવા વારસામાં મેળવેલા ફિરંગરોગનું જ કારણ છે, એવું સમ-
જવામાં આવ્યું છે. એટલા માટે ઉપદેશ-ફિરંગરોગ કે ફિરંગરોગી-
થી ઉત્પન્ન થયેલા તેના પુત્ર, પૌત્ર કે પ્રપૌત્રને જાણીને શરૂઆતથી-
જ તેને લઘુમંજીષ્ઠાદિ કવાથ સાથે પથ્યાગૂગળ, કિશોરગૂગળ કે
અમૃતાદિ ગૂગળનું સેવન કરાવવું. અને જે ફિરંગરોગ ગાંઠના રૂપમાં
આવી ચૂક્યો હોય, તો તેને પથ્યાગૂગળ અથવા કંચનાર ગૂગળ,
મંજીષ્ઠાદિ કવાથ સાથે દિવસમાં ત્રણ વાર બખ્ખે ગોળી બાર માસ
સુધી ખવડાવી. મંજીષ્ઠાદિ કવાથ ઉકાળી મૂકેલો બગડી જાય છે,
અને આ ચાલુ જમાનામાં ઉકાળવાની કડાકૂટ બની શકતી નથી.
છતાં એ કવાથ બાર મહિના સુધી પીવાનો હોવાથી રોગી કંટાળી
જાય છે. એટલા માટે લઘુમંજીષ્ઠાદિ કવાથનાં દરેક વસાણાં ચાર
ચાર તોલા લઈને તેને એક માટીના અથવા કાચના વાસણમાં દશ
શેર પાણી ભરી પલાળી દેવાં. પછી તેના મોં ઉપર ઢાંકણું ઢાંકી,
કપડાથી તેનું મોં બંધ કરી તેને છાપરા પર, અગાસીમાં કે તડકે
ગોઠવી રાખવું. તેમાંથી કપડે ગાળીને દરરોજ અઘોં શેર અથવા
પંદર તોલાને આશરે પાણી કાઢી લઈ, તેટલું જ બીજું પાણી તે
વાસણમાં ઉમેરી તેનું મોઢું બાંધી લેવું અને ગાળી લીધેલા ઉકા-
ળાને એક શીશીમાં ભરી, દરેક વખતે પાંચ પાંચ તોલા પાણી
દિવસમાં ત્રણ વાર દવાની ગોળીઓ સાથે પીવું. જે ફિરંગરોગ

૮૫૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

અત્યંત વધી ગયો હોય ને ઉપદ્રવ સાથે ચાંદી કે નાસૂર પડી ગયાં હોય, તો રસકપૂર તોલો એક તથા સુલતાની માટી (ખડી) તોલો ચાર લઘ, બેઉને ધણી ખારીક વાટી, પાણીમાં મેળવતેની અડદના દાણા જેવડી ગોળીઓ વાળી મૂકવી. તે ગોળીમાંથી બળે ગોળી દરરોજ સવારમાં પાણી સાથે ગળાવી તે ઉપર પાકી આમલીને પાણીમાં ગોળી, હાથે ચોળી તેનો રગડા જેવો રસ કાઢી, કપડે ગાળ્યા સિવાય તે પાવો. એ બે ગોળી ખાધા પછી આવી રીતે આમલીનું પાણી આખા દિવસમાં પાંચથી દશ રતલ લગી પેટમાં જાય છે. પણ તેથી રોગીના દાંત ખટાતા નથી, સાંધા કે હાડકાં દુઃખતાં નથી; રોગીને કંટાળો આવતો નથી; પણ તેને આમલીનું પાણી પીવાનું મન થયા કરે છે. આ ગોળી વધુમાં વધુ એકવીસ દિવસ ખવડાવી, તે પછી એ ગોળી બંધ કરવી. જેટલા દિવસ ગોળી ખડાવેલી હોય તેટલા દિવસ દરરોજ દિવસમાં બે વાર, એકવીસ પાતરાં લીમડાનાં લઘ, પાણીમાં વાટી તેનો રસ કાઢી પાવો. આ ગોળી ખવાતી હોય અથવા ગોળી બંધ થઈ લીમડો પિવાતો હોય ત્યાં સુધી રોગીએ દૂધ, ગળપણ અને ઘી બિલકુલ ખાવું નહિ. જો દૂધ ખાશે તો તેને શરીરમાં કમ્પવાયુ થશે, જો ગળપણ ખાશે તો તેનું ગળું બેસી જશે; માટે આ ગોળી જે રોગી વૈધના કહ્યા પ્રમાણે ચાલનારો હોય તેવા રોગીનેજ આપવી. વાતવાતમાં દરેક રોગીને આ ગોળી આપવાથી રોગી પરેજી તોડી નાખે છે અને લોકોમાં એમ કહેવાય છે કે, ફલાણા વૈધે ફલાણાને રસાયન ખવાડ્યું તે ફૂટી નીકળ્યું! અથવા તેથી તેનું શરીર ખગડી ગયું, એમ અપવાદ આવે છે. પણ કોઈ રોગીને ઠપકો આપતું નથી. આવી જાતના ફિરંગરોગમાં રોગીને નીલકંઠ રસ તથા ગર્ભવિલાસ રસ પણ ફાયદો કરે છે. કેટલીક વાર એવું બને છે કે, ટાંકી થઈ રુઝાઈ જાય, બદ થઈ ફૂટીને નીકળી જાય અથવા વેરાઈ જાય; તો પણ

ઉપદંશ-ફિરંગરોગ અને તેના ઉપદ્રવો

૮૫૭

તેની અસરથી રોગીને જીર્ણીજ્વર, હાંફ અથવા સૂકી ખાંસી જેવો રોગ થઈ તે રોગી ક્ષય પર જતો જણાય છે. તેવા રોગીએ પોટું-ગીઝ સરકારના દમ્ભણ ગામમાં જઈને ત્યાંના ફિરંગી ડોક્ટર પાસે પાંત મુકાવવી. જો કે પાંત મૂકવાની વિધિ પણ ફિરંગરોગની સાથે સાથે નિઘંટુ રત્નાકરમાં પાંતવિધિના નામથી લખેલી છે, તો પણ અનુભવી ડોક્ટર સિવાય પાંત મૂકવાથી ફાયદો થતો નથી. એક વાત અત્રે જણાવવાની છે કે, આપણામાં એક એવી કહેવત ચાલે છે કે, 'હેખાહેખી સાથે જોગ, પડે પિંડ કે વાધે રોગ,' તે પ્રમાણે આ દમ્ભણની પાંતમાં જોવામાં આવે છે. એટલે જેને ચાંદી થયા પછી ક્ષય, શ્વાસ, ખાંસી અને તાવથી શરીર ગળાઈ જતું હોય તેને એ પાંત મૂકવાથી ઘણોજ ફાયદો થઈ શરીર પુષ્ટ થાય છે; પણ જેને ટાંકીનો રોગ થયો નથી તેવા રોગીઓ, ઉપરના ઉપદ્રવોથી પીડાતા હોય, તેઓ પાંત મુકાવે, તો તેમના શરીરની શક્તિ-લોહી તથા માંસ ગળી જઈ આખરે તે બિચારા મરણ પામે છે. એટલા માટે ફિરંગરોગના રોગીએજ પાંત મુકાવવી એવી અમે ખાસ ભલામણ કરીએ છીએ. ફિરંગરોગમાં વિસ્ફોટક થયો હોય, તો ચારોળીને પાણીમાં ખૂબ ઝીણી વાટી શરીરે ચોળવાથી અથવા આખરનાં પાતરાંની નીચેની દાંડી બાળીને રાખોડી કરી, તે રાખોડી તાંબાના વાસણમાં નાખી, તેમાં દહીં નાખી તાંબાના લોટાથી ખૂબ ઘૂંટી, ડીલે ચોળી સુકાયા પછી નાહવાથી વિસ્ફોટક મટી જાય છે.

ફિરંગરોગના કેટલાક અનુભવસિદ્ધ ઉપાયો

૧-વૈદ્ય ધીરજરામ દલપતરામ-સુરત

૧. નીલકંઠ રસ:-પુલાવેલું મોરચૂથુ તોલો ૧, કુલાવેલી ફટકડી તોલો ૧, હરડાં, બહેડાં, આમળાં, મોટી હરડે, હીમજી-હરડે, સમુદ્રફળ, ખોદાર, પારો અને ગંધક, એ સઘળું તોલો

૮૫૮

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

તોલો લઈ, પારાગંધકની કાજળી કરી, તેમાં બીજી વસ્તુઓનું ચૂર્ણ મેળવી, તેમાં લીંબુનો ૨૨૪૦ તોલા પચાવી, વટાણા જેવડી ગોળી વાળવી. ગરમી, વિસ્ફોટક, ઉપદંશ તથા ફિરંગરોગ વગેરે ગરમીનાં દરદોમાં સવારસાંજ જમ્યા પછી થોડા ઘીમાં લપેટીને ૧ થી ૨ ગોળી ગળાવવી. પરેજીમાં તેલવાળા પદાર્થો વધારે ખવડાવવા. હિંગ અને ચણાની પરેજી કરાવવી.

૨. ઇન્દ્રિયજીહ્વાબળ:-સૂરોખાર, ચિનીકબાલા, એલચીના દાણા અને રેવંચીની ખટાઈ સમભાગે લઈ ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી ૦૦ શેર દૂધ અને ૦૦ શેર પાણીમાં ૦૦ તોલો ચૂર્ણ નાખી પાવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે.

૩. બુકની:-પીળી કોડીની લક્ષ્મ તોલો ૦૦, જૂની સોપારીનો કોલસો તોલો ૦૦, સફેદ કાથો તોલો ૧, શંખજીરું તોલો ૦૦, કલઈસફેતો તોલો ૦૦, બોદાર તોલો ૦૦ અને કપૂર તોલો ૦૦ એ સઘળું વાટી વસ્ત્રગાળ કરી, ઝીણું ઘૂંટી ચાંદી, ટાંકી વગેરે ઉપર આ બુકની કોરી દાખવાથી અથવા ઘોચેલા ઘીમાં મેળવી ચોપડવાથી ચાંદી મટી જાય છે.

૨-ચતિશ્રી રવિહંસજી દીપહંસજી-સુરત

ગુલેઅરમાની તોલો ૧, સૂરોખાર બે આનીભાર અને કપૂર બે આનીભાર; એને વાટી વસ્ત્રગાળ કરી, પછી ચાંદી, ટાંકી અને ગરમીની ફેલ્લીઓ કે જે સ્ત્રીઓના ગુપ્ત ભાગમાં થાય છે તે ઉપર, પાણી અગર ગુલાબજળમાં ચોપડવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે.

૩-વૈદ્ય બાળકૃષ્ણ રત્નેશ્વર-સુરત

૧. દારૂડીનાં મૂળિયાંની છાલ તોલો ૧, એલચી તોલો ૧ તથા કાથો તોલો ૧, એ ત્રણે વસ્તુ વાટી વસ્ત્રગાળ કરી પાણી સાથે ખૂબ ઝીણી વાટી ચણા જેવડી ગોળી કરવી. દિવસમાં ત્રણ

ઉપદંશ-ફિરંગરોગ અને તેના ઉપદ્રવો

૮૫૯

વખત બખ્ખે ગોળી પાણી સાથે આપવાથી મોઢું ગળીને તમામ ખીમારી નીકળી જાય છે અને મોઢું આવતું નથી કે મોઢામાં ગરમી પણ જણાતી નથી. રોગીને દૂધભાત ખવડાવવો.

૨. જો ઉપદંશ અથવા ફિરંગરોગ વિક્રિયા પામી વધી ગયો હોય, તો ચોપચીનીનું ચૂર્ણ તોલો ૧ લઈ તેમાં ઘી-સાકર મેળવી મોઢક બનાવી ખાવો. ખીજે દિવસે જો તોલો ચોપચીની લેવી. એ પ્રમાણે ૨૧ તોલો સુધી વધારવું એટલે ૨૧ દિવસમાં તમામ વિક્રિયાવાળો ફિરંગરોગ મટી જાય છે. ખોરાકમાં મીઠું કે સિંધવ, તેલ, મરચું કે મસાલો બંધ કરવો.

૩. નીલકંઠ રસ:-મોરચૂથ તોલો ૧, લવિંગ તોલો ૧, સફેદ કાથો તોલો ૧ અને હીમજી હરડે તોલો ૪ એ સર્વેને લોખંડના વાસણમાં નાખી લોખંડના બત્તાથી ૪૦ ખાટા લીંબુ-નો રસ શોષાય ત્યાં સુધી ઘૂંટી ૧ વાલની ગોળીઓ બનાવવી. સવારસાંજ એકેક ગોળી ઘી સાથે આપવી. આ ગોળી ઉપર તલનું તેલ અથવા તેલવાળા પદાર્થો વિશેષ ખાવા. ઘી અથવા ગળપણ ખાવું નહિ. ૧૪ દિવસમાં મટી જાય છે.

૪-વૈદ્ય નૂરમહમદ હમીર-રાજકોટ

૧. ઇન્દ્રિય પરની ચાંદી:-કાથો, ચિરોડીની ભસ્મ, માણસનાં હાડકાંની ભસ્મ, શંખજીરું, હરણનાં શિંગડાંના ગરભનું ચૂર્ણ અને માયાંફળ એ સર્વને ખારીક વાટી ઇન્દ્રિયના જખમ પર જરા ચૂંક લગાડી તેની ઉપર આ ચૂર્ણ દાખવું. આમ ત્રણચાર વખત લગાડવથીજ શિંગડું લઈ દવા નીકળી જઈ તે જગ્યા સાફ થઈ જશે. ત્યાર પછી રેચક અને શોષક દવાઓ ચાલુ રાખવી.

૨. ચાંદીને લીધે સોજો આવ્યો હોય તો કેસૂડાં (ખાખરાનાં ફૂલ) ને ખાફી ઇન્દ્રિય ઉપર ખાંધી તેજ બચેલું પાણી થોડે થોડે

૮૬૦ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

નાખ્યા કરવાથી એકબે દિવસમાં સોજો ઊતરી જાય છે. તેમજ મીંઢીઆવળ (સોનામુખી) નો પ્રયોગ ઉપર પ્રમાણે કરવાથી સોજો ઊતરી જાય છે.

૩. ઇન્દ્રિયનો જખમ બહુ કચકચતો જણાય તો (સોજો ઊતર્યા પછી આવાં ચિહ્ન જણાય છે) ખોરડીના પાનનું ચૂર્ણ દાખવું જેથી સાફ થઈ જશે. ત્યાર બાદ ઉપર લખેલું ચૂર્ણ લગાડવું.

૫-વલ્લભદાસ નરોત્તમદાસ શાહ-ભરૂચ

ગરમીની ચાંદી માટે ધુમાડી:-હિંગબોક તોલો ૧, કાળી તમાકુનાં સૂકાં પાન તોલો ૨ અને નાની એલચી તોલો ૧ એને ખૂબ ખારીક વાટી સાત પડીકાં કરી, એક પડીકું સવારે તથા એક પડીકું સાંજે લઈ ધુમાડી દેવી, જેથી સાડાત્રણ દિવસમાં મટે છે. ખોરાકમાં ઘઉંની રોટલી, ઘઉંની ચૂલી અને ઘી ખાવું. સાત દિવસ પછી ઘઉં, સાકર અને ઘી, તથા તે સાત દિવસ પછી થોડી થોડી સર્વે જણુસ ખાવી. આ દવા અતુલવસિદ્ધ છે.

૬-વૈદ્ય લક્ષ્મીશંકર જાદવજી-ધંધુકા

જીર્ણ, ઉપદંશ અને તેના વિકારો માટે:-લવિંગ તોલો ૧, મરી તોલો ૧, અકલગરો તોલો ૧, વાવડિંગ તોલો ૧, રુમી-મસ્તકી તોલો ૧, અજમો તોલો ૪, દેશી ગોળ તોલો ૫, ભિલામાં નંગ ૩૫ એ સર્વને ભેગાં વાટી ચણીખોર જેવડી ગોળી વાળવી. સવારસાંજ અકેક ગોળી દૂધમાં ખાવી. જેથી લગભગ પંદર દિવસમાં મટે છે. જો જલદી મટે તો પછી ખવરાવવી નહિ. ખોરાકમાં દૂધ-ભાત સિવાય કંઈ પણ આપવું નહિ. ખરાબર પરેજી પળાવવી જેથી જૂનો વ્યાધિ મટે છે, તેમજ જૂનો વાતવ્યાધિ પણ મટે છે. ભિલામાંના ઝેરને માટે કોપરું ખાવું તથા કોપરેલ ચોપડવું. આ દવા અતુલવસિદ્ધ છે.

ઉપદંશ-ફિરંગરોગ અને તેના ઉપદ્રવો ૮૬૧

૭-વૈદ્ય પ્રાણુલાલ દોલતરામ-કપડવાણુજ

ઉપદંશ સંધિવા:-કેશરાદિ વટી (ભાવપ્રકાશ) ની સાથે ખૂંડદ્ મંજીષાદિ ક્વાથ આપવો અને જો સાંધા ખડું રહી ગયા હોય તો ક્વાથ ન આપતાં કેશરાદિવટી સાથે ચોપચીની આદિ ચૂર્ણ (નિઘંટુ રત્નાકર) આપવું. જેત્રણ દિવસે મીંઢીઆવળ ૨ ભાગ, વરિયાળી ૧ ભાગ, જેડીમધ ૧ ભાગ, સાકર ૧ ભાગ અને મજીઠ ૧ ભાગ લઈ તેનો જીવાળ આપવો. સાંધા ઉપર ચોપડવા માટે નારાયણ તેલ પણ આપી શકાય છે. આથી દરદ મટી ઘણું સારું પરિણામ આવે છે.

ચોપડવા માટે:-રસકપૂર, સોપારીની રાખ, હિંગળોક, માયાં અને કાથો, સરખે વજને લઈ બારીક વાટી, માખણ અથવા ઘેચેલા ઘી સાથે મેળવી ચોપડવાથી મટે છે.

૮-વૈદ્ય મણિશંકર ભાનુશંકર-વલસાડ

ઉપદંશહર વટી:-રસકપૂર તોલો ૦૧, ઇલાયચી તોલો ૦૧, કાળી દ્રાક્ષ તોલો ૦૧, લવિંગનાં ઉપરનાં ફૂલ તોલો ૦૧ લઈ, પ્રથમ રસકપૂરને ખૂબ ખલી બીજી વસ્તુઓ મેળવી કાળી દ્રાક્ષના ઠળિયા કાઢી મેળવી ચણા જેવડી ગોળી કરી, સવારે એક ગોળી દરરોજ ગોળ-ઘીમાં ચાટવાથી ચાંદી, વિસ્ફોટક, નવીન પ્રમેહ વગેરે મટે છે. ખોરાકમાં ઘી, સાકર, દૂધ તથા રોટલી સિવાય કંઈ પણ ખાવું નહિ. ગોળી સાત દિવસથી વધારે ખાવી નહિ. જરૂર પડે તો થોડા દિવસ બંધ રાખી પછી શરૂ કરવી.

૯-વૈદ્ય જમિયતરામ કેશવરામ-મુંબઈ

૧. ઉપદંશ માટે:-સોનાના વરખ તોલો ૦, સિંધવખાર તોલા ૫, મનસીલ વાલ ૭, રસસિંદૂર વાલ ૭, ઘોડાવજ તોલા ૫, લઈ સિંધવ તથા સોનાના વરખને સાથે મેળવી ઘૂંટી મનસીલ, રસસિં-

૮૬૨

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

દૂર તથા ઘોડાવજ મેળવી, તુલસીનાં પાનના રસની તથા કાચકી-
નાં પાનના રસની એકેક ભાવના આપી વટાણા જેવડી ગોળી વાળી,
દરદી તથા વ્યાધિની સ્થિતિ પ્રમાણે દિવસમાં ત્રણ વખત એકથી બે
ગોળી આપવી. ઉપરથી ઉપલસરીનો કવાથ પાવો અથવા ફાંટ
ખનાવી પાવો. આથી ઉપદંશ તથા રક્તવિકારથી ઉત્પન્ન થયેલાં
ઝેરી સડતાં દરદોને મટાડે છે.

૨. વિસ્ફોટક માટે:—લિંગોળીની મીજ તથા ખાવળનો ગુંદર
વાટી વટાણા જેવડી ગોળી ખનાવી, દિવસમાં ત્રણ વખત પાણી
સાથે ખખ્ખે ગોળી ગળવાથી વિસ્ફોટકને ઘણી ઝડપથી સૂકવે છે.

બુકની ઉપદંશ માટે:—ખાવળની પતરી તોલો ૧, માયું-
ફળ તોલો ૧, ચોખ્ખો કાથો તોલો ૧, હીરાદખખણ તોલો ૧,
ખોદાર પથરી તોલો ૧ તથા રસકપૂર વાલ ૧ મેળવી ખારીક વાટી
ચાંદી ઉપર લગાડવાથી જલદી રૂઝ લાવી ચસકા, શૂળ વગેરેને
મટાડી એકદમ આરામ આપે છે. રસકપૂર સિવાય પણ કામ કરે છે.

૧૦-કુમારશ્રી દેવીસિંહજી ભૂપતસિંહજી-કટોસણ

૧. ચાંદી તથા ટાંકી માટે:—પારો, ગંધક, મરી, ટંકણ,
હીમજ, રાળ, ખોદાર પથરી, મનસીલ, હરતાલ અને કપૂર એ સર્વ
સમભાગે લઈ પ્રથમ પારાગંધકની કાજળી કરી ખાકીનાં વસાણું
મેળવી દવા તૈયાર કરવી. એ દવા લીંબુના રસમાં દરાજ ઉપર
ચોપડવી. ખસ માટે આ દવા તોલા ૪, સરસિયું તેલ તોલા ૧૦
માં મેળવી સો પાણીથી કાંસાની થાળીમાં ઘોઈ ચોપડવું. ઘી
અથવા માખણ સો પાણીએ ઘોઈ આ દવા મેળવી ચોપડવી. ચાંદી,
ટાંકી, ખસ વગેરે તમામ જાતનાં ચામડીનાં દરદોમાં આ દવા ઘણી
અકસીર છે. આ દવા એક સાંઈ (ફીર)ની ખતાવેલી છે.

૨. લોહી સુધારક:—ખજૂર કળિયા કાઢેલું તોલા ૮, ગોળ

ઉપદંશ-ફિંગરોગ અને તેના ઉપદ્રવો

૮૬૩

તોલા ૮ અને અરડૂસીનાં પાન તોલા ૮ એ ત્રણેનો રાતી માટલીમાં ક્વાથ કરી બે અથવા ત્રણ તોલા ક્વાથ સવારે પીવે જેથી લોહી સુધરે છે.

૩. ચાક તોલા ૮ અને રસકપૂર તોલા ૦૧૧ એ બંનેને ખૂબ ઝીણું વાટી ગુલાબજળમાં ખૂબ ઘૂંટી ચણીભોરજેવડી ગોળી વાળી દિવસમાં બે અથવા ત્રણ વખત બખ્ખે ગોળી ઠંડા પાણી સાથે આખી ને આખીજ ગળાવવી. પરેજી પળાવવી. ખોરાકમાં ભાત, ઘી ખાંડ સિવાય કાંઈ પણ ખાવા દેવું નહિ. આ દવા ઉપર સખત પરેજી પાળવાની છે. માટે વૈદ્યોએ વિચાર કરી દરદીની લાયકાત જોઈ આ દવા આપવી. આ દવા ખાધા પછી જ્યારે મોઢું આળું લાગે ત્યારે બંધ કરવી અને મોઢું વધારે ન આવે તેવા ઈલાજે કરવા. દવા બંધ કર્યા પછી પણ ત્રણચાર દિવસ પરેજી પાળાવવી, જેથી તમામ ભતનો લોહીવિકાર, વાતરક્ત આદિને મટાડે છે.

૧૧-વૈદ્ય કેશવલાલ બાપુજી-ધંધુકા

ઉપદંશ માટે:-હિંગલોત્થ પારદ તોલા ૬, શુદ્ધ હિંગુલ તોલા ૫, પારસી અજમોદ તોલા ૪, બોડી અજમોદ તોલા ૪, અજમો તોલા ૪ અને અકલગરો તોલા ૪ એ સર્વનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ગોળ તોલા ૧૨૧ મેળવી પાવલીભારની ગોળીઓ વાળી, ઉપદંશના વ્યાધિવાળાને સવારસાંજ એકેક ગોળી ખવડાવવાથી વ્યાધિ મટે છે. જે વસ્તુ પથ્થ હોય તેજ ખાવી. પ્રયોગ એક માસનો કરવો. એક માસ પૂરો થયા બાદ આઠ દિવસ એરંડતેલ ગાયના દૂધમાં પિવરાવવું. આ દવા અનુભવસિદ્ધ છે.

૧૨-વૈદ્ય વાસુદેવ નાગરદાસ-જસકા

વિસ્ફોટક માટે:-કાથો તોલા ૧, બોદાર તોલા ૧, શુદ્ધ નેપાળો તોલા ૧ અને શુદ્ધ બિલામાં તોલા ૧ વાટી પાણીમાં

૮૬૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

ત્રણ આનીભારની ગોળી કરવી. દિવસમાં એકજ વખત સવારે એક ગોળી ખાવી. ચણાના દાળિયા સિવાય કાંઈ ખાવું નહિ. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ ગોળી ખાવી. ચોથે દિવસે સાકરનો શીરો ખાવો, જેથી વિસ્ફોટક મટે છે.

૧૩-વૈદ્ય પ્રભાશંકર વૃંદાવનદાસ-ધંધુકા

સોમલનાં ફૂલ:-સોમલ તોલો ૧, કપૂર તોલો ૧ અને રસકપૂર તોલો ૧, એ સર્વ વાટી એકત્ર કરી ડમરુચંત્રથી ચાર કલાક ધીમી આંચે પકાવવું. જ્યારે સ્વાંગ શીતળ થાય, ત્યારે યંત્ર ખોલી ઉપરની હાંડલીમાં ચોટેલાં સોમલનાં ફૂલને કાઢી વાટી ચોખાપૂર સાકરના એક વાલપૂર શીરામાં મેળવી ગળી જઈ, ઉપરથી ખાકીનો શીરો ખાઈ જવો. એ પ્રમાણે ચારથી આઠ પડીકાં દર-દના પ્રમાણમાં ખાવાં. પરેજી બરાબર પાળવી. ખોરાકમાં ઘઉં, ઘી અને સાકરજ ખાવાં. એ સિવાયની કોઈ પણ ચીજ ખાવી નહિ. હળાહળ રસાયન કૂટી શરીરે આંદાં પડ્યાં હોય તે પણ આ ફૂલના સેવનથી મટી જાય છે. ગરમી થઈ શરીર કાળું પડી ગયું હોય તેને માટે આ ઉપાય ઘણોજ ઉત્તમ છે.

૧૪-વૈદ્ય વિશ્વનાથ અમૃત મંત્રુરે જુનરકર-સુરત

૧. લિલામાં શેર ૦૧, ઘી શેર ૦૧, લિલામાંની ડીચો કાઢી નાખી ઘીમાં તળી તે ઘી ગાળી લેવું. તે ઘી જે આનીભાર લઈ એક રૂપિયાભાર દહીંમાં નાખીને પાવું. હિંગ, વાલ, કેળું અથવા કેળું ખવડાવવું નહિ તથા ચોલાઈની ભાજી સૂકવીને તેનો ભૂકો, ઈસબ ગોળ અને સૂકી ગજો એ ત્રણે સરખે ભાગે લઈ ઝીણું ખાંડી, મધ મેળવી ૦૧ તોલાની ગોળી વાળી દૂધ અગર પાણી સાથે એકેક સવારસાંજ આપવી, જેથી લોહીવા, પ્રદર અને ઉપદંશ મટે છે.

ઉપદેશ-ફિરંગરોગ અને તેના ઉપદ્રવો ૮૬૫

૨. ગંધકનું ઘી ચાંદી ઉપર ચોપડી, તેના ઉપર કલઈ સફેદો તથા હીરાદખખણની ભૂંટી ભભરાવવી. આ ઉપાયો અમે લાંબા વખતથી ખાસ અજમાવેલા છે.

૧૫-વૈદ્ય મનસુખલાલ લલ્લુભાઈ-સુરત

શુદ્ધ હિંગળોક ૬, મૌરયૂથુ ૬, સૂંઠ ૫, મરી ૫, પીપર ૫, હરડેદળ ૫, બહેડાંદળ ૫, આમળાં ૫, માયાં ૫, નાગકેશર ૫, અજમો ૫, ખેરાસાની અજમો ૫, અજમોદ ૫, લાલ સોપારી ૬ અને લોહભસ્મ ૬ ભાગ લઈ, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી એક મણ લીંબુનો રસ એક મહિના સુધીમાં પાઈને ખલ કરવો. પછી ચણી-ખોર જેવડી ગોળી બનાવવી. મોટી ઉંમરના માણસને સવારસાંજ એકેક ગોળી ઘીમાં આપવાથી વિસ્ફોટક, ટાંકી, પ્રમેહ, ચાંદાં વગેરે ચામડીનાં દરદો મટી જાય છે. પરેજીમાં હિંગ, મરચાં, તેલ ખટાશ, વાલ, વટાણા, કેળું અને કેળું વગેરે ખાવું નહિ.

૧૬-પ્રહ્લ્યારી આત્મારામ ત્રિવેદી

ગળોનો રસ ટાંક ૪, લીમડાનો રસ ટાંક ૪, હરડાં, પીપળી-મૂળ, આમળાં, કાળી મૂસળી, ઘોળી મૂસળી, ઘાણા, સૂંઠ, ગજ-પીપર એ એકેક ટાંક લઈ ઝીંણાં વાટી, જૂના ગોળમાં પાવલી-ભારની ગોળી વાળી દિવસમાં એક વાર સવારે ખવડાવવાથી ગરમી મટી જાય છે.

૧૭-વૈદ્ય ધીરજલાલ માણેકલાલ-વડોદરા

ઘોળી અથવા લાલ કરેણું મૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવાથી ઉપદેશ ઉપર ઘણીજ અજબ રીતે અસર કરે છે.

૧૮-ગંગાદાસજી સેવાદાસજી-સુરત

સોપારી નંગ ૮ અને સૂકો (તમાકુ) ૨ પૈસાભાર લઈ બન્ને-આ. ૨૮

૮૬૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

ની રાખ કરવી. પછી તેમાં મોરચૂથાની ભસ્મ ૧ રતી નાખી લીંબુના રસમાં બે દિવસ ખલ કરવો. મલમ જેવું થાય ત્યારે જેની ઇંદ્રિય ઉપર ટાંકીને લીધે કાણું પડી ગયાં હોય, તે કાણું ઉપર ચોપડી ઉપરથી ચેવલી પાન લપેટી પાટો બાંધવો. આમ કરવાથી કાણું પુરાઈ જાય છે.

૧૯-વૈધ નારશંકર હરગોવિંદ-બારડોલી

હીરાદખખણ ૧ નવટાંક લઈ ઝીણી વાટી તેમાં રસકપૂર તોલો ૦૧ મેળવી, ટાંકીના ચાંદા ઉપર દાખવો. જેથી ચાંદી, ઉપદંશ અને ફિરંગરોગ મટી જાય છે. ખાવાની દવામાં કેશરાદિ શુટિકા મંજીષ્ઠાદિ કવાથ સાથે આપવી.

૨૦-મણિશંકર જાદવજી જોશી-કાનપર

ચોપચીની તોલા ૧૬, ખાંડ તોલા ૪, લીંડીપીપર, પીપળી, મૂળ, મરી, લવિંગ, અકલગરો, ખુરાસાની અજમો, સૂંઠ, વાવડિંગ, અને તજ એ એકેક તોલો લઈ ચૂણું કરી, ૦૧ તોલો ચૂણું ગરમ પાણી સાથે આપવાથી ઉપદંશના પરિણામી દોષ (ત્વકદોષ, સંધિવા, અસ્થિશોષ અને શૂળ) પ્રમેહ, ક્ષીણતા અને ફિરંગોપદંશ મટી જાય છે. ચાંદી ઉપર સફેદ અથવા લાલ કરેણનાં મૂળ ચોપડવાં.

૨૧-માસ્તર કેશવરામ હરિશંકર ભટ્ટ-કાપોદ્રા

૧. વિસ્ફોટકના ઉપાય:-મજ્જા, હરડાં, ખહેડાં, આમળાં, લીમડાની છાલ, કડુ, વજ, દારુહળદર અને ગળો બખ્ખે તોલા લઈ, ખાંડીને ૧૮ પડીકાં કરવાં. તેમાંનું એક પડીકું એક શેર પાણીમાં ઉકાળી નવટાંક પાણી રહે ત્યારે ગાળીને પાવું. તેજ કૂચા ઉકાળીને સાંજે પાવા. એ પ્રમાણે ૬ દિવસ પાવું અને આ પ્રમાણે ઓસડ ચોપડવું. ધંતૂરાનો રસ શેર ૦, નાગરવેલનાં પાનનો રસ શેર ૦, ચંબેલીનાં પાનનો રસ શેર ૦, ઘોળી ફરેનાં

ઉપદ્રશ-દિરંગરોગ અને તેના ઉપદ્રવો

૮૬૭

પાનનો રસ શેર ૦૧, મનસીલ તોલા ૨, પારો તોલા ૨ અને ગંધક તોલા ૨ લઈ, પ્રથમ પારાગંધકની કાજળી કરી તેમાં મનસીલ ઘૂંટવો; પછી તેમાં પેલા ચાર જાતના રસ મેળવીને એકરસ કરી દરરોજ ચોપડવું એટલે ટાંકી, વિસ્ફોટક વગેરે મટી જાય છે.

૨. હીરાદખખણ, કલઈસફેતો, બોદારપથરી, બાજેલા ચામડાની રાખ અને કાથો એ એકેક તોલો લેવાં તથા મોરથૂથુ બે આનીભાર લઈ સો પાણીએ ઘોચેલા ઘીમાં મેળવી મલમ કરી ચોપડવો અને ઉપરથી ઉપર લખેલો મંજીષ્ઠાદિ ક્વાથ મધ તથા સાકર મેળવીને પાવાથી ટાંકી, વિસ્ફોટક ઇત્યાદિ મટી જાય છે.

૨૨-વૈદ્ય ભવાનીશંકર ગોવિંદજી

બોદાર, હિંગળોક, કાથો, સિંદૂર, રાજ, ઈસેસ, માયાં, સોનાગેરુ, હીરાદખખણ અને કપૂર એ તોલો તોલો લઈ પાંચ તોલા મીણુને તેટલાજ ગાયના ઘીમાં ઓગાળી મલમ બનાવી ચોપડવાથી ઉપદ્રશ મટી જાય છે.

૨૩-વૈદ્ય નરસિંહભાઈ માધવભાઈ-કઠોર

રસકપૂર તોલા ૮ લઈને તેના ઉપર ચણાનો લોટ પાણીમાં પલાળી સારી રીતે મઢન કરી રસકપૂર ઉપર એક આંગળ જાડો લેપ કરવો. પછી કાચા સૂતરને દડાની માફક લપેટી એક આંગળ સુધી જાડો બનાવવો. પછી ગાયનું દૂધ મણુ ૦૧૧ કડાઈમાં રેડી તેમાં પેલો દડો મૂકવો અને હલકી આંચ આપવી. દૂધ તમામ ખળી જાય ને માવો થઈ જાય, ત્યારે તેને ઉતારી અંદરથી રસકપૂર કાઢી લેવું. તે રસકપૂરને ઝીણો ખલ કરી ૧ ચોખાપૂર માત્રાથી મધમાં આપવો. તેથી પ્રમેહ, ચાંદાં, વિસ્ફોટક, ખરજ અને ધાતુના બગાડનો નાશ થાય છે. રોગીને દૂધ, લાત, ઘી કે પૂરી સિવાય બીજું કંઈ ખાવા આપવું નહિ. મોંમાં ગરમી જણાય તો વગળના પાણીના

૮૬૮

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

કેાગળા કરાવવા. ગમે તેવી ચાંદી હશે તે સાત દિવસમાં મટી જશે.

૨૪-વૈદ્ય ધનેશ્વર નાગેશ્વર-ભરુચ

પારો તોલો ૧, હિંગળોક તોલો ૧, ગંધક તોલો ૧, લિલામાં ટોચી કાઢેલાં તોલા ૪, ખોરાસાની અજમેા તોલા ૪, જૂનો ગોળ તોલો ૧૨ લઈ પ્રથમ સર્વને વાટી લોખંડની ખાંડણીમાં લિલામાંને એવી ખાંડવાં કે પતરી બાકી રહે નહિ. જ્યારે એવાં ખંડાઈ રહે ત્યારે પારાગંધકની કાજળી નાખી, બીજાં એસડ મેળવી, ગોળ મેળવી કાચના એક ખ્યાલામાં ભરી લેવું. તેમાંથી રોગીને ચણી-ચોર જેવડી ગોળી કરી સવારસાંજ એકેકી ગોળી લેંસની છાશમાં ઘોળીને પાઈ દેવી; એટલે સાતઆઠ દિવસમાં મોઢું આવવાની તૈયારી થશે ત્યારે ગોળી બંધ કરવી ને આઠનવ દિવસ સુધી મોઢું ગળવા દેવું. પણ ધ્યાન રાખીને જોવું કે મોઢે પડતી લાળમાં ચોખ્ખું લોહી પડતું હોય તો તે મોઢાને વાળી લેવું. ખોરાકમાં છાશ, ચોખ્ખા અને જીવારની ઘેંસ આપવી, મીઠું આપવું નહિ; દોઢ માસ સુધી ચાલુ છાશ ભરપટ્ટે આપવી. મોઢું ગળે ત્યાં સુધી છાશ પાયા કરવી. દરદી ગભરાય નહિ તેની તપાસ રાખવી. એ સિવાય બીજો ખોરાક ખાનાર દરદી મરી જશે. જો મોં વાળવું હોય તો મીઠા વગરની આમલીનું પાણી, રોગી જેટલું પીએ એટલું પાવું. ત્યાર પછી અઢાર દિવસ વીત્યા પછી ઘેંસમાં ઘી તથા સાકર નાખીને આપવું. દૂધ પણ આપવું. દૂધ આપ્યા પછી દરદીને બંધકોશ થાય છે. તેથી તેને હલકો જીલ્લાખ આપવો. વીસ દિવસ પછી સાકરનો શીરો ખવડાવવો ને તે સાથે અનાજ જે ભાવે તે આપવું, પણ લૂણ (મીઠું) તો દોઢ માસ પછીજ આપવું. મોઢું વાળતી વખતે રોગીને ખાવળ, ખોરડી અને જાંબુનું વગળ કરી દિવસમાં ચાર વખત કેાગળા કરાવવા જેથી મોઢાની ચાંદીઓ મટી જાય છે. જો મોઢામાં ભારે ચાંદી પડી જાય તો સોનાગેરુ,

શુદ્રરોગ

૮૬૯

શુલ્કેચરમાની, કુલાવેલી ફટકડી, એલચી અને ચિનીકળાલા એનું ચૂર્ણ બનાવી મોઢાની ચાંદી ઉપર દાખવું.

૨૫-વૈદ્ય બાળકૃષ્ણ હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રી-ભુવાલડી

શંખજીરું, સિંદૂર, કપૂર, ચામડાની રાખોડી, માણસનાં હાડકાંની રાખ એને ખૂબ બારીક વાટી રાખી મૂકવું. પછી તલના તેલનું ટીપું ચાંદી પર મૂકી ઉપરની દવા દાખવી તેથી ચાંદી સુકાઈ જાય છે.

૨૬-વૈદ્ય બાળાશંકર પ્રભાશંકર-નાંદોદ

મોરશૂથુ વાટી એક વાલતું પડીકું ત્રણ શેર પાણીમાં નાખી ઝીણું કપડું પલાળી પોતું મૂકવું, જેથી દક્ષણી ચાંદાં (ઉપદંશ) મટે છે, તેમજ બાળકોને આગરુ ઉપર ચોપડવાથી પણ મટે છે. આ દવા અમારી ખાસ અજમાવેલી છે.

૨૪-શુદ્રરોગ

માણસની ઉપરની ચામડીને અંદરની ચામડીના વાયુ, પિત્ત અને કફના હીન, મિથ્યા અને અતિયોગથી રસ, રક્ત, માંસ અને મેદને બગાડી, ગાંઠના રૂપમાં ફેદલીના રૂપમાં અથવા નીચે ગાંઠ અને ઉપર ફેદલીના રૂપમાં જે દહોં ઉત્પન્ન થાય છે, તેના બુદા બુદા ભાગ પાડી, ગલગંડથી માંડી ફિરંગરોગ સુધી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે; તથા આયુર્વેદાચાર્યોએ વિશેષ દહોંનું વિશેષ રૂપમાં વર્ણન કરવા છતાં જે ભાગ બાકી રહ્યો તેને શુદ્રરોગમાં ગણી, તેનાં સામાન્ય નામો આપેલાં છે. ગલગંડથી માંડીને શુદ્રરોગના અંત સુધીમાં જે જે ફેદલીઓ આવેલી છે, તેના તરફ જો વૈદ્ય લોકો ધ્યાન આપીને બરાબર તેની ચિકિત્સા કરે, તો પછી

૮૭૭ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ નો

એ વૈદને બીજા રોગો સારા કરવા માટે ધ્યાન આપવાની કુરસદ મળે નહિ. એટલે હાલમાં બીજા રોગોના ઔષધોપચારની સાથે કેટલાક વૈદો મલમપદ્ધતું કામ પણ કરે છે. પરંતુ અમારું માનવું એવું છે કે, ગલગંડથી ક્ષુદ્રરોગ સુધીની ચિકિત્સા કરવા માટે એક સ્વતંત્ર વૈદનીજ જરૂર છે. કારણ કે જુદી જુદી જાતનાં, જુદા જુદા પ્રકારનાં સંજ્યાબંધ દર્દોને વિચારપૂર્વક તપાસી તેના ઉપર જોઈતા ઝાડપાલા, છાલ, મૂળ, કંદ, રસ, ક્ષાર, રાખોડી અને સંજ્યાબંધ જાતના મલમો રાખવાને માટે એક સ્વતંત્ર દવાખાના સિવાય ચાલી શકે એમ નથી. એ વિદ્યામાં નિપુણતા મેળવીને આયુર્વેદના સિદ્ધાંત પ્રમાણે રોગને પારખી તે રોગમાં ખાવાની કે ચોપડવાની ક્રિયા કરવામાં નિપુણતા મેળવે, તો તેને શલ્ય સિવાયનાં બીજાં દર્દોમાં શસ્ત્રકર્મ કરવાની જરૂર પડે નહિ. એટલું વિવેચન કરીને ક્ષુદ્રરોગનું વર્ણન કરતાં પહેલાં અમારે કહેવું જોઈએ કે, આપણા લોકોમાં એક સાધારણ રિવાજ પડી ગયો છે કે, બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરીને મનુષ્યશરીરની જ્ઞાનેન્દ્રિયોના રોગો માં ચિકિત્સા થવી જોઈએ. પરંતુ જેટલું ધ્યાન શરીરના બીતરના ભાગમાં તાવ આદિને લીધે બીજા રોગોમાં આપવામાં આવે છે, તેટલું ધ્યાન જ્ઞાનેન્દ્રિયના રોગો માટે આપવામાં આવતું નથી. લોકોનાં મનમાં એવો ખ્યાલ રહે્ય છે કે, ઇન્દ્રિયનાં દર્દો કાંઈ જીવ લેતાં નથી, તો પછી નકામા વેંઘ-ડોકટરોના પૈસા શું કામ ખરચવા? તેથી આંખ આવે છે તો ખાપરિયું કે ચિમેડ આંજે છે; કાન પાકે છે તો કોઈ જાતનું તેલ મૂકે છે; જીભે ચાંદી પડે છે તો ધમાસો ને ફટકડીના કેાગળા કરે છે. ચામડી ઉપર ફાલ્લા કે ગોડ થાય છે, તો છાલો પાલો ચોપડે છે અથવા સાધારણ મલમની પટ્ટી મારી દે છે. નાકમાં ફાલ્લી થાય છે તો ફૂલ સૂંધી મટાડવાની ઘંચા રાખે છે. પણ એવી બેદરકારીથી જ્યારે રોગ પોતાના

શુદ્રોગ

૮૭૧

સ્વરૂપમાં બરાબર પ્રગટ થઈ વિક્રિયાને પામે છે, ત્યારે દોડાદોડ કરીને દશગણા પૈસા ખર્ચે છે, તો પણ અંતે તે દરદ મટતાં નથી. પરિણામે કોઈ વાર શરીરનો ઉપયોગી ભાગ કાપી નખાવવો પડે છે.

શુદ્રોગમાં જેને ચામડીના રંગ જેવી ગાંઠોવાળી, મગના જેવડી ફેદલીઓ થાય છે, તે અજગદિસકા કહેવાય છે. જેને કફ-વાયુમાંથી જવના દાણા જેવી કઠણ ગાંઠોવાળી, માંસના આશ્રયે રહેલી જે ફેદલી થાય છે, તે યવપ્રખ્યા કહેવાય છે. કફવાયુમાંથી કઠણ, વગર મુખની, લગાર ઊપસેલી ફેદલી થાય છે અને તેની આસપાસ ચાઠાં પડે છે તથા તેમાં પરુ ઓછું હોય છે, તેને અંધાલજી કહે છે. પિત્તના સંબંધથી મોટા મુખવાળી, બળતરા કરવાવાળી, પાકેલા ગુલ્લરના ફળ જેવી અને આસપાસ ચાઠાં પડેલી જે ફેદલી થાય છે, તે વિવૃતા કહેવાય છે. કફ-વાયુમાંથી ગાંઠો પડેલી સંખ્યામાં પાંચ કે છ, કઠણ અને કાચળાની પીઠ જેવી ઊપસેલી ફેદલીઓ થાય છે, તેનું નામ કચ્છપિકા છે. ગરદન, ખભો, બગલ, હાથ, પગ, સાંધાઓ તથા ગળું, આ સ્થાનો પર કીડીઓનાં દર પર જેવી ટેકરીઓ હોય છે, તેવડી ત્રિદોષજનિત ગાંઠ થાય છે; તેનો ઉપાય જો વખતસર કરવામાં નથી આવતો, તો તે ગાંઠ ધીમે ધીમે મોટી થઈ, તેને ઘણાં મુખ થાય છે અને તેમાંથી રસીનો સ્રાવ થાય છે. આ ગાંઠનાં મુખ ઊંચાં થયેલાં હોય છે અને તે ગાંઠ કાંડા ઉપર થતી ખસતી માફક ફેલાય છે. એ ગાંઠ જૂની થયા પછી તેનું ઓસડ કરવું મિથ્યા છે, તેથી એનું નામ વાદિમક પાડયું છે. વાયુ અને પિત્તના યોગથી કમળફૂલની વાટિકા જેવી એક ફેદલી વચમાં થઈ, તેની આસપાસ ખીજી નાની નાની ફેદલીઓ થાય છે, તેનું નામ ઇન્દ્રવૃક્ષ છે. વાતપિત્તમાંથી ગોળ ઊપસી આવેલું લાલ રંગનું ફેદલીઓથી ઘેરાયલું એવું જે ગોળાકર ચાકું પડે છે અને

૮૭૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

જે ઘણું દુઃખે છે, તેને ગર્દભિકા કહે છે. વાયુ અને કફથી હડ-
પચીના સાંધા પર કઠણ, મંદ પીડાકારક તથા અગત્યો એવો જે
સોજો આવે છે, તે પાપાણુગર્દભ કહેવાય છે. કાનની અંદર વાયુ
અને કફથી ફણસની ગોટલી સરખી જે કઠણ ફેલ્લી થાય છે, તે
ઘણા ઠણકા મારે છે, તેને પનસિકા કહે છે. આ ફેલ્લી વખતે
કાનની બહાર પણ થાય છે. પિત્તમાંથી વિસર્પની પેડે શરીરમાં
અહીંતહીં પસરે એવો પાતળો તથા કિચિંત્ પાકી શકે એવો જે
સોજો આવે છે અને તેમાં તાવ તથા બળતરા થાય છે, તેને જાલ-
ગર્દભ કહે છે. વાતકફાદિ ત્રણે દોષોમાંથી માથા ઉપર ગોળ
અત્યંત પીડા સાથે તાવ લાવનારી અને ત્રિદોષનાં લક્ષણોથી યુક્ત
જે ફેલ્લી થાય છે, તેને ઈરિવિલ્લિકા કહે છે. બાહુ (આખો
હાથ) બગલ, બક્ષા અને પાંસળાં એ સ્થાનો પર પિત્ત કુપિત
થવાથી જે ફેલ્લી થાય છે અને તે કાળી ફેલ્લીઓથી ઘેરાયલી
વેદનાયુક્ત હોય છે, તેને કક્ષા કહે છે. પિત્ત વિકારયુક્ત થવાથી
ફેલ્લા સરખી મોટી એક ફેલ્લી ચામડી ઉપર થાય છે તેને ગંધ-
માલા કહે છે. બગલની આસપાસ માંસના ટુકડા કરનારા જે
ફેલ્લા થાય છે, તેમનાથી શરીરની અંદર બળતરા થાય છે અને
તાવ આવે છે. આ ફેલ્લા અગ્નિ જેવા લાલચોળ હોય છે. જે
તેમાં વાયુનું પ્રાધાન્ય હોય તો છ દિવસે, પિત્તનું પ્રાધાન્ય હોય તો
બાર દિવસે અને કફનું પ્રાધાન્ય હોય તો રોગી પંદરમે વિવસે
મૃત્યુ પામે છે; તેથી તે અગ્નિરોહિણી કહેવાય છે. વાયુ
અને પિત્ત નખોના માંસમાં રહીને, બળતરા કરીને માંસને પકવે
છે, તેથી તેને ચિપ્પ કહે છે. પગ ઉપર ચામડીના રંગે થોડી
સૂજેલી પણ અંદરથી પાકેલી જે ફેલ્લી થાય છે, તેને અનુસચી
કહે છે. વિદારીકંદ જેવી ગોળ, બગલમાં અથવા અંડસંધિમાં
ત્રિદોષના દોષથી રાતા રંગની જે ગાંઠ થાય છે, તેને વિદારિકા

હૃદયરંગ

૮૭૩

કહે છે. કફ, મેહ અને વાયુએ ત્રણે માંસ, નસો અને સ્નાયુમાં પ્રવેશ કરી ગાંઠ ઉત્પન્ન કરે છે, તે ગાંઠ કૂટ્યા પછી તેમાંથી મધ, ઘી કે ચરબીના જેવી રસી ઝરે છે. તેમાં વાયુ પાછો કુપિત થઈને વિશેષ વૃદ્ધિ પામી માંસને સૂકવી નાખી, ઝીણી ઝીણી સરસવના દાણા જેવી ગોળીઓ બનાવે છે, તેને શર્કરા કહે છે. ઉપર વર્ણવેલી શર્કરા થયા પછી જ્યાં તે થઈ હોય ત્યાંની રંગોમાંથી દુર્ગંધયુક્ત, કલેદયુક્ત, ઘૃત, મેહ અને વસા જેવું વિવિધ રંગનું લોહી ઝરવા માંડે છે, તેને શર્કરાયુક્ત કહે છે. જે માણસને પગે ઘણી મજલ કરવી પડે છે અથવા જે માણસના પગ વાયુના સંબંધથી અત્યંત લૂખા પડી જઈ પગનાં તળિયામાં કીડા પડે છે, તેને પાદદારી કહે છે. ચાલતાં પગમાં પથ્થરની અણી ખૂંચવાથી કે કાંટો વાગી ભરાઈ રહેવાથી અણીભારના ઠળિયા જેવડી જે ગાંઠો બંધાય છે, તેને કદર અથવા ખાણુ કહે છે. ગંધાતો, સડેલો કાદવ પગના આંગળાંની વચ્ચે ભરાઈ રહેવાથી આંગળાંની વચ્ચેની ચામડી કોહી જાય છે, તેને અલ્લસ કહે છે. પિત્ત વાયુ સાથે કુપિત થઈ માથાના વાળનાં છિદ્રોમાં જઈને રહે છે તેથી વાળ ખરી પડે છે. એટલે કફ અને રક્ત વાળનાં છિદ્રોને પૂરી નાખે છે, તેથી ટાલ પડેલા માથાના તેટલા ભાગ પર ફરીથી વાળ ઊગતા નથી, તેને ઇંદ્રલુપ્ત કહે છે. કફવાયુના ઠોપથી વાળવાળો માથાનો ભાગ અતિ કઠણ થઈ પછી તેમાં વલૂર આવે છે, ચામડી ખરબચડી થાય છે અને વલૂરવાથી થોડી રસી કૂટી આવે છે, તેને દારુણુ કહે છે. રક્ત, કફ અને કૃમિના સંબંધથી માથા પર જે ચકામાં પડે છે અને તેને ચાળણી જેવાં પુષ્કળ મોઢાં હોય છે તથા તેમાંથી રસી ઝરે છે, તેને અરુશિકા કહે છે. ક્રોધ, શોક અને શ્રમથી ઉત્પન્ન થયેલી શરીરની ગરમી અને પિત્ત, આ બન્ને માથામાં જઈને માથાના વાળને પકવે છે; તે પ્રથમ ભૂરા રંગના અને પરિણામે સફેદ થાય છે, તેને પલ્લિત કહે છે. કફ-

૮૭૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

વાયુના કોષથી રૂના છોડના કાંટા જેવી જીવાન માણસના મુખ ઉપર ફેલાયેલા થાય છે તેને તારુણ્યપિટિકા કહે છે. કમળના કાંટા જેવા કાંટાથી ભરેલું પાંડુવર્ણું અને કંડુયુક્ત જે મંડળ ઊઠે છે અને જેમાં કફ અને વાયુ પ્રધાન છે, તેને પદ્મિનીકંટક કહે છે. કફ-રક્તથી જન્મની સાથેજ થયેલું એકસરખું, લગાર ઊપ-સેલું, પીડા વિનાનું જે મંડળ થાય છે, તેને જંતુમણિ (લાખું) કહે છે. વાયુથી અંગ પર અડદના દાણા જેવડી કાળી, વેદનારહિત, સ્થિર, કઠણ, ઉપરથી લગાર અધ્ધર એવી જે માંસની ગાંઠ અંધાય છે, તે માંસ (મસા) કહેવાય છે. વાત, પિત્ત અને કફના કોષ-થી તલ જેવડા કાળા રંગના ન દુઃખે એવા, ચામડીની લગોલગ ડાઘા પડે છે, તે તિલકાલક કિંવા તલ કહેવાય છે. શરીર પર મુખ વગરના તેમજ મોટા કિંવા નાના, કાળા અથવા ધોળા રંગ-ના, પીડા વિનાના જે ડાઘા પડે છે, તેને ન્યસ્થ કહે છે. ક્રોધ અને શ્રમથી કુપિત થયેલો વાયુ, પિત્તમાં મળી જઈ, મુખ ઉપર આવી એક મંડળ ઉત્પન્ન કરે છે, તેને વ્યંગ કહે છે. ઉપર કહેલું મંડળ કાળું હોય છે અને તે મુખ તથા શરીર ઉપર ઊઠે છે, તેને તિલિકા કહે છે. ઉપસ્થ ઇન્દ્રિય ચોળવા કે રગડવાથી અથવા તેના ઉપર કાંઈ વાગવાથી, વ્યાનવાયુ કુપિત થઈ, ઇન્દ્રિયની કોથ-ળીમાં ભરાઈ, પછી તે ચામડીને પાછી ખેંચી લાવે છે, એટલે ઉપર ચઢાવે છે. વળી તેનાથી ઇન્દ્રિયકોષ (આખી ઇન્દ્રિય) સૂજી આવી મણિની નીચે એક ઝૂલતી ગાંઠ બાઝે છે. તેમાં બળતરા થઈ ઠણકા મારે છે અને કોઈ વખતે ગાંઠ પાકે છે. એ ગાંઠ વાયુપ્રધાન છે. કફપ્રધાન થતાં તે ગાંઠ કઠણ થાય છે અને પિત્તપ્રધાન હોય તો પાકી જાય છે. એવી ગાંઠને પરિવર્તિકા કહે છે. જે સ્ત્રીની યોનિનું દ્વાર નાનું છે, તે સ્ત્રીની સાથે પરાણે સંલોગ કરવાથી, કિંવા ઇન્દ્રિયની કોથળીની ચામડીને બળથી હાથે ઊલટી કરી, ઉપર ચઢાવ-

ક્ષુદ્રરોગ

૮૭૫

વાથી, કિંવા ઇન્દ્રિયને ચોળવાથી કે દાખવાથી અથવા શુક્રની ગતિ-
 ને પરાણે ખેંચી અટકાવી રાખવાથી જે થેનિ અથવા લિંગ પર-
 ની આમડી ફાટી જાય છે, તેને અવપાટિકા કહે છે. વાયુના
 સંબંધથી ઇન્દ્રિય પીડિત થતાં ઇન્દ્રિય પરની ત્વચા સૂજી જઈ
 મણિને ઢાંકી દે છે. તે મણિ આમડીમાં ઢંકાઈ જવાથી પેશા-
 બના માર્ગનો અટકાવ થાય છે, તેથી પેશાબની ધાર ન થતાં
 તેનાં ટીપાં ગળે છે, તેમ છતાં મૂત્ર ટપકતાં તણુખા ઊઠતા નથી,
 પણ મૂત્ર બહાર આવી આમડીને કુક્કાની પેઠે કુલાવે છે અને
 તે મૂત્ર ટપકી ગયા પછી બેસી જાય છે અને તે ઢંકાયેલો મણિ
 ખુલ્લો થતો નથી, તેને નિરુદ્ધપ્રકાશ કહે છે. મળમૂત્રાદિની ગતિ-
 ને પરાણે દાંડી રાખવાથી શુદ્ધાશ્રિત વાયુ ઘેરાઈને શુદ્ધાનો અવ-
 રોધ કરી, મળદ્વારનો માર્ગ સૂક્ષ્મ કરે છે. તે મળદ્વારનો માર્ગ
 એવી રીતે સંકોચાવાથી ઘણા કષ્ટથી મળ ઊતરે છે. આ ભયંકર
 વ્યાધિ સ્નિરુદ્ધશુદ્ધના નામથી ઓળખાય છે. ઝાડો થયા પછી
 બાળકની શુદ્ધ ધોવામાં નથી આવતી અથવા તેના ઉપર પરસેવો
 વળ્યા પછી બાળકને નવડાવવામાં નથી આવતું, તો રક્તકફને
 લીધે વલૂર છૂટે છે અને ખંજવાળતાં તેના પર ફેલેલાઓ ફૂટી ની-
 કળે છે; જે ઝરવા લાગતાં અન્યેાઅન્યથી જોડાઈ જાય છે, તેવા
 આ ભયંકર વ્યાધિને અહિપૂતના કહે છે. સ્નાન કરતાં જે માણસ
 પોતાના શરીરનો મેલ ઘસીને કાઢી નાખતા નથી, તે મેલ જામીને
 પોપડા બાંહે છે. આ મેલ પરસેવાથી ભીંજતાં તેમાં ઘણી ચળ
 આવે છે અને વલૂરતાં તરતજ ફેલેલીઓ ઊઠી આવી, તે પાકી
 તેમાંથી રસી ઝરવા માંડે છે. ખાસ કરીને આ રોગ કેથળી ઉપર
 વધારે થાય છે, તેથી તેને વૃષણુકચ્છુ કહે છે. શરીરે સુકાયેલો
 તથા અશક્ત એવો કેાઈ પુરુષ કરાંજીને દસ્ત કરવાને મથતાં
 અથવા અતિસારથી શુદ્ધાનો થોડોક ભાગ બહાર નીકળી પડે છે,

૮૭૬

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

તેને ગુદબ્રંશ કહે છે. બળતરાયુક્ત કોર પર લાલ અને જેના ઉપરની ચામડી પાકી ગયેલી હોય એવી કંડુયુક્ત તથા તીવ્ર વેદનાયુક્ત જે સોજે અથવા વૃણ થાય છે, તેને સુકરદંબૂ કહે છે. એ પ્રમાણે આયુર્વેદાચાર્યોએ પોતાના જમાનામાં થતા તેંતાળીશ રોગોનું વર્ણન કર્યું છે; પરંતુ શારંગધરાચાર્યે ક્ષુદ્રરોગના સાઠ પ્રકાર લખેલા છે. એટલે ઝીણાં ઝીણાં સહજ કારણથી ઉત્પન્ન થતા ક્ષુદ્રરોગનું વર્ણન કરતાં પાર આવે એમ નહિ હોવાથી, મુખ્ય મુખ્ય બાબતોને તપાસી તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એ ઉપરથી આપણને સમજાશે કે, હાલમાં ચાલતી શસ્ત્રક્રિયાની વિધા (સર્જરી) તરફ આયુર્વેદના આચાર્યોએ ધ્યાન આપવાનું બાકી રાખેલું નથી. એટલે કહી શકાય કે, આયુર્વેદ શસ્ત્રક્રિયાના કામમાં અપૂર્ણતા બતાવતો નથી, પણ તે પૂર્ણપણે અનુભવ સાથે રચાયેલો છે, એ વાત નિર્વિવાદ છે.

તમામ ક્ષુદ્રરોગોમાં બનકસાને એ આનીભારભૂકો પાણીમાં વાટી જરા સાકર નાખી દિવસમાં બે વાર પાવો. અથવા સુવર્ણ-માક્ષિકભસ્મ એક રતીથી એક વાલ જેટલી દિવસમાં બે વાર મધમાં ચટાકવી. સુવર્ણમાક્ષિકભસ્મથી બહારનાં અને ભીતરનાં વહેતાં પરવાળાં ચાંદાં રુઝાઈ જાય છે. અથવા ગંધક શેર એક લઈ, દૂધ શેર પાંચને એક તપેલીમાં મૂકી તેના પર કપડું બાંધી, તે કપડા પર ગંધક વાટીને પાથરી, તેના ઉપર લોખંડનો તવો તપેલીના મુખ જેવડો ઢાંકીને તેનો સાંધો ઘઉંની કણકથી ગંધ કરી લેવો. તે પછી તવા ઉપર કોયલાનો તાપ કરવો જેથી ગંધક ગળીને દૂધમાં પડશે. તેને દૂધમાંથી કાઢી ગરમ પાણીથી ધોઈ લેવો. એવી રીતે ગંધકને સાત વખત દૂધમાં પિગળાવવો. તે દરેક વખતે દૂધ જુદું જુદું લેવું. દૂધને ફેંકી દેવું નહિ, પણ એકઠું કરી જાળવું. સાત વખત પકાવેલા ગંધકને ધારીક વાટી તેમાંથી

શુદ્રરોગ

૮૭૭

એક ચોખાપૂર છ મહિનાથી અંદરના બાળકને, એક રતી છ મહિનાથી ઉપરના અને ત્રણ વર્ષની અંદરના બાળકને અને વધુમાં વધુ એક વાલ, મોટા માણસને દૂધ સાથે આપવાથી ચામડીની ઉપરના સૂકા તથા લીલા શુદ્રરોગો મટી જાય છે. અથવા એક શેર ગંધક લઈ, તેમાં ગશેર મીઠું મેળવી દિવસમાં આઠ કલાક બરાબર ખલ કરવો. સાંજે તેને એક તપેલામાં કાઢી નાખી તેમાં ચોવીસ રતલ પાણી નાખી હલાવી રહેવા દેવું. બીજે દિવસે તેની ઉપરથી નીતરતું પાણી કાઢી નાખી, તળિયે જે ગંધક રહે તેમાં બીજું બે રતલ મીઠું મેળવી આઠ કલાક ખલ કરવો ને રાત્રે પાછું ચોવીસ રતલ પાણીમાં પલાળી સવારે નિતારી, પાછું બશેર મીઠું નાખી ખલ કરવો. એ પ્રમાણે એકવીસ વખત એટલે બેતાળીસ રતલ મીઠા સાથે ગંધકને ઘૂંટવો, જેથી ગંધકનો પીળો રંગ નીકળી જઈ તે સફેદ થાય છે. ગંધકમાંથી પાણી નિતારી કાઢતાં જેમ જેમ દિવસ જાય છે, તેમ તેમ ગંધક બારીક વટાયેલો હોવાથી પાણી સાથે ચાલ્યો જાય છે. એટલા માટે નીતરતું પાણી નીતરી જાય કે વધારાનું પાણી અટકાવી દઈ, તે તપેલાને ડોકવંકું મૂકી, એક કપડાનો કટકો પાણીથી પલાળી, નિચોળ્યા વિના એવી રીતે મૂકવો કે, તેનો એક છેડો ગંધક પર પહોંચે અને બીજો છેડો ગંધકવાળા તપેલાની કોરની નીચે લટકતો રહે, એટલે સાયફનની રીતે ગંધકમાંનું તમામ પાણી બહાર ટપકી જશે અને ગંધક પાણી સાથે જશે નહિ પણ તપેલામાં કોરો પડી જશે. તેવી રીતે એકવીસ વખત ગંધક વાટ્યા પછી તે ગંધકમાં ચોખ્ખું પાણી ઉમેરી તે બૂકાને ઘોઈ લેવો; એટલે તેમાંનું પાણી પણ સાયફનની રીતે બહાર ટપકાવી કાઢવું. એક વાર, બે વાર કે ચાર વાર ચોખ્ખા પાણીએ ઘોતાં તે પાણીને ચાખી બેતાં ખારાશ લાગે નહિ ત્યારે જાણવું કે, ગંધકમાં મીઠાનો ભાગ રહ્યો નથી. પછી તેને તડકે સૂકવી શીશીમાં

૮૭૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

ભરી મૂકવો. આનું નામ ગંધકરસાયન પાડયું છે. એ ગંધકરસાયન એક રતીથી જે રતી સુધી દૂધ સાથે, ઘી સાથે અથવા મધ સાથે દિવસમાં બે વાર આપવાથી, જૂના પરમિયા, જૂના વિરેકાટક, ફિરંગરોગથી બગડીને પાકતી આંખો અથવા ફિરંગરોગથી બગડીને પાકતા અવયવોને રુઝાવી નાખે છે.

ક્ષુદ્રરોગના જુદા જુદા ગમે તેટલા ભાગ પાડવામાં આવેલા છે, પરંતુ તેમાં વાયુ, પિત્ત અને કફપ્રધાન તથા આગંતુકમાં પણ વાયુ પિત્ત ને કફપ્રધાન ગણી શકાય છે. એટલે વાયુપ્રધાન હોય તે પાકતો નથી પણ વેરાઈ જાય છે; અથવા એમ ને એમ રહે છે. પિત્તપ્રધાન હોય તે ઘણી ઝડપથી પાકી જાય છે અને કફપ્રધાન હોય છે તે ઘણી ધીમી ગતિએ પાકે છે અને ઘણે કાળે રુઝાય છે. આપણે આગળ જે આવાની દવા લખી છે, તે પૈકી વાયુપ્રધાન દર્દોમાં તથા કફપ્રધાન દર્દોમાં સુવર્ણમાશ્નિકભસ્મ વધારે કામ કરે છે અને પિત્તપ્રધાન દર્દોમાં જનકસા અથવા મંજીષ્ઠાદિ કવાથ અથવા ગંધકરસાયન ઘણી ઝડપથી કામ કરે છે. ખેરબનો મલમ, સાદો મલમ, તડકાનો મલમ અને ઘોળો મલમ પણ અસરકારક કામ કરે છે. એટલા માટે એ રોગોના ઉપાય કરનારા વૈદ્યોએ બુદ્ધિપૂર્વક ચિકિત્સા ગોઠવવી કે જેથી કોઈ પણ જાતનો રોગ પોતે પ્રકટ થઈ જીવન રૂપમાં પલટાઈ જાય નહિ, પણ તે દરદને સારું જ કરે.

ક્ષુદ્રરોગના કેટલાક અનુભવસિદ્ધ ઉપાયો

૧-વૈદ્ય ધીરજરામ દલપતરામ-સુરત

દરાજનો મલમ:-મનસીલ, રસકપૂર, આવચી, બોદાર, કાથો, ગંધક, કુંવાડિયાનાં બીજ, શેરી લોળાન, પલાશપાપડો, સિંદૂર અને કપૂર એ સર્વેને વાટી વસ્ત્રગાળ કરી ઘોચેલા ઘીમાં મલમ કરવો. આ મલમ ચોપડવાથી કાળી તથા લાલ દરાજ મટે

કુદરૈગ

૮૭૯

છે અને એ ભૂકાને કરંજિયા તેલમાં ચોપડવાથી ફેડલા, ખસ અને માથાની ઉંદરી પણ મટે છે.

૨-ચતિશ્રી રવિહંસજી દીપહંસજી-સુરત

૧. ખરજવું વગેરે:-પાશ તોલો ૧, ગંધક તોલો ૧, સોના-જેરુ તોલો ૧, બેદાર પથરી તોલો ૧ અને કુલાવેલું મોરથૂથુ બે આનીભાર લઈ એ સર્વને ખૂબ ખારીક ઘૂંટી ઘોચેલા ઘીમાં મેળવી ઘસવાથી સૂકાં ખરજવાં, ખસ, ચાંદાં તથા ચામડીનાં દર્દો મટે છે. અથવા એની ઉપર કાળી દ્રાક્ષ, સોનામકર્ષ, ગુલાબનાં ફૂલ, મજીડ અને ત્રિકુળાની ફાકી આપતા જવું. ઉપલો મલમ લગાડતાં આંખે અથવા મોંએ લાગે નહિ તે સમાલવું.

૨. વાલની દાળના કોલસાને ભૂકો તોલો ૧૦, જૂના જોડાના ચામડાના કોલસાને ભૂકો તોલો ૫, નજોડનાં પાતરાંની રાખ તોલો ૫, કાળાં મરી દાણા ૨૫ અને કપૂર તોલો ૧ એ સર્વને વાટીને કરંજિયા તેલમાં મેળવી ચોપડે તો ખસ અને ખૂજલી મટે છે.

૩. માયું, ગંધક, ફટકડી અને સાકરને વાટી પાણીમાં ગોળી વાળી પાણીમાં ઘસી ચોપડવાથી દરાજ મટે છે.

૪. પપૈયાના ફળનું ડીચકું તોડવાથી જે ચીક નીકળે છે, તે ચીક દરાજ પર વલૂરીને ચોપડવાથી દરાજ પાકીને મટી જાય છે.

૩-વૈદ્ય બાળકૃષ્ણ રત્નેશ્વર-સુરત

૧. ગુલેઅરમાની શેર ૦૧, ગંધક શેર ૦)૮, બેરજો શેર ૦૧, મોરથૂથુ શેર ૦)-(અઘોળ)એ સર્વને વાટી વસ્ત્રગાળ કરી રાખવું. આ ચૂર્ણ ધુપેલ સાથે ચોપડવાથી ગમે તેવાં ચાંદાં મટી જાય છે. ઘારામાં ભૂકો ભભરાવવાથી તે પુરાઈ જાય છે. લીંબુના રસમાં ચોપડવાથી દરાજ તથા ખરજવું મટે છે.

૮૮૦ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ નો

૨. ગાવજખાનનાં પાતરાં તોલા ૨, ચિનીકળાલા તોલો ૧, સફેદ કાથો તોલા ૨, એલચીના દાણા તોલો ૦૫, સફેદ તપખીર તોલા ૨ અને ગેરુ તોલો ૧ એ સર્વને વાટી ચૂર્ણ કરી લલરાવ-વાથી અથવા ઘોયેલા ઘી સાથે ચોપડવાથી ચાંદાં, ચાંદી વગેરે ઘણા રોગો મટે છે.

૪-વૈધ ઈશ્વરલાલ રતનલાલ ત્રિવેદી-સુરત

૧. ખૂજલી:-કપૂર તોલા ૪, રસકપૂર તોલા ૪, એલચી તોલા ૪, કાથો તોલા ૨ અને સિંદૂર તોલા ૨ લઈ ઝીણું વાટી ૧૬ તોલા માખણ મેળવી, તાંબાના વાસણમાં નાખી, તાંબાના વાડ-કાથી ૨૪ કલાક ઘૂંટવું એટલે મલમ જેવું થશે. તે મલમ ચોપ-ડવાથી અથવા માલિસ કરવાથી ખસ તથા ખૂજલી મટે છે.

૨. રાળ, કાથો, આમલસારો ગંધક, કપૂર, કંપીલો અને કલઈસફેતો સમભાગે લઈ, કપડછાણ કરી એકસો વાર ઘોયેલા ઘીમાં મેળવી ચોપડવું. અથવા ઘસવાથી ફેદલા, ખૂજલી, ખસ તથા ચામડીનાં તમામ દર્દો મટી જાય છે.

૩. મોરચૂથુ, ગંધક, બોદાર પથરી, હરતાલ, કલઈસફેતો, ફટકડી, મનસીલ, કાળાં મરી, કપૂર તથા કંકુ એ સર્વે સમ-ભાગે લઈ વસ્રગાળ કરી, કરંજિયા તેલમાં મેળવી ચોપડવાથી ખસ, ખૂજલી, ચાંદાં વગેરે ત્વકદોષ મટે છે.

૪. ધંતૂરાનાં પાતરાંને રસ કાઢી તડકે સૂકવવો. ચોપડવા જેવો જડો થાય, ત્યારે તેને ખૂજલીવાળો જગ્યા પર ચોપડી બે કલાક બાદ ઘોઈ નાખવો. એ પ્રમાણે ૧૫ દિવસ સુધી ધરાબર કરવાથી ખૂજલી ને ખસ મટી જાય છે.

૫. લોંચપાતરીનાં પાન ૦૫ તોલો લાવી પાણીમાં વાટી ૦ શેર પાણી બનાવી, તેમાં સાકરનો ભૂકો તોલો ૦૫ નાખી પાવાથી

ક્ષુદ્રરોગ

૮૮૧

ગરમીના રોગોમાં સારસાપરીલા કરતાં વધારે ફાયદો કરે છે. ખસ તો માત્ર ત્રણ દિવસમાં મટે છે. આંખની બળતરા શાંત કરે છે અને તપી ગયેલા લોહીને ઠંડું પાડે છે.

૬. ઠંડી પડી:-ઉનાખ, સાથરા, ગાવજખાન, બનફસા, નીલોદ્ધર, કાસની, ગુલાબનાં ફૂલ, ગળો, વરિયાળી, ચિનીકબાલા ને સોનામકઈ એ ૧૧ ચીજ તોલો તોલો સમલાગે લઈ, બરાબર સાફ કરી, તેને ખાંડી તેમાંથી બે તોલા બૂકો લઈ અગિયાર તોલા પાણીમાં પલાળી ચોળીને કપડે ગાળી, સાંજની પલાળેલી સવારે અને સવારની પલાળેલી સાંજે ઠંડી ને ઠંડી પાવાથી, ગરમીથી રહી ગયેલા સાંધા છૂટી તેના પર આવેલો સોજો મટાડે છે અને શરીરમાંની તમામ ખોટી ગરમીને ઝારી કાઢે છે.

૭. દરાજના ઉપાય:-કાંટાસરિયાનાં પાતરાં દિવસમાં બે વાર ચાર દિવસ સુધી દરાજ ઉપર ચોળવાથી દરાજ મટી જાય છે ને ફરીથી થતી નથી.

૮. ગુલબાસનાં પાતરાં અને મીઠું વાટીને દરાજને ઘસી તે ઉપર ચોપડવાથી દરાજ મટી જાય છે.

૫-વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી-વાગડ

૧. ભરનીંગળ માટે:-ચોખ્ખું મધનું મીણુ તથા ચંગેલીનું તેલ મેળવી આગળી (પટ્ટી) બનાવી લગાડવાથી ગમે તેવું ભરનીંગળ તથા દાઢોડી મટી જાય છે.

૨. દાંતિયો પાણી (ધાપહાણુ) જે થાય છે, તેને લાવી બાળવો. પછી ઘીમાં મેળવીને ૧૦૮ પાણીએ ધોવો. એ મલમ લગાડવાથી ભરનીંગળ, ગૂમડાં તથા દાઢોડી મટે છે.

૩. નહિ રુઝાતાં ગૂમડાં તથા ચાંદી:-કાથો, મોરથૂથુ, લોખાન અને રાળ એ ચારે સરખે વજને લઈ, તલના તેલમાં

૮૮૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

મેળવી ૧૦૮ પાણીએ ઘોઘ લગાડવાથી લિંગડું વળી ગમે તેવો ચાંદી તથા નહિ રુઝાતાં ગૂમડાં રુઝાઈ જાય છે.

૪. ભરનીંગળ ગૂમડાં માટે પટ્ટી:-સિંદૂર ૩ ભાગ, રાજ ૦૧ ભાગ, મીણુ ૧ ભાગ, મજ્જા ૦૧ ભાગ, કપૂર ૦૧ ભાગ, કાથો ૦૧ ભાગ, સફેતો ૦૧ ભાગ, કપૂરકાચલી ૦૧ ભાગ, મોરથૂથુ ૦૧ ભાગ, તીખાં ૦૧ ભાગ, કોડિયો લોખાન ૦૧ ભાગ, ઘેરજો ૦૧ ભાગ અને એરંડતેલ ૧૩ ભાગ લઈ, પ્રથમ એરંડતેલ ગરમ કરી તેમાં સિંદૂર નાખવું. જ્યારે તેનો કાજો રંગ થાય ત્યારે રાજ નાખવી, પછી મીણુ નાખવું, પછી તેને ઘૂંટી તેમાં કપૂર તથા સફેતો નાખવાં અને ત્યાર પછી બાકીની ચીજો મેળવી તેમાં કાચબાના અસ્થિની ભસ્મ વાલ ર નાખવી. (કાચબાનાં ખોખાં હોય તેની ભસ્મ કરવી) પછી તે બધી વસ્તુને ૨૧ પાણીથી ધોવી. તે લગાડવાથી ભરનીંગળ, ગૂમડાં વગેરે મટે છે.

૬-વૈદ્યશાસ્ત્રી એસ. એલ. ખર્મન-સુરત

દરાજની સોગડી:-ગંધક, ગુજ્જર, ફટકડી તથા ખરિ-યોખાર બારીક વાટી દૂધમાં ખરલ કરી સોગડી બનાવવી. એ સોગડી સ્લેટ પર ઘસી પાતળી દરાજ પર ચોપડવાથી સારો થઈ જાય છે.

૭-વૈદ્ય દુર્ગાપ્રસાદ ગંગાધર-પોરબંદર

રતવા માટે:-સોનાગેરુને છાશમાં વાટી ચોપડવાથી રતવા મટી જાય છે.

૮-વૈદ્ય રાવવજી માધવજી-ગોંડલ

૧. મોરથૂથાનો અર્ક:-મોરથૂથુ કુલાવેલું તોલો ૦૧, બોદાર તોલો ૧ અને ગાયના દૂધનું દહીં શેર ૧૧ લઈતેમાં ઉપલું

શુદ્ધરોગ

૮૮૩

ચૂણું મેળવી તેને કપડામાં બાંધી લટકાવવું. તેમાંથી અડકું ટપકાવવા માટે એક કાચનું વાસણ મૂકવું અને જે પાણી ટપકીને પડે તે પાણીથી ઘારાં, ચાંદી વગેરે ઘોવાથી જલદી રૂઝ આવી જાય છે.

૨. મોરથૂથુ તોલા ૨૦ અને જસત તોલા ૨૦ લઈ પહોળા મોઢાની બાટલીમાં ભરી, તેમાં પાણી તોલા ૨૦ નાખી તડકે રાખવું. આમાં મોરથૂથુ અને જસત બંને એકરસ થઈ જશે. ત્રીજે દિવસે તેને હલાવ્યા સિવાય ઉપરથી નીતરું પાણી કાઢી લઈ, તે પાણીને તડકે સૂકવી શીશીમાં ભરી રાખવું. આને ઝીંક કહે છે. આ ઝીંકનાં ટીપાં બનાવવાં. એનાથી ખીલ અને તાપોલિયાં મટે છે.

૯-વૈદ્ય નંદરામ મોરારજી-કંથારિયા

ખરજવા માટે:-ફિનાઈલને તપખીર દાખતાં રૂઝ આવે છે.

૧૦-માસ્તર નરભેરામ હરજીવન-નવાગામ

૧. ખરજવા માટે:-કરંજિયું તોલા ૫, મધ તોલા ૫, મીણુ તોલા ૫, મોરથૂથુ તોલા ૧ અને કપૂરતોલા ૦૧ લઈ એનો મલમ કરી ચોપડવાથી લીલું, સૂકું અને કચકચતું અથવા કોઈ પણ પ્રકારનું ખરજવું હશે તો પણ મટી જશે. તેમજ દાદર, ખસ વગેરે ઉપર આ મલમ ચોપડવાથી મટશે.

૨. ખસ માટે:-આંબાહળદર અને કાળીજીરી બારીક વાટી ધીમાં મેળવી ચોપડવાથી ખસ મટે છે. અથવા એ ચૂણુંને પાણી સાથે બારીક વાટી શરીરે ચોળવાથી લૂખસ તથા કરદ મટે છે.

૧૧-વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી પંડ્યા-વાગડ

૧. શીળસ માટે મલમ:-બોદાર ટાંક ૪, મોરથૂથુ ટાંક ૨, ખાપરિયું ટાંક ૧, મનસીલ ટાંક ૪, કંપીલો ટાંક ૨, હીરાદખખણુ ટાંક ૮ અને મરી ટાંક ૪ લઈ કુલેલ તેલ અથવા સરસિયા તેલમાં વાટી ખરડ કરવાથી શીળસ મટે છે.

૮૮૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

૨. કંઠમાળની આગળી:-(પટ્ટી) કંઠમાળ પાકી, ફૂટી ઝરે છે, ત્યારે આ મલમ લાગુ પડે છે. તે નીચે પ્રમાણે છે:-

અશીષુ તોલો ૧, સિંદૂર તોલો ૧, ચોખ્ખું મીથુ તોલો ૧, ચોખ્ખું તલતું તેલ તોલો ૫ અને ચોખ્ખું ઝેરડિયું તોલો ૫, એ સર્વને મેળવી તેની આગળી બનાવવી. તૈયાર થવા આવે ત્યારે તેમાં લીમડાની કૂંપજો નાખી હલાવવું. ઉકાળો આવે ત્યારે ટીશીઓ હલાવી પછી લીમડાની ટીશીઓ કાઢી લઈ, તે મલમની ઝીણા લૂગડા ઉપર પટી બનાવી લગાડવાથી કંઠમાળ રુઝાઈ જાય છે.

૧૨-વૈદ્ય પ્રભાશંકર વૃંદાવનદાસ-બંધુકા

દરાજની સોગઠી:-લાકડિયો ગંધક તોલો ૪, મોરથથુ તોલો ૧, ખડિયોખાર તોલો ૧, સાકર તોલો ૧, ગૂગળ તોલો ૦૫, કૂંવાડિયાનાં બી તોલો ૧, ખાવચી તોલો ૧ અને રાજ તોલો ૧, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી લીંબુના રસમાં ખૂબ ઘૂંટી ગોળી વાળવી. આ ગોળી પાણીમાં ઘસી દાદર ઉપર ઘસી લગાવવાથી કાળી તથા લાલ દરાજ મટે છે.

૧૩-છગનલાલ લલિતભાઈ-ડભોઈ

લીંપવાની પીળી માટી લઈ, નહાતી વખતે દાદરના ભાગને પલાળી તેના ઉપર માટી ઘસવી. સારી પેઠે રગડ્યા પછી ઠંડા પાણીથી નાહી લેવું, જેથી દાદર મટે છે.

૧૪-જોષી રામકૃષ્ણ રેવાશંકર-બદર

૧. ખસ માટે:-મેંદીનાં પાન વાટી ખૂબ મસળવાથી ખસ મટે છે. ખસમાં ખૂબલી બહુ થતી હોય, તો કૂંવાડિયાનાં બીજ છાશમાં વાટી ચોપડવાથી મટે છે.

શુદ્ધરોગ

૮૮૫

૨. ખીલ માટે:-કચ્ચાનાં ખીનું તેલ ચોપડવાથી મટે છે, તેમજ ચંદન ઘસી ચોપડવાથી ખીલ તણાઈ પાકી ફૂટે છે,

૩. પિત્તપાપડો લીંબુના રસમાં વાટી ચોપડવાથી ખસ, ખીલ વગેરે મટે છે.

૪. રતાંજળી મધમાં ઘસી ચોપડવાથી ખસ મટે છે.

૫. ગળાનો સોજો જાંબુ ખાવાથી મટે છે.

૬. બદામની પોટીસ ગૂમડાં અને ત્વચારોગ પર ખાંધવાથી ગૂમડાં મટે છે.

૭. ગાંઠવાળાં ગૂમડાં:-આમલીનાં ખી (ચિચોડા) ને વાટી પાણી સાથે મેળવી ચોપડવાથી જલદી પાકી ફૂટે છે.

૮. ગૂમડું પકવવા માટે:-કુંવારની પોટીસ ખાંધવાથી ગૂમડું પાકે છે.

૯. ગળાનો સોજો:-સમુદ્રફળ ઘસીને ચોપડવું.

૧૫-વૈદ્ય જમનાદાસ મદનજી વૈષ્ણવ-વેરાવળ

૧. ઝીણાં ઝીણાં તથા ગડ થવાની શરૂઆત હોય, ત્યારે કું-ભારના ચાકડાની માટી જરા પાણી સાથે મેળવી ચોપડવી. અથવા મેંગલોરનાં નળિયાંની ભૂકી જરા પાણીમાં મેળવી લગાડવી.

૨. શંખજીરું ૨, કાંસાંજળ ૧, સફેદ ચાક ૧ અને કપૂર ૦૧ ભાગ મિશ્ર કરી ઠંડા પાણીમાં વાટી અથવા ગુલાબજળમાં મેળવી ચોપડવાથી પાકવા વગર મટે છે. તેમજ શીતળાનાં ચાંદાંઓને પણ મટાડે છે.

૩. ગૂમડાં પાક ઉપર આવે તો ઘઉંનો લોટ તથા અજસીની પોટીસ મારવી, જેથી ફૂટી જાય છે. ફૂટી ગયા બાદ આંખાનાં પાનની રાખ દબાવવી જેથી જલદી રૂઝ આવી જાય છે.

૮૮૬

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

૧૬-વૈદ્ય શ્યામચંદ ગોવર્ધનરામ-ખાખરેચી

દાદર, પામા માટે:-આમલસારો ગંધક, સિંદૂર, બોદાર ફટકડી અને મનસીલ અને વસ્ત્રગાળ કરી, પછી તેને કડવા તેલમાં મેળવી ચોપડવી અને ખૂબ ઘસવાથી દાદર તથા પામા મટે છે.

૧૭-વૈદ્ય પ્રભાશંકર વૃંદાવનદાસ-ધંધુકા

ખસનો મલમ:-મરી તોલો ૧ અને ચૂલાની પાકી લાલ માટી તોલો ૦૧ અને વસ્ત્રગાળ કરી તેમાં પચે તેટલું સરસિયું તેલ નાખી, પિત્તળની થાળીમાં પિત્તળના વાટકાથી બે દિવસ સુધી ઘૂંટી ચોપડવાથી ખસને જલદી મટાડે છે.

૧૮-વૈદ્ય જમિયતરામ કેશવરામ-મુંબઈ

ખરજતું તથા દાદર:-કપૂર તોલો ૦૧, ચોખ્ખો કાથો તોલો ૨, મરી તોલો ૧, મોરચૂથુ કુલાવીને તોલો ૦૧ લઈ કાળાં મરીને બાળી રાખ કરવી. પછી એ સર્વને મેળવીને બારીક વાટવું. ગાયતું ઘી શેર ૦૧, એકસો પાણીએ ઘોઈ તેમાં મેળવી ચોપડવાથી ખરજતું, દાદર, ઝેરી ચાંદાં તથા જૂનાં દરદોને મટાડે છે. આ મલમ બહુજ થોડા પ્રમાણમાં આંગળી ઉપર લઈને ઘસવો, નહિ તો દરદીને એકદમ અગન બળશે. આ મલમથી સેંકડે નવાણું દરદી સારા થયા છે.

૧૯-વૈદ્ય વાસુદેવ નાગરદાસ-જસકા

ખરજવાનો ઉપાય:-અડાયાં શેર ૫ લઈ, તેના કટકા કરી તેની ઉપર એરંડિયું તેલ તોલો ૨૧૧ છાંટવું, મોરચૂથુ તોલો ૧ છાંટવું, આકડાનાં મૂળ શેર ૦૧ અને બકરાંની લીંડી શેર ૧૧૧ લઈ એ સર્વ એક માટીના વાસણમાં ભરી તળિયે કાણું પાડી, પંદર છાણાંના અગ્નિમાં પકાવી ચુવો પાડવો. ખરજવાને સાબૂથી ઘોઈને ચોપડવું, જેથી સાત દિવસમાં મટે છે.

૨૦-માસ્તર લલ્લુભાઈ નાનાભાઈ-ગોરુ

ખરજવાનો મલમ:-સિંદૂર, સિંધવખાર, સાકર, હળદર, દારુહળદર, મનસીલ અને ઉપલેટ સર્વ સમલાગે લઈ વાટી ઘીમાં મેળવી ચોપડવાથી ખરજવું મટે છે.

૨૧-વૈદ્ય દત્તાત્રેય ભગવાનજી

ચાંદી-ટાંકીનો મલમ:-ગઘેડાનાં લીંડાં બાળી રાખ કરી ધુપેલમાં લગાડવાથી ત્રણ દિવસમાં ચાંદી મટે છે. અથવા શંખ-જીરું શેર ૦)૮, કલઈસફેતો તોલા ૨, આરતી કપૂર તોલા ૦, મીણખત્તી તોલા ૧ અને ઘી શેર ૦)૮ લઈ, જૂતું ઘી તથા મીણ-ખત્તીને તાવીને ઉતારીને તેને ખૂબ પાણીએ ધોઈ, ફીણીને પછી ભૂકો મેળવી મલમ બનાવી ચોપડવાથી પણ ચાંદી મટે છે.

૨૨-વૈદ્ય અંબાશંકર લીલાધર પાંડે-મુંબઈ

ખસ અને ખૂજલીનો ઉપાય:-તાંદળજની લાલમાં થોડોક સૂરોખાર મેળવી વાટી ચોપડવાથી ખસ તથા ખૂજલી (ખાજી) તરત મટે છે.

૨૩-ચહેલિયાના એક વૈદ્યરાજ

૧. ગડ કે પાકું:-શીમજાની છાલ વાટી તેમાં મીઠું મેળવી ગોમૂત્રમાં રાંધી લેપ કરવાથી એકદમ કૂટી જાય છે.

૨. કંઠમાળ, દાદર, ખરજવું અને ચાંદી માટે:-સાદી ચોખા શેર ૦, લેંસતું દહીં શેર ૧ અને હળદર તોલા ૨ લઈ, પ્રથમ ચોખામાં હળદર નાખી એક કાચના પ્યાલામાં ભરવા અને દહીંને એક કપડામાં બાંધી અધ્ધર ટિંગાડવું. તેની નીચે ચોખા તથા હળદરવાળું પ્યાલું મૂકી એક રાત્રિ રહેવા દેવું. સવારે પાણી-માંથી ચોખા કાઢી સૂકવી ઊંચો સ્પિરિટ લઈ, તેમાં તે ચોખાને

૮૮૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ નો

જ્યાં સુધી તાર ન થાય ત્યાં સુધી ખૂબ વાટવા. મલમ તૈયાર થયે કપડા પર પટ્ટી બનાવી લગાવી દેવાથી છ માસની અંદરની કંઠમાળ, દાદર, ખરજબુ, ચાંદી વગેરેને મટાડે છે.

૨૪-વૈદ્ય દેવજી આશુ

ગૂમડાં માટે:-નવસાર ભાગ ૨ અને કપૂર ભાગ ૧ પાણી સાથે વાટી ગૂમડાં ઉપર ચોપડવાથી ઠંડક આવશે.

૨૫-ડોક્ટર પ્રભાશંકર કૃષ્ણ પંજે-મુંબઈ

રસવંતી ઘસી પાણીમાં લેપ કરવાથી ગ્રંથિ, સોજા, ઘા અને સાંધાના દુખાવાના જખમ ઉપર ચોપડવાથી પાકી, ફૂટી, પરુ નીકળી રુઝાઈ જાય છે.

૨૬-વૈદ્ય કનૈયાલાલજી પુરાણી-તાલ (માલવા)

પાકા મૂળાને રસ ચોપડવાથી આમડી ઉપર થતા કરોળિયા તેમજ પગનાં તથા હાથનાં તળિયાંમાં ફાટ પડે છે તે મટે છે.

૨૭-વૈદ્ય નારુશંકર હરજોવિંદ-ખારડોલી

કુદરતી નામની વનસ્પતિ થાય છે, જેને હાથે મસળતાં ખરાબ ગંધ આવે છે. તેનાં સાડાત્રણ પાતરાં ગોળમાં મેળવી ખવાડી દેવાં. આથી શરીરના કેઈ પણ ભાગમાં કાંટો (ખાવળનો) ભોંકાયો હોય અને અંદર રહી ગયો હોય, તે કાંટો અંદર ગળી જાય છે અને પીડા મટી જાય છે. એકજ વાર ગળવાથી ફાયદો થાય છે.

૨૮-વૈદ્ય કેશવરામ હરિશંકર ભટ્ટ-કાપોદ્રા

૧. ખરજબુ:-ખરજવાવાળી જગ્યાને સાબૂથી સાફ કરી, પછી હાતણ કયાં વિના વાસી સુખે ખાવચીનાં બિયાં ચાવી ચાવીને લૂગદી કરી ખરજવા ઉપર ચોટાડી ઉપર પાટો બાંધવો. તે પાટો એક મહિને છોડવો એટલે ખરજબુ મટી જશે.

શુદ્રરોગ

૮૮૯

૨. ઘવડાનો ઉપાય:-ઘોડાવજ ૦)ત, દારુહળદર ૦)ત, કડુ ૦)ત, આમળાં ૦)ત, હરડાં ૦)ત, ખહેડાં ૦)ત, લીમછાલ ૦ શેર, ગળો ૦ શેર, મજીઠ ૦)ત એને છૂંદીને સાત ભાગ કરવા. તેમાંથી એક ભાગ પાણીમાં પલાળી સવારે ઉકાળવો. ૦ શેર પાણી રહે ત્યારે પાવું. કૂચા સાંજે ઉકાળવા, એમ સાત દિવસ પાવાથી ઘવડો, ચાંદાં વગેરે મટે છે.

૨૯-વૈદ્ય આણંદજી અને પીતાંબર સવજી-રાજગોર
પથ્થરફેડી:-પથ્થરફેડીનાં પાન પાણીમાં વાટી લૂગદી લગાવવાથી ભરનીંગળ ગૂમડાં વગેરે તત્કાળ મટે છે. શસ્ત્રક્રિયા કરાવવાની જરૂર નથી, તેમજ શસ્ત્રક્રિયાથી નહિ મટેલાં ગૂમડાં આ વનસ્પતિથી મટ્યાં છે.

૩૦-એક વૈદ્યરાજ જેમનું નામડામ મળ્યું નથી

૧. ખસ માટે:-ખાવચી, રાળ, આંખાહળદર, મોરચૂથુ, પારો અને ગંધક લઈ પારા સિવાયની સર્વ ચીજોને ખાંડી ઝીણું ચૂણું કરી, પારો મેળવી સરસિયું તેલ તોલા ૧૦ મેળવવું. તેને એકસોઆઠ પાણીથી ઘોઈ લગાડવાથી ખસ મટે છે.

૨. ગધેડાંનાં લીંડાંનો અર્ક કાઢી લગાડવાથી ખરજવું મટે છે.

૩. ભયંકર વ્રણ:-ધી તોલા ૧૦ લઈ એકસો પાણીથી ઘોઈ મીણુ તોલા ૨૧૧ ગરમ કરી મેળવી, તેમાં નીચેની ચીજોનું ચૂણું મેળવવું. એલચી તોલો ૦૧, સિંદૂર તોલો ૦૧, મીઠા પાણીના કાચખાની પીઠની ભસ્મ તોલા ૨ અને કાગડાની અઘાર તોલો ૧ લઈ તેનું ચૂણું કરી મેળવી, તૈયાર કરેલ મલમ લગાડવાથી નહિ રુઝાતા ભયંકર વ્રણ તરતજ રુઝાય છે.

૩૧-વૈદ્ય ગોવર્ધનરાવ-પાટણ

તળગરમીનો ઉપાય:-એળિયો તોલો ૧ અને દિકામાલી

૮૯૦ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

તોલો ૧ એ બંનેનું જુદું ચૂણું કરી સવારમાં તોલો ૦૧ બાર દિકામાલી આપવી તથા સાંજે બે આનીબાર એળિયો સૂતી વખતે આપવો. આ ઉપાય સાત દિવસ કરવાથી ખોટી ગરમી, દાદર તથા ખસ વગેરે તમામ દર્દો મટે છે.

૩૨-ગાંધી કચરાલાલ જેઠાલાલ-પાટણ

માંકડી મૂતરે છે તેનો ઉપાય:-આ ઉપદ્રવ અડાયાંની રાખ લગાડવાથી જે કે મટે છે, પરંતુ લીંબુનો રસ કાઢી તેમાં ચૂલા ઉપરનો ધુમાડો મેળવીને તે ઉપર ચોપડવું. એથી બળતરા જરા પણ થતી નથી અને જલદી સુકાઈ જાય છે. તેમજ જલદી ચેપ પ્રસરતો નથી એ અનુભવસિદ્ધ છે.

૩૩-વૈદ્ય ભવાનીશંકર ગોવિંદજી-સુરત

દરાજનો ઉપાય:-પારો તોલો ૧, ગંધક તોલો ૧, મોર-ચૂથુ તોલો ૧, શેરી લોખાન તોલો ૧, સરસવ તોલો ૧, ટંકણખાર તોલો ૧, આમળાં તોલો ૧, કૂંવાડિયાનાં બીજ તોલો ૧, આવચી તોલો ૧, આંબાહળદર તોલો ૧, ઘોળાં મરી તોલો ૧, બંદૂકનો દાડ તોલો ૧, સોનાગેરુ તોલો ૧, ખાદાર તોલો ૧ અને શંખજીરું તોલો ૧ લઈ એ સર્વ વાટી કૂંવાડિયાનાં પાનના રસમાં મેળવી ચોપડવાથી દશ વરસની જૂની દરાજ મટે છે, ચાંદી પણ મટે છે.

૩૪-બ્રહ્મચારી આત્મારામ ત્રિવેદી

ખરજવું:-વાંદરાની અઘાર, આમલીનાં છોડાં તથા ઉમરા (ગુલ્લર)નાં છોડાં લઈ સર્વેને બાળી રાખ કરવી. તે રાખને દોડિયા તેલમાં મેળવી ચોપડવાથી ખરજવું મટે છે.

૩૫-વૈદ્ય ભોળાનાથ નર્મદાશંકર સ્માર્ત-સુરત

ખસ તથા ચાંદાં માટે:-કંકુ, કાથો, કપૂર, કંપીલો, ગં.

કુદરેગ

૮૯૧

ધક, મોરથૂથુ, હરતાલ, મનસીલ, પારો, ખોદાર, કાળાં મરી, એલચી, ચિનીકબાલા અને ટંકણામ્લ એ સર્વ સરખે વજને લઈ, ખારીક ખલ કરી ધુપેલમાં, કરંજિયામાં અથવા કેાપરેલમાં મેળવી ચોપડવું, જેથી ખસ, ચાંદાં વગેરે મટે છે.

૩૬-વૈદ્ય નંદરામ પ્રાગજી-નાગેશ્રી

૧. ગલ્લગંડ તથા કંઠમાળના ઉપાય:-સરસવ, સેક-ટાની છાલ (સરગત્રાનાં મૂળની), અળસી, મૂળાનાં ખી, ચિત્રક-મૂળ, સાપની કાંચળીની લસ્મ એ સર્વનું ભારીક ચૂર્ણ કરી લીંબુના રસમાં અથવા છાશમાં કે આકડાના દૂધમાં ઘૂંટી ઘાટો લેપ કરી લગાવવાથી ગ્રંથિને ફેડી નાખે છે. આ લેપ ગ્રંથિને ફેડી નાખવામાં ઘણોજ ઉત્તમ છે.

૨. ઉપરની ચીજોનું સમભાગે કરેલું ચૂર્ણ તોલા ૨, મરી તોલો ૦૧, નેપાળાની મીંજ તોલો ૦૧, ખાવચી તોલો ૦૧, હિંચુલ તોલો ૦૧, ખારીક વાટી સરસિયું તેલ તોલા ૮ ભાર લઈ ગરમ કરી તેમાં મીણુ તોલા ૨ નાખી પિગાળી ચૂર્ણ મેળવી મલમ કરવો. આ મલમની પટ્ટી ગલ્લગંડ, કંઠમાળ અને હરેક નહિ ફૂટતાં દર્દો ઉપર વગાવવાથી તે ગ્રંથિને ફેડી નાખે છે.

૩. ધારાં તથા ચાંદાં રુઝાવવાનો મલમ:-તેલનું તેલ તોલા ૧૦ અને મીણુ તોલા ૨ લઈ, પ્રથમ તેલને કડાઈમાં ગરમ કરી તેમાં લીંબડાનાં પાનનો તથા ખીજડીનાં પાનનો પાંચ પાંચ તોલા રસ નાખી ફીણુ એસી જઈ તેલ સિદ્ધ થાય એટલે ગાળી લેવું. પછી તે તેલને પાછું કડાઈમાં નાખી તેમાં મીણુ મેળવી ઝોગળી ગયા પછી રાખ તોલો ૦૧, ઘેરબ્બ તોલો ૦૧, લોખાન તોલો ૦૧, રસ-કપૂર તોલો ૦૧, મોરથૂથુ વાલ ૧, હીરાદખખણુ તોલો ૦૧, ગાયના શિંગડાંની રાખ તોલો ૦૧, ખોદાર તોલો ૦૧ અને સિંદૂર તોલો

૬૮૨

શ્રીઆયુર્વેદ નિષંધમાળા-ભાગ ૨ જો

૦૧ લઈ, સુરમા જેવું ચૂર્ણ કરી, મેળવી હલાવતાં કાળાશ પડતો રંગ પકડે, ત્યારે અગ્નિ ઉપરથી નીચે ઉતારી લેવું. આ મલમની પેટી મારવાથી પાટાં, ચાઠાં, ગૂમરાં આદિગમે તેવા વ્રણ જલદી રુ-ઝાય છે. મલમ ઉત્તમ છે અને અનેક વળતઅજમાવ્યો છે.

૪. શંખજીરાદિ મલમ:-પારો તોલો ૧, આમલસારો ગંધક તોલો ૨, મેરથૂથુ તોલો ૦૧, શંખજીરું તોલો ૧૦ અને ખોદાર તોલો ૧ લઈ, પ્રથમ પારાગંધકની કાજળી કરી, તેમાં બાકીની ચીજો મેળવવી. (શંખજીરું જુદું ખલવું) પછી બારીક ખલી માખણમાં અથવા સાધેલ તેલમાં મેળવી, તાંબાના વાસણમાં તાંબાના વાસણથી રગડી લૂખસ અથવા ખસ ઉપર ચોપડી સાંજે છાણુ લગાવી, ગરમ પાણીથી નાહવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવાથી બળતરા સિવાય ખસ અવશ્ય મટે છે. ખસ માટે આ પેટન્ટ લાયક અજમાવેલો ઉપાય છે.

તેલમાં કે માખણમાં મેળવ્યા સિવાય ચૂર્ણ, ધારાં તથા ચાંદાં ઉપર દાખવાથી તેને રુઝાવે છે. કર્ણુસ્રાવ તથા નસકેરામાંથી વહેતા લોહીને તે જગ્યાએ કાગળની ભૂંગળીથી આ ચૂર્ણ ફૂંકવાથી અટકાવે છે.

૫. રક્તવિકાર, ગંડમાળ, અપચિ, વિદ્રધિ, અરુજ-વ્રણ અને કંઠમાળ માટે:-વરણાંની છાલ તોલો ૪, મજીઠ તોલો ૪, ઉસબો તોલો ૪, ખનેડી (સારીવા) મૂળ તોલો ૪, ચોપચીની તોલો ૪ અને જૂઠનાં પાન તોલો ૪ લઈ ખોખરાં કરી તોલો ચારનાં પડીકાં કરી, સવારે તથા સાંજે એકેક પડીકાનો કવાથ ખનાવી પીવો. આ કવાથ ચાંદી, વિસ્ફોટક, મંડળ, અજીર્ણ તથા ઉપર બતાવેલા રોગો તેમજ (વાસી વિકારથી શરીર ઉપર થયેલ ફોડા), પ્રમેહપિટિકા અને હરેક રક્તવિકાર હણવામાં અત્યુત્તમ છે.

દ્વિતીયોગ

૮૬૩

૩૭-દોહર ચંદુલાલ મુકુંદરાય-પાટણ

૧. અરૂઝ ચાંદી માટે:-રસકપૂર, સોનાગેરુ, ચીકણી સોપા-રીના કોલસા, કાથો, ખોદાર અને કુલાવેલી ફટકડી એ સર્વે સમ-લાગે લઈ ખારીક વાટી દાખવાથી અરૂઝ ચાંદી રુઝાવા માંડશે. આ દવાથી અગત બળતી નથી, પણ ઠંડી છે.

૨. ખસ માટે અકસીર:-પારો તોલો ૧, લાકડિયો ગં-ધક તોલો ૧ અને ગૂગળ તોલો ૧ લઈ, પ્રથમ પારાગંધકની કાજળી કરી ગૂગળને પથ્થર ઉપર નરમ કરી કાજળીમાં મેળવી ઘી નાખી ખૂબ ખારીક લસોટી હાથ વગેરે જ્યાં ખસ થઈ હોય ત્યાં ચોપડવી. આથી ખસ, ચાંદી, ફેડા વગેરે મટી જશે. આ દવા ઠંડી છે તેમજ ફરીથી ખસ થતી નથી, એ અનુભવસિદ્ધ છે.

૩. દરાજ માટે:-ગમે તેવી સખત કાળી અથવા લાલ દરાજ થઈ હોય તો દારૂડીનાં મૂળ તોલો ૧ તથા કાળાં મરી પાંચ-થી સાત વાટી, એક માસ પીવાથી દરાજ મટી શરીર સોના જેવું બને છે.

૪. ખરજલું તથા દાદર માટે:-લાકડિયો ગંધક, ટંકણુ-ખાર અને રાજ લઈ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી બકરીના હૂધમાં ત્રણ તોલાની સોગડી બનાવી, સૂકવી પાણીમાં ઘસી, દાદર અથવા ખર જવા ઉપર ચોપડવાથી ઠંડક વળે છે અને મટી જાય છે. ચળ આવતી નથી, અનુભવસિદ્ધ છે.

૫. લૂખસ માટે:-દારૂડીનાં મૂળ શેર એક લઈ કપડે આળી તેમાં તલનું તેલ શેર ૧ મેળવી ઘીની આંચે સીંજવી, લૂગડાથી ગાળી લૂખસ ઉપર ચોપડવાથી તરત આરામ થાય છે.

૩૮-મહારાજ મગનલાલ રણછોડદાસ-ધંધુકાં

કપાસના છોડવામાંથી કપાસ કાઢ્યા પછી જે ઠાલિયાં (કાલાં)

૯૯૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિગ્ધમાળા-ભાગ ૨ જે

રહે છે, તે ઠાલિયાંને બાળી ભસ્મ કરી જાડા કપડાથી ચાળી, તે ભસ્મ એક તોલો લઈ કુલાવેલું મોરશૂથુ વાલ ૧ મેળવી સારું ધુપેલ મલમ થાય તેટલું મેળવી ખૂબ ઘૂંટી મલમ તૈયાર કરવો. અથવા બાવળની અંતરછાલ, બોરડીની અંતરછાલ, પીપરની અંતરછાલ, અરડૂસાની અંતરછાલ અને લીમડાની અંતરછાલ લાવી ઉકાળો કરી ઠંડો પાડી તે ઉકાળાથી ખૂબ ઘોંઘ ઉપર લખેલો મલમ દિવસમાં બે અથવા ત્રણ વખત લગાડવો. આથી ગમે તેવું અસાધ્ય ખરજવું હશે તો પણ એક અઠવાડિયામાં ચોક્કસ આરામ થઈ જશે. આ મલમ લગાવવાથી અગત બળશે, પણ થોડી વાર સહન કરવું. આ દવા ખસ, લૂખસ વગેરે ઘણા રોગો ઉપર ચાલે છે અને રૂઝ પણ જલદી લાવે છે. શીંગસમાં શરીરે ચળ આવતી હોય તો શરીરે આ ભસ્મ ચોળવાથી મટી જાય છે અને આ ઠાલિયાંનો ધુમાડો કરવાથી ચાંચડ દૂર થાય છે.

૩૯-ઈશ્વરલાલ રતનલાલ ત્રિવેદી-સુરત

૧. ખૂજલી માટે:-તલના તેલમાં ધાંતૂરાનાં પાતરાં નાખી તળી નાખવાં, પાતરાં બળી જાય ત્યાં સુધી તળવાં. પછી ઠંડું પાડી તેને કપડાથી ગાળી લઈ તે તેલ શીશીમાં ભરી રાખવું અને દરરોજ ખૂજલી મટતાં સુધી માલિસ કરાવવું.

૨. ખરજવા માટે:-મકાઈના દોડાના દાણા કાઢી લીધા પછી તેવું ખાલી ખોખું જે રહે છે, તે એક લઈ તેને અધકચરું બાળી (કોલસો કરવો) તેમાં પાંચસાત દાણા કાળાં મરી નાખીને બારીક ઘૂંટવું. બાદ તેને કરંજિયા તેલમાં મેળવી ખરજવા પર માલિસ કરી ચોપડવું. આ ઉપાયથી ઘણાનાં ખરજવાં મટી ગયાં છે.

૨૫-મુખરોગ, કર્ણરોગ, નાસારોગ, મસ્તકરોગ અને નેત્રરોગ

મુખરોગ:—મુખરોગના ખાંસઠં પ્રકાર માધવનિદાનમાં વર્ણવ્યા છે, પરંતુ શારંગધરે મુખરોગના ચૂંવોતેર પ્રકાર વર્ણવ્યા છે; એટલા માટે અત્રે શારંગધરના મત પ્રમાણેના ચૂંવોતેર પ્રકારનું વર્ણન કરીએ છીએ. એ ચૂંવોતેર પ્રકારના રોગનું, તેનાં લક્ષણો સાથેનું વર્ણન જોવું હોય તો શારંગધરની ટીકા વાંચવી. અત્રે માત્ર ચૂંવોતેર પ્રકારના રોગોનાં નામો તથા સ્થાનો આપવામાં આવે છે.

વાતજ, પિત્તજ, કફજ, ત્રિદોષજ, રક્તજ, ક્ષતજ, માંસાબ્જ, ખંડોષ્ઠજલાબ્જ, મેદોષ્ઠ અને અબ્જ એ પ્રકારે અગિયાર રોગ હોઠમાં થાય છે તથા દાહન, કૃમિદંતક, દંતહર્ષ, કરાળ, દંતચાલ, શર્કરા, અધિદંત, શાવદંત, દંતલેહ અને કપાલિકા એ પ્રમાણે દશ પ્રકારના રોગ દાંતમાં થાય છે. તથા શીતાહ, ઉપકૃપ, દંતવિદ્રધિ, પુષ્પુટ, અધિમાંસી, વિદર્ભ, મહાશૌષિર, શૌષિર, વાતનાડી, પિત્તનાડી, કફનાડી, સન્નિપાતનાડી ને રક્તનાડી એ પ્રમાણે તેર પ્રકારના રોગ દાંતના મૂળમાં થાય છે. તથા વાતજ, પિત્તજ, કફજ, અધિજિહ્વા અને ઉપજિહ્વા એ પ્રમાણે છ પ્રકારના રોગ જીભમાં થાય છે. તથા અબ્જ, તાલુપિટિકા, કચ્છપિ, તાલુસંહતિ, ગલતુંડી, તાલુશોથ, તાલુપાક અને પુષ્પુટ એ પ્રકારે આઠ પ્રકારના તાલુરોગ થાય છે. તથા વાતરોહિણી, પિત્તરોહિણી, કફરોહિણી, ત્રિદોષરોહિણી, મેદરોહિણી, વૃંદ, ગલૌધ, ગલવિદ્રધિ, ખરટ્ટા, ખરહા, તુંડકેરી, ક્ષતદ્ધિ, તાલુક, અબ્જ, ગિલાયુ, વલય, વાતગંડ, કફગંડ અને મેદગંડ એ પ્રમાણે અઠાર પ્રકારના કંઠ-

૮૯૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

રોગ થાય છે. તથા વાતજ, પિત્તજ, કફજ, રક્તજ, સન્નિપાતજ દુર્ગંધાસ્ય, ઊર્ધ્વગુદ અને અર્ધુદ એ પ્રકારે આઠ પ્રકારના મુખપાક થાય છે. એ રીતે ગણતાં મનુષ્યના મુખમાં ચૂંવોતેર પ્રકારના રોગો થાય છે. તેની ચિકિત્સા સમ્યક્ પ્રકારે વાયુ, પિત્ત અને કફ તથા રક્તદોષના નિયમ પ્રમાણે કરવી.

કાળું મંજન:—જૂના સડેલા સોપારીના કોયલા શેર ૦, બદામનાં છોડાના કોયલા શેર ૦, સુથાર લોકો વાપરે છે તે ચાક શેર ૧, બોળ તોલા ૪, શેરી લોબાન તોલા ૪, રુમીમસ્તકી તોલા ૨ અને કપૂર તોલા ૮ એ સર્વને ખાંડીને તેનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. જે દાઢ દુખતી હોય તો આ કાળું મંજન વાલ અર્ધો લઈ રૂમાં લપેટીને દુખતી દાઢ આગળ દાખવું. જે દાંતમાંથી પરુ નીકળતું હોય અથવા લોહી નીકળતું હોય અથવા દાંતમાં કળતર થતું હોય, ઠંડું પાણી પીતાં દાંત અત્યંત કળતા હોય તો દાંતે કાળું મંજન હલકે હાથે દિવસમાં બે વાર ઘસવું. એકંદરે દાંતના તથા દાંતનાં મૂળના તથા દાંતના મસોડાના રોગોમાં આ કાળું મંજન ઘણું સરસ કામ કરે છે.

અવાળુ (રાતું મંજન):—શેરી લોબાન શેર ૧ તેની છોડી વણી કાઢી, પછી તેમાં સોનાગેરુ શેર ૦ મેળવી ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી ભરી મૂકવું. ગમે તેવું અવાળુ સૂજેલું હોય તેમાં આ “અવાળુ” એક વાલ લઈ રૂમાં લપેટી સૂજેલા અવાળુ ઉપર દાખવું; એટલે એકજ દિવસમાં તે અવાળુ ફૂટીને દરદ નરમ પડી જશે. એક દાંત હાલતો હોય કે દુખતો હોય તો વડનું દૂધ રૂના પૂમડામાં લઈને દુખતા તથા હાલતા દાંત આગળ દાખવું. એથી દાંત પડવાનો હશે તો એની મેળે ઝટ પડી જશે અને જે નહિ પડવાનો હોય તો દુખાવો મટી હાલતો મટી જશે. જે દાંતના

મુખરોગ, કર્ણરોગ, નાસારોગ, મસ્તકરોગ ને નેત્રરોગ ૮૯૭

મૂળમાં જીવડા પડ્યા હોય અને દાઢે સોજે આવી અત્યંત દુઃખ-
તી હોય, તો રોગીને તડકે સુવાડી તેના કાનમાં તલતુ તેલ મૂકવું.
જે મિનિટ પછી તે તેલ કાઢી નાખી તે કાનમાં આળવાનાં પાત-
રાંનો રસ નિચોવવો. એટલે દાઢમાંના તમામ કીડા જીવતા ને
જીવતા કાનને રસ્તે બહાર નીકળી જશે. અથવા લોંચરીંગણીના
બીજને દેવતા ઉપર મૂકી તેના ઉપર ઊંધું વાસણ ઢાંકી, તે વાસ-
ણમાં છિદ્ર કરી તેમાં ભૂંગળી ભેરવી તે ભૂંગળી વાટે ધુમાડો દાઢને
લગાડે તો દાઢમાંના તમામ જીવડા મરીને બહાર નીકળી જશે.
આ બેઉ ઉપાય કર્યા પછી દાઢ ઉપર જે સોજે રહે, તેના ઉપર
સોજાની ગોળી અથવા આંબાહળદર, લોધર અને બોળ ઘસી
ઊના કરી ચોપડવાથી સોજે ઊતરી જાય છે. જે ગાલ યા દાંતની
નાડી પાકવાથી ગળસૂણાં થયાં હોય તો ઝેરકચૂરો, આમળું અને
જૂનું કામડું પાણીમાં ઘસી ગરમ કરી ચોપડવાથી ગળસૂણાં મટી
જાય છે. જે મોઢું અથવા તાળવું પાક્યું હોય તો કાળા પાણી-
ના અથવા લીલા પાણીના કેગળા કરવાથી તે મટી જાય છે. પણ
એટલું ચાદ રાખવું કે, તે પાણીમાં બીજું સાદું પાણી ઉમેરી, તે
માંમાં ખમાય તેવું બનાવી કેગળા કરાવવા. જે ગળામાં રોહિણી
રોગ થયો હોય તો છ માસ સુધી પથ્થાગૂગળની બખ્ખે ગોળી
દિવસમાં ત્રણ વાર ખવડાવવાથી તે મટી જાય છે.

કર્ણરોગ:—કાનમાં થતા રોગો ત્રીસ પ્રકારના ગણવામાં
આવ્યા છે. તેમાં વાતકર્ણ, પિત્તકર્ણ, રક્તકર્ણ, કંક્રકર્ણ, સન્નિપાત-
કર્ણ, વિદ્રધિ, કર્ણશોથ, અર્બુદ, પૂતિકર્ણ, કર્ણાંધ, કર્ણહલ્લિકા,
બાધિયાં, તંત્રિકા, કંડુ, શંકુલી, કૃમિકર્ણ, કર્ણનાલ અને પૂતિ-
નાલ એ પ્રમાણે અઢાર જાતના રોગો કાનની નળીમાં થાય
છે. તથા ઉત્પાત, પાલિશોષ, વિદારી, દુઃખવર્ધન, પરિપોટ, લેહી
અને પિપ્પલી એ રીતે સાત પ્રકારના કર્ણપાલી રોગ થાય

આ. ૨૯

૮૯૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

છે. તથા વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત અને રક્ત એ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારના કર્ણુભૂળ રોગ કહેવાય છે. આ રોગનાં એ ત્રીસે પ્રકારનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો અભ્યાસીએ માધવનિદાન તથા શારંગધરની ટીકામાંથી જાણી લેવાં.

કાન દુખતો હોય, કાનમાં ચસકા મારતા હોય અને કાન-માં ચળ આવતી હોય, તો તે કાનમાં સરસિયું તેલ મૂકવાથી સારું થાય છે. કાનમાંથી પરુ વહેતું હોય અથવા પાણી વહેતું હોય, તો તે કાનને સળી ઉપર ફલપેટી લૂછી લઈ, તેમાં સમુદ્રફીણ, અખિલ, કોડીની ભસ્મ અથવા કુલાવેલી ફટકડીનું બારીક ચૂર્ણ કરી, એ ચાર પૈકી ગમે તે ચૂર્ણ કાગળની ભૂંગળીમાં રાખી ફૂંકવાથી ઘણું ફાયદો થઈ સારું થાય છે. અથવા વડનાં પાકાં પાન, કરંજનાં પાન અને કાળિયા સરસનાં પાન લાવી છુંદીને તેલમાં તળી કાઢવાં. તે તેલ કાનમાં મૂકવાથી પરુ તથા પાણી વહેતું બંધ થઈ જાય છે. ઘણી વાર કાનમાંથી એક મસો (કર્ણુર્ષ) વધતો વધતો કાનની નળીને પૂરી નાખી અસહ્ય વેદના ઉત્પન્ન કરે છે અને તેને જોઈએ છીએ તો આમડીથી કાન પુરાઈ ગયો હોય એવું દેખાય છે. તેવા દર્દીમાં કાનની આસપાસ જેટલી જગ્યામાં દુખાવો હોય તેટલી જગ્યા ઉપર સોજાની ગોળી ચોપડાવવી અને કાનની નળી-માં પણ સોજાની ગોળી ઘસીને ભરી દેવી. આથી એક અથવા બે દિવસમાં તે મસો ફાટી જઈ તેમાંથી લોહી અને પરુ નીકળી જાય છે અને એજ ગોળી ભરવાની ચાલુ રાખવાથી તે રુઝાઈ જાય છે ને ફરીથી થતું નથી. કર્ણુપાલી તથા કર્ણુભૂળનાં દર્દીને માટે પાછળ લખેલા કોઈ પણ ઇલાજ કરવાથી તે મટે છે; પરંતુ કર્ણુ-ભૂળ ઉપર તેલ અથવા ઘીવાળો પદાર્થ લાગવા દેવો નહિ.

નાસારોગ:-નાકના રોગ અઠાર પ્રકારના કહ્યા છે. વાત

મુખરોગ, કર્ણરોગ, નાસારોગ, મસ્તકરોગ ને નેત્રરોગ ૮૯૮

પ્રતિશ્વાય, પિત્ત પ્રતિશ્વાય, કફ પ્રતિશ્વાય, રક્ત પ્રતિશ્વાય, સન્નિપાત પ્રતિશ્વાય, આપિનસ, પૂતિનાશ, નાસાર્શ, બ્રધ્યથુ, ક્ષવ, નાસાનાહ, પૂતિરક્ત, અર્બુદ, હૃષ્ટપિનસ, નાસાશોષ, દ્રાણુ-પાક, પુટસ્રાવ અને દીપ્તક આ રીતે અઠાર પ્રકારના રોગો જાણી લેવા; પરંતુ એનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો જાણવા માટે અમે શારંગધરની ટીકા વાંચવાની ભલામણ કરીએ છીએ.

નાકના રોગમાં પ્રતિશ્વાય એટલે સળેખમનો રોગ સાધારણ છે. એમાં માથા ઉપર દિવેલ ઘસાવવું અથવા માથા પર તથા કપાળ ઉપર અકીણનું પાણી કરી ચોપડવું. જો નાક ખૂલે નહિ અને ગહુજ અકળામણ થતી હોય, તો કાયકળનું છોડું ઘણું ખારીક વાટી મગની દાળ જેટલું સૂંઘાડવાથી પુષ્કળ છીંકે. આવીને નાક ખૂલી જશે. વધારે સૂંઘવાથી પુષ્કળ છીંકે. આવી વખતે નાકમાંથી લોહી પડે છે, એટલા માટે સાચવીને સૂંઘાડવું.

મસ્તક તથા કપાળરોગ:-મસ્તકરોગ દશ પ્રકારના થાય છે. અર્ધાવલેદક, વાતજ શિરોભિતાપ, પિત્તજ શિરોભિતાપ, કફ-જ શિરોભિતાપ, રક્તજ શિરોભિતાપ, સન્નિપાતજ શિરોભિતાપ, સૂર્યાવર્ત, શિરઃપાક, કૃમિજ શિરોભિતાપ અને શંખક એ પ્રમાણે દશ પ્રકારના મસ્તકરોગ જાણવા. તથા ઉપશીર્ષક, અરુષિકા, વિદ્રધિ, દારુણ, પિટિકા, ઈંદ્રલુપ્ત, ખાલિત અને પલિત એ પ્રમાણે નવ પ્રકારના કપાળરોગ જાણવા.

કેટલાક રોગીના કપાળ ઉપર અને માથાના સાંધામાં ભયં-કર દુઃખાવો થાય છે. તેવા રોગીના નાકમાં ક્ષણદૃત જરા ગરમ કરી તેનાં ટીપાં મૂકવાથી તે મટી જાય છે અથવા નારાયણ તેલનાં ટીપાં મૂકવાથી મટી જાય છે. કેટલાક રોગીના કપાળના અને નાકના સાંધામાં ચાંદી પડે છે, ત્યારે નારાયણ તેલનાં ટીપાં મૂક-

૯૦૦ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ નો

વાથી અથવા ફળદ્રુતનાં ટીપાં મૂકવાથી તે મટી જાય છે. કેટલાકને સવારથી બપોર સુધી અધુન માથું દુઃખે છે, તેને નાકછીંકણી (જળા છીંકણી) નો ભૂકો સૂંઘાડવાથી મટી જાય છે. અથવા કાય-ફળનું છોડું વાટી તેનો ભૂકો સૂંઘાડવાથી પણ મટે છે. અથવા પલાળેલો ચૂનો અને નવસાર હાથમાં ફીણીને તેની વાસ લેવાથી આદાશીશી તરત બંધ થઈ જાય છે. આડાટેડા બીજ ઉપાય કરવાથી આદાશીશી ન મટે, તો નેપાળાનું પાતરું એક કટકો લઈ, જે બાજુનું કપાળ દુખતું હોય તે બાજુએ આંખની ભમરના વાળ છોડીને કપાળના ભાગ પર બે આની જેટલો ગોળ કટકો ચોટાડવો. એટલે તેટલી જગ્યામાં ફાટ્લો થશે, તે ફાટ્લો ફૂટી જઈ તેમાંથી પાણી નીકળી જશે; એટલે આદાશીશી દુખતી મટી જશે. કેટલીક વાર એવું બને છે કે, રોગીના નાકમાંથી ખરાબ દુર્ગંધ નીકળ્યા કરે છે, જેની પાસે સારાં માણસ બેસી શકતાં નથી, એવી ખમાય નહિ તેવી ગંધ મારે છે. તે પછી થોડા વખતમાં નાક અને કપાળ ઉપર પુષ્કળ સોજો ચડી આવી રોગીને અસહ્ય વેદના થાય છે. તેવી અવસ્થામાં સરસિયું તેલ નાકમાં મૂકવું, એટલે નાકમાંથી લાંબી પૂંછડીવાળા મોટા મોટા ફીડા પડવા માંડશે. (એટલા બધા ફીડા પડતા બેસ્યા છે કે જેની ગણતરી કરી શકાય નહિ!) તેવી અવસ્થામાં પણ સરસિયું તેલ મૂક્યાજ કરવું. એટલે તમામ ફીડા નીકળી જશે અને તેમાં રહેલા ફીડાનાં ઈંડાં પણ મરી જશે. સોજો ઊતરી જશે અને ફીડાને લીધે નાકમાંથી લોહી અથવા પરુ નીકળતું હશે તે પણ મટી જશે. તે ફીડા નીકળી ગયા પછી તે રોગીને ત્રણ મહિના સુધી કિશોરગૂગળ અથવા પથ્યાગૂગળની બખ્ખે ગોળી દિવસમાં ત્રણ વાર પાણી સાથે ખવડાવવાથી ફરીથી એ રોગ ઊભળાતો નથી.

મુખરોગ, કર્ણરોગ, નાસારોગ, મસ્તકરોગ ને નેત્રરોગ ૯૦૧

નેત્રરોગ:—આંખના રોગને માટે આયુર્વેદાચાર્યોએ બહુ લાંબો વિચાર કરી તેના ઘણા પ્રકાર ઠરાવેલા છે. શારંગધરે આંખના ચોરાણું પ્રકારના રોગ લખ્યા છે અને માધવનિદાને આંખના છોતેર પ્રકારના રોગ લખ્યા છે. પરંતુ માધવનિદાનનો ખુલાસો ઉપયોગી લાગવાથી આંખના રોગના સંપૂર્ણ નિદાન, સંપ્રાપ્તિ વગેરે માધવમતાનુસાર લખવામાં આવે છે.

નેત્રરોગના કારણમાં જણાવે છે કે, ગરમીથી અંગ તખ્યા પછી શીતળ જળમાં પેસવાથી (એમ કરવાથી એકદમ ઠંડી શરીરમાં વ્યાપી જવાથી શરીરની અંદરની ગરમી ઉપર ચડી નેત્રના તેજનો પરાલવ કરી, પછી તે ગરમી) નેત્રરોગ ઉત્પન્ન કરે છે. આકાશમાં ખૂબ છેટે ઊંચે કોઈ ચીજ પરાણે ધારીને જોવાથી, દિવસે ઊંઘવાથી, રાત્રે જાગવાથી, આંખમાં વરાળ કિંવા તક્ત થયેલી હવા પેસી જવાથી, પરસેવો થઈ તે પાછો નેત્રમાં સમાઈ જવાથી, નેત્રમાં ધૂળ ઊડવાથી, ઊલટીના વેગને રોકવાથી અથવા ઘણી ઊલટી થવાથી, પાતળા અન્નપાનનું ઘણું સેવન કરવાથી મળ, મૂત્ર અને અપાનવાયુની ગતિને રોકવાથી, હંમેશાં રડવાથી, ખેદ રાખવાથી, ગુસ્સે થવાથી, મસ્તક પર કોઈ જાતનો પ્રહાર થવાથી, ઘણું મઘપાન કરવાથી, ઋતુવિપર્યય (ઉનાળામાં ઠંડી અને શિયાળામાં ગરમી) થવાથી, ક્લેશથી, કાંઈ વાગવાથી, ઘણા મૈથુનથી, આંસુ આવતાં રોકવાથી અને ઘણા સૂક્ષ્મ પદાર્થો જોવાથી, વાતાદિ દોષો નેત્રમાં રોગોત્પત્તિ કરે છે. કુપિત થયેલા વાતાદિ દોષો નેત્રોની રંગોમાં પ્રવેશ કરી નેત્રનો ભાગ જ્યારે ઘેરી લે છે, ત્યારે તેમાંથી લયંકર નેત્રરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. વાયુ, પિત્ત, કફ, રક્ત, સન્નિપાત અને આગંતુક આ દોષોથી થનાર બધા મળી છોતેર નેત્રરોગ છે.

નેત્રરોગ થવા અગાઉ તેનું કારણ અભિધ્યંદ થાય છે. વાયુ,

૬૦૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

પિત્ત, કફ અને રક્તમાંથી ચાર પ્રકારના અભિષ્યંદ (આંખો હુખવા આવવી) થાય છે. તેની વેદના સહેવાતી નથી અને આ અભિષ્યંદ વ્યાધિ બધી જાતના નેત્રરોગનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે.

વાયુના સંબંધથી આંખો હુખવા આવતાં નેત્રની અંદર સોયો ખોસ્યા જેવી તીવ્ર પીડા ઉત્પન્ન થાય છે, નેત્ર જડ બને છે, રોમાંચિત થઈ શરીર ધ્રુજે છે, નેત્રમાં રેતી પડી હોય તેમ ખટકા થાય છે, મસ્તક દુખે છે, આંખમાંથી પાણી ગળે છે, પણ તેમાં પીયા કે પાચના શ્વેપકા બાજતા નથી અને આંખમાંથી જે પાણી ગળે છે તે ટાઢું હોય છે, તેને વાતાભિષ્યંદ કહે છે. પિત્ત-થી આંખો હુખવા આવતાં નેત્રમાં આગ ઊઠે છે, ઘણી વાર તેની આસપાસ પાકેલા ફેાદલા ઊઠે છે, આંખ પર શીતળ પદાર્થ બાંધવાની ઇચ્છા થાય છે, નેત્રમાંથી ધુમાડો નીકળતો હોય તેવી વેદના થાય છે, નેત્રમાંથી આંસુનો એકસરખો પ્રવાહ નીકળ્યા કરે છે, તેમાંથી ઉષ્ણ પાણી ટપકે છે અને નેત્રોનો રંગ પીળાશ પડતો થાય છે, તેને પિત્તાભિષ્યંદ કહે છે. કફને લીધે આંખો હુખવા આવવી હોય તો નેત્ર પર ઉષ્ણ પદાર્થ બાંધવાની ઇચ્છા રાગી કરે છે, નેત્ર જડ બને છે, તેના પર સોજો આવે છે, વલૂર આવે છે, આંખનાં પોપચાં એની મેળે ઢાંકઉઘાડ થયા કરે છે, આંખે સ્પર્શ કરતાં શીતળ લાગે છે અને તે પરથી ભરાયલી હોય છે તથા તેમાંથી ઘણું ચીકણું પાણી ઝરે છે, તેને કફાભિષ્યંદ કહે છે. લોહીથી જો આંખો હુખવા આવવી હોય તો આંખમાંથી લાલ આંસુ ટપકે છે, નેત્ર લાલચોળ બને છે, નેત્રની આસપાસ લાલ રંગની નસો દષ્ટિએ પડે છે અને પિત્તાભિષ્યંદનાં લક્ષણો હોવાય છે, તેને રક્તાભિષ્યંદ કહે છે.

અભિષ્યંદ રોગ પર વખતસર ઢવા નહિ કરવાથી તે વૃદ્ધિ

મુખરોગ, કર્ણરોગ, નાસારોગ, મસ્તકરોગ ને નેત્રરોગ ૯૦૩

પામે છે, એટલે તેમાંથી ચાર પ્રકારના અધિમન્થ રોગ નેત્રમાં થાય છે. તેનાથી નેત્રમાં તીવ્ર વેદના થાય છે અને તે વેદના ચાર પ્રકારના અધિમન્થનું સામાન્ય લક્ષણુ છે. બધું મસ્તક ઉપરથી કાઠએ ફેાડી નાખ્યું હોય એવી વેદના થાય છે. વલોણું વલોવાતું હોય તેવું કળતર થાય છે. વ્યાધિના પ્રભાવથી અર્ધા મસ્તકમાં દુઃખ થાય છે, આ રોગને અધિમન્થ રોગ કહે છે. અને તે ચાર અધિમન્થનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં લક્ષણો, ઉપર કહેલા ચાર પ્રકારના અભિષ્યંદ રોગ જેવાંજ થાય છે. શ્લેષ્મિક અધિમન્થ સાત દિવસમાં દષ્ટિનો નાશ કરે છે, રક્તઅધિમન્થ પાંચ દિવસે, વાતિક અધિમન્થ છ દિવસે અને પૈતિક અધિમન્થ ત્રણ દિવસે નાશ કરે છે.

જે નેત્રરોગમાં વેદના ઘણી થાય છે, નેત્રમાં લાલી ઘણી હોય તે હોળાયલા જેવી મલિન રહે છે, તેની અંદર રેતી ભરાઈ હોય તેમ ખૂંચે છે, સોથો જોડ્યા જેવી પીડા થાય છે અને પાચ તથા પીયાના લોચા આવે છે, તેને આમયુક્ત નેત્રરોગ જાણવો. એવા રોગીની આંખમાં અંજન ન કરતાં હલકો જોરાક રોગીને ખવડાવવો અને આમને પચાવવા માટે ત્રિકુળાનો ઉકાળો પાવો જેથી નેત્રમાં થતા ઠણુકા ઓછા થાય છે, વલૂર આવે છે, સોજો ઊતરી જાય છે, પીયા આવતા ઓછા થાય છે. જ્યારે આવાં લક્ષણો જાણાય ત્યારે જાણવું કે હવે આમ પચી ગયો છે.

જે આંખમાં પાકેલા ઊમરાના ફળ જેવો ચળયુક્ત નરમ સોજો થાય છે તેને નેત્રપાક કહે છે. નેત્રમાંથી પાણી અત્યંત ગળ્યા કરે છે અને પાચ તથા પીયાના થર બાજે છે. જે આંખમાં સોજો ચઢ્યા વગર નેત્રપાક થાય છે તેમાં સોજા સિવાય બીજાં બધાં લક્ષણો થાય છે; તે ત્રિદોષ અભિષ્યંદ જાણવો. વાતજ અધિમન્થની ઉપેક્ષા કરતાં એટલે વખતસર તેની દવા ન

૯૦૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

કરતાં, તે નેત્રને શોષી નાખે છે અને સોયો જોડ્યા જેવી પીડા તથા બળતરા વગેરે મોટી પીડા થાય છે, તેને હતાધિમન્ય નામનો નેત્રરોગ કહે છે અને તે અસાધ્ય છે. વાયુ ક્રમથી કોઈ કોઈ વખત બ્રૂકુટિમાં આવે છે અને કોઈ વખતે નેત્રમાં આવે છે અને પછી ઘણી જાતની તીવ્ર પીડા ઉત્પન્ન કરે છે. આ રોગને વાતવિપર્યય કહે છે. જે આંખો ઉઘાડતી નથી અને પોપચાં કઠણુ તથા સૂકાં થાય છે અને તેમાં ઘણી બળતરા થાય છે તથા તે કહોળાયલી મલિન દેખાય છે અને તે આંખો ઉઘાડતાં અથવા ફાડતાં રોગીને ઘણું સુશ્કેલ લાગે છે, તે રોગને શુષ્કાક્ષિપાક કહે છે. ગળું, કાન, મસ્તક, હડપચી અને ગરદનની પાછળની નસોમાં કિંવા બીજી જગ્યાએ રહીને વાયુ જ્યારે બ્રૂકુટિમાં કિંવા નેત્રમાં તોદહોદાદિ પીડા ઉત્પન્ન કરે છે, ત્યારે તેને અન્યતોવાત કહે છે. વચ્ચે જરા આસમાની અને આસપાસ લાલ રંગનાં થયેલાં એવાં આંખાં નેત્ર પાકે છે; એટલે તેમના પર પીળા રંગના ફેલા બે છે. તેમાં થોડી બળતરા થઈ સોજે ચઢે છે અને નેત્રમાંથી પાણી ટપકવા કરે છે. ઘણા ખાટા પદાર્થ ખાવાથી આ વ્યાધિ થાય છે માટે તેને અમ્લદૂષિત કહે છે. જે રોગીના નેત્રમાંથી રંગો વેદનારહિત અથવા વેદનાયુક્ત થઈ લાલ રંગની થાય છે અને તે ઘડીએ-પળે વિશેષ લાલ થતી જાય છે, તેને શિરોત્પાત કહે છે. મૂર્ખતાથી શિરોત્પાત રોગની ઉપેક્ષા કરતાં આંખમાંથી લાલ રંગનાં સ્વચ્છ આંસુ ગળે છે અને રોગીથી નેત્ર ઉઘાડી જોવાતું નથી, તેને શિરાપ્રહર્ષ કહે છે. હવે આંખની કાળી કીકી પર થનારા રોગોનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે આપ્યાં છે:-

સન્નણુશુકનાં લક્ષણ:-નેત્રના કાળા ભાગ પર એટલે કીકી પર જે ફૂલ પડે છે કિંવા થાય છે, તે આંખની અંદર ભાંડું બેઠેલું અને તેની અંદર સોયથી છિદ્ર પાડ્યું હોય તેવું દેખાય છે; તેને

બુખરોગ, કણુ રોગ, નાસારોગ, મસ્તકરોગ ને નેત્રરોગ ૯૦૫

લીધે આંખમાંથી અતિ ગરમી અને પુષ્કળ પાણી વહે છે. આ રોગ-
ને સમણશુક કહે છે અને તેનાથી આંખની અંદર પીડા થાય છે.
જે ફૂલ આંખની કીકીની ઉપરજ થયું હોતું નથી જે આંખની
અંદર ઊંડું ગયેલું હોતું નથી તથા જેમાં પાણી ઘણું નીકળતું નથી,
જેમાં ખટકા આવતા નથી તથા એકની પડોશમાં એક એમ જોડકાં
થયાં નથી, તે ફૂલ કદાચ સાધ્ય થાય છે.

અનણુશુકનાં લક્ષણુ:—અભિષ્યંદમાંથી ઉત્પન્ન થઈ કાળા
ભાગમાં જે ફૂલ પડે છે અને જેમાં રૂમડી મૂક્યા જેવી પીડા થાય
છે તથા જે ફૂલ શંખ, ચંદ્ર કે કરેણના ફૂલ જેવું ધોળું હોય છે
અથવા આકાશના વાદળા જેવું પાતળું હોય છે અને અનણુ
એટલે ક્ષતરહિત હોય છે, તે સહેલાઈથી મટી શકે છે. જે અન-
ણુશુક આંખની અંદર ઊંડું ગરક થયેલું, જાડું થયેલું અને ઘણા
દિવસનું જૂનું થયેલું હોય છે તેને સાધ્ય જાણવું. જે શુકની વચ-
માંનું માંસ તૂટી પડવાથી વચમાં છિદ્ર એટલે ખાડો પડે છે અ-
થવા તેમ નહિ થતાં તેની વિરુદ્ધ થાય છે, એટલે શુકની આસ-
પાસનું માંસ વૃદ્ધિ પામી શુકને ખાડામાં ઉતારે છે, એટલે તે
વૃદ્ધિ પામેલું માંસ તેને ફરતું ઊપસી આવે છે. જે શુક એક
જગ્યાએ ટકી ન રહેતાં આંખમાં ફરતું રહે છે અને જે રગોથી
વ્યાપ્ત થવાને લીધે પાતળું થાય છે તથા જે આંખના અંદરના
પડદામાં ઊતરી પડ્યું હોય છે અને જે આસપાસ લાલ તથા
વચમાં ધોળું હોય છે અને જે ઘણા દિવસનું જૂનું થયેલું હોય છે,
તેવાં લક્ષણોવાળા ફૂલાને મટાડવાની આશા રાખવી નહિ. ફૂલ
પડેલી આંખમાંથી અત્યંત ગરમ આંસુ વહી તેમાં ફેદલી ઊઠે છે
અને આંખમાં પડેલું ફૂલ મગના દાણા જેવડું અને મગના જેવુંજ
હોય છે, તે ફૂલ અસાધ્ય જાણવું. જે ફૂલ તેતર પક્ષીના રંગ
જેવું કાળું હોય છે તે પણ અસાધ્ય જાણવું.

૯૦૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

અક્ષિપાકાત્યનાં લક્ષણુ:-આંખના કાળા ભાગ ઉપર ચારે તરફ દોષના સંબંધને લીધે જે ફૂલું ફેલાય છે, તે સ્પ્રિપાત-જન્ય અક્ષિપાકાત્યય જાણવું. આ વ્યાધિ અસાધ્ય છે.

અજકાન્નતનાં લક્ષણુ:-આંખના કાળા ભાગ પર બકરીની સુકાયેલી લીંડી જેવો કિંચિત્તરાતો, જેનાથી લાલ તથા ચીકટું પાણી વહે તેવો માંસનો ડચકો થાય છે, તેને અજકાન્નત કહે છે,

આંખના પહેલા પટલમાં ગયેલા દોષનાં લક્ષણુ:-જ્યારે આંખના પહેલા પટલમાં દોષ સંચાર કરી દષ્ટિની ઉપર રહે છે ત્યારે ઘટપટાદિક મોટા પદાર્થો આંખા દેખાય છે.

આંખના બીજા પટલમાં ગયેલા દોષનાં લક્ષણુ:-નેત્રના બીજા પટલમાં દોષનો સંચાર થતાં દષ્ટિ અત્યંત વિહ્વળ થાય છે, એટલે સામેના પદાર્થો જોવાને અશક્ત બનતી જાય છે અને તેનાં નેત્ર આગળ માખી, ડાંસ, વાળ, જાળાં, કુંડાળાં, ધન, કિરણો, ત્રિકોણ આકૃતિઓ, નાના પ્રકારના પાણીના વરસાદ, વાદળાંથી ઘેરાયેલું આકાશ તથા અંધકાર વગેરે પદાર્થો નહિ હોવા છતાં રોગીના જોવામાં આવે છે, તેમજ આવેના પદાર્થો પાસે અને પાસેના પદાર્થો આવે દેખાય છે અને ઘણું ધારીધારીને જોવા છતાં પણ સોયનું છિદ્ર દીઠામાં આવતું નથી.

ત્રીજા પટલમાં ગયેલા દોષનાં લક્ષણુ:-આંખના ત્રીજા પટલમાં દોષનો સંચાર થવાથી રોગીને ઉપર દેખાય છે, પણ નીચે કશું દેખાતું નથી. મોટી ડોળદાર વસ્તુઓ પણ સ્પષ્ટ ન દેખાતાં, વસ્ત્રના પડદામાંથી દેખાય તેવી દેખાય છે તથા નાક, કાન કે આંખ વગરના પ્રાણીના શરીર તથા વાંકાંચૂંકાં રૂપો દષ્ટિ આગળ ફરતાં રહે છે. વાતપિત્તાદિ જે દોષોને રક્ત, માંસ કિંવા મેદાદિની સહાય હોય છે અને જે દુબ્ધના સંબંધથી જે દોષ પ્રબળ થયો

મુખરોગ, કર્ણરોગ, નાસારોગ, મસ્તકરોગ ને નેત્રરોગ ૯૯૭

હોય છે, તે તે દોષનો જે રંગ હોય છે, તેવો દૃષ્ટિનો પણ થાય છે. જે દોષ નેત્રના નીચેના ભાગમાં રહેલો હોય છે તો 'પાસેનું' કશું દેખાતું નથી અને દોષ ઉપર હોય છે તો દૂરનું કશું દેખાતું નથી. જે દોષ નેત્રની એક બાજુ પર હોય છે, તો બાજુ પરના પદાર્થ દેખતા નથી, પણ દોષ આંખની ચારે બાજુએ પ્રસરતાં પદાર્થોનાં સ્વરૂપ એકબીજાંથી મળેલાં દૃષ્ટિએ પડે છે. આંખની વચ્ચેમાં કિંવા મધ્યે દોષનો સંચાર થતાં મોટા પદાર્થ નાના દેખાય છે. આંખનાં બળે સ્થાનમાં એટલે ઉપરનીચે દોષ રહેલો હોય તો એકના એ પદાર્થો જોવામાં આવે છે, પણ જે દોષ અવ્યવસ્થિત હોય તો એક પદાર્થના અનેક પદાર્થો દેખાય છે. જે દૃષ્ટિગત રોગ તેના સ્થાનમાં વાંકો રહ્યો હોય તો એક પદાર્થના એ કટકા કર્યા હોય તેવું દેખાય છે.

ચોથા પટલામાં ગયેલા દોષનાં લક્ષણુ:—જ્યારે દોષ આંખના ચોથા પટલામાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે તે દૃષ્ટિનો ચારે બાજુએથી અટકાવ કરે છે; તે વ્યાધિને ત્રિંગનાશ કહે છે. આ અંધકારમય રોગ પૂરેપૂરો વ્યાખ્યો નથી હોતો તે સમયે રોગીને આકાશમાંના ચંદ્ર, સૂર્ય, તારા વીજળી અને ચળકતા પ્રકાશ દેખાય છે. આંખના ત્રીજા પટલામાં સંચાર થયેલા કાચની (મોતિયાની) ઉપેક્ષા કરતાં એટલે સમયાનુસાર દવા નહિ કરતાં જે એમનો એમ પડ્યો રહે તો તે દોષ તેમાંથી ખસી, ચોથા પટલામાં આવતાં તેને ત્રિંગનાશ અને નીલિકાની સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે. આ રોગ અસાધ્ય છે. જે વ્યાધિમાં વાયુને સંબંધ વિશેષ હોય છે, તો રોગી મલિન, લાલાશ પડતાં, વાંકાં અને લગાર કરતાં હોય એવાં રૂપો બુદ્ધિ છે. પિત્તના સંબંધથી રોગી સૂર્ય, આગિયો કીડો, ઈંદ્રધનુષ્ય અને વીજળી, તેમાંનાં રૂપ અને નૃત્ય કરતા મોર તથા સર્પ વસ્તુ આસમાની રંગની

૯૦૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

જુએ છે. કફથી જેનાં નેત્રો દોષને પામેલાં છે, તેવા પુરુષો સર્વ રૂપને ચીકણાં, ઘોળાં અને જડાં દેખે છે. રક્તના સંબંધથી લાલ અને કિંચિત્ ઘોળાં, કાળાં અને પીળાં રૂપ દેખાય છે. સન્નિપાતના સંબંધથી વિવિધ જાતનાં વિપરીત એટલે એકનાં બે અથવા અનેક રૂપ ચારે તરફ રોગીની દૃષ્ટિએ પડે છે. વળી તે હીન અંગનાં કિંવા અધિક અંગનાં રૂપ અને ઘણા રંગના પ્રકાશ જુએ છે. રક્તના તેજથી મિશ્ર થયેલા પિત્તમાંથી પરિભ્રાચી રોગ થાય છે. આ રોગને લીધે રોગી દિશા, આકાશ અને સૂર્ય પીળા રંગનાં તથા વૃક્ષો આગિયા કીડાઓથી છવાયેલાં દેખે છે. જુદાં જુદાં લક્ષણો ઉપરથી લિંગનાશના છ પ્રકાર ગણેલા છે. વાતપ્રધાનનો લાલ રંગ હોય છે. પિત્તપ્રધાનનો ઝાંખો, લીલો અથવા આસમાની હોય છે. કફલિંગનાશ સફેદ અને રક્તજન્ય લાલ હોય છે અને જે સર્વજન્ય દોષ હોય છે, તે ઘણી જાતના રંગોને થાય છે. વાતિક પરિભ્રાચી રોગમાં દૃષ્ટિમાં જડા કાચ જેવું રાતું મંડળ થાય છે, જે કોઈ વખત દોષ ઓછો થઈ જાય છે, ત્યારે કરમાઈ ગયેલું અને કાળા રંગનું દેખાય છે.

દૃષ્ટિમંડળગત રોગનાં લક્ષણો:—વાયુથી દૃષ્ટિમંડળ લાલ, ચંચળ અને ખરબચડું થાય છે. પિત્તથી દૃષ્ટિમંડળ આસમાની અને કાંસાના રંગ જેટલું પીળું થાય છે. કફથી જડું, ચીકણું તથા શંખ જેવું ઘોળું થાય છે અને ઝાંખો ચોળતાં કમળનાં પાતરાં ઉપર પડેલા પાણીના બિંદુ પેડે હાલે છે. રક્તથી દૃષ્ટિમંડળ પરવાળા જેવું લાલ થાય છે. ત્રિદોષજ લિંગનાશમાં ઘણી જાતના રંગવાળું દૃષ્ટિમંડળ થાય છે.

દૃષ્ટિરોગની સંખ્યા:—આગળ કહી ગયેલા લિંગનાશ છ અને હવે પછી વિદગ્ધ, દૃષ્ટ્યાદિ કહેવાના છ મળી, બાર દૃષ્ટિ-

મુખરોગ, કર્ણરોગ, નાસારોગ, મસ્તકરોગ ને નેત્રરોગ ૯૦૬

રોગ થાય છે. પિત્તવિદગ્ધ દષ્ટિનાં લક્ષણુ:-પિત્ત દુષ્ટ થઈ વૃદ્ધિ પામવાથી જે માણસની દષ્ટિ પીળી થાય છે, તેને લીધે તે માણસ સઘળા પદાર્થોને પીળા રંગના જુએ છે, તે પિત્તવિદગ્ધ દષ્ટિ જાણવી. દિવાંધનાં લક્ષણુ:-નેત્રના ત્રીજા પડદામાં પિત્તનો પ્રવેશ થતાં રોગીને દિવસે દેખાતું નથી, પણ રાત્રે ઠંડીને લીધે પિત્ત ઓછું થવાથી સૂઝે છે, તેને દિવાંધ જાણવો. જે રોગી પિત્તવિદગ્ધની પેઠે ઘોળાં રૂપ જુએ તેને કફવિદગ્ધ દષ્ટિવાળો જાણવો. નકાંધનાં લક્ષણુ:-જે કફ ત્રણે પડદામાં રહીને રોગીને રતાંધળો કરે છે, તો તેથી રાત્રે કશું સૂઝતું નથી, પણ દિવસે સૂર્યના તાપથી કફ ઓછો થવાને લીધે સારી પેઠે દેખાય છે. ધૂમદર્શીનાં લક્ષણુ:-શોક, જ્વર, પરિશ્રમ અને તાપથી મસ્તક-પિત્ત કુપિત થઈ દષ્ટિમાં વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે તેથી સર્વ પદાર્થ રોગીને ધૂમ્રમય ધૂંધળા દેખાય છે. આ વ્યાધિને શોકવિદગ્ધ દષ્ટિ પણ કહે છે અને તેનાથી ફક્ત દિવસના પદાર્થો ધુમાડા સરખા દેખાય છે, પણ રાત્રે પિત્તનું જળ ઓછું થતાં તે નિર્મળ દેખવામાં આવે છે. જ્યારે પિત્ત દષ્ટિની વચ્ચે પ્રવેશ કરી રહેલું હોય છે, ત્યારે તેને મોટા પદાર્થો દિવસે નાના દેખાય છે, તેને દૂસ્વ-દષ્ટિ કહે છે. જે પુરુષની દષ્ટિ દોષોથી વ્યાપ્ત થઈ નોળિયાની આંખ પેઠે ચળકે છે, તે માણસ દિવસમાં ઘણા પ્રકારનાં રૂપ કિંવા આકૃતિઓ નીરળે છે. આ રોગને નકુલાંધ કહે છે. જે દષ્ટિ વાયુથી વિકારયુક્ત થઈ અંદર સંકુચિત થાય છે અને તેમાં ઠણકા મારે છે તેને ગંભીર દષ્ટિ કહે છે. આગંતુક લિંગનાશનાં લક્ષણુ:-અભિઘાતજ લિંગનાશ બે પ્રકારના થાય છે. એક નિમિત્તજન્ય અને બીજો અનિમિત્તજન્ય. તે બેમાંથી શિરોભિતાપથી એટલે ઝેરી ઝાડનાં ફૂલ પરથી આવતા વાયુનો મસ્તક સાથે સ્પર્શ થવાથી જે થાય છે, તે નિમિત્તજન્ય જાણવો. તેમાં રક્તાભિષ્યંદનાં

૯૧૦ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

લક્ષણો થાય છે. દેવ, ઋષિ, ગંધર્વ, મહાસર્પ અને સૂર્ય તરફ તાકીને જે માણસ થોડી વાર ટગરમગર જેઠું રહે છે અને જેથી તેની દૃષ્ટિ નષ્ટ થાય છે, તેને અનિમિત્ત લિંગનાશ કહે છે. આ વ્યાધિમાં રોગીની આંખ સ્વચ્છ અને દૃષ્ટિ આસમાની રંગની હોય છે. નેત્રના ઘોળા ભાગ ઉપર પાતળું, વિસ્તીર્ણ, શ્યામ રંગનું રતાશ પડતું માંસ વૃદ્ધિ પામે છે, તેને પ્રસ્તર્યર્મ કહે છે. નેત્રના ઘોળા ભાગ પર ઘોળું અને મૃદુ માંસ ઘણા દિવસે વૃદ્ધિ પામે છે, તેને શુકલાર્મ કહે છે. કમળની પેઠે લાલ અને મૃદુ માંસ વૃદ્ધિ પામે છે, તેને રક્તાર્મ કહે છે. જે માંસ વિસ્તીર્ણ મૃદુ અને કાળજાના રંગ જેવું દેખાય છે, તેને અધિમાંસાર્મ કહે છે. જે માંસ કઠણુ ફેલાતું અને સાવરહિત વૃદ્ધિ પામે છે, તેને સ્નાયવર્મ કહે છે. નેત્રના ઘોળા ભાગ પર શ્યામવર્ણ માંસના જેવું અને છીપના જેવું બિંદુ ઊઠે છે, તેને સુક્તી રોગ કહે છે. નેત્રના ઘોળા ભાગ પર સસલાના લોહી જેવું એક ગિંદુ ઊઠે છે, તેને અભ્યુનરોગ કહે છે. કફ-વાયુના કોપથી નેત્રના ઘોળા ભાગ ઉપર પીઠાના સરખું જે માંસ વૃદ્ધિ પામે છે, તેને પિષ્ટકરોગ કહે છે. તે દેખાવમાં મલિન અર્શના જેવું હોય છે. નેત્રના ઘોળા ભાગ પર રંગોનું મોટું તથા જાડું ગૂંછળા જેવું જે જાળું બંધાય છે, તેને જાલરોગ કહે છે. નેત્રના ઘોળા ભાગ પર રંગોથી વ્યાપ્ત એવી ઘોળી ફેદલીઓ ઊઠે છે, તેને શિરાજ પિટિકા કહે છે. તે ફેદલીઓ કાળા ભાગની સમીપ થાય છે. નેત્રના ઘોળા ભાગ પર કાંસાના જેવી કઠણુ, કિંવા પાણીના બિંદુ જેવી લગાર જાંચી જે ગાંઠ થાય છે, તેને બલાસ કહે છે. નેત્રના સાંધા ઉપર સોજો ચઢી, પછી પાકીને તે ફૂટે છે અને તેમાંથી દુર્ગંધયુક્ત પરુ વહે છે અને તેમાં ઠણકા મારે છે, તેને પુયાલસ રોગ કહે છે. નેત્રના સાંધા પર જે મોટી ગાંઠ ઊઠે છે, તે લગાર પાકે છે અને તેમાં વલૂર ઘણી આવે છે અને તે દુખતી

મુખરોગ, કર્ણરોગ, નાસારોગ, મસ્તકરોગ ને નેત્રરોગ ૯૧૧

નથી, તેને ઉપનાહ કહે છે. વાતાદિ દોષ અશ્રુમાર્ગે સાંધામાં સંચાર કરી, પછી તેને દોષના શુષ્કાયુક્ત જે રસી ઝરે છે, તેને નેત્રનાડી કહે છે. તેના ચાર પ્રકાર છે. નેત્રનાડીમાં નેત્રના સાંધા પર સોજો આવી તે પાકે છે અને તેમાંથી પરુ વહે છે, તેને પૂય-સ્ત્રાવ કહે છે. નેત્રનાડીમાં સફેદ, જાડું અને ચીકણું પરુ વહે છે, તેને શ્લેષ્મસ્ત્રાવ કહે છે. નેત્રનાડીમાં પુષ્કળ બિનું રક્ત વહે છે, તેને રક્તસ્ત્રાવ કહે છે. નેત્રનાડીમાં સાંધામાંથી હળદરના રંગનું પીળું ઉષ્ણ પાણી વહે છે તેને પિત્તસ્ત્રાવ કહે છે. નેત્રના ઘોળા અને કાળા ભાગના સાંધા પર લાલ, નાની અને ગોળ જે ફેણી થાય છે, તે ફેણીમાં બળતરા થઈ પાકે છે, તેને પર્વણી કહે છે અને તે સ્થાન પર પાંચ લક્ષણોવાળી જે મોટી પિટિકા બેઠે છે, તેને અદળ કહે છે. આંખના ડોળા અને પોપચાના સાંધામાં પડેલા ઘણી જાતના કૃમિ વલૂર અને ગાંઠ ઉત્પન્ન કરે છે અને કાળા તથા ઘોળા ભાગને જ્યાં સાંધો આવેલો છે, ત્યાં જઈ ડોળાના અંદરના ભાગને દુષ્ટ કરી, અંદર ફેરે છે; તેને કૃમિગ્રંથિ કહે છે. નેત્રના ડોળા પર બિંચકાઈ આવેલી તથા જેનું મોઢું અંદર આવેલું છે એવી, જે પિટિકા રાતી, મોટી અને ચળયુક્ત હોય છે, તેને ઉત્સંગ પિટિકા કહે છે. ડોળાની કોર પર કુંભિના બીજ જેવી પિટિકા થાય છે અને તે પીળી થતાં ફૂલે છે તથા ફાટ્યા પછી જેમાંથી રસી ઝરે છે, તે કુંભિકા કહેવાય છે. લાલ સરસવ જેવી, ચળવાળી, જડ, ખૂંચનારી તથા લોહી ઝરનારી એવી જે પિટિકા થાય છે, તેને પોથકી કહે છે. આંખના ડોળા પર કઠણ અને મોટી પિટિકા થઈ આવી, તેની આસપાસ ઝીણી ફેણીઓ ફૂટી નીકળે છે, એટલે તે મોટી પિટિકા ફેણીઓથી ગૂંથાય છે, તેને વર્ત્મશર્કરા કહે છે. (વર્ત્મ એટલે પાંપણ) કાકડીનાં બિયાં જેવડી, મંદ વેદનાવાળી, સુંવાળી, ચળકતી, લગાર કઠણ એવી જે

૯૧૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

પિટિકા ડાળા પર થાય છે, તેને અર્શેવત્ત્મ કહે છે. આંખના ડાળાની અંદર લાંબો, ખરખચડો, કઠણુ તથા દુઃખદાયક એવો જે માંસનો અંકુર થાય છે, તેને શુષ્કાર્ષ કહે છે. બળતરા કરનારી તથા ખૂંચનારી લાલ રંગની, પોચી, નાની તથા થોડી પીડાકારક એવી જે પિટિકા આંખના ડાળા પર થાય છે, તેને અંજના કહે છે. જેના નેત્રનો ડાળો ત્વચાના રંગનો અને કઠણુ ફેલાવીએથી ચારે તરફ વ્યાપ્ત થાય છે, તેને બહલવત્ત્મ કહે છે. જે રોગીના આંખના ડાળા સૂણ આવ્યાથી આંખ ખરાબર બંધ થતી નથી અને તે સોજા પર વલૂર આવે છે તથા સોયો ઘોંચ્યા જેવી પીડા થાય છે, તેને વત્ત્મબંધક કહે છે. આંખના નીચેઉપરના બંને ડાળા મૃદુ, થોડા વેદના કરનારા, લગાર રાતા રંગના થઈ આવી પછી અકસ્માત્ લાલચોળ બની જાય છે, તે રોગને કિલ્લિષ્ટવત્ત્મ કહે છે. કિલ્લિષ્ટવત્ત્મજ રોગ જ્યારે ફરીથી પિત્તયુક્ત રક્તથી બળવા માંડે છે, ત્યારે તે દેખાવમાં દહીં, દૂધ કે કાદવના જેવો થાય છે, તેને વત્ત્મકેદર્ભ કહે છે. આંખનો જે ડાળો અંદરથી અને બહારથી કાળો પડી જઈ સૂજે છે તથા ખટકે છે, તેને રચામવત્ત્મ કહે છે. ડાળો થોડી વેદનાકારક, બહારથી સૂણ આવેલો અને કોર પર ચીકાશવાળો હોય છે, તેને પ્રકિલ્લિષ્ટવત્ત્મ કહે છે. જે રોગીનાં નેત્રનાં પોપચાં ઘોયા છતાં અથવા ન ઘોયા છતાં ચીકણી રસીથી એકબીજાં સાથે ચોટી જાય છે, તેને અકિલ્લિષ્ટવત્ત્મ કહે છે. પોપચાંનો સાંધો છૂટો પડવાથી આંખ મીંચાતી કે ઊઘડતી નથી, તેને વાતહતવત્ત્મ કહે છે. આંખના ડાળાની અંદરની બાજુએ ગોળ, મંદ, થોડી પીડાકારક, લગાર રાતા રંગની અને ઉતાવળે વધનારી જે ગાંઠ થાય છે, તેને અર્ધુક કહે છે. પોપચાંમાં રહેલો વાયુ, જે રોગથી પોપચાં ઉઘાડમીંચ થાય છે, તે રોગમાં સંચરી પોપચાંને ઉઘાડમીંચ કરાવે છે, તેમાં વિકાર થવાથી પોપચાંની ઉઘાડમીંચ

મુખરોગ, કર્ણરોગ, નાસારોગ, મસ્તકરોગ ને નેત્રરોગ ૯૧૩

અવ્યવસ્થિત થાય છે, તેને નિર્મલ કહે છે. રક્તના સંબંધથી આંખના ડોળાની અંદરના ભાગ પર રાતા અને પોચા અંકુર થાય છે, તેને શોણિતાર્ષ કહે છે. આ અંકુરને વારંવાર કાપ્યા છતાં પણ તે પાછા વધે છે. નેત્રના ડોળા પર ખોરના જેવડી મોટી, કઠણ, ચળવાળી અને ચીકણી ગાંઠ ઊઠે છે અને તે પાકતી નથી, તેને લગણુ કહે છે. વાતપિત્તાદિ ત્રણે દોષ ક્રુપિત થવાથી આંખના ડોળા સૂજી આવે છે અને તેમાં છિદ્ર પડે છે. જેમાંથી કમળતંતુ પ્રમાણે અંદરથી પાણી ઝર્યા કરે છે તેને વિસવર્ત્મ કહે છે. વાતાદિ દોષ જ્યારે પોપચાનો સંકેત કરે છે, ત્યારે રોગીથી નેત્ર ઉઘાડી જોવાતું નથી, તેને કુચ્ચન કહે છે. વાયુથી નેત્રનાં પોપચાં ઉપરનાં નીચે થઈ જવાથી તે પરના કેશ ડોળાથી વારંવાર ઘસાય છે, તેથી ડોળાનો કાળો અને ઘોળો ભાગ સૂજી આવે છે અને વાળ મૂળમાંથી ખરી પડે છે; આ રોગને પક્ષમસાત કહે છે. એ પ્રમાણે ઉત્સંગપિટિકાથી પક્ષમસાત સુધીના જે રોગનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે અને જેનાં લક્ષણમાં ડોળા ઉપર, ડોળા નીચે, ડોળાના સાંધામાં એવું લખવામાં આવ્યું છે તે તમામ, આંખના ઉપરના અને નીચેના પોપચામાં ગણવું. આંખનો ડોળો એટલે કાચ સમજવો નહિ. તેમ વર્ત્મ શબ્દનો અર્થ પાંપણ થાય છે; માટે તે ઉપર ધ્યાન આપવું. દ્રીથી સંજ્યારૂપ ચિકિત્સાથી નેત્રરોગને કહું છું. સાંધાઓમાં જેનો આશ્રય છે એવા નવ, પાંપણ વિષે થનારા એકવીશ, ઘોળા ભાગમાં અગિયાર, કાળા ભાગમાં થનારા ચાર, આખી આંખમાં સત્તર, દૃષ્ટિથી થનારા બાર અને બહારથી થવાવાળા બે છે. કુલ મળીને છોતેર રોગની ગણતરી માધવમતાનુસાર કરવામાં આવી છે. હવે શારંગધરે આંખના ચોરાણું રોગ ગણ્યા છે. તેમાં પાંપણના એવીશ, ડોળાની સંધિના નવ, ડોળાના ઘોળા ભાગના તેર, ડોળાના કાળા ભાગના પાંચ,

૯૧૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

દષ્ટિના મધ્ય ભાગમાં મોતિયા ણિંદુ થાય છે તેના છ, ડોળામાં તિમિરરોગ થાય છે તેના છ, લિંગનાશના સાત અને દષ્ટિમંડળની અંદર થનારા આઠ, અભિધ્યંદ રોગ ચાર, અધિમન્ય રોગ ચાર અને સર્વાક્ષિ રોગ આઠ પ્રકારના એ પ્રમાણે ચોરાણું પ્રકારના રોગોની ગણના શારંગધરે કરેલી છે.

આ નિબંધમાળામાં જ્યારથી ગલગંડ રોગની શરૂઆત થઈ ત્યારથી તે આંખના રોગની ગણતરી લક્ષણપૂર્વક વાંચતાં જણાય છે કે, એ તમામ રોગોમાં વાયુ, પિત્ત અને કફ અને તેમાં પિત્તના બે ભાગ પાડીએ તો ચોથો રક્તનો, હીન, મિથ્યા અને અતિયોગ થયેલો જોવામાં આવે છે. જે કે તમામ રોગોની ગણના કરતાં તેનો પાર આવતો નથી. તો પણ ત્રિદોષ અને લોહીનો હીન, મિથ્યા અને અતિયોગનો વિચાર કરતાં, જેમ જેમ બુદ્ધિપૂર્વક ઊંડા ઊતરતા જઈએ, તેમ તેમ રોગોના ભેદ વધારે ને વધારે જણાય છે. કારણ કે વાયુના હીન, મિથ્યા અને અતિયોગથી એંશી પ્રકાર ગણેલા છે, તેમ પિત્તના આળીસ પ્રકાર ગણેલા છે અને કફના વીસ પ્રકાર ગણેલા છે. તેમ લોહીવિકારના દસ પ્રકાર ગણેલા છે; એટલે ત્રિદોષસિદ્ધાંતના નિયમ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારનાં પિત્ત, પાંચ પ્રકારના કફ અને પાંચ પ્રકારના વાયુ મળી પંદર પ્રકારથી શરીરની સામ્યાવસ્થા રહે છે. પરંતુ તે જ્યારે મિથ્યા આહાર અને મિથ્યા વિહાર તથા આગંતુક કારણોથી અથવા અનુલોભ પ્રતિલોભની રીતે વિક્રિયાને પામે છે, ત્યારે શરીરના બુદ્ધા બુદ્ધા ભાગમાં અસંજય રોગો ઉત્પન્ન કરે છે. પરંતુ ચિકિત્સાશાસ્ત્રના ઉપદેશ કરનારા આયુર્વેદાચાર્યોએ આવા અસંજય અને લયંકર દેખાતા રોગોની વિધિપૂર્વક ચિકિત્સા કરતાં વૈદ્યોને એવો ઉપદેશ કર્યો છે કે, ધીરજથી, ખંતથી અને બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરીને અપાનવાયુ, સમાનવાયુ, પાનવાયુ, પાચકપિત્ત, રંજકપિત્ત અને સાધકપિત્ત તથા

મુખરોગ, કર્ણરોગ, નાસારોગ, મસ્તકરોગ ને નેત્રરોગ ૯૧૫

કલ્પેદન કફ, અવલંબન કફ અને રસનકફની શુદ્ધિ કરવાથી આખી દુનિયાના મનુષ્યમાત્રના અથવા પ્રાણીમાત્રના લીતરના અથવા સમઘાતુમય કે ચામડી ઉપર થતા તમામ રોગો અથવા ચામડીની ઉપર થઈને વીર્ય સુધી પહોંચતા કે વીર્યમાં ઉત્પન્ન થઈને ચામડી સુધી આવતા તમામ રોગોની શાંતિ થાય છે. ભલે કોઈ પણ જાતનો, કોઈ પણ નામથી ઓળખાતો, શરીરના કોઈ પણ ભાગમાં દેખાતો રોગ હોય, તો પણ ત્રિદોષસિદ્ધાંતના નિયમ પ્રમાણે વાયુ, પિત્ત અને કફના હીન, મિથ્યા અને અતિયોગનું કારણ છે એમ જાણવું. અને તે જાણ્યા પછી હીનયોગવાળાને વધારવાની, અતિયોગવાળાને ઘટાડવાની અને મિથ્યાયોગવાળાને સુધારવાની યુક્તિ રચવામાં આવે, તો તમામ રોગો એટલીજ ચિકિત્સાથી મટી શકે છે. પરંતુ વૈદ્ય બુદ્ધિપૂર્વક જે યોજના કરેલી હોય તે યોજનાને ધીરજથી વહન કરીને તેનો ભાર સહન કરવાની શક્તિ રોગીમાં હોવી જોઈએ. એટલા માટે આંખના ચોરાણું પ્રકાર ગણો કે છોતેર પ્રકાર ગણો, અથવા એનાથી વધારે કિંવા ઓછા પ્રકાર ગણો, પરંતુ આંખના ઔષધને માટે લેખન, રોપણ, આશ્રોતન, રનેહન અને તર્પણ આદિ ક્રિયાઓ કરવાથી તમામ રોગો સારા થાય છે. આ નિર્બંધમાળાના પ્રથમ ભાગના દશમા નિર્બંધમાં આંખના રોગો માટેનાં ઔષધો ઘણા પ્રકારનાં લખવામાં આવ્યાં છે, તો પણ તે સિવાયનાં બીજાં થોડાં ઔષધો જે અમારા અનુભવમાં આવેલાં છે, તે લખીને આ નિર્બંધ સંપૂર્ણ કરીશું.

ધાણાનો પાક:—ધાણા એક શેર લાવીને તેને એકા ખાંડવા કે, છોડાં બુદાં પડી જાય. પછી તેને ઝાટકીને છોડાં કાઢી નાખી, તે ધાણાની જેટલી દાળ નીકળે તેને ખૂબ ઝીણી ખાંડવી. (જેટલી ઝીણી ખાંડાય તેટલો ગુણ વધે છે.) તે ખાંડેલા ભૂકામાં બે તોલા ચાંદીના વરણ ચોળી નાખવા. પછી તે ભૂકાને એક શેર ગુલકંદમાં

૯૧૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

થોળીને રહેવા દેવો. જેની આંખ વારંવાર હુળવા આવતી હોય, જેની આંખમાં વારંવાર ખીલ બંધાતાં હોય, જેની આંખ વારંવાર લાલ થઈ પાણી ગળતું હોય, તે રોગીને આ ધાણાનો પાક દરરોજ રાત્રે સૂતી વખતે એકથી બે તોલા સુધી ચાવીને ખવડાવવો, જેથી મગજ પરતું પિત્ત શાંત થઈ આંખમાં ઊતરતી ગરમીને શાંત કરે છે. ઉપરાંત દરદીની આંખમાં દરરોજ દિવસમાં બે વાર બખ્ખુલાદિ સ્વરસ આંજવો.

વાસાદિ ક્રમાંથઃ—અરડૂસો, સૂંઠ, ગળો, દારુહળદર, રતાંજળી, ચિત્રો, કરિયાતું, લીમછાલ, કડું, પટોળ, હરડાં, બહેડાં, આમળાં, મોથ, જવ, ઈન્દ્રજવ અને કડાછાલ એ સત્તર ઓસડ અર્ધો અર્ધો તોલો લઈ, બશેર પાણીમાં ઉકાળી, ૦૧ શેર પાણી રહે ત્યારે એ ક્વાથ પાવો. એવી રીતે દિવસમાં બે વાર ઉકાળીને પાવો. તે ઉકાળોએનો એજ સાત ટંક પાયા પછી, બીજો બદલવો. એ ઉકાળો એકલો પાવાથી અથવા એની સાથે પથ્યાગૂગળની બખ્ખે ગોળી આપવાથી આંખની છારી, રતાશ, આંખ પાકતી હોય તે, ધૂંધ, આંખ વગેરે રોગોને ઘણોજ ફાયદો કરે છે.

પથ્યાદિ ક્રમાંથઃ—હરડાં, બહેડાં, આમળાં, કરિયાતું હળદર, લીમછાલ અને ગળો આ સાત ઓસડનો ઉકાળો કરી તેને ગાળી લઈ, તેમાં એક રૂપિયાભાર ગોળ મેળવી દિવસમાં બે વાર પાવાથી, આંખનાં દરદ સાથે, માથામાં શૂળ મારતું હોય તે અથવા મોઢાથી માંડીને દાંત, લમણાં, આંખ અને કાનની આસપાસ અથવા માથામાંનું દારુણ શૂળ શાંત થાય છે.

કાળો સુરમોઃ—કાળો સુરમો તોલા ૨૦ લાવીને તેને ખૂબ બારીક વાટવો. પછી તેમાં બહેડાંની મીંજ તોલા ૨, કેડીની બસ્મ તોલો ૧ વગર વીધેલાં ઝીણાં મોતી તોલો ૧ અને મન-

મુખરોગ, કર્ણરોગ, નાસારોગ, મસ્તકરોગ ને નેત્રરોગ ૯૧૭

સીલ તોલો ૧ લઈ, એને બારીક વાટી કાળા સુરમામાં મેળવવાં. પછી મોરથૂથુ તોલો ૧ લઈ, તેનું ૧ શેર પાણી બનાવી, તે પાણી સુરમામાં નાખતા જલું અને ખરલ કરતા જલું. તે વાટતાં વાટતાં સુકાઈ જાય એટલે તે પ્રમાણે પાંચ શેર ગુલાબજળ પચાવવું. ગુલાબજળ પચાવતાં પહેલાં તેમાં બે તોલા બરાસ મેળવવો. ગુલાબજળ પચાવતાં પચાવતાં જ્યારે તે સુકાઈ જઈ ઘણો બારીક સુરમો થાય, ત્યારે શીશીમાં ભરી લેવો. આ સુરમો એકલો આંજવાથી અથવા બળ્બુલાદિ સ્વરમાં સળી બોળી, પછી સુરમામાં સળી બોળી, આંખમાં આંજવાથી આંખનાં ફૂલાં, છારી, ઝાંખ, આંખનાં ખીલ, આંખમાં પડતી ચાંદીઓ, આંખમાં ફૂલતું માંસ વગેરે આંખના ઘણા રોગને સારા કરે છે.

આંખમાં આંજવાનું કાજળ:-ફટકડી તોલા ૪ અને એલચી તોલા ૮ લઈ (છોડાં સાથે) એ બેને વાટીને વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. પછી તેમાં ૧૬ તોલા ગાયનું ઘી મેળવવું. ત્યાર પછી જૂના ચોપડાના કાગળ લખેલા હોય તે અથવા તે ન મળે તો અમદાવાદી હાથના બનાવેલા સ્વદેશી કાગળ લઈને, તે કાગળ પર ઘીમાં મેળવેલો ભૂકો ચોપડવો. તે જેટલા કાગળ પર ચોપડાય તેટલા કાગળના બુદા બુદા વીંટા વાળવા. તેમાંથી એક વીંટાને ચીપિયાથી પકડી એક બાબુથી સળગાવી, તેમાંથી જે ઘી ટપકે તેને તાંબાના વાસણમાં ઝીલવું અને જે વીંટો બળી રહે તેની રાખોડી પણ તેજ ઘીમાં નાખવી. એવી રીતે તમામ કાગળના વીંટા બાળવા. પછી તે ટપકેલું ઘી તથા કાગળની રાખને એકઠાં કરી, ખરલમાં નાખી બરાબર આઠ કલાક મદન કરવું. બે ઘી બળી ગયું હોય અને મેશ લૂખી પડે તો બીજું ગાયનું ઘી ઉમેરવું. પછી તે બારીકમાં બારીક વટાય એટલે હાથેલીમાં મૂકી આંગળી ફરવી તપાસી જોવું. હાથેલીમાં જરા પણ કાંકરી ખૂંચે નહિ એવું

૯૧૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

થાય ત્યારે તે કાજળને દાળડીમાં ભરી લેવું. પછી તેમાંથી સ્ત્રીઓ જેમ આંખમાં કાજળ નાખે છે, તેવી રીતે આંગળી પર લઈ, જેની આંખ ડુબવા આવી હોય, જેની આંખમાં મોટા ખીલ થયા હોય, જેની આંખમાંથી પરુ અને પીયા નીકળતા હોય, જેની આંખ વાખર થયેલી હોય, તેની આંખમાં દિવસમાં એક વાર આંજવાથી ઘણીજ ફતેહમંદીથી આંખના રોગ સારા કરે છે. એમાં ખાસ કરીને ડુબવા આવેલી આંખ ઉપર આ કાજળ અકસીર ઇલાજ છે.

સૌભાગ્યવંતી સ્ત્રીઓની આંખમાં આંજવાનું કાજળ:—દિવેલનો દીવો કરી તે દીવાની મેશ તોલા ૪ પાડવી, મોરથૂથુ તોલો ૦૧ કુલાવીને લેવો, ફટકડી તોલો ૦૧ કુલાવીને લેવી, ઘોડાવજ તોલો ૧ તથા આમળાં તોલો ૧ લઈ એ બેને ખાળીને તેની રાખોડી લેવી. પછી એ સર્વને મેશમાં નાખીને તેમાં ૪ તોલા ચોખ્ખું ઘી મેળવીને એક દિવસ ખલ કરવો. બીજે દિવસે તે ખલમાં ૦૧ શેર પાણી નાખી વાટવા માંડવું, એટલે પાણી મેલું થઈ જશે. તે પાણીને કાઢી નાખી બીજું પાણી નાખવું. એ રીતે જ્યાં સુધી પાણી મેલું નીકળે ત્યાં સુધી પાણી નાખતા જવું અને વાટતા જવું. જ્યારે ચોખ્ખું પાણી નીકળે ત્યારે તેમાં ખરાસ તોલો એક મેળવી ખૂબ ઘૂંટવું. પછી તે મેશની દાખડી ભરી મૂકવી. સૌભાગ્યવંતી સ્ત્રીઓ કે જેઓ દરરોજ આંખમાં કાજળ આંજે છે, તેમની આંખમાં આ કાજળ આંજ્યા કરવાથી આંખનું તેજ વધે છે, આંખ પર ગરમી આવતી નથી અને આંખમાં ઠંડક વળે છે. આ કાજળ બનાવતાં કોઈના મનમાં એવી શંકા આવે કે મોરથૂથુ, ફટકડી વગેરેથી આંખમાં બળતરા થશે, પણ આ કાજળને પાણી નાખીને વાટતાં વાટતાં જે મેલ નીકળી જાય છે તે મેલની સાથે ફટકડી, મોરથૂથુ વગેરે પદાર્થોનો ભાગ પાણી સાથે નીકળી જાય છે અને માત્ર તેનો પ્રાભાવિક ગુણ કાજળમાં રહી જાય છે, તેથી આંખને

મુખરોગ, કર્ણરોગ, નાસારોગ, મસ્તકરોગ ને નેત્રરોગ ૯૧૯

ઘણીજ ઠંડક વળે છે અને આંખનો મેલ કપાઈ, આંખ હંમેશાં તેજસ્વી તથા નિર્મળ રહે છે.

ઉપર પ્રમાણે આંખના વ્યાધિઓ મટાડવાના ઉપાયો આ નિર્બંધમાળાના પ્રથમ ભાગના દશમા નિર્બંધમાં અને ઉપર લખ્યા છે. આથી આંખના મોતિયા, પાંપણમાં ઊગતા વાળ (પ્રવાળા) અને આંખમાં થતો ડેયો એ ત્રણ સિવાયના તમામ આંખના રોગો સારા થાય છે. જેને એ વિદ્યામાં વધારે શોધખોળ કરવી હોય, તેણે શારંગધરસિંહતાના ત્રીજા ખંડમાં નેત્રકર્મનો પ્રકાર તથા રસરત્ન સમુચ્ચયના ૨૩ મા અધ્યાયમાં નેત્રરોગના લખેલા ઉપાયો અજમાવી જોવાની અને અનુભવ મેળવવાની અસે ખાસ ભલામણ કરીએ છીએ. નેત્રરોગને માટે આપણા વૈદ્યરાજે ઘણા પાઠજ જણાયા છે; એટલા માટે આ નિર્બંધમાં નેત્રરોગનું વર્ણન સંપૂર્ણ રીતે કરી, તેના ઉપાયો જે જે અમારા અનુભવમાં હતા તે લખી, ખાકીનો અનુભવ કરવાનો પ્રયાસ અમારા વિદ્વાન અને ઉદ્યોગી વૈદ્યરાજેને સોંપી, આ નિર્બંધ સમાપ્ત કરીએ છીએ.

મુખ, કર્ણ, નાસા, મસ્તક અને નેત્રરોગના ઉપાયો

૧-યતિશ્રી રવિહંસજી દીપહંસજી-સુરત

૧. આગરુ પૂતિગંધાઃ--જયફળ, જ્વંત્રી, કમરાની માંજર, પાતરાં, કેશર અને ગોળ સમભાગે લઈ ખારીક વાટી ચણા જેવડી ગોળી કરી, દિવસમાં ત્રણ વાર અકેક ગોળી મોંમાં રખાવી રસ ગળાવવો, જેથી મોઢાની દુર્ગંધ મટે છે.

૨. મોઢાની દવાઃ--આમળાં શેર ૦૧ લાવી પાણી શેર ૫ માં ખૂબ ઉકાળવાં. તે ઠંડું પડે એટલે તેમાં હાથ ઘાલી ખૂબ ચોળવાં અને ગાળીને કાચના શીશામાં ભરી રાખી, તેના ફેંગળા

૯૨૦ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

ખખે ત્રણ ત્રણ કલાકે કરાવવા. ગમે તે કારણથી મોં આબું હશે તો પણ તે મટી જશે.

૩. ખેરસાલ તોલો ૧, ખરાસ તોલો ૧, એલચી તોલો ૧, ઘોળી તપખીર તોલો ૧, કલાઈ સફેતો તોલો ૧, જીરું તોલો ૧, હીરાદખખણ તોલો ૧, જેઠીમધ તોલો ૧, ગુલાખનાં ફૂલ તોલો ૧, ચિનીકખાલા તોલો ૧ અને જેઠીમધનો શીરો તોલો ૧ લઈ ઉપલી તમામ ચીજો જુદી જુદી ખારીક ખાંડી, કપડછાણ કરીને જીરી અથવા કોઠીનાં પાતરાંના રસમાં ખલ કરવો. ખલ કરતાં કરતાં સુકાઈ જાય, ત્યારે તે જૂકાને કાચના સારા ખૂચવાળા શીશામાં ભરી લેવો. ઉપલી દવા મોંમાં તમામ ઠેકાણે ઘસી મોં નીગળતું મૂકે તો મોં આવેલું સારું થાય છે. દિવસમાં બેચાર વખત એ મુજબ કરાવવું અને મોંમાંથી તમામ બોખાર બરાબર નીતરીને મોં સાફ થઈ જાય, ત્યાં સુધી ધીરજ રાખીને દરદી મોં નીગળતું રાખે તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું.

૪. દાઢમાં કે દાંતમાં કળંતર થતું હોય, તો લીલાં અથવા લાલ મરચાંના બિયાં કાઢી નાખી તે મરચાંને જરાક પાણીમાં ખૂબ ખલ કર્યા પછી તેમાં જોઈતું પાણી ઉમેરી તેનો રસ ખનાવવો. પછી જે બાબુની દાઢ દુખતી હોય તે બાબુના કાનમાં તેના ચાર પાંચ ટીપાં પાડવાં; એટલે દાંત દુખતા મટી જશે. પણ જો કાનમાં બળતરા થાય, તો તેમાં લાલ ખાંડ લઈ તે કાનમાં જરાક લલરાવવી, એટલે દાઢ તરત નરમ પડશે.

૫. લોંચરી ગણીનાં બીજની બીડી ખનાવી પાવાથી દાંત હાલતા હોય અથવા અવાળું ફૂલ્યું હોય તો તે પણ ઊતરી જાય છે અને સોજો પણ નરમ પડે છે.

૨-ઈશ્વરલાલ રતનલાલ ત્રિવેદી-સુરત

૧. રતનજેતના દૂધમાં ચોખ્ખો કાથો પલાળી પછી તેને

મુખરોગ, કર્ણરોગ, નાસારોગ, મસ્તકરોગ ને નેત્રરોગ ૯૨૧

ખારીક વાટી દાંતે ઘસવાથી હાલતા દાંત અને ઘણી વેદના થતી હોય તો તે મટે છે.

૨. કોગળા:-કાળી દ્રાક્ષ, દારુહળદર, ધમાસો, ત્રિકુળા અને જૂઠનાં પાતરાં સમભાગે લઈ, ઉકાળીને તેના કોગળા કરવાથી મોઢાની ગરમી, ચાંદી અને કૂલેલાં અવાળુ વગેરે મટે છે,

૩. દંતમંજન:-કુલાવેલું મોરચૂથુ ભાગ ૧૦, કુલાવેલો ટંકણુખાર ભાગ ૨૦, કુલાવેલી ફટકડી ભાગ ૩૦, સુથારી ચાક ભાગ ૪૦, તજ ભાગ ૨ અને લવિંગ ભાગ ૨ લઈ, એ સર્વ વસ્તુ ઘણીજ ખારીક કરી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ બનાવવું. સવારે દાંતણુ કરતી વખતે તેનું મંજન કરીને ઘણી વાર સુધી મોં નીગળતું રાખી મોઢામાંનું પાણી બરાબર ઝરી જવા દેવું. એટલે દાંત સ્વચ્છ થઈ તેના પરનો મેલ ઊખડી જાય છે, દાંતનાં પેઢાંમાંથી લોહી નીકળતું બંધ થાય છે ને ચઢેલાં અવાળુ પણ મટી જાય છે. આ મંજન ઘસતાં પેટમાં જશે તો ઊલટી થશે, માટે પેટમાં જવા દેવું નહિ.

૪. લોધર, રસવંતી અને મોથ સમભાગે લઈ ખારીક વાટી દાંત પર ઘસવાથી દાંતનાં પેઢાં મજબૂત થાય છે અને દાંતમાંથી લોહી નીકળતું હોય તો બંધ થાય છે.

૫. કોગળા:-ટંકણુખાર વાલ ૪, દસ તોલા પાણીમાં મેળવી તેના કોગળા કરાવવા, જેથી મોઢામાંની ચાંદી તથા જીભ ઉપરની ચાંદી મટી જાય છે.

૬. દંતમંજન:-દિવેલીનો ખોળ શેર ૦૧૧, બદામનાં છોડાં શેર ૦૧૧, જીરું શેર બે આનીભાર, માયાં નંગ ૬ અને મીઠું શેર ૦૧ લઈ, ખોળને ઝીણા ખાંડી ચાળણીથી ચાળવો. બદામનાં છોડાંને ઠીકરામાં નાખી બાળતાં અંગારા જેવાં થાય એટલે વાટી નાખવાં. જીરું તથા માયાંને પણ ખારીક વાટવાં અને એ સર્વેને મેળવી

૬૨૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

ફરીથી વાટી એકરસ કરવું. મીઠાને શેષીને બારીક વાટીને એક બીજી મજબૂત ખૂચવાળી બાટલીમાં ભરી લેવું. પછી સવારે દાતણ કરતી વખતે મંજનનો ભૂકો લઈને તેમાં બીજી શીશીમાંનું મીઠું જરા મેળવીને એ મંજન મોઢામાં દાંત ઉપર બધે ચોપડીને, મોંને ગળતું મૂકવું; ઉતાવળ કરીને ઊડી જવું નહિ, તેમ કોગળા કરી દેવા નહિ; પણ ધીરજથી જ્યાં સુધી મોઢું ગળે ત્યાં સુધી ગળવા દેવું; જેથી દાંત તથા અવાળુના સર્વ રોગ મટી જાય છે.

૩-વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી પંડ્યા-વાગડ

૧. માથાની ઉંદરી માટે:-સર્પની કાંચળી ધુપેલમાં નાખી ગરમ કરવાથી તેમાં મળી જશે. તે તેલ ઉંદરી ઉપર લગાડવાથી મટી જાય છે.

૨. દરરોજ ગરમ પાણીથી માથું ઘોઈ સાફ કરી લેંસનાં શિંગડાંને બાળી રાખ કરી, તેલમાં મલમ કરી લગાડવાથી માથાની ઉંદરી મટે છે.

૩. ચંબેલીનાં પાન, કાચકાનાં મૂળ, કરેણનાં મૂળ અને ચિત્રા એ બધાં એસડને તેલમાં પકાવી લગાડવાથી માથાની ઉંદરી મટે છે.

૪. સુખપાક માટે:-મોઢું આવી જાય ત્યારે ચણેલીનાં પાન, સોનાગેરુ, ફેાતરાંવાળી એલચી અને કુલાવેલ મોરચૂથુ સમ-ભાગે લઈ, વઝગાળ કરી ચપટી ભરી મોંમાં ભભરાવી મોં બંધ કરી પુષ્કળ લાળ ભેગી થવા દઈ કાઢી નાખી, બીજી વાર એ પ્રમાણે કરવું તથા ત્રીજી વખત લગાવી મોઢું અણગળ (ગાબ્યા વિનાનું) પાણીથી સાફ કરવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવાથી સારું થાય છે. આ દવા પેટમાં જશે તો તુરતજ ઊલટી થશે, માટે પૂરતી સંભાળ રાખવી.

મુખરોગ, કર્ણરોગ, નાસારોગ, મસ્તકરોગ ને નેત્રરોગ દરેક

૫. કુલાવેલ ટંકણ મધ સાથે મેળવી મોંમાં ચાંદી પડી હોય ત્યાં ચોપડવાથી રુઝાઈ જાય છે.

૬. દંતમંજન:-પતંગનું લાકડું, લોધર, મજીઠ, હીરાકસી, કુલાવેલ ફટકડી અને માયુંદળ એ એકેક તોલો તથા કપૂર તોલો ૦૧ મેળવી ચૂર્ણ કરી દાંતે ઘસવાથી દાંત હાલતા હોય તે મજબૂત થાય છે.

૭. દંતમંજન ઘીભું:-કુલાવેલ ફટકડી તોલા ૨, ચાક તોલા ૮, કુલાવેલ મોરચુ તોલો ૦૧, સમુદ્રફીણ તોલા ૪, સોનાગેરુ તોલા ૩ અને કપૂર તોલો ૦૧ લઈ બધાં એકત્ર કરી દાંતે ઘસવાથી દાંતના પારામાંથી નીકળતું લોહી બંધ થાય છે.

૮. દંતમંજન ત્રીભું:-કુલાવેલ ફટકડી, હીરાબોળ અને બદામનાં છોડાંના કોલસા એ દરેક ૨૧૧ તોલા, સમુદ્રફીણ તોલા ૫ સાથે મેળવી દાંતે ઘસવાથી દાંત સફેદ થાય છે.

૯. બજૂરના ઠળિયા, લોંચરીંગણનાં બીજ, રાયણનાં બીજ, મૂળાનાં બીજ, કેરડાની કૂંપળો, સાજીખાર અને ઘી લઈ બધાં મિશ્ર કરી દેવતા ઉપર મૂકી તેની ધૂણી લેવાથી દાંત તથા દાઢ દુળતી મટે છે.

૧૦. આકડાનું મૂળ દાંતે ઘસવાથી કળતર મટે છે.

૧૧. પીપળાની વડવાઈનું તાળું દાંતણુ કરવાથી દાંત મજબૂત થાય છે.

૧૨. દાઢ પોલી હોય તે માટે:-તમાકુ, અફીણ અને લીમડાની કૂંપળો સરખે વજન લઈ વાટી નાની ગોળીઓ બનાવી, દાંત અગર દાઢની પોલમાં મૂકવાથી આરામ થાય છે; તેમજ સરગવાનો શુંદર દાઢમાં રાખવો અથવા ચમારદુધેલીનાં પાન દાઢમાં રાખવાથી કળતર અને પીડા મટે છે.

૯૨૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

૪-માસ્તર નરભિરામ હરજીવન-નવાગામ

૧. દંતકૃમિ માટે:-લોઢીને ખૂબ ગરમ કરી તેના ઉપર ઇંદ્રવરણીનાં પાકાં ફૂલ મૂકી તેની મોંમાં ધૂણી લેવાથી દંતમાંના કીડા ખરી પડે છે.

૨. લોંચરીંગણીનાં બી દેવતા ઉપર મૂકી ધૂણી લેવાથી દંત-કૃમિનો નાશ થાય છે.

૫-વૈદ્ય કેશવરામ હરિશંકર ભટ્ટ-કાપોદ્રા

મુખપાક માટે:-ખોરડીનાં મૂળ તથા ખાવળની છાલનો ક્વાથ કરી જરા ફટકડી નાખી કોગળા કરવાથી મુખપાક મટે છે.

૬-વૈદ્ય નારશંકર હરગોવિન્દ અધ્વર્યુ-ખારડોલી

બીલીનાં પાતરાંનો ક્વાથ કરી તેના કોગળા કરવાથી મોં આવી ગયું હોય તે મટે છે. સંઘ્રહણીના દરદીનું મોઢું જ્યારે આવી જાય ત્યારે આ કોગળા કરાવવાથી સારું થાય છે.

૭-વૈદ્ય ધીરજીલાલ માણેકલાલ-વડોદરા

દંતરક્ષક ચૂર્ણ:-મોરથૂથુ કુલાવેલ તોલો ૦૫, ટંકણ તોલા ૨, ફટકડી તોલા ૩, ચાક તોલા ૮, કાથો તોલા ૨, માયાં તોલા ૨, કપૂર તોલો ૧ અને સિંધવ તોલો ૧ લઈ સર્વનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી દાંતે ઘસવું. આ ચૂર્ણ સન્નિપાતમાં કફ સુકાઈ ગયો હોય તેને બહાર ખેંચી કાઢવા માટે દાંતના પેઢા ઉપર તથા જીભે ઘસવું, જેથી આખો દિવસ કફ નીકળ્યા કરે છે.

૮-વૈદ્ય વલ્લભદાસ નરોત્તમદાસ-ભરુચ

નવસાર, કળીચૂનો તથા કંકુ એ ત્રણેને પાણીમાં હાથ ઉપર ઘસી નાકમાં સૂંઘે તો દાઢ દુઃખતી મટે છે.

મુખરોગ, કંઠરોગ, નાસારોગ, મરતકરોગ ને નેત્રરોગ દરમ

૯-વૈદ્ય નૂરમહમદ હમીર-રાજકોટ

મોઢાનાં છાલાં માટે:-આવળનાં પાન તથા પરડા, ફટકડી, આરારોટ, મેંદીનાં પાન અને ચણાહીનાં પાન એ સર્વાંતું સમભાગે ચૂર્ણ કરી મોંમાં રાખવાથી મોઢાનાં છાલાં, ગરમી વગેરે મટે છે.

૧૦-પ્રહાર્યારી આત્મારામ ત્રિવેદી

મોઢાનું આગરુ:-ઉપલેટ, દારુહળદર, લોધર, મોથ, મજીઠ, કાળીપહાડ, કડુ, માલકાંકણી, કાંટાસરિયાનાં મૂળ અને હળદર સર્વ સમભાગે લઈ, વાટી ચૂર્ણ કરી દાંતે ઘસવાથી આગરુ પીડવાળું અથવા લોહીવાળું મટે છે.

૧૧-અક્ષર પુરુષોત્તમ ઔપધ્યાલય-સારસા

મુખપાક માટે:-આવળનાં (પીળાં) ફૂલ છાંયડે સૂકવી વસ્રગાળ કરી, મધમાં ચણા જેવડી ગોળી વાળી મોંમાં રાખી થૂંકતા જવું. આથી મોઢામાં ગમે તે જાતના ફેલાવા થયા હોય, એક પાઈ જેવડી ચાંદી પડી હોય, જોરાક ખાઈ શકાતો ન હોય અથવા ગમે તેવો દુષ્ટ મુખપાક થયો હોય, તેને પણ આ ગોળીથી મટી જાય છે. આ ગોળી મોંમાં રાખી રસ બહાર થઈ જતા જવું અથવા પેટમાં જવા દેવાથી પણ કાંઈ નુકસાન નથી. ઉપરોક્ત ઉપચારથી બેત્રણ દિવસમાં દુષ્ટ રોગનો સદંતર નાશ થાય છે.

૧૨-વૈદ્ય પ્રભાશંકર વૃંદાવનદાસ-ધંધુકા

દાંતમંજન:-જીરું તોલો ૧, મીઠું તોલો ૦૧ અને મુલ તાની માટી તોલો ૦૧ વાટી ચૂર્ણ કરી દાંતણ સાથે ઘસવાથી દાંત ઉપરનો પીળો થર નીકળી જઈ સાફ થાય છે તથા મોં સ્વાદિષ્ટ થાય છે.

૯૨૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

૧૩-ડોક્ટર ડાકોરલાલ સૂરજરામ-સુરત

૧. દાઢ ચઢી હોય તો:-હીરાબોળ લાવી તેનું ગંજન કરવાથી દાઢ ચઢી હોય અથવા અવાળુ ફૂલ્યું હોય, તો તરતજ દરદ નરમ પડી જાય છે.

૨. દાંત થોડા દિવસે હાલશે એવી બીક લાગે તો વડની વડવાઈનું દાંતણુ કરવાથી હાલતા દાંત મજબૂત થશે; બીજા હાલશે નહિ.

૩. રતનજોતના આંડની ડાંબળીનું દાંતણુ કરવાથી દાંત હાલતા હોય તો મજબૂત થાય છે.

૧૪-વૈદ્ય બાળાશંકર પ્રભાશંકર-નાંદોદ

મોરથૂથુ કુલાવેલું તોલા ૫, ફટકડી કુલાવેલી તોલા ૧૦, સોનાગેરુ તોલા ૧૦, એલચી તોલા ૨ વાટી વસ્ત્રગાળ કરી, વાલ ૦૧ મોંમાં રાખી લાળ નીકળી જવા દઈ બંધ થાય ત્યારે પાણીના કેાગળા કરી સાફ કરવું. નાના બાળકને હીમણ હરડેના પાણીમાં એક વાલનો ચોથો ભાગ આપવાથી મટે છે. આ દવા મોંમાં ચોપડ્યા પછી લાળ બરાબર નીકળી જાય પછી મોં સાફ કરી ઘી ચોપડવું, જેથી ગમે તેવો મુખપાક હોય તો તેને પણ મટાડે છે.

૧૫-કુમારશ્રી દેવીસિંહજી ભૂપતસિંહજી-કંટોસણ

દાઢ દુખતી હોય તે માટે:-સરસિયું શેર ૧ લઈ તેમાં લાલ મરચાં શેર ૦૧ નાખી અગ્નિ પર મૂકી ખૂબ કકડી મરચાં બળી જાય, ત્યારે નીચે ઉતારી ગાળી રાખી મૂકવું. ઉપયોગ:-જો જમણી બાજુની દાઢ દુખતી હોય તો ડાબી બાજુના કાનમાં તેલ નાખવું અને ડાબી દાઢ દુખતી હોય તો જમણા કાનમાં તેલ પાડવું. આ તેલ પાંચ મિનિટ કાનમાં રહેવા દેવું, જેથી તીવ્ર પીડા કરતી દાઢ એકદમ નરમ પડે છે.

મુખરોગ, કણ્ઠરોગ, નાસારોગ, મસ્તકરોગ ને નેત્રરોગ ૯૨૭

૧૬-વૈદ્ય જમનાદાસ મદનજી વૈષ્ણવ-વેરાવળ

દાંતમંજન:-ચાક ૨, કપૂર ૦૧, તજ ૦૧, અજમો ૧, માયું-
ફળ ૧ અને મોરચથુ કુલાવેલું તોલા ૦) = ભાર વાટી ચૂર્ણ કરી
દાંતે ઘસવાથી દાંતના રોગ મટે છે.

૧૭-વૈદ્ય રવિકાંત અને શાન્તિકાંત-ખાલંભા

સૌભાગ્યપ્રવાહી:-(અમારી બનાવટ) કુલાવેલી ફટકડી
તોલો ૧૧, જેઠીમધનું ચૂર્ણ તોલો ૧૧, ટંકણુઆર કુલાવેલો તોલા
૨૧, વીસ તોલા સાકરનું સરખત (ચાસણી) બનાવી ઠંડા બાદ
ઉપરની વસ્તુઓ મેળવી શીશીમાં ભરી રાખવું. તે ૩ વડે અથવા
પીંછી વડે મોઢામાં તથા ગળામાં ફેરવવાથી મુખક્ષત, ઘારાં, ફેદા,
રતવા, ચોળિયા વગેરે મટે છે. અમે આ દવાનો ઘણા વખતથી
ઉપયોગ કરીએ છીએ.

૧૮-વૈદ્ય ધીરાબાવા ગુમાનબાવા-સણિયાતળાવ

દાઢનો દુખાવો:-આકડાની કૂંપળનાં ઝીણાં પાન લાવી
સહેજ પાણી મૂકીને રસ કાઢી તે રસ કાનમાં મૂકવાથી દાઢ નરમ
પડે છે. આ રસ ડાળી દાઢ દુખતી હોય તો જમણી બાજુના
કાનમાં મૂકવો અને જમણી દાઢ દુખતી હોય તો ડાબા કાનમાં
મૂકવાથી દરદીને આરામ થાય છે, એ અનુભવસિદ્ધ છે.

૧૯-વૈદ્ય આણુંદજી અને પીતાંબર સવજી-ઉના

દાંતનાં પેઢાં ચઢવાં:-તાવડીની મેશ દિવસમાં બે વખત
પોચે હાથે ઘસી ફટકડીના પાણીના ઢોગળા કરવાથી દાંતનાં પેઢાં
ચઢેલાં હોય તે મટે છે.

૨૦-સાધુ ગંગાદાસજી સેવાદાસજી-સુરત

દાંતમંજન:-ચાક તોલા ૬, દાડમનાં ફૂલ તોલા ૬, આમળાં

૯૨૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

તોલા ૬, હીમજ તોલા ૬, હીરાકસી તોલા ૪, હરડાં તોલા ૪, ખડેડાં તોલા ૪, મોચરસ તોલા ૩ અને હીરાદખખણુ તોલા ૩, વાટી વસ્ત્રગાળ કરી દાંતે ઘસવાથી સર્વ પ્રકારના મુખરોગ મટે છે અને દાંત મજબૂત થાય છે.

૨૧-એક વૈદ્યરાજ જેમનું નામકામ મળ્યું નથી

રોહીશનાં ફૂલ (રોહીશ નામનું સુગંધી ઘાસ થાય છે.) એક હાંડલીમાં ભરી તેની ઉપર સિંધવનું ચૂર્ણ પાથરવું, તેના ઉપર ખીન્ન ફૂલ પાથરવાં તથા પાછું સિંધવનું ચૂર્ણ પાથરવું. ત્યાર બાદ મુદ્રા કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવો. સ્વાંગ શીત થયે કાઠી વાટી દાંતે ઘસવાથી દાંત સાફ તથા મજબૂત બને છે; તેમજ દાંતના તમામ વ્યાધિઓનો નાશ કરે છે.

૨૨-વૈદ્ય શ્યામચંદ ગોવર્ધનરામ-ખાખરેચી

કાંટાળાં માયાં તોલા ૨, હીરાદખખણુ તોલા ૨, બરાસ તોલા ૨, ચિનીકબાલા તોલા ૨, કાથો તોલા ૪ અને ચાક તોલા ૮ વાટી વસ્ત્રગાળ કરી શીશીમાં ભરી મજબૂત ખૂચ મારવો. આ મંજન દાંતે દાતણ સાથે ઘસવાની દાંત મજબૂત તથા સુગંધીદાર બને છે.

૨૩-વૈદ્ય ગોવર્ધનરાવ-પાટણ

મોરથૂથુ તોલો ૧ લઘ પાકા લીંબુની ચીરીઓમાં ભરી ગરમ કરી દુખતી દાઢ ઉપર દાખવાથી આરામ થાય છે.

૨૪-વૈદ્ય ભૂરાભાઈ ઓધવજી ત્રિવેદી-ભાદરોડ

ટંકણખાર અને કાથો વાટી મધમાં મેળવી ગળામાં તથા મોંમાં પીંછીથી અથવા આંગળીથી ચોપડવાથી તુરત દાઢ શાન્ત થાય છે.

૨૫-વૈદ્ય કચરાલાલ જેઠાલાલ ગાંધી-પાટણ

દાઢનું કળતર તથા દુખાવો:-દાંતમાં સડો લાગે તો

મુખરોગ, કર્ણરોગ, નાસારોગ, મસ્તકરોગ ને નેત્રરોગ દરદ

ગરમ પાણીમાં મીઠું નાખી વારંવાર ડોગળા કરવા. પોલાણ થઇ ગઇ હોય તથા દુખાવો હોય ત્યાં અક્કલગરો તોલો ૧ અને શુદ્ધ ટંકણ તોલો ૦૧ મેળવી ધીમે ધીમે ઘસવું અગર દુખાવું અને લાળ નીકળવા દેવી. આથી કળતર તથા દુખાવો જલદીથી મટી જશે અને નસ્તર મુકાવવાની જરૂર નહિ રહે. પાન ખાવાં નહિ તેમજ અથાણાં વગેરે ગરમ ખોરાક ખાવો નહિ.

તમાકુ ઊંચી સારી ભરૂચી તોલો ૧, અક્કલગરો તોલો ૦૧, ઘોડાવજ તોલો ૦૧, સૂંઠ તોલો ૦૧, મરી તોલો ૦૧, પીપર તોલો ૦૧, સિંધવ તોલો ૦૧ અને શેકેલું જીરું તોલો ૦૧ ખારીક વાટી દાંતે ઘસવાથી દાંતનો દુખાવો તુરત મટે છે.

—વૈદ્યશાસ્ત્રી એસ. એલ. ધર્મન-સુરત

મુખપાક માટે:—શંખજીરું, સોનાગેરુ, વરિયાળી, હીમજીરું, હરડે, ફટકડી, ચિનીકળાલા, ગુલાબનાં ફૂલ અને એલચી એ સર્વ સમભાગે લઇ વાટી મોઢામાં ઘસવાથી સર્વ પ્રકારનું આવેલું મોઢું મટે છે; તેમજ કોઇએ મોઢું આખ્યું હોય તો તે પણ મટે છે.

—વૈદ્ય પ્રાણશંકર-સમતી

૧. દાંતમંજન:—દાડમની છાલનું વસ્ત્રગાળ ચૂણું કરી, તે ચૂણું અરુણોદય વેળાએ દાંત ઉપર ઘસવાથી હાલતા દાંત વજસમાન મજબૂત થાય છે.

૨. દાંત હાલતા હોય અને દુખાવો થતો હોય તો તે દાંતમાં અક્કલગરો મૂકવાથી એકદમ આરામ થઇ જાય છે.

૩. લવિંગના અર્કમાં પૂમડું બોળીને દુખતા દાંત ઉપર મૂકવાથી આરામ થાય છે.

—એક વૈદરાજ જેમનું નામદામ મળ્યું નથી

૧. દાંતનાં અવાળુ:—જે દાંતનાં અવાળુ ફૂલ્યાં હોય તો આ. ૩૦

૯૩૦ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

કરમદીના ઝાડનું સૂકું અથવા લીલું મૂળ ચંદનની માફક ઘસી મંજન કરી મોં નીતરતું મૂકવાથી મટે છે.

૨. લોધરને ખારીક પીસી જો કાનમાં ફૂંકે તો ફૂગ થ તથા પરુ નીકળતું બંધ થાય છે.

૩. આદાનો રસ, મધ, તલનું તેલ ૧ તોલો તથા મીઠું તોલો ૦૧ એ બધું એકઠું કરી, ઊંનું કરીને, ઠંડું પડયેથી કાનમાં મૂકે તો કાનના ચસકા મટે છે.

૪. બહેરાપણું:—બદામનું તેલ તોલા ૫, નગોડનાં પાતરાંનો રસ તોલા ૨૦, વરણાનાં પાતરાંનો રસ તોલા ૨૦, અઘેડાનાં બીજનો ભૂકો તોલા ૨૦, બકરીનું મૂત્ર તોલા ૨૦ અને બીલીના ગર્ભને પાણીમાં વાટી કરેલો રસ તોલા ૨૦ લઈ આ સર્વને એકઠું કરી ધીમે તાપે ઉકાળી, સર્વ રસ બળી જાય ને ફક્ત તેલજ બાકી રહે ત્યારે તેને ઠંડું કરી કપડાથી ગાળી શીશીમાં ભરી, પછી એક માસ સુધી કાનમાં નાખવાથી બહેરાપણું જરૂર મટે છે.

—વૈદ્ય ધંધિરલાલ રતનલાલ ત્રિવેદી-સુરત

૧. કાનના રોગના ઉપાય:—ધંતૂરાનાં પાતરાંનો રસ કાઢીને ચારપાંચ ટીપાં કાનમાં નાખવાં અને ઉપરથી ફેરું કંકુ ભભરાવવું એટલે કાનમાંનું પરુ વહેતું બંધ થશે ને ચસકા મટશે.

૨. તલનું તેલ શેર ૦૧, વછનાગ રૂ. ૨૦ ભારને અશ્મીણ તોલો ૦૧૧ લઈ વછનાગ તથા અશ્મીણને તેલમાં નાખી ચૂલે ચડાવી, વછનાગ બળી જતાં સુધી ઉકાળી, તે તેલને ઠંડું પાડી કપડાથી ગાળી કાચની શીશીમાં ભરી લેવું. કાનમાં ચસકા મારતા હોય, નળીમાં સોજો હોય, કાનમાં ઘાક પડી ફડફડ અવાજ થતો હોય, તો આ તેલનાં ચારેક ટીપાં કાનમાં નાખવાં. જો કાન પાકી પરુ નીકળતું હોય તો કાનને પિચકારીથી ઘોઈ, પછી આ તેલનાં ટીપાં નાખવાં.

મુખરોગ, કર્ણરોગ, નાસારોગ, મસ્તકરોગ ને નેત્રરોગ ૯૩૧

૩. તૈલનું તેલ શેર ૦૧, ડમરાનાં પાતરાંનો રસ શેર ૦૧ એ બેને એકઠાં કરી ચૂલે ચડાવવાં. રસ બળી જાય અને તેલ માત્ર બાકી રહે એટલે ઉતારવું. આ તેલ બનાવવા વાસણ મોઢું લેવું, કારણ કે પુષ્કળ ઊભરો ચઢે છે અને ઊકળતાં રસનો લોચો અથવા ગોળો બની જાય તો પણ ગભરાવું નહિ, કારણ કે રસ બળી ગયા પછી બધું એકરસ થઈ જાય છે. એ તેલથી પણ કાનનાં તમામ દર્દો મટે છે.

—યતિશ્રી રવિહંસજી દીપહંસજી—સુરત

ભીમસેનાદિ તેલ:—તલનું તેલ શેર ૦૧, લસણ તોલો ૧, અને અજમો તોલો ૧ લેવાં. પ્રથમ તેલ લઈ ચૂલે ચડાવી કકડી રહે એટલે તેમાં લસણ તથા અજમો નાખી, તે બળીને કોલસા જેવું કાળું પડી જાય ત્યારે નીચે ઉતારી ઠંડું પાડી ગાળી, સવારસાંજ બપોળે ટીપાં કાનમાં પાડી ૩ દબાવવું તથા બહાર સાબરશિંશુ, ઘોડાવજ, સૂંઠ, હિંગ અને સેકટાનું મૂળ પાણીમાં ઘસી કાનની આબુઆબુ ચોપડવું. આ લેપ બદબદાવી ચોપડવો, જેથી કાનના તમામ રોગોને મટાડે છે.

—વૈદ્ય મનમુખલાલ લલ્લુભાઈ—સુરત

કાનમાં દુખાવો બહુ થતો હોય તો અફીણના અકંતું ટીપું પાડવું તથા કાનની નળીની આસપાસ ચોપડવું. કાનમાં ઠણિયો વગેરે કાંઈ ભરાઈ ગયું હોય તો તલનું તેલ મૂકી બીજે દિવસે ગરમ પાણીની પિચકારીથી કાન ધોવો, જેથી અંદર ભરાયેલી વસ્તુ સહેલાઈથી બહાર નીકળી જશે.

—વૈદ્ય જમનાદાસ મદનજી વૈષ્ણવ—વેરાવળ

ભોંયરીગણીનાં બી કડછીમાં મૂકવાં. પછી તે કડછીને દેવતા પર મૂકી ઉપર ભૂંગળી મૂકી ધુમાડો કાનમાં બરાબર જઈ શકે

૬૩૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

તેમ રાખવો. કાનમાં જંતુ કરડતાં હોય અને કોઈ પણ ઇલાજ કરવા છતાં ફાયદો ન થતો હોય તો આ ઇલાજ કરવાથી કાનમાંથી ઘણાં જંતુ બહાર નીકળી પડશે. આ ઉપાય એક વૃદ્ધ ડોશી કરતાં હતાં અને ઘણા દરદીઓ ઉપર અજમાવેલો છે. દરેકને ફાયદો થયો છે.

—વૈષ નારુશંકર હરગોવિંદ-ખારડોલી

આકડાનાં લીલાં ત્રણ લાંબાં લાકડાં લાવી, તેમાંના એક લાકડાને છેડે તેલના તેલનું નીતરતું ચોખ્ખું સારું કપડું વીંટાળી બીજે છેડે દોરી બાંધી ઊંધું લટકાવી નીચે ચીનાઈ વાસણ મૂકી કપડું સળગાવવું, જેથી તેલ ટપકી વાસણમાં પડશે. જ્યારે તેલ ટપકી રહે ત્યારે લાકડું છોડી નાખવું અને બીજા લાકડાને એક છેડે દોરી બાંધવી અને બીજે છેડે સ્વચ્છ કપડું ટપકેલા તેલમાં ભીંજવી વીટાળી સળગાવી તેલ ટપકાવવું. ત્રીજા વખત પણ તેજ પ્રમાણે તેલ ટપકાવી શીશીમાં ભરી લેવું. એ તેલનાં ટીપાં કાનમાં નાખવાથી કર્ણશૂળ, કર્ણનાદ અને કર્ણપાક મટે છે અને બાળકોની છાલીને માટે આ તેલ અકસીર છે.

—એક વૈદરાજ જેમનું નામકામ મળ્યું નથી

મરી ગયેલા મોરના પગને બાળી ભસ્મ કરી ખારીક વાટી ભૂંગળી દ્વારા કાનમાં કૂંકવાથી કર્ણપાક તથા કર્ણશૂળ મટે છે.

—વૈષ ગોવર્ધનરાવ-પાટણ

ગાયનું મૂત્ર જેમ જૂનું થાય છે તેમ જલદી ફાયદો કરે છે. ગાયનું મૂત્ર તોલો ૧, વડાગરું મીઠું આશરે એક વાલ તથા ચોખ્ખી હિંગ બે ઘઉંભાર અને સિંધવખાર ચાર ઘઉંભાર મેળવી, તેમાં લીંબુનો રસ આશરે દશ ટીપાં નાળી દીવા ઉપર અથવા અંગારા ઉપર અરબદાવડું. ઊભરો આવે ત્યાર બાદ નીચે ઉતા-

મુખરોગ, કણ્ઠરોગ, નાસારોગ, મસ્તકરોગ ને નેત્રરોગ ૯૩૩

રીને સહેવાય તેવું થાય ત્યારે ૩ વઢે કાનમાં ટીપાં પાડવાથી હુ-ખાવો અને ચસકા મટે છે. હંમેશાં ગરમ કરીને ઉપયોગમાં લેવું. દૂધ-ખાંડ ખાવાં નહિ. બહેરાશ માટે લાંબા દિવસ સેવન કરવું.

—વૈદ્ય કચરાલાલ જોડાલાલ ગાંધી-પાટણ

કણ્ઠ-નાડી રોગ:—જેના કાનમાંથી પરુ નીકળતું હોય, પરુ દુર્ગંધ મારતું હોય, કાનની નળીમાં સોજો હોય અને માથું હુ-ખતું હોય તેવા રોગીના કાનમાં ચોખ્ખા ટરપેન્ટાઇન તેલનાં ત્રણ ટીપાં સાંજસવાર નાખવાથી જલદી આરામ થાય છે. એક કણ્ઠ-નાડીના દરદીને ઘણું આસડ કરવા છતાં નહિ મટેલાને આ ઉપાયથી તરત કાયદો થયો હતો.

—વૈદ્ય શ્રીધર ભાઉરાવ દાણે-આકોટ (વરાડ)

૧. નાકના રોગના ઉપાય:—ગધેડાનાં સૂકાં લીંડાં ઉપર પાણી છાંટી તેની ગંધનો નાસ લેવાથી નાકમાંથી વહેતું લોહી અંધ થાય છે. તેમજ વાગવાથી ઘા પડ્યો હોય તો ગધેડાનાં લીંડાં પર પાણી છાંટી તે દબાવી દેવાથી ઘાનું લોહી પણ અંધ થઈ જાય છે.

—વૈદ્ય ઈશ્વરલાલ રતનલાલ ત્રિવેદી-સુરત

પીનસ:—આરતીકપૂર અને કળીચૂનો ગાયના ઘીમાં ખૂબ વાટી સૂંઘવું અને મગજમાં ખરાબર ઊતરવા દેવું. આ પ્રયોગ દિન ત્રણથી સાત સુધી કરવાથી પીનસ તથા મગજમાં જંતુ હોય તો તે નીકળીને સારું થાય છે.

—વૈદ્ય વલ્લભદાસ નરોત્તમદાસ-ભરુચ

પીનસ:—એ નાકનું દરદ છે. શરૂઆતમાં નાકમાંથી ખરાબ વાસ નીકળે છે, પછી પરુ જેવી રસી નીકળવા માંડે છે, પછી ચીપડા અંધાય છે, પછી લોહી પડે છે, પછી ક્રીડા નીકળે છે અને છેવટે નાક બેસી જાય છે. તેને માટે અમારો અનુભવસિદ્ધ ઉપાય નીચે પ્રમાણે છે:—

૯૩૪

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

ઢારમોરો (ધાવરો) એનાં પાન અજમાનાં પાન જેવાં થાય છે, પણ નરમ હોય છે; ઉપલી બાજુ મખમલના જેવી સુંવાળી થાય છે, તેની ઢાંડી ચોરસ હોય છે. એ પાનના રસમાં ઘી મેળવી પકાવી ઘી તૈયાર કરવું. એ ઘી સૂંઘવું, મસળવું અને મગજમાં જવા દેવું; પેટમાં જાય તો નુકસાન નથી. જેમ તંબાકુની બીડી પિવાય છે, તેમ ઢારમોરાનાં સૂકાં પાનની બીડી બનાવી દિવસમાં ત્રણ વખત પીવી અને ધુમાડો નાક વાટે બહાર કાઢવો. પરેજી:-તેલ, મરચું, કાંદા અને મચ્છી ખાવી નહિ. આ પ્રયોગ કરવાથી પીનસ જરૂર મટી જાય છે. આ પ્રયોગ ખાસ અજમાવેલો છે.

—મે. ડી. પી. માદન-સુરત

૧. પીનસ:-દાહડાનાં લીલાં પાન લાવી તેનો રસ કાઢી તે રસમાં એક ચતુર્થાંશ ગંધકનું ઘી નાખી ઘીમે તાપે પકાવવું. પકાવતાં ઘી રહે અને રસ બધો બળી જાય, ત્યારે ખાટલીમાં ભરી પીનસવાળાને દિવસમાં ત્રણ ચાર વખત સૂંઘાડવું તથા નીચે લખેલી છીંક લાવનારી દવા સૂંઘાડવી:—

૨. છીંક લાવનારી દવા:-અડાયાંની રાખ લઈ તેમાં આ-કડાનું દૂધ મેળવી પલાળી છાંયડે સૂકવી ખારીક વાટી સૂંઘાડવી, આથી માથાનું દરદ, પીનસ, આદાશીશી, ચકરી અને વીંછીનું ઝેર છીંક આવેથી ઊતરી જાય છે. તાવવાળાને, નસકોરાં બંધ રહેતાં હોય તેને, નાકમાંથી કફ નહિ નીકળતો હોય અને ગળામાં ઊતરી ફેફસામાં જતો હોય તેને, હિસ્ટીરિયા, વાઈ, ઉન્માદ અને સન્નિ-પાતજ્વરમાં સૂંઘાડવાથી ઘેન-મૂછાં મટી જઈ શુદ્ધિમાં આવે છે. કોઈ બાળકના નાકમાં કોઈ વસ્તુ પેસી ગઈ હોય તો બાજુના ખાલી નસકોરામાં આ દવા સૂંઘાડવી. જ્યારે છીંક આવવા માંડે ત્યારે દવાવાળા નસકોરાને આંગળી વડે દબાવી દેવું; એટલે છીંકના જોર-

મુખરોગ, કર્ણરોગ, નાસારોગ, મસ્તકરોગ ને નેત્રરોગ ૯૩૫

થી ભરાઈ ગયેલી વસ્તુ નીકળી જશે. પ્રસવ જલદી ન થતો હોય તો આ દવા આપવી નહિ, કારણ કે છીંકના જોરથી ગર્ભ આડો પડી જાય છે. તાવના દરદીને શરીરે ગરમ કપડાં ઓરાદી દવા સૂંઘાડવાથી પરસેવો થઈ તાવ નરમ પડી જાય છે. ખાસ સૂચના એટલી કરવી કે છીંકો ખાતી વખતે મોઢું બંધ રાખવું; કારણ કે મોઢું ખુલ્લું રાખવાથી દવા ગળામાં જઈ સોજાને ઉત્પન્ન કરે છે તથા અગન બળે છે. પીનસવાળાને ધીનું તથા આ દવાનું બંનેનું નસ્ય સાથેજ આપવું.

૩. નસકોરી ફૂટવી:—નસકોરી ફૂટતી હોય તો ફટકડીનું ચૂર્ણ સૂંઘાડવું તથા તેનું પાણી બનાવી નાકમાં મૂકવું, જેથી તુરત બંધ થઈ જાય છે.

—પૈલ નરમહમદ હમીર-રાજકોટ

૧. માથાના રોગના ઉપાય:—ત્રણ દાણા બદામનો મગજ અને ત્રણ દાણા કાળાં મરી ગાયના ઘીમાં કકડાવી, બદામ અને મરી કાઢી લઈ, બમાય તેવું ગરમ ઘી, નાકમાં સૂંઘવું અને તળેલી બદામ તથા મરી ચાવી જઈ ઉપરથી દૂધ પીવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ સવારસાંજ કરવાથી સખતમાં સખત આદાશીશી મટી જાય છે.

૨. સુખડનો વહેર તોલા ૨ અને વાળો તોલા ૧ એ બેને બારીક વાટી તેની લૂગદી થાય એટલું તેમાં એરંડિયું તેલ મેળવી, તે લૂગદી તાળવા ઉપરના વાળ સાફ કરાવીને તે ઉપર મૂકવાથી, ગરમીથી, લોહીઉકાળાથી, પિત્તથી, મૂર્છા આવ્યા પછી અને બેશુદ્ધ થયા પછી માથું અત્યંત દુઃખતું હોય તે ત્રણ દિવસમાં મટી જાય છે.

—યતિશ્રી રવિહંસજી દીપહંસજી—સુરત

નખળાઈથી માથું દુખવું:—કવચાં તોલા ૪, ઘોળી ચણેલી

૯૩૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨. જો

છોડાં કાઢેલી તોલા ૪, અંબરો તોલો ૧, ગોખરુ તોલો ૧, ઘોળી મૂસળી તોલો ૧, વાંસકપૂર તોલા ૨, અંબરખ ભસ્મ તોલો ૦૧, પીપર તોલો ૦૧, પીપળીમૂળ તોલો ૧, નિર્મળી તોલો ૧, લોહભસ્મ તોલો ૧, નિશુંડી તોલો ૧, ગુગલાઈ બેદાણા તોલા ૨, અલચી તોલો ૧, કેશર તોલો ૦૧, જયફળ તોલો ૦૧, જવંત્રી તોલો ૦૧, તજ તોલો ૦૧, રૂમીમસ્તકી તોલા ૩, અક્કલગરો તોલો ૧ એ સર્વ વસાણું પૈકી કૌયાનાં બીજને પાણીમાં ઉકાળી છોડાં કાઢી નાખવાં ને સફેદ ચણીને દૂધમાં ઉકાળી છોડાં કાઢી નાખવાં. તેમાં ખાસ ધ્યાન આપવું કે ચણીના મગજ પર જરા પણ છાલ કે અંતરછાલ રહે નહિ. જો રહી જશે તો પુષ્કળ ઝાડા તથા ઊલટી કરાવશે માટે સંભાળ રાખી છોડાં દૂર કરવાં. પછી તે મીંજોને છૂંદીને બારીક થાય એટલે બાકીનાં વસાણું મેળવી ખૂબ ઘૂંટવાં. એ ભૂકામાંથી બે આનીભાર ભૂકો લઈ તેમાં તેટલી સાકર મેળવી ફાકી મારી ઉપરથી દૂધ પીવાથી શક્તિ આપે છે. મગજનાં તમામ દરદોને મટાડે છે અને યાદદાસ્તને વધારે છે.

—વૈદ્ય ઇશ્વરલાલ રતનલાલ ત્રિવેદી-સુરત

૧. પીપળા પરનો વાંદો (એક જાતનાં પાતરાં થાય છે) લાવી લેપડી કરી બાંધવાથી માથાનો જે ઝામરવા થાય છે તે મટે છે તથા ઝામરવાને લીધે આછું દેખાય છે તે પણ દેખાતું થાય છે.

૨. મગજની શરદીથી થતો દુઃખાવો તથા પીનસ માટે:—પીનસ થતો માલૂમ પડે કે તરતજ બીલીનાં પાનનો રસ કાઢી નાકમાં મૂકવો, અથવા બીલીના પાનનું ચૂર્ણ સૂંઘવું, જેથી શરીરથી માથામાં થતો દુઃખાવો તથા પીનસ મટે છે.

૩. સળેખમ:—હંમેશાં સળેખમ રહેવાથી આગળ ઉપર હમનો રોગ લાગુ પડે છે, એવે વખતે જેમ બને તેમ પાણીમાં કાળાં

મુખરોગ, કર્ણરોગ, નાસારોગ, મસ્તકરોગ ને નેત્રરોગ ૯૩૭

મરી નાંગ ૭ વાટી એક બે માસ પીવાથી મગજની શરદી મટે છે.

—વૈદ્ય દત્તાત્રેય ભગવાનજી

માથાનો દુખાવો:—થોડા કાચા ચોખા લઈ તેમાં બે લવિંગ નાખી, ખૂબ બારીક વાટી, પાણી મૂકી લસોટી, ચંદનની માફક લેપ કરવાથી માથાનો દુખાવો જલદી મટી જાય છે.

—વૈદ્ય પ્રમાણંકર વૃંદાવનદાસ-ધંધુકા

૧. **ઝામરવા માટે:**—ચણોટીનું મૂળ પાણીમાં ઘસી થોડા દિવસ સૂંધવું.

૨. આકડાના દૂધમાં પલાળી સૂકવેલી અડાયાંની રાખ સૂંધવાથી પીનસ મટે છે, તથા છીંકો આવી શ્લેષ્મ નીકળી જાય છે.

—માસ્તર નરભોરામ હરજીવન-નવાગામ

નાગની માત્રા:—કુલાવેલું મોરથૂથુ તોલો ૧, વછતાગ તોલો ૨, કાચી ફટકડી તોલો ૨ અને કાળાં મરી તોલો ૮ લઈ પ્રથમ મોરથૂથુ કુલાવી રાખવું તથા વછતાગને લોઢાની કડાઈમાં રાખોડી રંગનો થાય ત્યાં સુધી બાળવો. પછી બધી વસ્તુ ભેગી કરી બારીક વાટી એકથી બે રતી સુધી પીપર વાલ ૧ તથા મધ સાથે ચાટવું. અથવા ઘી-મધમાં ચાટવું અને તરતજ ઉપરથી કથુંક ખાવું; નહિ તો બિલટી થઈ જશે, દવા નીકળી જશે અને ગભરામણ થશે. આ દવાથી અગ્નિની મંદતા, મગજનું ફરવું, વાયુ, મૃગી, કૃમિ, જીર્ણિજ્વર આદિને મટાડે છે. જાયફળ તોલો ૦૧ ઘસી, તેમાં આ દવા વાલ ૧ મેળવી, ચોપડવાથી માથાનો દુખાવો મટી જાય છે.

—વૈદ્ય મણિશંકર ભાનુશંકર-વલસાડ

૧. **ઝામરવા માટે:**—નગોડનાં પાન વાટી ગાયના દૂધમાં ખદખદાવી માથે બાંધવાથી મટી જાય છે.

૯૩૮

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

૨. શારંગધર સંહિતામાં કહેલું નારાયણ તેલ લગાડવાથી પણ ઝામરવા મટી જાય છે.

—વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી પંડ્યા-વાગડ

૧. માથાનો દુખાવો:-લીમડાનું છોડું પાણીમાં ઘસી અંદનની માફક લગાડવાથી માથાનો દુખાવો મટી જાય છે.

૨. શરદીથી માથાનો દુખાવો:-કૂતરિયા ઘાસની પાતરી લાવી હથેળીમાં મસળી તેનો રસ સૂંઘવાથી અતિશય છીંક આવી શરદીથી થતો માથાનો દુખાવો મટી જશે. આ ઘાસના મથાળા પર બાજરીનાં ફૂંડાં જેવું થાય છે અને તે કપડાને ચોટી જાય છે, તેને કૂતરિયું ઘાસ કહેવાય છે.

—દાકોર ધીરાબાવા ગુમાનબાવા-સણિયાતળાવ

૧. માથાના દુખાવા માટે:-તજનો અકં ચોપડવો, પીપરમીટનું તેલ ચોપડવું, ગુલાબજળ, કોલનવોટર, બરફ વગેરેનાં પોતાં મૂકવાં.

૨. આથમીજીરું, સાકર અને ઘી અથવા બદામ, સાકર અને ઘીનો આથો કરી ખાવો.

૩. આદાશીશી:-આદુનો રસ તથા તુલસીનો રસ સૂંઘવો અને મૂકવો.

૪. અરીડાને પાણીમાં ઘસી તેનું ટીપું દુખતા ભાગ તરફના નસકોરામાં મૂકવું.

—વૈદ્ય જમનાદાસ મદનજી વૈષ્ણવ-વેરાવળ

૧. મસ્તકરોગ:-સિંધવ ઘીમાં વાટી સૂંઘાડવો.

૨. પટોળાંનાં લીલાં મૂળ ઘસીને (પાણીમાં) ચોપડવાં.

૩. ભાંગરાનું મૂળ ઘસીને ચોપડવું.

મુખરોગ, કર્ણરોગ, નાસારોગ, મસ્તકરોગ ને નેત્રરોગ ૯૩૯

૪. ઘોળી કરેણુનું મૂળ ઘસીને સૂંઘવાથી મસ્તકરોગ મટે છે.

—વૈદ્ય મનહુખલાલ લલ્લુભાઈ-સુરત

૧. મસ્તકનો દુખાવો:—દુધેલીનું મૂળ, તગર, શતાવરી, મોટી હરદે, દોડીનો રસ, રાસ્ના, સિંધવ, વાવડિંગ, જેઠીમધ, સૂંઠ અને એરંડમૂળ એ દરેક તોલો તોલો અને ભાંગરાનો રસ તોલા ૫, તલનું તેલ તોલા ૧૫ અને બકરીનું દૂધ તોલા ૧૦ એ સર્વને વાટી તેનું તેલ કાઢી, તે તેલનાં છ ટીપાં નાકમાં મૂકવાથી માથાનો દુખાવો મટી જાય છે.

૨. મગજતરી બધી જાતની મળી શેર ૦ા, બદામ શેર ૦ા, સાકર શેર ૨, ખસખસ શેર ૦ા, ઘોળાં મરી તોલો ૦ા, નાગકેશર તોલો ૧ અને એલચી તોલો ૧ લઈ, સાકર સિવાય સર્વ વસ્તુનું વસ્ત્રગાળ ચૂણું કરી, અડધો શેર દૂધ લઈ તેમાં આ ચૂણું એક અઘોળ નાખવું. પછી સાકર તોલો ૧ તથા ઘી તોલો ૧ નાખી ઉકાળી માત્ર સવારમાં પીવું અને ભૂખ લાગે ત્યારે જમવું. આ પ્રયોગથી અવશ્ય મસ્તકના તમામ વ્યાધિ મટે છે.

—વૈદ્ય કેશવલાલ હરિશંકર ભટ્ટ-કાપોદ્રા

૧. આદાશીશી માટે:—પીપર, મરી અને લોધર સમભાગે લઈ બારીક વાટી ત્રણ દિવસ નસ્ય આપવાથી આદાશીશીનો વ્યાધિ મટે છે.

૨. કપાળના કીડા:—કડવી કૂકડવેલનાં પાનનો રસ કાઢી ત્રણ વખત નસ્ય આપવાથી કપાળના કીડાની વ્યથા નાશ પામે છે.

—અમદાવાદના એક વૈદ્યરાજ

આમરવાની અકસીર દવા:—બદામનો મગજ શેર ૦ા, તજ તોલો ૧, સૂંઠ તોલો ૧ા, સાકર તોલા ૫ અને ખસખસ શેર ૦)~ એ સર્વને વાટી કલાઈવાળા વાસણમાં ભરી બંધ રાખવું.

૯૪૦ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

એ ચૂર્ણ તોલો એક તથા ગાયતું દૂધ ચેર ૦૧ મેળવી ઉકાળી પીવાથી ઝામરવા, માથાનો કઢાપો, આંખમાંથી ઝરતું પાણી, શરદી, જીર્ણવર તેમજ દરેક જાતના શિરોરોગનો નાશ કરે છે.

—વૈદ્ય પુરુષોત્તમ બહેચરદાસ યાત્રિક-કાશોલ

માથાનો દુખાવો:—(જે મિનિટમાં કાયદો કરે છે) શુદ્ધ નેપાળો કે જેની વચમાંની પાતરી તથા છાલ કાઢલી હોય, તે ભાગ ૧૨ અને કપૂર ભાગ ૧ લઈ, એ બેને એકઠાં વાટી પાતાળ-ચંત્રથી તેલ કાઢવું અને તે મજબૂત ખૂચવાળી શીશીમાં ભરી મૂકવું. જેનું માથું દુખતું હોય તેને ફક્ત ખાટલીનો ખૂચ ઉઘાડી શીશી નાક આગળ ધરી જોરથી સૂંઘાડવું; એટલે તરત માથું દુખતું મટી જશે. અથેજી ફ્રી-ચાસીટીન વગેરેના મિશ્રણથી કમી-માં કમી વીસ મિનિટ લાગે છે, પણ આ ઓસડથી જે મિનિટમાં મટી જાય છે. આ ઓસડ ઘણા દિવસ પછી કમજોર થઈ જાય છે, પણ આવી જાતની અમત્કારિક ગુણુ ખતાવનારી ઔષધિ આયુર્વેદ-માં છે, તે જોઈને આયુર્વેદનાં જેટલાં વખાણુ કરો તેટલાં ઓછાં છે.

—વૈદ્ય શ્રીધર ભાઉરાવ દાણે-આકોટ (વરાડ)

૧. આંખના રોગના ઉપાય:—મનસીલ, શંખની નાલિ, સિંધવ, ઘોળાં મરી અને જરાસ એ સરખે ભાગે લઈ પ્રથમ મન-સીલને બકરીના દૂધમાં, શંખની નાલિને ગાયના દૂધમાં, સિંધ-વને વરસાદના પાણીમાં અને મરીને સ્ત્રીના દૂધમાં એકેક દિવસ ખલ કરી, જરાસ મેળવી ભેગાં વાટી પાણી સાથે ગોળીઓ વાળવી. આ માતંગી અંજનની ગોળી પાણીમાં ઘસીને આંખવાથી આંખની ઝાંખ, ફૂલાં, ગરમી વગેરે આંખના ઘણા રોગો મટે છે.

૨. ગુરુવટી:—કુલાવેલો ટંકણખાર, છોડાં કાઢેલી ચિમેડ, ઘોળી ચણેડી અને સફેતો એ સર્વે એકેક તોલો લેવાં. તેમાં

મુખરોગ, કણ્ઠરોગ, નાસારોગ, મસ્તકરોગ ને નેત્રરોગ ૯૪૧

કુલાવેલું મોરથૂથુ ૦ા તોલો મેળવીને લીંબુના રસમાં ૧૨ કલાક ઘૂંટવું. સુકાય ત્યારે શીશીમાં ભરી તાંબાની સળીથી આંખમાં આંજવાથી કૂલાં, છારી, આંખ વગેરે મટે છે.

૩. અંજનવતી:-નિર્મળી, શંખનાભિ, મરી, સમુદ્રફીણ, સાકર, રસવંતી, મનસીલ અને મરઘીનાં ઇંડાંનાં ફેાતરાં સરખે ભાગે લઈ ઝીણાં વાટી ત્રિકુળાના ઉકાળામાં એક દિવસ ખલી ગોળી કરવી. પાણીમાં ઘસીને આંજવાથી આંખનાં તિમિર, પડળ, કાચખિંદુ, છારી, આંખ તથા કૂલાંને મટાડે છે.

૪. ફૂલાંની ગોળી:-હીમજી હરડે, પલાશપાપડો, સિંધવ અને રતાંજળી એ ચારેને પાણીમાં ખલી ગોળી કરી આંજવાથી કૂલું મટી જાય છે.

૫. નયનામૃત અંજન:-પારો તોલો ૧, સીસું તોલો ૧, કાળો સુરમો તોલો ૨ અને ખરાસ તોલો ૧ લઈ, એ સર્વેને સાથે ઘૂંટી સુરમો ખનાવી સળીથી આંખમાં આંજવાથી આંખના ઘણા રોગ મટે છે. સારી આંખવાળા આંજે તો આંખમાં કોઈ રોગ થતો નથી.

૬. ઠંડો સુરમો:-કાળો સુરમો તોલો ૪, મોતીનો ભૂકો તોલો ૧, ખરાસ તોલો ૨ા અને ટંકણખાર કુલાવેલો તોલો ૦ા લઈ, એ સર્વેને ગુલાબજળમાં આઠ દિવસ ખલ કરી, ખલતાં ખલતાં સુકાય ત્યારે શીશીમાં ભરી, સીસાની સળીથી આંજવાથી આંખના ઘણા રોગો મટે છે અને આંખને ઠંડક આપે છે.

૭. ઘોળો સુરમો:-કુલાવેલી ફટકડી તોલો ૧, ખરાસ તોલો ૧, કુલાવેલો ટંકણ તોલો ૦ા અને ઘોળાં મરીના દાણા નંગ ૧૧ લઈ, એ સર્વેને ખલમાં વાટી સારી પેઠે ઘૂંટી આંજવા જેવું થાય એટલે શીશીમાં ભરી, સળીથી આંજવાથી આંખના ઘણા રોગોને મટાડે છે.

૯૪૨

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

૮. નીલમણિ અર્ક:-શુલાબજળ તોલા ૨૥ માં કુલાવેલું મોરશૂધુ રતી ૧ નાખી આંખમાં ટીપાં મૂકવાથી આવેલી આંખો, છારી અને આંખના ખીલ મટી જાય છે.

—વૈષ ધીરજરામ દલપતરામ-સુરત

૧. આંખનું ફૂલું:-નિમ્બીનાં ખીજ મધમાં ઘસીને આંખ-વાથી ફૂલું મટે છે.

૨. સુરમો:-સીસાને માટીની ઠીબમાં મૂકી નીચે પુષ્કળ તાપ કરવાથી સીસું ઓગળી જાય ત્યારે તેમાં તલનું તેલ રેડવું; એટલે તે સીસાનો મેલ નીકળી જશે. પછી તેને ઢાળી દેવું. એ પ્રમાણે એકસો વખત તેલ પાવું. પછી તેને ખાંચણીમાં ઘાલી ફૂટતાં ફૂટતાં તેનાં પાતરાં થઈ જાય તો પણ તેને ફૂટ્યાજ કરવું; એટલે ફૂટતાં ફૂટતાં એ ભૂકો થઈ જશે. તેને કપડછાણ કરવો. એ કપડછાણ કરેલા ભૂકામાંથી એક રૂપિયાભાર ભૂકો લઈ એક ચણો-ઠીબાર ભીમસેની ખરાસ, ૦૧ તોલો ચિનીકળાલા અને ૦૧ તોલો એલચીનાં છોડાં સાથેજ વાટીને આંખમાં આંખવા જેવું થાય ત્યારે શીશી ભરી મૂકવી. એ સુરમો આંખવાથી આંખનાં પડળ, છારી વગેરે મટે છે. ટૂંકી દષ્ટિવાળાને દોઢ માસ લગી આંખ્યા કરવાથી સારું થાય છે અને સારી આંખવાળા જે આ સુરમાનો હંમેશાં ઉપયોગ કરે તો કોઈ પણ પ્રકારનો આંખનો રોગ થતો નથી.

—યતિશ્રી રવિહંસજી દીપહંસજી-સુરત

૧. ફૂલું:-વડના દૂધમાં કપૂર મેળવીને કેટલાક દિવસ અંજન કરવાથી ૧૨ માસનું જૂનું ફૂલું મટે છે.

૨. અછલગરો લઈ ખારીક વાટી કપડછાણ કરી તેને ઘેટીના દૂધમાં ત્રણ દિવસ ઘૂંટવો. પછી તેની ચણા જેવડી ગોળી વાળી, છાંયે સૂકવી, પાણીમાં ઘસી સવારસાંજ આંખવાથી એક મહિનામાં ફૂલું મટી જાય છે.

મુખરોગ, કર્ણરોગ, નાસારોગ, મસ્તકરોગ ને નેત્રરોગ ૯૪૩

૩. આંખમાં નાખવાનાં ટીપાં:-ધતૂરાનાં પાન, આમ-લીનાં પાન, જીરું, કાચી ફટકડી એ સર્વે અઘો અઘો તોલો અને અફીણુ બે આનીભાર એ સર્વેને ઝીણું વાટીને તેનું પાણી કરી કપડાથી ગાળી લઈ, એક શીશીમાં ભરી તેમાંથી દિવસમાં બે વખત આંખમાં ટીપાં નાખવાથી આવેલી આંખો મટે છે અને ત્રણ માસની અંદરનું તાણું ફૂલું કપાય છે. ઉપરની વાટેલી ચીજોની પોટલી કરી આંખ ઉપર દાખ્યા કરવાથી આંખનો સોજો અને રતાશ મટી જાય છે.

૪. ત્રિફળાનું ચૂર્ણ તોલો ૧, ઘી તોલો ૧ અને મધ તોલો ૨ એ ત્રણેને મેળવી રાત્રે સૂતી વખતે દરરોજ ચાટે તો આંખનું તેજ વધે છે.

૫. રતધાંજાનો ઉપાય:-(૧) પીપરને છાશમાં ઘસીને આંખમાં અંજન કરવું. (૨) વરિયાળીના અક્ સાથે મધ મેળવી આંખે આંજવું. (૩) મરી અને લવિંગ, ઘોડાના મોંનાં ફીણ સાથે ઘસીને આંખમાં આંજવાથી જલદી આરામ થાય છે. આ ત્રણે ઉપાયો રાત્રે આંજવાના છે.

૬. સમુદ્રફીણ, પીપર અને કાળાં મરી સમભાગે લઈ વાટીને સુરમા જેવું કરવું. આ દવા રાત્રે સૂતી વખતે આંજવાથી ફૂલું, પડદો, રતાંધળાપણું વગેરે આંખના વ્યાધિને ઘણો ફાયદો કરે છે.

૭. મરઘીનાં બહેડાંની સફેદી તથા અંપેલીનું તેલ એ બેઉને મેળવી આંખ ઉપર ચોપડવાથી આંખની પાંપણના ખરી ગયેલા વાળ પાછા ઊગે છે.

૮. હીમજ ઘીમાં તળેલી તોલો ૧૦, ગાયના દૂધનો માંવો તોલો ૫, મોરચૂચુ તોલો ૧, ટંકણખાર તોલો ૧, રસવંતી તોલો ૧, શોધેલી ચિમેડ તોલો ૧ અને જેઠીમધનો શીરો તોલો ૧ એ

૯૪૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

સર્વેને વાટી વસ્ત્રગાળ કરી પછી તેને ઘંતૂરાનો રસ કાઢી કપડાથી ગાળી, તે રસ તેમાં મેળવી ખૂબ ખલ કરવો. પછી તેની લૂગદી બનાવી લાંબી વાટો બનાવી છાંયે સૂકવવી. બાદ તે સળીને ઠંડા પાણીમાં ઘસીને સવારસાંજ આંજવાથી આંખ દુખવા આવી હોય, આંખમાં નાસૂર કે ફૂલું પડ્યું હોય, આંખમાં ખીલ થયા હોય અને વારંવાર આંજણી થતી હોય, પાણી ઝરતું હોય, છારી થઈ હોય, પાંપણની કેરો ખવાઈ ગઈ હોય, તાજે મોતિયો હોય અને આંખ હોય તે સર્વ મટી જાય છે.

૯. સુરમો:-કાળો સુરમો શેર ૧ લાવી તેને બારીક વાટી લીંબુના રસમાં ખલ કરી એક દિવસ તડકામાં સૂકવવો. પછી ત્રિક્ષણાનું ચૂર્ણ કરી રાતના તેને છગણા પાણીમાં પલાળી સવારે ગાળી લેવું. પેલા સુરમાને અગ્નિ ઉપર તપાવી ત્રિક્ષણાના પાણીમાં ઠંડો પાડવો અને ઘૂંટવું. એવી રીતે સાત દિવસ ત્રિક્ષણાના પાણીની ભાવના આપવી. ત્યાર પછી ઘોળાં મરી ૧૦ દાણા, એલચી ૧૫ દાણા તથા ભીમસેની કપૂર ૦૧ તોલો નાખી ખરલ કરવો. તે પછી ગુલાબજળની ત્રણ ભાવના આપવી. છેલ્લી ભાવનાએ સુકાય ત્યારે ફરી એક વાલ ભીમસેની કપૂર નાખી શીશીમાં ભરી રાખવું. એ સુરમો સીસાની સળીથી દરરોજ આંજવાથી આંખના રોગને ઘણો ફાયદો કરે છે અને ખીજ રોગ ઉત્પન્ન થતા નથી.

૧૦. અસાળિયાને દૂધમાં પલાળી તેમાં ૩ ઓળી આંખ ઉપર મૂકવાથી આવેલો સોજો ઊતરી જાય છે.

૧૧. ચશ્માંનો ઉપાય:-હરડે, બદામ, ઘોળી દૂધાની જડ અને એલચી એને ઝાકળે મૂકેલા વાસી પાણીમાં ઘૂંટીને નયણે કાઠે પાવું અને ઝાકળે મૂકેલા કેરા માટલાના પાણીથી આંખ-મોહું ઘોવાં. ઉપરની વસ્તુઓ વાટીને જરા મીઠું નાખી ૧૭ દિવસ

શુભરૌગ, કષ્ટરૌગ, નાસારૌગ, મસ્તકરૌગ ને નેત્રરૌગ ૯૪૫

પીવાથી ચશ્માં ઊતરી જાય છે; તેની સાથે દરરોજ રાતના ઉપર જણાવેલો સુરમો આંખમાં આંજવો.

—વૈદ્ય ઇન્દ્રલાલ રતનજાલ ત્રિવેદી-સુરત

નેત્રાંજન:—નરમાના રત્નું સૂતર એક અઘોળ, ગાયત્રું ઘી શેર ૦૧, સુરમો તોલો ૦૧, ઘોળી ચણોઠીનાં ખીજ તોલો ૧, ખાપરિયું (જસતનાં ફૂલ) તોલો ૧, બરાસ તોલો ૦૧, કુંવારનો ગરલ તોલો ૧, વાઘણું દૂધ તોલો ૦૧, લીંબુ નંગ એકનો રસ, એલચીદાણા તોલો ૦૧ અને સાચાં મોતી તોલો ૦૧, આ સર્વ વસ્તુ પૈકી સૂતરની આંટીને ગાયના ઘી શેર ૦૧ માં ઘોળી મેશ પાડવી. સૂતરની આંટીની રાખોડી તથા મેશ લેગી રાખવી અને બાકીની તમામ જણસોને ખૂબ બારીક વાટી મેશ મેળવી કાંસાની થાળીમાં કાંસાના વાટકાથી સાત દિવસ ઘૂંટવું; રાતે કપડું ઢાંકવું. સાત દિવસ પૂરા થયા પછી સીસાની ઢાબડીમાં ભરી રાખવું. આ નેત્રાંજન આંજવાથી આંખ ગળતી હોય તો બંધ થાય છે, મોતિયો કપાય, પીયો મટે, છાંયા મટે, આંખનું તેજ વધે, આંખ ડુબવા આવી હોય તે મટે તથા એ સિવાયના આંખના ઘણા વ્યાધિઓને મટાડે છે, એ અનુભવસિદ્ધ છે. એ પ્રમાણે મેં જેની પાસેથી આ નેત્રાંજન ઉતારી લીધું હતું, તેણે કહ્યું હતું. આ આંજન આંજવાથી આંખ લાલચોળ થઈ જાય છે અને ઊપડી આવે છે. માટે પ્રથમ એક આંખમાં આંજવું, એવું કહ્યું હતું. એક જણની આંખે બિલકુલ દેખાતું નહોતું તેને આ આંજન સાત દિવસ આંજવાથી દેખાતું થયું હતું, પણ પ્રથમ આંખો લાલચોળ થઈ ઊડી આવી હતી.

—વૈદ્ય વલ્લભદાસ નરોત્તમદાસ શાહ—ભરુચ

સૂર્યાદિ મિશ્રણ:—સૂરોખાર એક ચણોઠીભાર, ફટકડી બે ચણોઠીભાર અને જસતની ભસ્મ આઠ ચણોઠીભાર લઈ એક તોલો

૯૪૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ બે

શુલાબજળમાં નાખી, હલાવી એક દિવસ ઠરવા દઈ ખેલોટિંગ પેપરની વગર કાણાની ગરણી બનાવી દવા ગાળી સવારસાંજ બપોળે ટીપાં આંખમાં નાખવાથી દુઃખવા આવેલી આંખ, કૂલાં, છારી વગેરેને મટાડે છે.

—વૈદ્ય મનસુખલાલ લલ્લુભાઈ-સુરત

૧. નેત્રરોગના ઉપાય:-આંખ દુખવા આવી હોય તો બકરીના દૂધનાં પોતાં મૂકવાં, આંખમાં જરા મધ આંજવું, શુલાબજળના પોતાં મૂકવાં તથા ટીપાં પાડવાં.

૨. ટંકણુખાર પુલાવેલો તથા ફટકડી કુલાવેલી એ બન્ને એકેક ચોખાભાર તથા પાણી તોલા ૨૦ મેળવી તેનાં ટીપાં આંખમાં મૂકવાં. કુલાવેલ ટંકણુખારનાં બનાવેલ ટીપાં આંખમાં મૂકવાથી ઠંડક વળે છે અને ઘણો ફાયદો થાય છે. કુલાવેલ ટંકણુખારનું ઔરિક એસિડ બને છે, જે આંખનાં તમામ દરદ, આંદાં તથા જખમ ધોવાને તેના લોશન બને છે, તેના જેવોજ શુણ્ કુલાવેલ ટંકણુખારમાં કરે છે.

૩. આવળનાં કૂલ લાવી વાટી આંખે બાંધવાં. આંખની પાંપણ ઉપર રસવંતી તથા અફીણ ચોપડવાં, ખસખસના દોડવાને શેક કરવો, કૂલાં ઉપર સાખરશિશુ ઘસીને ચોપડવું, પાંપણના ખીલ ઉપર તથા તાપોલિયાં ઉપર કુલાવેલ ટંકણુખારની ભૂકી દાખવી, પાણી અથવા શુલાબજળમાં મેળવી ટીપાં મૂકવાં.

—વૈદ્ય જમનાદાસ મદનજી વૈષ્ણવ-વેરાવળ

૧. આંખોની ગરમી:-જીરું શેર ૦૧ બારીક વાટવું, સાકર શેર ૦૧૧, બારીક વાટવી તેને ઘી શેર ૧ માં મેળવી કાચના વાસણમાં ભરી મોઢું બાંધ કરી, પંદર દિવસ સુધી અનાજના ઢગ-

મુખરોગ, કર્ણરોગ, નાસારોગ, મસ્તકરોગ ને નેત્રરોગ ૯૪૭

લામાં દાટી, પંદર દિવસ રહેવા દઈ કાઢી સવારસાંજ બપોળે રૂપિયાભાર ચાટવાથી આંખોની ગરમી મટે છે.

૨. આંખની ઉપર એલચીનું તેલ ચોપડવું. વધારે પ્રમાણમાં ચોપડવું નહિ, તેમજ આંખમાં ઊતરે નહિ તેની પણ ખાસ સંભાળ રાખવાની છે. આંખની અંદર ફટકડીના પાણીનાં ટીપાં મૂકવાથી ગરમી ઝરી જઈ આંખો ઢુખવા આવી હોય તો મટી જાય છે.

૩. વેવનાં પાનનો રસ કાઢી કાચના વાસણમાં ઠરવા દેવો અને તેના ઉપર જે પડ બંધાય તે માથે તથા કપાળે ભરવું, તથા આંખો ઉપર બાંધવું, જેથી ઠંડક વળે છે અને આરામ થાય છે.

—માસ્તર નરભેરામ હરજીવન—નવાગામ

નેત્રાનંદ ગુટિકા:—સુરમો તોલો ૨, સાકર તોલો ૧, હીમજ તોલો ૧, ચિમડની મીંજ તોલો ૨, મરી તોલો ૦.૧, હીમડાની ટીશીઓ તોલો ૧, મનસીલ તોલો ૧, એલચી તોલો ૧, કપૂર તોલો ૧ અને સોનાગેરુ તોલો ૧, ઉપરની ચીજો વાટી વસ્ત્રગાળ કરી કાંસાની થાળીમાં સાબરશિંગાના કટકાથી ઘૂંટવું અને લીંબુનો રસ શેર ૧ પાવો અને ઘૂંટતા જવું. સુકાય એટલે સોગડી વાળી સૂકવી પાણીમાં ઘસી આંખવાથી આંખ થતું ફૂલું, તાપોલિયાં, આંખમાંથી પાણીનું ગળવું તથા એ સિવાયનાં આંખનાં ઘણાંખરાં દરદોને મટાડે છે.

—વૈદ્ય પ્રજ્ઞાશંકર વૃંદાવનદાસ—ધંધુકા

૧. નેત્રરોગ:—આંખમાં સાવા પડ્યા હોય, ત્યારે ગળોનો રસ ટાંક ૪, જૂનું મધ ટાંક ૪ અને સિંધવ ટાંક ૪ એ ત્રણે વસ્તુઓ ભેગી કરીને શીશીમાં ભરી રાખવી. પંદર દિવસ બાદ એ દવાનાં ટીપાં મૂકવાથી આંખના સાવા નાબૂદ થાય છે.

૯૪૮

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

૨. નેત્રમાં ફૂલું પડે તે માટે:-ખરાસ માસો ૧, કનક-
બીજ માસો ૧, સૂંઠ માસો ૧, મરી માસો ૧, પીપરીમૂળ માસો ૧
અને સમુદ્રકીણુ માસો ૧ લઈ, એ સર્વને ખારીક વાટી બદનાં
ફૂલના રસમાં ગોળી બનાવી પાણીમાં ઘસી એક માસ સુધી
અંજન કરવાથી ફૂલું મટી જાય છે.

૩. ઊંજળું વસ્ત્ર (મલમલ) લઈને આકડાના દૂધના સાત
પટ દઈ કોરી ઠીબમાં બાળી ભસ્મ કરીને ગાય તથા બકરીના
માખણમાં કાલવી અંજન બનાવી આંજવાથી આઠ દિવસમાં મનુ-
ષ્ય તથા ઢોરના ફૂલાનો નાશ કરે છે.

૪. શીતળાનાં ફૂલાં ઉપર:-મોરચૂથુ ટાંક ૧ અને સાડી
ચોખા ટાંક ૧ એ બંનેને ગધેડીનાં દૂધમાં એક પહોર પીસીને
ચણા જેવડી ગોળી વાળી સૂકવી ગધેડીના દૂધમાં ઘસી આંજવાથી
દિવસ અગિયારમાં શીતળાનાં ફૂલાંને મટાડે છે.

—ચહેલિયાના એક વૈદ્યરાજ

કુલાવેલી ફટકડી, લોધર, અક્રીણુ અને સોનાગેરુ ખારીક વાટી
લીંબુના રસમાં જરા ગરમ કરી આંખો ઉપર લેપ કરવો, જેથી
દુખવા આવેલી આંખોને મટાડે છે.

—વૈદ્યશાસ્ત્રી એસ. એલ. ખર્મન-સુરત

રસકેશ્વર વટી:-કલખાપરી, સિંધવ, મોરચૂથુ, ટાંકણ, સૂંઠ
મરી અને પીપર સર્વ સમભાગે લઈ ખારીક બલી લીંબુના રસ-
ના સાત પટ આપી ગોળી વાળી આંખમાં આંજવાથી આંખના
તમામ વ્યાધિને મટાડે છે, ભયંકર આંખનાં દરદોનો આ અક-
સીર ઉપાય છે.

—વૈદ્ય ધીરજલાલ માણેકલાલ-વડોદરા

મુખરોગ, કર્ણરોગ, નાસારોગ, મસ્તકરોગ ને નેત્રરોગ ૯૪૬

આંખની દવા:—એરંડતેલ શેર ૧ લઈ એક વાસણમાં નાખી ખૂબ ઉકાળવું. ઊકળ્યા પછી તેમાં મોરચૂથુ તોલા ૨ ખારીક વાટી નાખી ઉકાળવું અને ઉતારી લઈ ગાળીને ભરી રાખવું. એ દિવેલ દિવસમાં એકથી ત્રણ વખત આંજવાથી ખરી ગયેલી પાંપણ પાછી ઊગે છે. વાખર, ચળ, લાલાશ વગેરે આંખના રોગોને મટાડે છે. આખાલવૃદ્ધ સહુ કોઈને આ દવાથી સારો ફાયદો થાય છે. આ દવા અમારી બનાવેલી છે અને અનુભવસિદ્ધ છે.

—કુમારશ્રી દેવીસિંહજી ભૂપતસિંહજી—કટોસણ

રત્નાકરકેનાદિ ચૂર્ણ:—(અમારી બનાવટ) સમુદ્રકીણુ તોલા ૨, ફટકડી તોલો ૧, ભીમસેની વાલ ૧ અને સાકર વાલ ૮, ખારીક વાટી કોરું ને કોરુંજ દિવસમાં બે વખત એકેક રતી આંજવું. આંજવાની વિધિ:—પ્રથમ ત્રિફળાના પાણીથી આંખ ઘોઈ રત્નાકરકેનાદિ ચૂર્ણ આંજવું અને પાણી ઝરી જાય ત્યારે નીચે લખેલી દવા આંજવી:—મીઠા સરગવાનો રસ તોલા ૨૫, મધ તોલો ૧ અને ભીમસેની વાલ ૧, મિશ્ર કરી ત્રણથી ચાર ટીપાં આંખમાં નાખવાં. એ પ્રમાણે દિવસમાં બે વખત કરવાથી ડોળઆંખ, પડળ, ગરમી પડદા, આંખનું લાલ રહેવું વગેરે મટે છે.

—વૈદ્ય રવિકાંત અને શાંતિકાંત ઉદાણી—ગાલંભા

નેત્રરોગ ઉપર ગોળી:—કડાછાલ, હળદર, દારુહળદર, પીપર અને ઉપલેટ એ સર્વે સમાનભાગે લઈ વાટી કુંવારના રસમાં તેની ગોળી વાળી સૂકવી, પાણીમાં ઘસી આંજવાથી આંખમાં છાયા પડી હોય તે મટે છે તથા આંખના તમામ વ્યાધિને મટાડે છે.

—અમદાવાદના એક વૈદ્યરાજ

આંખની ઝાંખ:—શંખની ડૂંટી, બહેડાંની મીંજ, હરડાંની મીંજ, મનસીલ, પીપર, વચકાવળી અને ઘોડાવજ એ સર્વ

૯૫૦

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

સમભાગે લઈ વાટી વસ્ત્રગાળ કરી બકરીના દૂધમાં ગોળી વાળી સૂકવવી. એ ગોળી બકરીના દૂધમાં ઘસી અંજન કરવાથી આંખની ઝાંખ મટે છે.

—માસ્તર કેશવરામ હરિશંકર ભટ્ટ-કાપોદ્રા

૧. શરૂઆતનો મોતિયો તથા ઝાંખાં:—સરખંખાનાં બીનું સુરમા જેવું બારીક ચૂર્ણ કરી દિવસમાં બે વખત આંજવાથી શરૂ-આતનો મોતિયો તથા ઝાંખ મટે છે.

૨. આંખનાં સાધારણ દર્દો માટે:—ત્રિકુળાનો ક્વાથ કરી તેનાં ટીપાં મૂકવાં, તે પાણીથી ધોવું તથા તે પાણીનાં પોતાં મૂકવાં. આથી ખીલ, તાપોલિયાં, ખૂજલી, આંખોની ગરમી, લાલાશ વગેરે મટે છે.

—વૈદ્ય વૃત્તમહમદ હમીર-રાજકોટ

આંખનું ફૂલું:—અંદ્રોદયાવતી કાંસાના વાસણમાં ઘસી બે વખત અંજન કરવાથી આંખનું ફૂલું મટે છે.

—વૈદ્ય આણંદજી અને પીતાંબર સવળ-ઉના

૧. આંખનું ફૂલું:—એક માણસને આંખમાં મોટું કેર જેવું ફૂલું પડ્યું હતું, તેણે ઘણા ઉપાય કર્યા છતાં મટ્યું નહિ. પછી એક ગામડાનો માણસ આવ્યો તેને કહેતાં રાયણનાં બી આખ્યાં, એ બી વડના દૂધમાં ઘસી ત્રણ વખત આંજવાથી ફૂલું મટી ગયું. આ નજરે જોયેલું છે તેમજ મેં આ પ્રયોગને અજમાવી જોયો છે.

૨. રાયણનાં બી બારીક વાટી સરસડા (કાળિયા સરસ) ના પાનના રસમાં ચારપાંચ દિવસ ખૂબ ખરલ કરી વડના દૂધમાં પાંચ-છ દિવસ ખરલ કરી આંજવાથી ફૂલું મટે છે.

—ડોક્ટર ચંદુલાલ મુકુંદરાય-પાટણ

મુખરોગ, કર્ણરોગ, નાસારોગ, મસ્તકરોગ ને નેત્રરોગ ૯૫૧

૧. નેત્રરોગ માટે:—લીમસેની કપૂર ભાગ ૧, એલચી ભાગ ૧, સિંદૂર ભાગ ૧, સારો મમીરો ભાગ ૧, શુદ્ધ પારદ ભાગ ૧ અને સીસું ભાગ ૧ લઈ, પ્રથમ સીસું ગાળી પારો રેડી ખૂબ ખલ કરી બાકીની વસ્તુઓ મેળવી ઘેટીના દૂધમાં બત્રીશ પહોર સુધી ખલ કરવો. દૂધ તાબુ વાપરવું. એ અંજન આંજવાથી મોતિયો, કાચપડળ, નીલપડલ, ફૂલું, રતાંધળાપણું વગેરે દરદો મટે છે. અમારી અનુભવસિદ્ધ છે.

૨. સિંદૂર ભાગ ૧ અને નવસાર ભાગ ૧ લઈ, બારીક વાટી જેની આંખો આવી હોય તેને આંજવાથી મટી જાય છે.

—સાધુ ગંગાદાસજી સેવાદાસજી—સુરત

પુષ્પાનષ્ટ ગુટિકા:—સફેદ અથવા લીલો કાચ, ધતૂરાનાં બી, મોરચૂથુ, શંખ, મનસીલ, ગોચંદન, સુવર્ણભક્ષિક, માણસની ખોપરી, મોર તથા મરઘીનાં ઈંડાનાં છીલટાં સર્વ સમભાગે લઈ બારીક સુરમા જેવું વાટી સરગવાનાં પાનના રસની ભાવના આપી, ગોળીઓ વાળી એ રસમાંજ ઘસી આંજવાથી જન્મભરતું ફૂલું, તાપોલિયાં અને ત્રિદોષથી દુખતી આંખો મટે છે.

—વૈદ્ય નંદરામ પ્રાગજી—નાગેશી

નેત્રાંજન:—ખીપર તોલો ૦૮, અરડૂસાનો રસ તોલો ૧ અને મધ તોલો ૧ લઈ પ્રથમ ખીપરને બારીક વાટી વસ્ત્રગાળ કરી ચોવીસ કલાક સુધી ઠેરવી વાટવી. ત્યાર બાદ તે ખીપરને એક કાંસાની થાળીમાં નાખી મધ તથા અરડૂસીનો રસ રેડી એક દિવસ કાંસાની વાટકીથી ઘૂંટી સીસાની અથવા ચાંદીની સળીથી અંજન કરવાથી રતાંધળાપણું, આંખની છારી, પડળ, ઝાંખ, ફૂલું વગેરે નાબૂદ થાય છે. આ અંજન આંજવાથી પ્રથમ જરા ઝાટકો લાગશે, પણ પછીથી ઠંડક વળી જશે.

—વૈદ્ય મણિશંકર નરભેરામ—ધંવા

૯૫૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

નેત્રાંજન:-સાફ રસવંતીનું સત્ત્વ માસા ૬, લીમસેની કપૂર માસો ૧, સૂરોળાર માસા ૩, કુલાવેલ મોરથૂથુ માસો ૧, સાકર માસા ૩, ફટકડી કાચી માસા ૩ અને અડીણુ માસો ૧ એ સર્વે એક શેર પાણીમાં પકાવવું. જ્યારે જે તોલા શેષ રહે ત્યારે ઠંડું પડવા દઈ સળીથી આંજવું. આ નેત્રાંજન નવાં ફૂલાં આદિ ઘણા નેત્રરોગને મટાડે છે. ઘણુંજ ઉત્તમ છે.

—વૈદ્ય ચંચળલાલ જાદવજી-૩૨૭બુજ

ફટકડી, લોઠાનો કાટોડો અને રસવંતી લઈ, તેનો આંખ ઉપર લેપ કરવાથી દુખવા આવેલી આંખો મટે છે.

—એક વૈદ્યરાજ જેમનું નામદામ મળ્યું નથી

૧. નેત્રરોગ:-આમળાં શેર ૦૧, શુદ્ધ મોરથૂથુ વાલ ૨ અને કડવા લીમડાનાં પાન એક મૂઠી એકત્ર કરી કાળાં થાય ત્યાં સુધી (કોલસા કરવા) બાળી અંદર દિવેલ નાખી રાખડી જેવું કરી લેપડી બનાવી, રાત્રે આંખ ઉપર મૂકવાથી ગમે તેવી આંખ બગડેલી એટલે હાંમેશ લાલ રહેતી હોય, ચીપડા વળતા હોય અથવા સોજે હોય તેને મટાડી આંખને ચોખ્ખી કરે છે.

૨. આવેલી આંખો ઉપર લીંબુનો રસ, મધ અને ફટકડી વાટી લગાડવાથી બહુ સારો શુભ આપે છે.

—ડોક્ટર દામોદર ગોપાળ રણદીવે-સુરત

૧. જૂના લોખંડનો કાટ તથા કુલાવેલી ફટકડી સમભાગે ખારીક વાટી એકત્ર કરી તેને લોખંડની તવી પર લોખંડના દસ્તાથી ઘૂંટી, તેમાં લીંબુનો રસ જોઈએ તેટલો નાખી, અંદન જેવું બનાવી દિવસમાં ચારપાંચ વાર આંખની આસપાસ લેપ કરવો. આંખમાં ફટકડીના પાણીનાં ટીપાં નાખવાં.

૨. આંખ પરના સોજા માટે:-ઉપલી દવામાં લોધર મેળ-

સ્ત્રીરોગના ઉપાય

૯૫૩

વવો અને લોહીથી આંખ રાતી હોય તો આંખાહળદર ઉમેરવી.

૩. સર્વ નેત્રરોગ માટે:—મધ સાથે સરગવાનાં પાનનો રસ નેત્રમાં નાખવામાં આવે, તો તેથી સર્વ નેત્રરોગ મટે છે.

૪. ગેરુ, સુરમો, હરડે, સિંધવ અને દારુહળદર પાણીમાં વાટી નેત્ર જહારથી તેનો લેપ કરવામાં આવે તો સર્વ નેત્રરોગ મટે છે.

—વૈદ્ય ઈશ્વરલાલ રતનલાલ-સુરત

૨૬-સ્ત્રીરોગના ઉપાય

૧. અટકાવ લાવવા માટે:—સરસિયું તેલ જરા ઊનું કરી તેમાં થોડું પાણી નાખી, ગરમ કરતાં પાણી બળી જાય ત્યારે તેમાં ગોળ નાખી ખૂબ હલાવવું. એકરસ થાય એટલે ઉતારી લઈ ત્રણ દિવસ પાવાથી અટકાવ આવે છે.

૨. લોહીવા:—રાતી ખાંડ, ગોખરુ, કરિયાતું, અડાયાંની રાખ, ધાવડીનાં ફૂલ, પડવાસ, સાકર, માયાં, મરીકંથારની છાલ, કાચકીનાં બીજ, દાડમનાં છોડાં, રસવંતી અને પપેટાનાં બીજ, આ સર્વ ચીજો સમભાગે લઈ વાટી વસ્ત્રગાળ કરી, તેને ચોખાના ધોવણુમાં ખૂબ વાટી ચણીબોર જેવડી ગોળી વાળવી. લોહીવા, ધૂપણી, ધાતુનું પડવું વગેરે રોગોમાં ૧ થી ૩ ગોળી પાણી સાથે ગળાવવી.

૩. અટકાવ લાવવા માટે:—હીરાબોળ અને એળિયો સમભાગે લઈ બારીક વાટી બોર જેવડી ગોળી વાળવી. એ ગોળી વાપરવાથી ૨૪ કલાકમાં અટકાવ લાવે છે. જો અટકાવ નહિ આવે તો ૨૪ કલાકે બીજી ગોળી વાપરવી. (અર્થાત્ ચોનિમાં રાખવી.)

૬૫૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

૪. તજ અને ટંકણુખાર સમભાગે લઈ એક વાલને આશરે પાણી સાથે ફકાવવાથી અટકાવ આવે છે.

૫. રક્તપ્રદર:-માયાં તોલા ૪, પડવાસ, ધાવડીનાં ફૂલ, લોધર, રસવંતી અને વાંસકપૂર બળખે તોલા લેવાં. તમામ ચીજ ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી, બળખે આનીભારને આશરે દિવસમાં ત્રણ વાર પાણી સાથે આપવું. જે પ્રદરનું જેર અતિશય હોય તો બળખે કલાકે અઢેકું પડીકું ચોખાનું ઘોવણુ તથા રસવંતી સાથે આપવું અને જેમ નરમ પડતું જાય તેમ પડીકાં ઓછાં કરતા જવું.

૬. કાળીજીરી, એળિયો અને દિકામાલી સમભાગે લઈ ખારીક ખાંડી પાણીમાં ગરમ કરી સ્ત્રીના સ્તન ઉપર લેપ કરવાથી જે સ્ત્રીનું બાળક મરી ગયા પછી સ્તનમાં દૂધ ભરાઈ પીડા કરે છે, તે પીડાને મટાડે છે અને દૂધને સૂકવી નાખે છે.

—યતિશ્રી રવિહંસજી દીપહંસજી-સુરત

૧. નારીકેલાદિ ચૂર્ણ:-પાણીવાળું નાળિયેર નંગ ૧ મોટું લેવું, સૂંક, તજ, બળખીજ, કેશર, મરી, તમાલપત્ર, મરેઠી, અતિવિષ, પીપર, અકલગરો, ભસ્મી, પીપરીમૂળ, શતાવરી, કાલોછડ, દેવદાર, અગર, તગર, લવિંગ, ચાંદીના વરખ અને ઝેરી કેપરું એ દરેક ૦૧ તોલો લઈ, વાટી વસ્ત્રગાળ કરી નાળિયેરને કાણું કરી તેનું પાણી કાઢી લઈ, તે પાણીમાં કેશર ઘૂંટી તે પાણીનો સર્વ વસાણાને પટ દેવો અને તે ભૂકો નાળિયેરમાં ભરી દેવો. પછી તેનું મુખ બંધ કરી બે કપડમટ્ટી કરી તેને છાણાના અંગારામાં બાફવું, પણ કાચલી બળે નહિ તે ધ્યાનમાં રાખવું. ટાકું પડ્યા પછી અંદરથી ભૂકો કાઢી લેવો. તેને છાંયે સૂકવીને તેમાંથી સવારસાંજ બે આનીભાર મધમાં ચાટવો અને નાળિયેરના કેપરાને ઘીમાં તળી મૂકવું. પછી ઓસડ ચાટ્યા ઉપર ૦૧

શ્રીરોગના ઉપાય

૯૫૫

તોલો કોપરું ચાવી ખાવું. આ ચૂર્ણુ સ્ત્રીની સુવાવડની અશક્તિને મટાડી ધાવણુને વધારી દૂધ ઉતારે છે. ખટાશ ખાવી નહિ.

૨. કુલાવેલી ફટકડીનાં એક વાલનાં પડીકાં પતાસાના પાણી સાથે દિવસમાં ત્રણ વખત આપવાથી સાત દિવસમાં રક્ત-પ્રદર મટે છે.

૩. સોમલનાં છોડાં ચોખાના ધોવણુમાં ઘસીને મધ મેળવી દિવસમાં ત્રણ વાર પીવાથી લોહીવા મટે છે.

૪. ખીલીપત્રનો રસ તોલો ૧ તથા ઘી તોલો ૧ એકત્ર કરી, દિવસમાં બે વખત પાવાથી ત્રણ દિવસમાં લોહીવા બંધ થાય છે અને અતિ આતંવમાં ઘણો સારો ફાયદો કરે છે.

૫. કખૂતરની અધાર ૦૧ થી ૦૧૧ તોલો સફેદ ખાંડમાં મેળવી ફાકી મરાવી, ઉપરથી ચોખાના ધોવણુમાં સાકર નાખીને પાવાથી ત્રણ દિવસમાં લોહીવા બંધ થાય છે.

૬. ઊંદરની લીંડી લાગ ૫, કખૂતરની અધાર લાગ ૫, મોચરસ લાગ ૫, સુખડનો વહેર લાગ ૫, ધાવડીનાં ફૂલ લાગ ૫ અને સાકર ૩૭ લાગ મેળવી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણુ કરી સવારસાંજ ૦૧ તોલો બકરીના દૂધ સાથે ફાકવાથી રક્તપ્રદર અને લોહીવા મટી જાય છે.

૭. કખૂતરની અધાર, ઊંદરની લીંડી અને સાકર સરખે ભાગે લઈ ચૂર્ણુ કરી ગળખે આનીભાર, દિવસમાં ત્રણ વખત પાણી સાથે આપવાથી શ્વેતપ્રદર મટે છે.

૮. કેસૂડાંનાં ફૂલ તોલો ૪ તથા દર્ભનાં મૂળ તોલો ૪ વાટી વસ્ત્રગાળ કરી તેના ૧૪ લાગ કરી, સવારે ૧ લાગ પાણી સાથે ફકાડવો. ચૌદ દિવસમાં ગમે તેવો પ્રદર શાંત થાય છે.

૬૫૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

૯. ગાયતું ઘી તોલા ૨ માં લિલામાંનું તેલ સાતઆઠ ટીપાં સુધી નાખીને પાવાથી એકજ દિવસમાં લોહીવા બંધ થાય છે. આ દવા દિવસમાં ત્રણ વાર આપવી.

—વૈદ્ય બાળકૃષ્ણ રતેશ્વર-સુરત

૧. પ્રતાપલકેશ્વર રસ:-પારદ તોલો ૧, ગંધક તોલો ૧, અબ્જકભસ્મ તોલો ૧, ચિત્રક તોલા ૨, લોહભસ્મ તોલા ૪, શંખભસ્મ તોલા ૮, અડાયાંની રાખ તોલા ૧૬ અને વછનાગ તોલો ૧ લઈ, એ સર્વે એકત્ર કરી ભાંગરાના રસમાં ઘૂંટી વાલ વાલની ગોળીઓ વાળી, આદુના રસમાં અથવા બીજા કોઈ પણ અનુપાન સાથે આપવાથી દાંતખીલી, પ્રસૂતિ, વાતરોગ, સુવા-રોગ વગેરે મટે છે. બીજા કોઈ પણ રોગ ઉપર યોગ્ય અનુપાનની યોજના કરી આપવાથી સારું કામ કરે છે.

૨. પ્રદરરિપુ રસ:-પારદ તોલો ૧, ગંધક તોલો ૧, નાગ-ભસ્મ તોલો ૧, રસાંજન તોલા ૩ તથા પઠાણી લોધર તોલા ૬ લઈ, પ્રથમ પારદગંધકની કાજળી કરી, બાકીની સર્વ વસ્તુઓનું વચ્ચગાળ ચૂર્ણ કરી મેળવી અરડૂસાના રસની એક ભાવના આપી વાલ પ્રમાણેની ગોળી વાળી આપવાથી જીર્ણપ્રદર મટી જાય છે.

૩. બોળબદ્ધ રસ:-પારદ તોલો ૧, ગંધક તોલો ૧, ગળો-સત્ત્વ તોલો ૧ અને રક્તબોળ તોલા ૩ લઈ એ સર્વને એકત્ર કરી વાટી શીમળાની છાલના કવાથની એક ભાવના આપી, બળ્બે વાલની ગોળી વાળી મધ સાથે આપવાથી પ્રદર, પ્રમેહ તથા મૂત્રકૃમ્ધ મટે છે.

૪. ચતુર્સુખ રસ:-પારદ, ગંધક, લોહભસ્મ તથા અબ્જ-કભસ્મ એ દરેક એકેક તોલો તથા સુવર્ણભસ્મ તોલો ૦૧ લઈ, એ સર્વને એકત્ર કરી વાટી કુંવારના રસમાં ઘૂંટી ગોટી બાંધી,

સ્ત્રીરોગના ઉપાય

૯૫૭

તેની ઉપર એરંડાનાં પાન વીંટી ધાન્યના ઢગલામાં દાટી રાખવું. અનુપાનમાં ત્રિકુળા અને મધ સાથે સર્વે રોગ ઉપર આપવું. આ રસથી ખાસ કરીને થતો ક્ષય, પાંડુ, પ્રમેહ, શૂળ, શ્વાસ, મેહરોગ, મંદાગ્નિ, હિષ્કા, અમ્લપિત્ત વગેરે મટે છે.

૫. ધાતુ જતી હોય તેનો ઉપાય:-કેળું નંગ ૧, એ-ખરો તોલો ૦, સુગલાઈ બેદાણા તોલો ૦, નાગકેશર વાલ ૧ અને કાકડીનાં બીની મીંજ વાલ ૪ લઈ, એ સર્વાનું ચૂર્ણ કરી કેળામાં ભરી સાકર તોલો ૧ નાખી દૂધ શેર ૦ મેળવી, તેમાં ઘી ૦ તોલો નાખી પીવાથી સ્ત્રીઓને ધાતુ જતી હોય તે મટે છે.

—વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી પંડ્યા-વાગડ

ગર્ભાશયરોધની વટી:-હીરાબોળ તોલા ૧૦, એળિયો તોલા ૧૦, હીરાકસી તોલા ૭, ઇલાયચી તોલા ૫, સૂંઠ તોલા ૫ અને સંચળ તોલા ૧૦ એ સર્વાનું ખારીક ચૂર્ણ કરી ગુલાબનાં ફૂલની પાંખડીમાં વાટી ચણીબોર જેવડી ગોળી વાળી, એક સવારે અને એક સાંજે દૂધ શેર ૦ સાથે અથવા પાણી સાથે ગળવાથી ગર્ભાશયનાં તમામ દરદો, અનિયમિત ઋતુસ્રાવ, પ્રદર આદિ રોગો-ને મટાડે છે. આ ગોળીથી દસ્ત વધારે થાય તો એક ગોળી લેવી.

—વૈદ્ય મણિશંકર ભાનુશંકર-વલસાડ

રક્તપ્રદર:-માયાં નંગ ૪, સફેદ કાથો, મેથી, ફટકડી અને સોનાગેરુ એ દરેક માયાં જેટલે વજને લઈ એનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું; અથવા ચાળણીથી ચાળી પોટલી બનાવી વાપરવાથી રક્તપ્રદર મટે છે.

—ડોક્ટર મગનલાલ વ્રજભૂપણદાસ-સુરત

અત્યાર્તવ:-ટંકણખાર તથા ફટકડી એ બંને ફુલાવીને બેથી ત્રણ ચોખ્ખાભાર ખાવું તથા તેનાજ પાણીથી ધોવું બેઘંઘે. માયાંફળની લૂગડે ચાળેલ ભૂકીની પોટલી કરી સારા રૂમાં વીંટાળી

૯૫૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

વાપરવી જોઈએ તથા એજ ચૂણું પાણીમાં પીવું. મંડૂરભસ્મ, લોહ-ભસ્મ અને ગળોસત્ત્વ, યોગ્ય માત્રા તથા અનુપાનમાં આપવાથી અત્યાર્તવ મટે છે.

—વૈદ્ય જમનાદાસ મદનજી વૈષ્ણવ-વેરાવળ

૧. રક્તપ્રદર:- (ગર્ભિણીનો) કેટલીક વખત ગર્ભિણી સ્ત્રી-ઓને રક્તપ્રદર થાય છે. તેમાં રસવંતી મોટા પ્રમાણમાં પાવાથી અને પેડુ ઉપર દશાંગ તથા શંખજીરું ગુલાબજળમાં વાટી તેનાં પોતાં મૂક્યા કરવાથી અને દરદીને બિછાનામાં સૂતો રાખવાથી ઘણાખરા કેસો થોડાજ કલાકમાં સુધરી જાય છે.

૨. આવા પ્રદરના કેસોમાં શંખજીરું ૦૧ તોલા થી વધારેમાં વધારે ૧ તોલા સુધી પાણીમાં પીવાથી મટે છે.

—વૈદ્ય દુર્ગાપ્રસાદ ગંગાધર-પોરબંદર

૧. યોનિનું ક્ષત:-એક સ્ત્રી પોતાના પતિથી સંતોષ ન પામતાં પોતાના હાથની મધ્યમા અંગુલિથી યોનિમાં મૈથુન કરવાથી તેની યોનિમાં નળ વાગવાથી પ્રદર જેવો ચીકણો અને સફેદ રસી જેવો પદાર્થ નીકળતો હતો, તેને મીઠળ ખાંડી તેની ગોળમાં બે ગોળી વાળી (બોર જેવડી) વાપરવા આપી, જેથી યોનિનું ક્ષત સોજે, પરુ અને પ્રદર બંધ થયું. આ ઉપાય અનુભવસિદ્ધ છે.

૨. નષ્ટાર્તવ:-એક સ્ત્રીને માસિક ઋતુ નહિ જેવું આવતું હતું, જેથી માથાનો દુખાવો રહેતો હતો. તેને અરીઠાની મીંજની ભૂકીની ગોળમાં ગોળી વાળી વાપરવા આપી, જેથી પીળાં તથા રાતાં પાણી પડી ઋતુ સારુ આવ્યું.

૩. સોમરોગ:-એક સ્ત્રીને સુવાવડમાંથી ઘણા દિવસ થયાં સોમરોગ થયો હતો, તેને સોમનાથ રસ આપ્યો, જેથી આરામ થયો છે. સોમનાથ રસ:-લોહભસ્મ તોલો ૧, પારદ તોલો ૦૧,

સ્ત્રીરોગના ઉપાય

૯૫૯

ગંધક તોલો ૦૧, તમાલપત્ર, દારુહળદર, જાંબુનાં ખીજ, વાળો, ગોખરુ, વાવડિંગ, જીરું, આથમી જીરું, કાળીપહાડ, દાડમનાં છોડાં, ટંકણુ, લોધર, ગૂગળ, શિલાજિત અને આસોદરાની છાલ એ દરેક અડધો અડધો તોલો લઈ વાટી, બકરીના દૂધમાં પાવલીભારની ગોળી વાળી દૂધ સાથે આપવાથી સોમરોગ, અતિમૂત્ર, પ્રદર, યોનિશૂળ તથા મેદશૂળ મટે છે.

—વૈદ્ય રાધવજી માધવજી-ગોંડલ

રક્તપ્રદર:—માયાં, મોચરસ અને ફટકડી એ દરેક એકેક રતી ગળજીલી (લોંચપાથરી)નો રસ તથા સાકર સાથે લેવાથી રક્તપ્રદર મટે છે. ઉપર પ્રમાણેનાં માપનાં ત્રણ પડીકાં દિવસમાં ત્રણ વખત લેવાં. એવી રીતે અગિયાર દિવસ લેવાથી સારું થાય છે.

—વૈદ્ય ઉમિયાશંકર મહાસુખરામ-ઉમેરઠ

૧. રક્તપ્રદરના ઉપચાર:—ગાયતું ઘી રાત્રે સૂતી વખતે ગરમ કરી ચાલતાં ચાલતાં પીવું, ઉપરથી પાણી પીવું નહિ, જેથી તુરતનો રક્તપ્રદર મટે છે.

૨. ખાવળનો કોલસો તોલો ૦૧, લોધર તોલો ૦૧ અને સાકર તોલો ૦૧ એ સર્વને વાટી ૧ તોલા માખણમાં મેળવી સવારેજ આટવું તથા શીતોલપલાદિ ચૂર્ણ તોલો ૦૧ અને ગળોસત્ત્વ વાલ ૧ ઘી તોલા ૦૧ માં મેળવી સાંજે આટવું; જેથી જૂનો તથા નવો રક્તપ્રદર હોય તે પણ મટી જાય છે. લાંબા વખતનો હોય તો વધારે દિવસ આ દવાનું સેવન રાખવું.

૩. શ્વેતપ્રદર માટે:—લોંચકોળું તોલા ૪, ચોરઆમલીનાં છોડાં તોલા ૪, શતાવરી તોલા ૪ અને પત્રીની સાકર તોલા ૪ લઈ એ સર્વનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી સવારસાંજ ૦૧ તોલો પાણી સાથે ખાવાથી સાત દિવસમાં શ્વેતપ્રદર મટે છે.

—વૈદ્ય ડાહ્યાભાઈ મણિશંકર-ખારડોલી

૯૬૦ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

પ્રમેહપ્રદરહર ચૂર્ણ:—ચિનીકબાલા તોલા ૫, જિંચો કાથો તોલો ૦૧ અને કુલાવેલી ફટકડી તોલો ૦૧ એ સર્વને વસ્ત્ર-ગાળ કરી બેથી ચાર આનીભાર સવારસાંજ ઠંડા પાણી સાથે પીવું તથા બે શેર નવશેકા પાણીમાં ફટકડી તોલો ૦૧ નાખી ચોનિ ધોવી, જેથી પ્રવેતપ્રદર મટે છે.

—વૈદ્યશાસ્ત્રી એસ. એલ. ખર્મન-સુરત

સુવારોગ માટે:—નિશુંડીનાં પાન છાંયે સૂકવી ચૂર્ણ કરી પાવલીભાર ચૂર્ણનો ઉકાળો કરી, તેમાં પ્રકૃતિ પ્રમાણે ગોળ કે સાકર પાવલીભાર નાખી સવારસાંજ સાત, પંદર અથવા એક-વીસ દિવસ સુધી પીવાથી સુવારોગ મટે છે.

—વૈદ્ય ત્રિકમલાલ કાળીદાસ-ખાનપુર

ગર્ભપ્રદર:—(ફલધૃત) જેને ઘરવૈદ્યામાં ત્રિકુળાધૃતના નામથી લખ્યું છે, એ ધૃતનો મેં સેંકડો સ્ત્રીઓ ઉપર ઉપયોગ કર્યો છે. પાંચ પાંચ વખત ગર્ભપાત થયેલી સ્ત્રીઓનાં ગર્ભાશય સુધરી બાળકો જિંદગી છે. આ ધૃત ખાલી કેડે (ગર્ભ નહિ હોય તે વખતે) એક માસ પાછું ગર્ભ રહ્યા પછી દર માસે આઠ આઠ દિવસ સવારસાંજ એક રૂપિયાભાર ઘી-દૂધમાં નાખી પીવું, જેથી ગર્ભાશય સુધરી ગર્ભ ધારણ કરી શકે છે તથા આ ધૃતથી પ્રદર પણ મટે છે.

—વૈદ્ય કૃષ્ણારામ ભવાનીશંકર-કલ્યાણીવાડ

ગર્ભિણીનો ગર્ભ અધૂરે માસે પડી જતો હોય, તો શતાવરી તથા જેઠીમધ સમભાગે લઈ વાટી સવારસાંજ ૦૧ તોલો સાકર-વાળા દૂધ સાથે પીવું. પ્રસવ પૂરે માસે થાય ત્યાં સુધી ખવરાવવું. આ દવા ગર્ભ રહ્યા પછી શરૂ કરવી. ધાવણ પણ ઘણું વધે છે.

—વૈદ્ય દેવશ આશુ

સ્રારોગના ઉપાય

૯૬૧

ગર્ભિણીની ઊલટી:—લવિંગના તેલનાં છ-સાત ટીપાં સાકર સાથે લેવાથી ગર્ભિણીની ઊલટી બંધ થાય છે.

કસુવાવડનો ઉપાય:—કસુવાવડ થતી હોય તો કચ્ચાનાં બીજને રેશમી દોરામાં પરોવી માળા બનાવી પહેરવાથી કસુવાવડ થતી અટકે છે.

—જોષી રામકૃષ્ણ રેવાશંકર-ગદર

સુવારોગ માટે:—દેવદાવ્યાદિ કવાથ પીવાથી સુવારોગ મટે છે.

સુવારોગ, પિત્તરોગ, વિષમજ્વર માટે:—સવારે સુદર્શન ચૂર્ણ આપવું અને સાંજે હરડે, કડુ અને કરિયાતાની પાંદડીનું ચૂર્ણ કરી બેત્રણ વાલની કાકી મારવી, જેથી સુવારોગ, પિત્તરોગ અને વિષમજ્વર મટે છે.

પેશાબમાં ગરમી જણાય તે માટે:—ગજો, ગોખરુ અને ધાણુનો ફાંટ બનાવી પીવાથી ગરમી મટે છે.

શ્વેતપ્રદર:—ધાવડીનાં ફૂલના કવાથમાં શિવલિંગી અને નાગકેસરનું સમભાગે કરેલું ચૂર્ણ તોલો ૦ નાખી સવારસાંજ પીવાથી શ્વેતપ્રદર ગમે તેવો હશે, તો પણ નાબૂદ થશે.

પ્રદર:—દારુહળદર, રસવંતી, મોથ, લિલામાં, બીલીનો ગર્ભ, અરડૂસો અને કરિયાતું એનો કવાથ કરી ઠંડો પક્યા પછી મધ નાખી પીવાથી યોનિશૂળ, શ્વેતપ્રદર, પીજો, કાજો તથા રક્તપ્રદર મટે છે.

ગર્ભ પડતો હોય તો:—ધાવડીનાં ફૂલ અને સાકર પાણીમાં પીવાથી ગર્ભ પડતો અટકે છે.

છોડનું વધવું:—શતાવરી, સૂંઠ, આસંધ, જેઠીમધ અને ભાંગરો એ બકરીના દૂધમાં પાવું, જેથી છોડ પલળે છે.

—વૈદ્ય બૂરાભાઈ ઓધવજી ત્રિવેદી-ભાદેરાડ

૯૬૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

૧. પ્રદર અને પ્રમેહ:-ખંગલરમ વાલ ૧ અને સાકર તોલો ૧ એ બેને શીમળાનાં મૂળના ઘસારા સાથે પીવાથી પ્રદર તથા તનખિયો પ્રમેહ મટે છે.

૨. ઉમરડાનાં મૂળને ઘસીને તેમાં ઉપર પ્રમાણે સાકર તથા ખંગલરમ મેળવી પીવાથી પ્રદર તથા તનખિયો પ્રમેહ મટે છે.

૩. પ્રદર માટે:-કેવડાની મૂળીના રસમાં સાકર મેળવી પીવાથી પ્રદર મટે છે.

—વૈદ્ય નરભેરામ હરજીવન-નવાગામ

૧. પ્રદર માટે:-ખેરસલીની અંતરછાલનું ચૂર્ણ કરી ૦૧ તોલો ચૂર્ણ સાકર મેળવી ઠંડા પાણી સાથે પીવાથી પ્રદર મટે છે.

૨. આસોપાલવની અંતરછાલનું ચૂર્ણ ચોખાના ઘોવણ સાથે મધ મેળવી દિવસમાં બે વખત પીવાથી રક્તપ્રદર તથા રક્તાતિસાર મટે છે. અથવા શંખજીરાનું ચૂર્ણ સમાન ભાગે સાકર મેળવી ઠંડા પાણી સાથે પીવાથી રક્તપ્રદર મટે છે.

—એક વૈદ્યરાજ જેમનું નામદામ મળ્યું નથી

૧. શ્વેતપ્રદર:-ગાયનું દૂધ તોલા ૧૪, પાણી તોલા ૨૧ અને સૂંઠનું ચૂર્ણ માસા ૪ મેળવી પાણી બળી જતાં સુધી ધીમા તાપે પકાવી કપડાથી ગાળી તેમાં ચારપાંચ માસા સાકર મેળવી એકવીસ દિવસ સુધી દિવસમાં બે વખત પીવાથી શ્વેતપ્રદર ગમે તેવો હોય તેને ઘણીજ ઝડપથી મટાડે છે.

૨. આસોપાલવની છાલ, નરમાનાં મૂળ, દારુહળદર, દાલનાં મૂળ એ દરેક એકેક તોલો લઈ, કંદક કરી ખાર તોલા ચોખાના ઘોવણમાં રાત્રે પલાળી સવારે ખૂળ ચોળી, કપડે ગાળી એક શીશીમાં ભરી રાખવું. દિવસમાં ત્રણ વખત દર ટંકે ચાર તોલા પીવું, જેથી ત્રણ દિવસમાંજ દરેક જાતના પ્રદરને મટાડે છે.

—વૈદ્ય પુરુષોત્તમ બહેચરદાસ યાત્રિક-કાતોલ

શ્રીરોગના ઉપાય

૯૬૩

૧. રક્તપ્રદર માટે:—લાખ તોલો ૧, આસોપાલવની છાલ માસા ૩ અને મોચરસ માસા ૬ એ સર્વને એકત્ર ખાંડી અડધો શેર પાણીમાં ઉકાળી, ૦૧ શેર પાણી અવશેષ રાખી ગાળી ઠંડું પડ્યા પછી તેમાં નવટાંક દૂધ તથા બે તોલા સાકર નાખીને દિવસમાં બે વખત પીવું જેથી રક્તપ્રદર મટે છે.

૨. દાડમની કળી નંગ ૪ અને કાચાં ગુદલર નંગ ૨ દૂધની સાથે વાટી, થોડી સાકર મેળવી સવારસાંજ પીવાથી રક્તપ્રદર મટે છે.

૩. અરડૂસાનો રસ અને આમળાનો રસ મધ—સાકર મેળવી દિવસમાં બે અથવા ત્રણ વખત પીવાથી રક્તપ્રદર મટે છે.

૪. શ્વેતપ્રદર માટે:—વડના અંકુર, ધાવડીનાં ફૂલ, નાગ-કેશર, આંખાની છાલ, જમરૂંખની છાલ અને આમળાં એ સર્વ સરખે વજને લઈ તેનો ક્વાથ કરી ચતુર્થાંશ પાણી રહે ત્યારે ગાળી, મધ નાખી દિવસમાં બે વખત બપોળે તોલા ક્વાથ પીવાથી શ્વેતપ્રદર મટે છે.

૫. ૦૧ શેર આમલીનાં બીજ (કચૂકા) દેવતા ઉપર શેકવાં. તેની ખરાબર ચણા લઈ શેકી ફેાતરાં કાઢી સાફ કરી, બંનેને એકત્ર વાટી વસ્ત્રગાળ કરી તેના પ્રમાણમાં ઘી અને સાકર મેળવી, એકેક તોલાની લાડુડી કરી સવારસાંજ ગાયના દૂધની સાથે ચોળીને અકેક લાડુડી ખાવી અને ઉપરથી ગાયનું દૂધ પીવું, જેથી શ્વેતપ્રદર મટે છે.

—ડોક્ટર ચંદુલાલ મુકુંદરાય—પાટણ

૧. ચાટણુ:—બિજેરાં નંગ ૨, મોસાંબી નંગ ૬, મીઠાં લીંબુ નંગ ૬, ખાટાં લીંબુ નંગ ૧૨, જમરૂંખ નંગ ૬, કેળાં નંગ ૬, પપનસ નંગ ૨, મકાઈ નંગ ૬, દાડમ ખાટાં નંગ ૬, સંતરાં નંગ ૬, ચીકુ નંગ ૬ અને લાલ છાલનાં કેળાં નંગ ૬ એ સર્વનો રસ કાઢી

૯૬૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

રાખવો. એ રસમાં ગુલાબજળ શેર ૪ તથા પતરીની સાકર શેર ૩ નાખી કલઈવાળા વાસણમાં ભરી ચૂલે ચડાવવું. રેશમને ગુલાબજળમાં ખારીક વાટી મેળવી રસ, સાકર તથા ગુલાબજળની આસણી થવા આવે, ત્યારે તેમાં કેસર તોલા ૨, ખરાસ તોલા ૧, અંબર તોલા ૦૧, દરુદે અકરખી તોલા ૨, બેરુખીતાં તોલા ૧, કાચું રેશમ તોલા ૧, એલચી નાની તોલા ૨, કાગદી એલચી જડી તોલા ૨, પીપર તોલા ૧, તજ તોલા ૧, લવિંગ તોલા ૧, સોનાના વરખ નંગ ૧૫, ચાંદીના વરખ નંગ ૧૦૦ અને મધ શેર ૨ લઈ, સર્વ વસાણાંનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી, ખરાસ, અંબર, ચાંદીના તથા સોનાના વરખ મધમાં ઘૂંટી થોડું થોડું મધ તથા ચૂર્ણ નાખી એકત્ર કરી આસણીમાં મેળવી દેવું અને અવલેહ જેવું બનાવવું. આ થાટણ વધુ અટકાવ (આર્તવ) ને રોકે છે, પિત્તશામક છે, ગર્ભપાત થતો અટકાવે છે, શક્તિ આપે છે, ભૂખ લગાડે છે તથા લોહી વધારે છે.

૨. આમલીના કચૂકા, આંખાહળદર, ગોખરુ અને ગળોનું ચૂર્ણ કરી પાણી સાથે વાલપૂર આપવાથી શ્વેતપ્રદર મટે છે.

૩. પ્રવાળપિષ્ટી:-પરવાળાંને વસ્ત્રગાળ કરી એકવીસ દિવસ સુધી ગુલાબજળમાં ખલ કરી તૈયાર કરવાં. માત્રા વાલ ૦૧ થી ૧ સુધી ધીમાં આપવાથી પિત્તને બેસાડે છે, લોહી વધારે છે તથા રક્તપ્રદરને મટાડે છે.

૪. પ્રદર માટે:-લાલ ગુલબાસનાં પાતરાં ત્રણથી પાંચ લઈ, ખારીક વાટી રસ કાઢી જરા સાકર નાખી એક વાલ ફુલાવેલી ફટકડી નાખી દિવસમાં ત્રણ વખત પીવાથી શ્વેતપ્રદર તથા રક્તપ્રદરને મટાડે છે. આ પ્રયોગમાં લાલ ગુલબાસજ (લાલ ફૂલનો) હોવો જોઈએ; પીળાં ફૂલના ગુલબાસથી ફાયદો થતો નથી.

સ્ત્રીરોગના ઉપાય

૯૬૫

૫. લાલ જસવનનાં ફૂલની ખરાબર સાકર નાખી ખરલમાં ઘૂંટી અંદર લીંબુનો રસ નાખી ચાટણ તૈયાર કરવું. આ ચાટણ તોલો ૦.૫ થી ૦.૮ દિવસમાં ત્રણ વખત આપવાથી શ્વેતપ્રદર તથા રક્તપ્રદર મટે છે. આ દવા ઘણો વખત રહે તો પણ ખગડતી નથી.

—વૈદ્ય નારુશંકર હરગોવિંદ—ખારડોલી

૧. સગર્ભાની ઊલટી:—મયૂરપિચ્છલસ્મ વાલ ૦.૮ સુખક-ના પાણીમાં મેળવી દિવસમાં બે વખત પાવાથી સગર્ભાની ઊલટી ખંધ થાય છે.

૨. ગર્ભવિનોદ રસ:—સુવર્ણમાક્ષિકલસ્મ તોલા ૪, હિંગ-જોક તોલા ૪, સૂંઠ તોલા ૩, લવિંગ તોલા ૩, મરી તોલા ૩ અને જાવંત્રી તોલા ૩ એ સર્વેને આડુના રસમાં ખલી બખ્ખે રતીની ગોળીઓ વાળી દૂધ સાથે અથવા પાણી સાથે દિવસમાં ત્રણ વખત એકેક ગોળી ખાવાથી ઉપદંશાદિક દોષોને લઇને અથવા અન્ય કારણોથી ગર્ભ વખતોવખત સ્ખલિત થતો હોય, તો તેને સ્થિર કરવા માટે આ ગર્ભવિનોદ રસ અતિ ઉત્તમ છે. યોષ્ઠિક તરીકે એના ગુણ લોહને મળતા છે. મૂત્રરોગ, પાંડુરોગ, જળોદર, સોજા અને નેત્રરોગમાં આ રસ અતિ ઉપયોગી છે. જીર્ણ-પ્રમેહ, અર્શ, ઉપદંશ વગેરે રોગોમાં બહુ સારો છે. જીર્ણપ્રમેહ માટે આ રસ બનાવતી વખતે ગજોસત્ત્વ તોલા ૩, વધારામાં ઉમેરવું. પ્રદરને મટાડવા માટે ગાયના દૂધમાં શતાવરીનું ચૂર્ણ તોલો ૦.૮ નાખી ઉકાળી સાકર નાખી, તે દૂધ સાથે આ ગોળી ખવડાવવી. વળી આ રસમાં હિંગજોક છે, જેમાં મુખ્ય પારો હોવાથી ઉપદંશ આદિ વ્યાધિને મટાડે એ નિઃસંશય છે.

—વૈદ્ય મણિલાલ ગણપતિશંકર ભટ્ટ—સુરત

૧. કમરનો દુખાવો:—ટિંબરું નામના વૃક્ષનાં પાકાં ફળ લાવી તેમાંથી બી કાઢી નાખી તેનો પાકો ગર કેટલાક દિવસ

૯૬૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

ખાવાથી કમરનો ગમે તેવો ડુખાવો મટી જાય છે. પાકાં ફળ ન મળે તો તેનાં કાચાં ફળ લાવી તેમાંથી બિયાં કાઢી નાખી તે ફળને સૂકવવાં. બરાબર સુકાયા બાદ વસ્ત્રગાળ કરી ટિંબરુનાં ફળના રસની સાત ભાવના આપી બારીક વાટી શીશીમાં ભરી રાખવું. એ ચૂર્ણ એક પાવલીભાર દિવસમાં ત્રણ વખત ખાવાથી આરામ થઈ જાય છે.

૨. પાકાં ટિંબરુનો ગર રહી ગયેલા સાંધા પર તથા ફૂલી ગયેલી હાડકી પર કેટલાક દિવસ ચોપડવાથી મટી જાય છે.

૩. ટિંબરુના વૃક્ષ પરનો ગુંદર દેવતા પર નાખી તેનો દર-દીને ધૂપ દેવાથી પિશાચપીડા પણ અવશ્ય દૂર થાય છે.

૪. નાકની નસકોરી:-જો નાકની નસકોરી ફૂટતી હોય તો ખાવળના લીલા પરડા લાવી તેને ભાંગી તેમાંનો ચીક માથા પર (તાળવે) ચોપડ્યા કરવાથી તે વ્યાધિ દૂર થાય છે.

—વૈદ વાસુદેવજી રામરામજી-સામપુર (માળવા)

ગર્ભપાત માટે:-સ્ત્રીઓને ગરમીથી ચાર, પાંચ અગર છ માસે ગર્ભ પડી જાય છે અને તાવ રહે છે; તે માટે સગર્ભા સ્ત્રીઓએ તે રોગ મટાડવા સારું રોઝ (વગડામાં ગાય જેવું) જનાવર થાય છે તે)નાં લીંડાં નંગ બે રાત્રે પાણીમાં પલાળી, આશરે બેત્રણ રૂપિયાભાર પાણી કરી ગાળી જરા સાકર નાખી પીવું. એ પ્રમાણે ચાર દિવસ કરવાથી મટી જશે અને પૂરે માસે પ્રસવ થશે. ખારા, તીખા તથા ગરમ પદાર્થોનો સહંતર ત્યાગ કરવો અને સહેલાઈથી પચે તેવો સાદો ખોરાક તથા દૂધનો ઉપયોગ કરવો, જેથી ગર્ભપાત થતો અટકે છે.

—વૈદ કચરાલાલ જેઠાલાલ ગાંધી-પાટણ

૧. સુવારોગ માટે:-દેવદાર, વજ, ઉપલેટ, પીપર, સૂંઠ,

સ્ત્રીરોગના ઉપાય

૯૬૭

કરિયાતું, કાયફળ, કટુ, ધાણા, હરડે, ગજપીપર, લોંચરીંગણી, ગોખરુ, ધમાસો, મોટી રીંગણી, અતિવિષ, ગજો, કાકડાશિંગ અને કાળીજીરી એ સર્વ સમભાગે લઈ અષ્ટાવશેષ કવાથ કરી તેમાં સૂંઠ તથા હિંગ નાખી પ્રસૂતા સ્ત્રીને પાવું. આથી શૂળ, મૂર્છા, જવર, શ્વાસ, ધુબરી, માથાની પીડા, લવારો, તૃષા, દાહ, ઘેન, અતિસાર, બિલટી, વાયુ તથા કફ એ સર્વ મટે છે; ગમે તેવા સુવારોગ ઉપર આખાદ કામ કરે છે.

૨. પ્રદર માટે:—પઠાણી લોધર તોલો ૦૧, ઘાપહાણુ તોલો ૦૧ અને દેશી રાતી ખાંડ તોલો ૦૧૧ લઈ, એ સર્વને વસ્ત્રગાળ કરી સવારસાંજ ૧ તોલા પાણીમાં લેવાથી પાંચ દિવસમાં પ્રદરને મટાડે છે. પરંતુમાં તેલ તથા આમલી ખાવી નહિ.

—વૈદ્ય મંગળભાઈ ભૂધરભાઈ—ગાવળા

પ્રદર માટે:—અરડૂસો, હળદર, દારુહળદર, કરિયાતું, બિલામાં, જાંબુડાંની છાલ, ખીલીનો ગર્ભ અને લીમડાનાં પાન એ સર્વ સમભાગે લઈ વાટી વસ્ત્રગાળ ચૂણું કરી, સાથે સાકર મેળવી ૦૧૧ તોલો ચૂણું ફાકવાથી પ્રદર મટે છે.

—વૈદ્ય ભવાનીશંકર ગોવિંદજી—સુરત

સ્ત્રીનું ધાવણુ વધારવાનો ઉપાય:—શતાવરી તોલા ૭, જીરું તોલા ૩, પીપર તોલો ૦૧ અને સાકર શેર ૦૧ લઈ, પ્રથમ પીપરને એક દિવસ છાશમાં પલાળી કકડાથી લૂછી જરા ઘીમાં તળી નાખવી. બરાબર શેકાયા પછી બારીક વાટી બાકીનાં ત્રણ વસાણાંને પણ બારીક વાટી એકત્ર કરવાં. પછી એ ચૂણુંના સાત ભાગ કરી દરરોજ સવારમાં એક ભાગ ઠંડું દૂધ શેર ૦૧૧ લઈ, તેમાં મેળવી પાવાથી સ્ત્રીનું ધાવણુ વધે છે એટલે દૂધ વિશેષ ઊતરે છે.

—વૈદ્ય કનૈયાલાલ પુરાણી—તાલ (માળવા)

૬૬૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

૧. પ્રદરરોગ માટે પલાશાદિ કવાથ:-ખાખરાનું મૂળ, રોહિડાનું મૂળ, કાળી પહાડનું મૂળ, કાસમૂળ, ઘોળી ઘો, અઘે-ડાનાં પાન અને કડાછાલ એનો કવાથ કરી આપવાથી રક્તપ્રદર મટે છે. આ કવાથ એક આશીર્વાદરૂપ છે.

૨. તાંદળજાનાં મૂળ, કડાછાલ, રસવંતી, આસોપાલની છાલ અને ઘાતકી પુષ્પ સમભાગે લઈ ચાર તોલાનો સોળગણુ પાણીમાં અઘાવશેષ કવાથ કરી ઠંડું પડ્યા પછી મધ તોલા ૨ નાખી પીવું અને ઉપરથી ચોખાનું ઘોવણુ પીવું, જેથી રક્તપ્રદર મટે છે. આ કવાથ પીતી વખતે તેમાં ઘસી ઉતારેલ ચંદન તોલો ૦૧ મેળવવાથી જાદૂઈ ગુણુ જણાય છે.

૩. બુખ્યુલાદિ ગુટિકા, પ્રદર અને ઉબણુવાત માટે:- ખાવળની પાલો, કડાછાલ, લોધર, પડવાસ, પેપડી, માયાં, ફટકડી, કેશર, અક્રીણુ, કળૂતરની ચરક, ખેરસાલ, સુખડ, વાળો ને ધાવડીનાં ફૂલ એ સર્વ સમભાગે લઈ ખારીક વાટી ચણીખેર જેવડી ગોળીઓ વાળી કાચા ઉંખરાના રસ સાથે અથવા ખોડી કલ્હારના રસ સાથે અથવા ઘોના રસ સાથે અથવા આસોપાલવની છાલના રસ સાથે અથવા વૃણુના મૂળની છાલના રસ સાથે સવારસાંજ લેવાથી પ્રદર, અત્યાર્તવ, પીડિતાર્તવ અને ઉબણુવાત વગેરે અવશ્ય મટે છે.

૪. કળૂતરની અધાર ખારીક ચૂણું વાલ એક લઈ તેને ૦૧ તોલા મધ સાથે આપવું, જેથી કસુવાવડ, અત્યાર્તવ અને પીડિ-તાર્તવ મટે છે.

૫. અત્યાર્તવ, પીડિતાર્તવ, કસુવાવડ તથા ઋતુ-દોષ:-કપાસનાં મૂળની છાલ વાટી તોલો ૧ મધ સાથે ચાટવી અથવા આસોપાલવની છાલ તોલા ૪, ખકરીનું દૂધ તોલા ૩ અને પાણી તોલા ૩૨ પકાવી દૂધ માત્ર રહે ત્યારે પીવું અથવા

સ્વારોગના ઉપાય

૯૬૯

કપૂતરની અધારનું ચૂર્ણ વાલ ૩, ૦૧ તોલો મધમાં ચટાડી ઉપર મેટ માટીનું પાણી પાવું અથવા “સનિપાત” નામની વનસ્પતિ તોલો ૦૧, સાકર તોલો ૦૧ વાટી પાણી સાથે પીવી; કસુવાવડ ટાળવાનો આ સિદ્ધોપચાર છે. અથવા “પુત્રજીવા” નામની વનસ્પતિનું મૂળ ઉપર પ્રમાણે પાવું. ઊલટ કંબલ અથવા કમળનું નાળ અથવા તેનાં ફૂલની પાંખડી ઉપર મુજબ પાવાથી અતિઆતંવ, પીડિતાતંવ, કસુવાવડ તથા ઋતુદોષ મટે છે.

૬. સુવારોગ માટે દશમૂળાદિ ક્વાથ:-એ જાતની લોંચરીંગણીનું મૂળ, અરણીમૂળ, રાતી તથા ઘોળી દાડમડીનાં મૂળ, સેવનનું મૂળ, ગોળરુનું મૂળ, અરડૂસાનું મૂળ, કાળીપહાડનું મૂળ અને ળીલીમૂળ એ દશ મૂળ દરેક ચાર ચાર તોલો લઈ, ખોખરાં કરી ચાર ચાર તોલાનું એકેક પડીકું કરી, એક પડીકું એક શેર પાણીમાં નાખી ધીમે તાપે ઉકાળી આઠ તોલો પાણી રહે ત્યારે ગાળીને પીવો. એક પડીકું બે વખત ઉકાળી સવાર-સાંજ પીને કૂચો ફેંકી દેવો અને ળીજે દિવસે નવું પડીકું લઈ, ક્વાથ કરી બે વખત પીવો. એ પ્રમાણે દશ દિવસ સુધી પીવાથી સુવારોગ મટી જાય છે.

૭. ઉપર જણાવેલાં દશ મૂળ તથા નાગદમની (ગાડરિયા ઝીપટી)ના પંચાગનો ક્વાથ ઉપર મુજબ બનાવી આપવાથી પણ સુવારોગ મટી જાય છે.

૮. પ્રસૂતિકષ્ટ માટે:-ઝીલનાં મૂળની છાલ તોલો ૧ પાણીમાં વાટી પાવાથી તુરત પ્રસવ થાય છે.

૯. સૂળિયાના મૂળનું ચૂર્ણ તોલો ૦૧ પાણીમાં પાવું, જેથી તુરત પ્રસવ થાય છે.

૧૦. ગૂગળ, એરુની કાંચળી અને પુટરડીની ધૂણી ફક્ત જન-નેદ્રિયને આપવી.

૯૭૦ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

૧૧. લેંસ અથવા ગાયના છાણુને કપડામાં દાળી, જે રસ નીકળે તે રસ તોલા બે પાવો, જેથી મૃતક ગર્ભને પણ હડસેલી બહાર કાઢે છે.

—વૈદ્ય નંદરામ પ્રાગજી-નાગેશ્રી

સૂતિકારોગ:-દેવદાન્યાદિ કવાથ સાથે અકેક વાલ સુવર્ણ-ભાક્ષિકભસ્મ સવારસાંજ આપવાથી સૂતિકારોગ મટે છે.

—વૈદ્ય આણુંદજી અને પીતાંબર સવજી-ગિના

૧. પ્રદર માટે:-ઉંદરની લીંડીઓ ચોખાના ધોવણુમાં વાટી પાવી તથા પ્રમેહવાળાને ત્રણ લીંડીઓ દૂધમાં વાટીને પાવી, જેથી પ્રદરને તથા પ્રમેહને મટાડે છે.

૨. દાહનાં મૂળ ચોખાના ધોવણુમાં વાટી તે પાણીમાં છ-રાતું ચૂર્ણ તથા સાકર નાખી પાવાથી પ્રદર મટે છે.

—વૈદ્ય મણિશંકર ગદવજી જોષી-કાનપર

ગર્ભપાત:-જેઠીમધ તોલો ૧, નાગકેશર તોલો ૧ અને કાંટાળા મઠનું પંચાંગ તોલો ૪ લઈ, એનો ચતુર્થાંશ કવાથ કરી દિવસમાં ત્રણ વખત બળે ચમચી પાવાથી સ્ત્રીઓના ગર્ભાશયને મજબૂતી આપે છે. એ ઉપરાંત જ્ઞાનતંતુને પોષણ આપનાર તથા ગર્ભ ઉપર ચરબીના દળાણુને લીધે ગલિતગર્ભની ટેવ તથા અનિયમિત ઋતુપ્રાપ્તિ, મૃતવત્સલની ટેવ, પહેલી સુવાવડ પછી સ્ત્રીઓને ધાતુક્ષયનાં લક્ષણોમાં, ગર્ભધારણાની પહેલાંથી શરૂ કરવાની અને ચાલુ રાખવાની જરૂર છે. જ્યારે પોષણની જરૂર જણાય ત્યારે દૂધમાં ખૂબ ઉકાળી સાકર નાખી ગાળીને પીવાથી વધારે ફાયદો થાય છે. મોટા શહેરની શ્રીમંત સ્ત્રીઓને આ દવાના પ્રયોગની ઘણીજ જરૂર છે.

—ડૉક્ટર પ્રભાકર કૃષ્ણ પંડે-મુંબઈ

સ્રીરોગના ઉપાય

૯૭૧

૧. ઋતુ સાફ લાવનાર:-કુમાર્યાસવ ઉપરાછાપરી મોટા ડોઝમાં આપવાથી અજીર્ણ જેવું રહેશે, પણ ઋતુ સાફ આવી જશે. તેના પેટુ ઉપર બૂખરા પહાણાને ખાંડી દૂધમાં ખંદખદાવી લેપ મારવો અને તેની ઉપર આકડાનાં પાન મૂકી પાટો ખાંધવો. આ ખંને ઉપાય ઉતાવળે કરવાથી ઋતુ ન આવતું હોય તેને તથા કમી આવતું હોય તેને સાફ આવશે. કુમાર્યાસવ ગર્ભવતીને, રજ-સ્વલાને, મરડો, અતિસાર તથા સંગ્રહણીવાળાને આપવો નહિ.

૨. સ્ત્રીનો પેશાબ બંધ થયો હોય તે માટે:-૦૧ શેર કેળના પાણીમાં પિગાળેલ ઘી મેળવી પાવું, જેથી પેશાબ ઊતરે છે અથવા સૂરોખારવાળી દવાનો ઉપયોગ કરવો.

૩. ઉબણવાત:-(ઊનવા) લાલ માટી પલાળી તેમાં લૂગડું ભીંજવી, તે લૂગડું ચોનિ ઉપર રાખવું તથા કેળનું પાણી ૦૧ શેર પાઈ દેવું.

૪. શ્વેતપ્રદર:-કાળીપહાડ, ખાખરાનું મૂળ તથા રક્ત-રોહિડાની છાલ એ ત્રણેનો કવાથ કરી ઠંડો થયા પછી મધ મેળવી પાવો તથા આવળનાં ફૂલને વાટી સોગડી બનાવી વાપરવી, જેથી પ્રદર મટે છે.

૫. મેંદીનાં બીજનું ચૂર્ણ સાકર મેળવી પાવાથી રક્તપ્રદર મટે છે. જો પાંડુ થયેલ જણાય તો લોહાસવનો ઉપયોગ કરવો.

૬. ચોનિશૂળ:-સ્ત્રીઓની ફૂંટી નીચે દરદ, શૂળ અથવા સ્ત્રીની વધરાવળ પર પેટા ઉપર કીડામારી બાફી લગાડવી અને અરણીનાં પાન વાટી તેની ગોળી છ આંગળની બનાવી સૂકવી વાપરવાથી ચોનિશૂળ મટી જશે. તેવીજ રીતે સાટોડીનાં મૂળનું ચૂર્ણ કરી દિવેલમાં મેળવી ઉપર મુજબ ઉપયોગમાં લેવું.

પ્રસૂતા માટે પડી:-નગોડ, ધમાસો, લોંચરીંગણી, અરણી,

૬૭૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

સમેરવો, સેંદરડી, ગળો, ભરમાઠી, લીમડાની છાલ, લાંગરો, ચિત્રક, ઘાણા, પીલુડી, કાંટાસરિયો, એરંડો, ગોખરુ, ખડસલિયો તથા સાટોડીનો કવાથ કરી પાવાથી પેશાબ સાફ આવે છે, દાહ, બળ-તરા બંધ થઈ ઊબકો, ઊલટી તથા સોન ઊતરી ભૂખ લાગી ટૂંક સમયમાં રોગ દૂર થશે અને તેથી મકલરોગ પણ મટે છે.

—વૈદ્ય વરમહમદ હમીર-રાજકોટ

પ્રસવ માટે:—પમાડિયાનું મૂળ (ઉફે કાંસુંદરી) અંખોડામાં રાખવાથી જલદી પ્રસવ થાય છે; એજ પ્રમાણે કરવાથી ગર્ભપાત પણ થાય છે.

—ડોક્ટર દામોદર ગોપાળ રણુદીવે-સુરત

મહારક્તપ્રદર:—કરમદીનું મૂળ ઘસી દિવસમાં એક થી ત્રણ વાર દૂધમાં પાવાથી ભયંકર લોહીવા મટી આળાદ ચમત્કાર માલૂમ પડે છે. કદાચ બેત્રણ દિવસમાં પૂરેપૂરું ન મટે, તો બીજા ત્રણચાર દિવસ દવા આપ્યા વિનાના કાઢી પાછું ત્રણ દિવસ ઉપર પ્રમાણે પાવું એટલે અવશ્ય મટી જશે.

—વૈદ્ય ઈશ્વરલાલ રતનલાલ ત્રિવેદી-સુરત

૧. ઇન્દ્રજવને ખાંડીને વસ્ત્રગાળ કરવો. પછી દાણા ભરવાની ગુણનો ટાટ બાળીને રાખોડી કરવી. તે રાખોડીમાંથી તોલો ૦૧ તથા ઇન્દ્રજવનું ચૂર્ણ તોલો ૦૧ વાટીને પાણી સાથે પાય તો સ્ત્રીને લોહીવા (રક્તપ્રદર) મટે છે. એના ઉપર વાલ, કેળું અને કેળું ખાવું નહિ. આ દવા દિવસમાં બે વાર પાવી.

૨. ઇન્દ્રજવ અને મરડાશિંગ એ બન્નેને સરખે ભાગે ખાંડી પાંચ રૂપિયાભાર પાણીમાં ૦૧ રૂપિયાભાર ભૂકો વાટી તેમાં ઠીકરી છમકારી સાથે અગ્નિકુમારનું પીકું મેળવીને પાવાથી સુવાવડના છાંડા બંધ થાય છે.

બાળકના રોગોના ઉપાય

૯૭૩

૩. જે સ્ત્રીને પેશાબના માર્ગે પેઠામાં નાળિયેર જેવી ગાંઠ થઈ હોય, ઝાડો થતો ન હોય અને દુખાવો તથા શૂળ મારતું હોય, તો તે બાઈને ખુરસી ઉપર બેસાડી પાણી ગરમ કરી ઉપર ઢાંકીને ખુરસી તળે મૂકી બાઈ લેવડાવવો. પછી લીમડાનાં પાન શેર ૪, હરડાં, ગાંઠિયાં, આમળાં શેર ૧ અને મોરચૂથુ ૦૧ રૂપિયા ભાર નાખી તેને પોણા મણુ પાણીમાં ઉકાળી બશેર પાણી રહે ત્યારે ગાળીને કાચની શીશીમાં ભરી લેવું અને તે પાણીની યોનિમાર્ગ-માં પિચકારી મારવાથી તે ગાંઠ પીગળી જાય છે.

—વૈદ્ય બાળાશંકર પ્રભાશંકર—નાંદોદ

સંકોચનવિધિ:—માયાંકુળ ૧ લાગ, ભાંગનાં બી ૧ લાગ, હીરાકસી ૧ લાગ અને કડાચો શુંદર ૧ લાગ એ સર્વેને વાટી કપડછાણ કરી શીંગારસમાં મેળવી તુવેરના દાણા જેવડી ગોળી વાળવી. એ ગોળી યોનિમાં રાખવાથી યોનિસંકોચન થાય છે અને પ્રદર બંધ થાય છે.

—સાધુ ગંગાદાસજી સેવાદાસજી—સુરત

૨૭-કાઠકના રોગોના ઉપાય

૧. બોદાર વિરોચન:—બોદાર પથરી લાગ ૩, વરિયાળી લાગ ૩, ગંધક લાગ ૨ અને એલચી લાગ ૧ લઈ, પ્રથમ બોદારને ખૂબ ઝીણી વાટી બીજાં વસાણાં વસ્રગાળ કરી બાટલીમાં ભરી રાખવાં. ત્રણ વર્ષ ઉપરતું બાળક હોય તેને માટી ખાવાની ટેવ પડ્યા પછી તેનું પેટ કઠણ અને મોટું થઈ ગયું હોય, તો તેને વાલ ૧ થી ૨, ગાયના દૂધમાં આપવાથી બુલાળ થઈ પેટ સાફ થઈ જાય છે અને આરામ થાય છે.

—વૈદ્ય ધર્મિરલાલ રતનલાલ ત્રિવેદી—સુરત

૯૭૪

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

૧. હેડકી:-કહુ મધમાં આપવાથી બાળકની હેડકી મટે છે.
૨. મૂત્રકૃચ્છ્ર:-સૂરોબાર તથા સૂંઠ સમભાગે લઈ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી વારી પાણીમાં આપવાથી બાળકનો મૂત્રકૃચ્છ્ર મટે છે.
૩. સંઘ્રહણી:-ચવક, દેવદાર, હરડે, ભોંયરીંગણી, ગજ-પીપર, વરિયાળી તથા ચોખાનાં મૂળ લઈ એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી ૧ માસો મધમાં આપવાથી બાળકની સંઘ્રહણી મટે છે.
૪. પડવાસ, આંખાગોટલી તથા સૂંઠનું ચૂર્ણ કરી બે માસા છાશ સાથે આપવાથી બાળકની સંઘ્રહણી મટે છે.
૫. રક્તાતિસાર:-મોચરસ, ધાવડીનાં ફૂલ, મજીઠ અને મળફૂલ એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી ચોખાના ધોવણ સાથે આપવાથી બાળકને રક્તાતિસાર મટે છે.
૬. આમણ માટે:-ચણેડીનાં પાનનો રસ આમણ ઉપર ચોપડવો તથા ખાવા માટે હિંગ તોલો ૧ા, અતિવિષ તોલો ૦ા અને અજમોદ તોલો ૧ા વાટી ચૂર્ણ કરી ઢાંઢીમાં અકેક વાલ ત્રણ દિવસ આપવાથી આમણ મટે છે.
૭. ઝેરકોચલાં શુદ્ધ કરી ધંતૂરાના રસમાં આપવાથી ત્રણ દિવસમાં આમણ મટી જાય છે.
૮. નાભિના સોજા માટે:-પીળી ફેાડી બાળી પાણીમાં વાટી ચોપડવાથી નાભિનો સોજો ઊતરે છે.
૯. નાભિનો પાક:-ઘઉંલા, હળદર અને લોખાન મધમાં વાટી ફૂંટીએ ચોપડવાથી નાભિનો પાક મટે છે.
- ૧૦ ઊલટી માટે:-પીપરીમૂળ, લીંડીપીપર, ચિત્રકમૂળ તથા ચવક એનું ચૂર્ણ કરી ભોંયરીંગણીના ડોડવાના રસમાં એક માસો આપવાથી બાળક ભળતું મટે છે તથા ધાવણ ચોકતું મટે છે.

બાળકના રોગોના ઉપાય

૯૭૫

૧૧. આંચકી:—ટંકણખાર મધમાં અથવા ઘાપહાણુ સાથે આપવાથી બાળકની આંચકી મટે છે.

૧૨. ખાંસી:—ભોંયરીંગણીનાં મૂળ, નાગકેશર અને લવિંગનું ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવાથી બાળકની પાંચ પ્રકારની ખાંસી દૂર થાય છે.

૧૩. રક્તપિત્ત:—બાળરાનાં કૂદ તોલા ૪ અને અરડૂસીનો રસ તોલા ૪ લઈ તેમાં ઘી સિદ્ધ કરી આપવાથી બાળકનું રક્તપિત્ત મટે છે.

૧૪. હેડકી:—એલચી તોલો ૧, કેશર તોલો ૦૧ અને હિંગ-જોડ તોલો ૦૧ લઈ એ સર્વને એકત્ર કરી બારીક વાટી એક રતી આપવાથી બાળકની હેડકી મટે છે.

૧૫. બાળકના પેટમાં ભાર થયો હોય તો:—એક રીંગણું શેકી તેમાં સાજીખાર નાખી પેટે ખાંધવું અને ખાવા માટે કપૂતરની અઘાર મધમાં આપવાથી બાળકના પેટમાંનો ભાર મટી જાય છે.

—વૈદ્ય રાઘવજી માધવજી-ગોંડલ

ઓછાનાં આંદાં માટે:—હીરાદખખણ, માયાં, કપૂરકાચલી, કપૂર, ગંધક, પારો, બોદારપથરી, કપીલો, મોરચૂથુ અને આંબા-હળદર એ સર્વ સમભાગે લઈ વાટી વસ્ત્રગાળ કરી ધુપેલમાં મેળવી ચોપડવાથી ચારપાંચ દિવસમાં ઓછાનાં આંદાં મટી જાય છે.

—વૈદ્ય ડાહ્યાભાઈ મણિશંકર-આરડોલી

૧. બાળકનો ઝાડો બંધ કરવા માટે:—લીંબુના ઝાડની છાલનો તાજો રસ કાઢી બકરીના દૂધની સાથે મેળવીને આપવાથી બાળકના ઝાડા બંધ થાય છે.

૨. ખાંસીનો ઉપાય:—હરડે, પીપર તથા દ્રાક્ષ એના ચૂર્ણમાં

૯૭૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

મધ અને માખણ મેળવી આપવાથી બાળકની ઉધરસ મટે છે.

૩. અતિવિષ, નાગરમોથ અને જવખાર એ ત્રણે સમભાગે લઈ મધ સાથે આપવાથી બાળકની ઉધરસ મટે છે.

—જોષી રામકૃષ્ણ રેવાશંકર-મદર

૧. ભરાઈ ગયા ઉપર:—કરિયાતું તથા વાવડિંગનો કવાથ કરી પાવો, નેવળીનું ખંધાણ ખાંધવું તથા તેનુંજ પાણી જરા પાવું અથવા ચકલાંની અઘાર પાવી અથવા કેશર પાવું તથા ખંને પાંસળીઓ ઉપર કેશરનો ખરડ કરવો અને હલકો રેચ આપવો, જેથી ઉપદ્રવ મટે છે.

૨. ખાંસી માટે:—કાયફળ અને વાવડિંગનો કવાથ પાવો. અથવા કાકડાશિંગી, અતિવિષ અને પીપર એ સર્વ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી વાટી મધમાં આપવું અથવા ટંકણખાર કુલાવેલો દૂધમાં આપવાથી આંચકી મટે છે.

૩. તાવ તથા ઉધરસ માટે:—કાકડાશિંગી, પીપર અને આંતવિષની કળી એ ત્રણેનું ચૂર્ણ કરી, જો બહુ ઉધરસ હોય તો પાણીમાં અને તાવ હોય તો મધમાં તથા શ્વાસમાં અરદૂસાના રસ સાથે આપવાથી મટે છે.

૪. ગળું પડ્યું હોય તો:—ઉમરડાનું દૂધ બાળકના તાળવાના ખાડા ઉપર ચોપડવું અથવા રાળની થેપલી મારવાથી પણ મટે છે.

—વૈદ્ય ભૂરાભાઈ ઓધવજી-ભાદરો ૩

૧. આંચકી તથા વરાધ માટે:—ગેંગડાની મીંજ (કાકિયાવાડમાં એને ઈંગોરિયા કહે છે) તથા વીસનગરી હળદર એ બન્નેને સમભાગે લઈ છ કલાક સુધી ખરાખર ઘૂંટી, બાળકને

બાળકના રોગોના ઉપાય

૯૭૭

આંચકી ઉપર અડધી રતીભાર ઉંમરની ચોગ્યતા મુજબ પાણી-માં મેળવીને આપવી.

૨. કુલાવેલો ટંકણુખાર, મધ અને ગરમ પાણી સાથે અડધી રતીભાર આપવો. રોગની ત્વરા વિશેષ હોય તો કલાક કે તેથી કંઈક ઓછા વખતે આપવો, જેથી આંચકી તથા વરાધ મટે છે.

—ચૂનીલાલ હરગોવિંદ શુક્લ-પાટડી

આગરુઃ—ઉપલેટ, દારુહળદર, લોધર, મોથ, મજીઠ, કડું, માલકાંકણાં, અજમો, વજ, સિંધવ અને હરડેદળ એ દરેક એકેક તોલો તથા નાગરવેલનાં પાન નંગ ૨૧ લઈ, એ સર્વેને વસ્ત્રગાળ કરી સવારે દાતણ સાથે ઘસવાથી આગરુ તથા મુખરોગ મટે છે.

—વૈદ્ય પોપટનાલ ખેચરદાસ વ્યાસ—ચહેલિયા

૧. ખોંખલી ઉધરસઃ—સફેદ ફૂલનો ઊંટકંટો થાય છે, તેને શનિવારે નોતરી, (એટલે ચોખા મૂકી આવવો) રવિવારે સવાર-માં વગરખોદ્યે જઈ તેનાં મૂળ કાઢી લાવી, જે છોકરાને ખોંખ-લી (હડખી ઉધરસ) થઈ હોય, તેને તે સૂતરે ખાંધી લોળાનનો ધૂપ દઈ ગળે ખાંધવાથી ખોંખલી બહુ જલદી મટી જાય છે.

૨. સસણી નહિ થવા માટેઃ—ખચ્ચું એક માસનું થાય ત્યાંથી પાંચ વરસનું થાય ત્યાં સુધી પહેલે માસે વાવડિંગનો એક દાણો, બીજે માસે બે, ત્રીજે માસે ત્રણ એ પ્રમાણે પાંચ વરસના સાઠ દાણા થાય છે. એ પ્રમાણે દર માસે એકેક દાણો વધારતા જઈ આપવાથી સસણી બિલકુલ થતી નથી; પરંતુ એક પણ દિવસ પાડ્યા વગર દિવસમાં ગમે તે વખતે દૂધમાં અથવા પાણીમાં પાવાથી બાળકને સસણી થતીજ નથી.

—વૈદ્ય દત્તાત્રેય ભગવાનજી

૧. શીતળા અટકાવવા માટેઃ—શુદ્ધ કાળા સુરમાનું

૯૭૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

ખારીક ચૂર્ણ કરી ઉંમરના પ્રમાણમાં યોગ્ય માત્રાએ પાણી સાથે આપવાથી, શીતળા નીકળતાં નથી. જે શીતળા નીકળવાની શરૂઆતમાં આપવામાં આવે, તો ઘણુંજ આછાં અને સુખરૂપ નીકળે છે. આ પ્રયોગ માતા (શીતળા) નીકળવાની મોસમમાં તંદુરસ્ત છોકરાંઓને પણ ત્રણ દિવસ આપવાથી શીતળાને નીકળતાં અટકાવે છે અને એજ પ્રયોગ જનવરો માટે કરવામાં આવે, તો તેને પણ ફાયદો થાય છે.

૨. રતવા:-કાંસોદરી અથવા કાંસુંદરીનાં પાન વાટી ચોપડાં તથા પીવાથી રતવા મટે છે.

૩. ખસ માટે:-જૂની કોરડ બાળી ધુપેલ સાથે ઘૂંટી લગાડવાથી બાળકોને શરીરમાં નીકળતી ઝીણી ઝીણી લૂખસની ફાલીઓ, જે આખા શરીરને ખરાબ કરે છે તે મટે છે.

—એક વૈદ્યરાજ જેમનું નામદામ મળ્યું નથી

સસણીવરાધ માટે:-તળાવની અંદર જે શંખલાં થાય છે, તેને લાવી સરાવસંપુટમાં ભરી, બાળી ભરમ કરી શંખલાંના વજન જેટલો શેકેલો અજમો લઈ મેળવી ખારીક વાટી નાગરવેલનાં પાનના રસમાં મેળવી આપવાથી પાંસળીઓનું ઊછળવું, વરાધ, સસણી, ભરાણી વગેરે મટી જાય છે. આ દવા એકજ વખત આપવાથી પાંસળીઓનું ઊછળવું બંધ પડે છે.

—વૈદ્ય પુરુષોત્તમ બહેચરદાસ યાત્રિક-કાલોલ

ખાંસી માટે:-ટંકણખાર કુલાવેલો, કેશર, લવિંગ અને કાળાં મરી, એ સર્વ સમભાગે લઈ વાટી વસ્રગાળ કરી, પાનમાં સવારસાંજ એકેક ગોળી ધાવણમાં ઘસી પાવાથી ઝાડો તથા ઉધરસ તરત નરમ પડે છે.

—ડોક્ટર ચંદુલાલ મુકુંદરાય-પાટણ

ખાળકના રોગોના ઉપાય

૯૭૬

ખાળાગોળી:-લવિંગ, પીપર, એલચી, લિંબોળી અને મયૂરપિચ્છલસ્મ એ સર્વ સમલાગે લઈ, વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી મધમાં મગ જેવડી ગોળી વાળી પાણીમાં અથવા દૂધમાં આપવાથી કૃમિ, તાવ, ઝાડો તથા ઊલટી મટે છે.

—વૈદ્ય નારાયણકર હરગોવિંદ અધ્વર્યુ-ખારડોલી

આમણુ માટે:-રુમીમસ્તકી તોલો ૦૧, કલાઈ સફેતો તોલો ૦૧૧ તથા માયુંફળ તોલો ૦૧૧૧ લઈ, ખાંડી ખારીક ચૂર્ણ કરી આમણુ ઉપર ભભરાવી આમણુ અંદર બેસાડવી. એ પ્રમાણે થોડા વખત કરવાથી પછી આમણુ ખહાર નીકળતી નથી.

—વૈદ્ય મણિલાલ ગણપતિશંકર બદ-સુરત

તાવ ઉતારવા માટે:-પાકાં આકડાનાં પાન લાવી જરા શેકી રસ કાઢી, પવન ન આવે તેવા સ્થાનમાં દહીંને રાખી આખા શરીરે રસ ચોપડી સુવાડી ગરમ કપડાં ઓઢાડવાં, જેથી એક કલાકમાં તાવ ઊતરી જશે. કેઈ પણ દવા પેટમાં ન જઈ શકે ત્યારે તાવ ઉતારવા માટે વપરાય છે. તેથી તાવ ફરી આવશે ખરો, પરંતુ અણુઉતાર રહેશે નહિ.

—વૈદ્ય ગંગળભાઈ ભૂધરભાઈ-આવળા

ભરાણી સસણી:-પાતાળતૂંબડીના ઘસારા સાથે કુલાવેલ ટંકણખાર તથા થોડું લોંચરીંગણીનું ચૂર્ણ મેળવી દિવસમાં ત્રણ વખત પાવું. છાતી ઉપર અને વાંસા ઉપર ડુંગળીનો રસ લગાડવો તથા નાકે સૂંઘાડવો. આકડાનાં પાન પર એરંડતેલ ચોપડી ગરમ કરી ફેફસાં ઉપર મૂકવાં તેમજ બે કાળજામાં દરદ જણાય તો તે પર એજ પાન મૂકવાં, જેથી બેત્રણ દિવસમાં મટે છે.

—વૈદ્ય નરમહમદ હમીર-રાજકોટ

પંચલવણ:-પંચલવણ એટલે પાંચ જાતના ક્ષાર-દરેક તોલો

૯૮૦ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

તોલો વાટી એક શેર પાણી બનાવી રાખવું. એ પાણીમાંથી નાનાં બચ્ચાંને નાની અડધી ચમચી અથવા ત્રીસ ટીપાં આપવું. મોટા માણસને બે ચમચા આપવું. એક વરસની અંદરના બાળકને પેટ-માં દરદ થાય, ઝાડાની કબજિયાત, શરદી, ખાંસી, શૂળ, આમ વગેરેમાં દર કલાકે પાણીમાં આપવાથી એકજ દિવસમાં આરામ થાય છે. ગમે ત્યારે ગમે તેવા બાળકના દરદમાં આપી શકાય છે તેમજ બહારના ઉપચારોમાં પણ સારો ફાયદો કરે છે. આંખ આવે, સોજે હોય કે રસી વહેતી હોય તેને માટે નવશેકા પાણી-માં શેક કરવો. બચ્ચાંઓનાં શરીર પર ફેલ્લા, ખસ, માથામાં ખોડો વગેરેમાં લગાડવાથી તેને મટાડે છે.

—ડોક્ટર પ્રભાશંકર કૃષ્ણ પંજે-મુંબઈ

પ્રવેત ખર્પર:—ઘાપહાણુ ભસ્મને અમે પ્રવેતખર્પર નામ આપ્યું છે અને તે ઘણા પ્રમાણમાં વાપરીએ છીએ. એનાથી ઝાડાની તથા અપાનવાયુની છૂટ રહે છે તથા બાળકના વ્યાધિ માં અમોને બહુ ઉપયોગી જણાયું છે. સામાન્ય તળિયતમાં એકલુંજ વાપરીએ છીએ અને ખાસ જરૂર જણાય તો બાળચાતુ ભંદ્ર ચૂર્ણ સાથે યોજના કરીએ છીએ.

ચાતુભંદ્ર ચૂર્ણ:—અતિવિષ, પીપર, મોથ અને કાકડા-શિંગીતું સમભાગે વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી રાખી મૂકવું. અતિવિષ-બાળકોને માટે બહુ ઉત્તમ છે. દસ્તની જરૂર જણાય તો હરડે સાથે આપવું અને દસ્તની જરૂર ન હોય તો એકલુંજ આપવું.

—વૈદ્ય ઉમિયાશંકર આપુભાઈ મહેતા-વીરમગામ

મખારખી માટે:—ફટકડી કુલાવેલી ગોમૂત્રમાં એક આની-ભાર આપવાથી મખારખી મટે છે.

આમણ માટે:—કલાઈસફેતો અને શંખજીરું શુદ્ધાબ-

બાળકના રોગોના ઉપાય

૯૯૧

જળમાં મેળવી લગાડવાથી આમણુ થેસી જાય છે.

—વૈદ્ય નરસિંહભાઈ માધવભાઈ—કઠોર

૧. અશ્વચોળી ગુટિકા:-

રસવિષ, ગંધક અને હરતાલ, ત્રિકટુ, ત્રિક્ષ્ણા, ટંકણુખાર; અજેપાળ ભૂંજરસે ખાંધે ગોળી, ચોસઠ રોગહણુ અશ્વચોળી.

આ ગોળી ઘટિત અનુપાન સાથે એક ટંક આપવી અને બીજી ટંકે માણુકરસ, પાન અને કેશરમાં વાટી પાવાથી પણ ઘણું બાળકો સારા થયેલાં છે. જો ખાંસી બહુ હોય તો નિખંધ-માળાના પહેલા ભાગમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ખેંખલીની દવા બનાવી એ દવાનું વાલ એકનું પડીકું, અજમો તથા પાનના રસમાં પાવું.

૨. માણુકરસ:-હરતાલ વરખી તોલો ૧ અને હિંગજોડ તોલો ૧ ખરલમાં વાટી અખરખના પતરા ઉપર આછું પાથરી ઉપર ઘઉંની કણુકની પાળ ખાંધી ઉપર બીજું પતરું ઢાંકી નિર્ધૂમ અગ્નિ ઉપર રસ પરિપક્વ કરવો. જ્યારે ઠંડો પડી જાય ત્યારે ખરલમાં ખારીક વાટી રાખી મૂકવો.

૩. વાવળી માટે:-કૂતરિયા વાઘ (એક જાતના વાઘ) ની જીભ એક ચોખ્ખાપૂર બાળકની માતાના ધાવણમાં ઘૂંટી એક દિવસમાં ત્રણ વખત પાવાથી વાવળી તુરંત મટે છે.

૪. કૃમિ માટે:-સીતાફળીનો રસ તોલો ૧૦ માં અશ્વચોળી ગુટિકા એછા પ્રમાણમાં આપવાથી કૃમિ મટે છે.

૫. કૃમિ માટે:-કંપીલો, ભૈરવશિંગ (અથવા કૌવચ) ની ખજૂરી અને સાકર એ ત્રણે સમલાગે લઈ ખરલ કરી સુખડ અને

૬૮૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

હિંગના ઘસારા સાથે ત્રણ ટંક પાઈ બીજે દિવસે ઘેર કાઢેલું દિવેલ જરા આ સાથે પાવાથી ઝાડામાં કૃમિ નીકળી જાય છે.

—વૈદ્ય મણિશંકર નરભેરામ-ધળાં

સાકર તોલો ૧ તથા ધાણા તોલો ૧ લઈ પાણી નાખી કુલ-ડીમાં ઉકાળી પાવાથી નાનાં બાળકોની આંચકી મટે છે.

—અમદાવાદના એક વૈદ્યરાજ

બાળકની આંકડી:—માલવી ગોખરુ નંગ પ અને આમલી (સૂકા કાતરા) નો રસ એકત્ર વાટી કપડાથી ગાળી બે તોલા પાવાથી બાળકની આંકડી મટે છે.

—બ્રહ્મચારી આત્મારામ ત્રિવેદી

બાળકોની દવા:—મોટી હરડે તોલો ૧, કોલમ કરિયાતાની પાંદડી, પીપરીમૂળ, કંપીલો, કાયફળનું છોડું અને સફેદ મરી એ દરેક ૦૧ તોલો લઈ ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી, વાલ ૨ થી ૪ પાણી અથવા ગોળના પાણી સાથે આપવાથી તાવ, કૃમિ, ઉધરસ વગેરે મટે છે. જરૂર પડે તો અંદર સૂરોખાર મેળવી આપવો. તાવ તથા પેટમાં ડુખાવો હોય તો સોડા મૂકી આપવો.

—વૈદ્ય ભોળાનાથ નર્મદાશંકર સ્માર્ત-સુરત

૧. વરાધ માટે:—એળિયો તોલો ૨, વાવડિંગ તોલો ૦૧, રેવંચીનો શીરો તોલો ૦૧, સોનામુખી તોલો ૦૧, કરમાણી અજમો તોલો ૦૧, ઇંદ્રજવ તોલો ૦૧, મરી તોલો ૦૧ અને કાચકાની મીંજ તોલો ૦૧ લઈ, એ સર્વેને વાટી પાણીમાં મગ જેવડી ગોળી વાળી મધ અથવા પાણી સાથે દિવસમાં ત્રણ વખત એકએક ગોળી આપવાથી વરાધ, તાવ, સુસ્તી વગેરે મટે છે.

૨. બાળકને ઊંઘમાં મૂત્ર પડે તો:—ખાજરી, ખસખસ અને સુવા સમલાગે લઈ ચટાડવાથી મટે છે.

બાળકના રોગોના ઉપાય

૯૮૩

૩. બંગબરમ, લોહબરમ અને અબ્રકલરમ એ ત્રણે બળે આનીભાર લઈ મધમાં એક દિવસ ખરલ કરી, એક ચણાહીભાર ચટાહી ઉપરથી એક પાકું શુદ્ધર ખવડાવવું. આ પ્રમાણે સાત દિવસ કરવાથી બાળકને ઊંઘમાં પેશાબ થતો હોય તો બંધ થાય.

—માસ્તર કેશવરામ હરિશંકર ભટ્ટ-કાપોદ્રા

સર્વોત્તમ બાળાગોળી:—વાવડિંગ તોલો ૦૧, કરમાણી અજમો વાલ ૧, એલચી વાલ ૪, અફીણ એક ચણાભાર, છુવારી ખારેક તોલો ૦૧, વંશલોચન વાલ ૪, અંબર એક મગભાર, કુલીજન વાલ ૪, કેશર વાલ ૪, અતિવિષની કળી તોલો ૦૧, બાયફળ તોલો ૦૧, પીપરીમૂળ વાલ ૪, લવિંગ વાલ ૨, ઘોળાં મરી વાલ ૪, મોટી હરડે વાલ ૪, સોનાના વરખ નંગ ૨, આદુનો રસ તોલો ૦૧ અને નાગરવેલનાં પાનનો રસ તોલો ૦૧ એ સર્વેને ખારીક વાટી મધમાં મગ જેવડી ગોળી કરવી.

—વૈદ્ય ચંચળલાલ જાદવજી-મુંદ્રા (કચ્છ)

તવાઈ ગયેલા બાળક અગર મોટા માણસને ઉંખરાના (શુદ્ધર) ના દૂધની ગોળી બનાવીને પાણી સાથે ગળાવવાથી સારું થઈ જાય છે.

—વૈદ્ય ઇન્દિરલાલ રતનલાલ ત્રિવેદી-સુરત

છોકરાની વરાધે વાવળી:—(ભરાઈ આવવું)—વગરશોધેલું મોરચૂથુ તોલો ૦૧, શોધેલો નેપાળો તોલો ૧, જવખાર તોલો ૧૧ અને સૂંઠ તોલો ૩ એ સર્વેને વાટી તુલસીના રસમાં અગર નાગરવેલનાં પાનના રસમાં ખલ કરી બાજરીના દાણા જેવડી ગોળી વાળવી. બાળકની છાતીમાં કફ બોલતો હોય, પેટ ભરેથી ઊછળતું હોય કે પેટ ચઢ્યું હોય ત્યારે એક ગોળી મધમાં મેળવી દૂધ સાથે પાવી. ગોળી આપ્યા પછી બેત્રણ ચમચા દૂધ

૯૮૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

પાવું. એ ગોળી બાળકના વચના પ્રમાણે આપવી. એક રોગીને બે વખત કરતાં વધારે વાર આ ગોળી આપવી નહિ. આ ગોળીથી ઊલટી અગર બુલાખ થઇને બાળક સારું થઇ જશે.

—વૈદ્ય લક્ષ્મણ માર્તંડ સાસનાકર-પૂના

૨૮-ધાતુ, ઉપધાતુ, શોષનને મારણ

૧. ચાંદીમારણુ:-ગોટીની ચાંદી ૧ તોલા લઈ તેને બારીક કાતરી ૧૦ તોલા કમરબના રસમાં ખલ કરવો. ખલ કરતાં કરતાં જ્યારે કઠણ ગોળી વળાય તેવું થાય, ત્યારે તેને બે ચીનાઈ ખ્યાલીના સંપુટમાં મૂકી તેના ઉપર ત્રણ કપડમટ્ટી કરવી. પછી બે મોટા ટોપલા અડાયાં લઈ તેની વચમાં પેસેા સંપુટ મૂકી આંચ આપવી એટલે સફેદ ભસ્મ થઈ જશે. બે કાંઈ કયાશ માલૂમ પડે તો ફરીથી કમરબના રસમાં વાટી એ પ્રમાણે આંચ આપવી.

૨. ૪ તોલા અક્કલગરાને ૬૪ તોલા પાણીમાં ઉકાળી જ્યારે ૮ તોલા પાણી રહે ત્યારે તેમાં ૧ તોલા ચાંદીનું પતરું ગરમ કરી છમકારવું. એમ કરતાં કરતાં જ્યારે તે પતરું તેજરહિત આંખું થઈ જાય, ત્યારે તેને અક્કલગરાનો ભૂડો તથા ઝંઝેટાનાં પાતરાંને ઝીણાં વાટી એકત્ર કરી તેની વચમાં ચાંદીનું પતરું મૂકી, ચીનાઈ ખ્યાલીનો સંપુટ કરી ઉપર પ્રમાણે આંચ આપવી એટલે સફેદ ભસ્મ થશે. પણ યાદ રાખવું કે, આ કામમાં ગજપુટ અગ્નિ આપવાનો નથી. સાધારણ ખાડામાંજ ગોઠવીને ફૂંકવાનું છે. વધારે અગ્નિ લાગવાથી ભસ્મનો ગુણ ઓછો થઈ જાય છે.

૩. સોમલમારણુ:-જેટલા તોલા સોમલ મારવો હોય તેટલો મોટો સોમલનો એક કકડો લેવો. પછી લગભગ ૧ શેરના

ધ્રાતુ, ઉપધ્રાતુ, શોધન ને મારણ

૯૮૫

વજન કરતાં એછો નહિ હોય એવો જેટલા તોલા સોમલ હોય, તેટલાં નંગ બિજેરાં લઈ તેના રસમાં સોમલનો કટકો ૪૦ દિવસ સુધી પલાળી રાખવો એટલે મોમિયો થશે. પછી ચીનાઈ પ્યાલીનો સંપુટ કરી તેમાં સોમલ મૂકી બાકીની જગ્યામાં લીંબુનો રસ ભરવો ને ત્રણ કપડમટ્ટી કરી, થોડાં અડાયાંમાં ફૂંકી દેવું એટલે સફેદ નિર્ધૂમ ખાખ થશે.

૪. હિંગળોકમારણ:-હિંગળોકને વાટીને સાટોડીના રસના ટુવા દઈ સાટોડીના રસમાંજ ખલ કરવો, અને જે ટુવા દેતાંજ ભસ્મ થઈ જાય તો અગ્નિ દેવાની જરૂર નથી. જે ભસ્મ થાય નહિ, તો થોડાં અડાયાંનો અગ્નિ આપવો એટલે ભસ્મ થઈ જશે.

૫. તાંબાનો ઢબુમારણ:-એક ઢબુને ૧૦૮ વાર બકરીના દૂધના પટ દેવા. એટલે તેને ગરમ કરી દૂધમાં બોળવો. પછી ૦૧ શેર ઉંદરકાનીને વાટી તેની વચમાં ઢબુને મૂકી, ત્રણ કપડમટ્ટી કરી, ૧૩ શેર અડાયાં છાણાંમાં ફૂંકવું, એટલે સફેદ ભસ્મ થશે.

૬. નેપાળો શેર ૦૧ અને લિલામાં શેર ૦૧ એ બન્નેને ખાંચ-ણીમાં ખાંડી બારીક કરી, પછી કલાઈ શેર ૦૧ ની એક ડબી એવી બનાવવી કે, જેમાં ૦૧ શેર ભૂકો માય. પછી તેમાં ૦૧ ભૂકો નાખી દબાવી ઉપર પેલો ઢબુ મૂકી, તેના ઉપર ખીજે ભૂકો દાખી, ડબી બાંધ કરવી. પછી તેના ઉપર ચીંથરાં શેર ૧૦ થી ૧૫ લગી લઈ લપેટવાં અને એક ઠીબમાં મૂકી સળગાવી દેવું. ત્રીજે દહાડે બરાબર ઠંડું પડ્યા પછી તપાસવું. રાખને યુક્તિથી ખસેડવી એટલે કલાઈના ગઠ્ઠા જુદા પડી જઈ સફેદ ભસ્મ નીકળશે. પણ ચાદ રાખવું કે નેપાળો અને લિલામાં ખાંડતાં હાથને કે શરીરના કોઈ ભાગને લાગે નહિ તેની સંભાળ રાખવી.

૭. જેટલા તોલા તાંબુ મારવું હોય તેટલા તોલા તાંબાનાં

૯૮૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

પતરાં લઈ તેના પાઈ પાઈ જેવડા કકડા કરી, તેના વજનથી ચાર-ગણી સુવર્ણમાક્ષિક (સોનામુખીના ગાંગડા) લઈ, તેને ખાંડી ભૂકો કરી જે કોડિયાં મોટાં પહોળાં લઈ, તેમાં સોનામુખીનો ભૂકો પાથરી તેના ઉપર પેલા તાંબાના કકડા મૂકવા. વળી તે કકડા પર સોનામુખીનો ભૂકો નાખી તેના ઉપર પાછા તાંબાના કકડા ગોઠવવા, એમ કર્યા કરવું. એમ કરી તેના ઉપર કુંવારનો ગલ નાખવો. બાદ એક રાત પલળવા દેવું ને ઉપર કોડિયું ઢાંકવું. બીજે દિવસે તેને ત્રણ કપડમટ્ટી કરી ગજપુટ અગ્નિ દેવો, એટલે કાળા રંગની ભસ્મ થશે. સોનામુખીની પણ કાળી ભસ્મ થશે. તે ભસ્મ પણ કાઢી લઈ જુદી રાખવી. આ બંને ભસ્મો રસોના કામમાં વાપરવા માટે ઘણી જ સારી માલૂમ પડી છે.

૮. તાંબાનાં પતરાંના કકડાના વજનથી ગંધક વજનમાં બમણો લઈ વાટી, ઉપર જણાવેલી સોનામુખીની માફક થર કરી, તેજ પ્રમાણે કોડિયામાં મૂકી, ત્રણ કપડમટ્ટી કરી ઉપર પ્રમાણે જ ગજપુટમાં ફૂંકી મૂકવું એટલે ભસ્મ થશે. લઠ્ઠી મૂક્યા પછી ત્યાંથી ખસી જવું. ઠંડું થયેથીજ ત્યાં જવું.

૯. તમાકુનાં મૂળ વાટીને દડો કરવો. તે મધ્યે તાંબાનાં પતરાં ઘાલવાં, ઉપર ત્રણ કપડમટ્ટી કરવી ને ગજપુટમાં બાળી દેવું. મરદાઈ તથા પેટનાં દરદ પર પાનમાં આપવું.

૧૦. મોતી અને મોતીની છીપની ભસ્મ:-સાચાં મોતી વીંધેલાં અગર વગર વીંધેલાં લઈ, તેને ખાંડી ખાટા લીંબુના રસમાં ૨૪ કલાક પલાળવાં. પછી તેને ખલમાં ઘૂંટી નાખવાં. બાદ તેને એક ચીનાઈ ખ્યાલીમાં ભરી, તેના પર ચીનાઈ બીજી ખ્યાલી ઢાંકી સંપુટ બનાવી એક-એ કપડમટ્ટી કરી, જે ટોપલા અડાયાંથી તેને ફૂંકી, તદ્દન ઠંડું પડે એટલે તેને કાઢી સાચવીને ઉકેલી તેમાંથી ભસ્મ કાઢી લેવી. સફેદ ભસ્મ નીકળશે.

ધાતુ, ઉપધાતુ, શોધન ને મારણ

૯૮૭

સૂચના:—મોતી જે વીંધેલાં હોય તો તેના વેહમાંથી વીંધારા ની સોય ભાંગી ગયેલી કોઈ કોઈ વાર નીકળે છે. અને તે જે હોય તો નુકસાન કરે છે. માટે અધખોખરાં ખાંડ્યા પછી તે તપાસી જોવું અને જે તેમાં સોયની ભાંગી ગયેલી કકડી માલૂમ પડે તો તેમાંથી કાઢી લેવી. ખનતાં લગી વીંધ્યા વગરનાંજ મોતી લેવાં. મોતીની છીપની ભસ્મ પણ ઉપર મુજબની રીતિથી થશે.

૧૧. શંખભસ્મ:—આખા શંખના કકડા કરવા. પછી તેને તાપમાં મૂકી ખૂબ ગરમ કરી બકરીના દૂધમાં છમકારવા. એવું આઠદસ વાર કરવું એટલે તેમાં ફાટ પડી ચિરાડ પડશે. પછી તે કટકાઓનું તોલ કરવું. તેના વજનથી ચોથે ભાગે કાળીજીરીનો ખાંડેલો ભૂકો લઈ, તેને માટીના સરાવળામાં પાથરી તેના પર પેલા શંખના કકડા ગોઠવવા. પછી તેના પર ખીજો ભૂકો નાખી પાછા તેના પર બાકી રહેલા કકડા ગોઠવવા. તે ગોઠવાઈ રહ્યા પછી તેના પર ખીજું સરાવળું ઢાંકી, તેના પર એક કપડમટ્ટી કરી, તેને બે ટોપલા છાણાંથી ફૂંકી મૂકવું, એટલે સફેદ ભસ્મ તૈયાર થશે.

૧૨. કલાઈમારણ:—શોધેલી અગર વગર શોધેલી કલાઈના ઝીણા ઝીણા કકડા કરી, એક ગુણપાટના કકડા પર મેંદીનો વાટેલો ખ્યાલો પાથરી, તેના ઉપર કલાઈના કકડા આંગળ દોઢ આંગળને છેટે ગોઠવવા. કલાઈ પર મેંદીનો પાલો ને પાલા પર કલાઈ એમ ગોઠવ્યા કરવું. પહેલા અને છેલ્લા પડમાં પાલો વધારે રાખવો. એમ ગોઠવીને તેનું યુક્તિથી પોટલું બાંધવું ને ઉપર દોરડીથી ખૂબ લપેટવું. બાદ તે પોટલું એક મોટા કલેડામાં ગોઠવી, તેને ગજપુટ અગ્નિ કાંઈક આછો આછો દેવો એટલે સફેદ ભસ્મ થશે. એને કપડમટ્ટી કરવાની નથી, માટે પોટલું એમ ને એમ કલેડામાં ગોઠવી દેવું. એજ રીત પ્રમાણે અજમામાં, ભાંગમાં અને સેકટાના પાલામાં પણ ભસ્મ થશે.

૬૮૮

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

સૂચના:-મેંદીનાં પાતરાંથી બનાવેલી લસમ મેંદીનાં બીજ સાથે ખવડાવવાથી ધાતુ વધારે, મગજની ગરમી ઓછી કરી શરીરમાં બળ સારું આપે ને લોહીની વૃદ્ધિ કરી ધાતુને પુષ્ટ કરે છે.

૧૩. સીસું અને જસતમારણ:-સીસાને લોખંડની કઢાઈમાં તાપ દઈ ગાળવું, ગાળ્યા પછી વડના વૃક્ષની બીડી મૂળીથી તે હલાવવું. હલાવતાં હલાવતાં લસમ થતી જશે. છેક લસમ થઈ જાય ત્યારે હલાવવું બંધ કરવું. એ લસમ લીંદા રંગની થશે. લસમની અંદર સીસાની કાંકરી જરા પણ રહેવી નોંધ્યે નહિ. જે રહી ગઈ હોય તો તેને વસ્ત્રગાળ કરી તે કાંકરી ફરીથી કઢાઈમાં નાખી ચૂલે ચડાવી પેલી મૂળીથી હલાવવું એટલે સાવ ગળી જશે. એ સીસાની જે સફેદ લસમ કરવી હોય, તો ગાળેલા સીસામાં એલચીનાં છોડાંનો ભૂકો નાખતા જવો અને વડની મૂળીને બદલે ખાવળનું પાતળું લાકડું લઈ તેનાથી હલાવવું એટલે સફેદ થશે. જે પીળી લસમ કરવી હોય તો લોંચપાંતરીનો રસ થોડો થોડો રેડતા જઈ ખાવળના પાતળા લાકડાથી હલાવવું એટલે પીળી લસમ થશે. જે લીંદી લસમ કરવી હોય તો આકડાનાં મૂળિયાં વડે હલાવવાથી લીલી થશે.

૧૪. પ્રવાલલસમ:-પ્રવાલને માટીના વાસણમાં કુંવારના રસમાં ડૂબતાં રાખી મૂકવાં. ત્રણ દિવસ પછી તેને કપડમટ્ટી કરી ગજપુટની આંચ આપવી, એટલે લસમ થશે. એજ પ્રમાણે આકડાના દૂધમાં, વડના દૂધમાં અને ન મળે તો તેનાં પાતરાંના રસમાં અને પાતરાંમાંથી જે રસ નીકળે નહિ તો તેના ઉકાળામાં યોગી મૂકવાથી પણ તેવીજ લસમ થશે.

બીજી વિધિ:-સારા કાચની સ્ટોપર બૂચની ખાટલીમાં પરવાળાંને ભરી તેને ખાટા લીંબુના રસમાં ડુબાવી તડકે મૂકી રાખવાથી સૂચંપુટી લસમ થશે. જે લીંબુનો રસ સુકાઈ જાય તો

ધાતુ, ઉપધાતુ, શોધન ને મારણ

૯૮૯

નવા લીંબુનો રસ નાખતા જવું એટલે લગભગ એકાદ માસમાં ભસ્મ તૈયાર થશે.

૧૫. સાખરશિંગાની ભસ્મ:—સાખરશિંગાને કૂંવારના રસમાં તથા ધંતૂરાના રસમાં બોળી મૂકી ગજપુટ અગ્નિ આપવાથી સફેદ ભસ્મ થશે.

૧૬. હરતાલભસ્મ:—વરખી હરતાલ તોલો ૧ લઈને કૂંવારના એક શેર રસમાં વાટતાં વાટતાં ગોળો વળી બાય, ત્યારે તેને ચીનાઈ ખ્યાલીના સંપુટમાં ગોઠવી, ત્રણ કપડમટ્ટી કરી, એક વેંત (કુડકુટપુટ) ખાડામાં મૂકી અંચ આપવાથી સફેદ ભસ્મ થશે.

—યતિશ્રી રવિહંસજી દીપહંસજી—સુરત

૧. સુવર્ણભસ્મ:—ઢીંગણા (કાંટાવાળો તાંદળજો)ના રસમાં સોનાનો રેતરડીથી ભૂકો કરાવી, (અથવા સોનાના વરખ લેવા) રસની સાથે ખૂબ ખરલ કરી ગોળી બનાવી સરાવસંપુટમાં મૂકી ગજપુટનો અગ્નિ આપવાથી ભસ્મ થાય છે.

૨. ખીજી વિધિ:—પ્રથમ સોનાનાં પતરાંને જળજળાંબુના રસમાં સાઠ (૬૦) વખત છમકારવું. પછી જળજળાંબુના રસમાં સાત વખત ગજપુટ આપવાથી સોનાની ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે.

૩. સુવર્ણશોધન:—સોનાનાં પતરાંને તેલ, છાશ, ગોમૂત્ર, કુલથી, કાંજી તથા આકડાના દૂધમાં સાત સાત વખત છમકારી શુદ્ધ કર્યા પછીજ સોનાની ભસ્મ કરવાથી ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે.

૪. રૌપ્યભસ્મ:—ચાંદીનાં પાતળાં પતરાં કરાવી (ગોટીની ચાંદી પણ ચાલશે) ગોમૂત્ર, તેલ, છાશ, કાંજી, કુલથી અને આકડાનું દૂધ એ દરેકમાં સાત સાત વખત છમકારવું જેથી શુદ્ધ થાય છે. પાણકદાને વાટી લૂગદી કરી ઉપર મુજબ શુદ્ધ કરેલી

૯૯૦ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

ચાંદીનાં પતરાં લૂગદીમાં મૂકી છાણું શેર બેનો અગ્નિ આપવો. એ પ્રમાણે ખાર વખત અગ્નિ આપવાથી ભસ્મ થાય છે.

૫. બીજી વિધિ:-ચાંદીનાં પતરાંને શુદ્ધ કરી મેંદીનો રસ, બાવળનાં પાનનો રસ અને કેરડાનાં મૂળની છાલનો રસ કાઢી તેમાં તારનો ભૂકો બે પહોર સુધી વાટી ગોળો કરી સરાવ-સંપુટમાં મૂકી ગજપુટ અગ્નિ આપવાથી શુદ્ધ ભસ્મ થાય છે. તોલમાં પૂરેપૂરી ઊતરે છે.

૬. ત્રીજી વિધિ:-તારની શુદ્ધ કરેલી ભૂકીને અઘાડાના રસમાં ખૂબ ઘૂંટી તેની (અઘાડાનાં પાનની) લૂગદીમાં મૂકી સંપુટમાં મૂકી ગજપુટનો અગ્નિ આપવો. એવા ત્રણ ગજપુટ આપવાથી સફેદ ભસ્મ થાય છે.

૭. ચોથી વિધિ:-અમરવેલનો રસ શેર ૦૧૧ તથા લીંબુ-નો રસ શેર ૦૧૧ એકત્ર કરી, પછી બે છાણું મોટાં પાંચ પાંચ શેરનાં કરી, વચ્ચેથી કોતરી તેમાં રસ ભરી વચ્ચે પતરું મૂકી સળગાવવાં જેથી ચાંદીની ભસ્મ થાય છે.

૮. પાંચમી વિધિ:-કેતકીની ગાંઠ ૧૧ શેર લઈ તેની અંદર રૂપાનું પતરું તોલા ભારનું મૂકી કપડમટ્ટી કરી ગજપુટ-નો અગ્નિ આપવો જેથી ભસ્મ થાય છે.

૯. તામ્રભસ્મ:-પ્રથમ તાંબાનાં ઝીણાં કંટકવેધી પતરાં કરાવવાં. (અથવા ખોટા કસબને બાળી તેમાંથી ભૂકો કાઢવો) પછી તેને એક દિવસ આંબલીના કોરના પાણીમાં ઉકાળવાં. પછી તેલ, ગોમૂત્ર, કુલથીનો કવાથ, કાંજી, ત્રિફળા, થોરનું દૂધ, આક-ડાનું દૂધ, ગાયનું દૂધ, આંબલી, લીંબુ, કુંવાર, કેળનું પાણી, નાળિ-યેરનું પાણી, ગાયનું ઘી, સૂરણનો રસ તથા દહીંનું પાણી એ દરેકમાં સાત સાત વાર છમકારવાથી અમૃત જેવું શુદ્ધ થાય છે.

ધાતુ, ઉપધાતુ, શોધન ને મારણ

૯૯૧

ભસ્મવિધિ:—ઘોળી ચણોડી શેર એક લાવી ખાંડી ખારીક ચૂણું કરી એક વાસણમાં ભરી, તેની અંદર વચ્ચોવચ્ચ શુદ્ધ કરેલ તાંબાનું પતરું મૂકી વાસણના મોઢા ઉપર સંધિલેપ કરી ચૂલા પર ચડાવી એક દિવસ તીવ્ર અગ્નિ આપવો. જ્યારે ચણોડી ખળી ઘોળી ખાખ થઈ જાય ત્યારે ઠંડું પડવા દઈ તૈયાર થયેલી ભસ્મ કાઢી લેવી.

બીજી વિધિ:—કેરડાંની કૂંપળો લાવી વાટી લૂગદી કરી, તેની અંદર તાંબાનું પતરું મૂકી કપડમટ્ટી કરી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે ત્રણ ગજપુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે.

ત્રીજી વિધિ:—રિસામણીના રસમાં તાંબાને ખૂબ ખરલ કરી તેની ગોળી વાળી તેની લૂગદીમાં મૂકી ગજપુટ આપવાથી ત્રણ ગજપુટમાં ભસ્મ થાય છે.

ચોથી વિધિ:—શુદ્ધ કરેલ તાંબાનું પતરું ૧ તોલાભાર અને નેપાળાની મીંજ તોલા ૫ લઈ, પ્રથમ નેપાળો તથા ભિલામાં વાટી લૂગદી કરી તાંબાનું પતરું મૂકી, તે લૂગદીની ઉપર ચીંથરાં શેર ૨૦ વીંટી, એકાંત સ્થાનમાં (પવન ખિલકુલ આવે નહિ તેવી જગ્યાએ) તે ગોટાને ફૂંકી દેવો. સ્વાંગશીત થયે તૈયાર થયેલી ભસ્મ કાઢી લેવી.

પાંચમી વિધિ:—પૈસાને લાલચોળ તપાવી વડના દૂધમાં ૨૧ વાર અને ગોમૂત્રમાં ૧૦૮ વાર છમકારવો. પછી શિવ-લિંગીનાં પાન શેર ૦૧૧ લઈ વાટી લૂગદી કરી તેમાં પૈસો મૂકી કપડમટ્ટી કરી ગજપુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે.

ખંગભસ્મ:—લોઢાના કડછામાં કલાઈનો રસ કરી એક ઠામમાં તેલ ભરી તેમાં કલાઈનો રસ રેડવો. એ પ્રમાણે સાત વખત રેડવો. પ્રથમ જે ઠામમાં તેલ ભર્યું હોય તે ઠામની ઉપર એક

૯૯૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

ઘંટીનું નાનું પડ ઢાંકવું અને તે પડની વચમાં જે છિદ્ર હોય તેની ઉપર ખીજે નાનો પથ્થર ઢાંકવો. પછી રેડતી વખતે નાનો પથ્થર જરા ખસેડી રેડવું ને તરત ઉપર નાનો પથ્થર ઢાંકી દેવો, જેથી કલાઈ ઊડી પાછી ઠામમાં પડશે. નહિ ઢાંકવાથી કલાઈ ઊડી જાય છે અને શુદ્ધ કરનારને વગાડી બેસે છે. માટે ઘંટીના પડ વગર કલાઈ, સીસું તથા જસત એ ત્રણે ધાતુને શુદ્ધ કરવી નહિ. એ ત્રણે ધાતુની શુદ્ધિ તેલ, છાશ, ગોમૂત્ર, કાંજી, કુલથીનો કવાથ, આકડાનું દૂધ તથા ત્રિકુળાનો કવાથ એ દરેકમાં સાત સાત વખત રેડવાથી ઉત્તમ પ્રકારથી શુદ્ધ થાય છે. એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે, પ્રથમ શુદ્ધ કરી પછી મારણ કરવું.

ભસ્મવિધિ:—કલાઈનાં કંટકવેધી પતરાં તોલો ૧ લઈ તેની ઝીણી કાતરી કરી, રાઈ શેર ૦૧, લસણ શેર ૦૧ અને ગોળ શેર ૦૧ એ ત્રણેને એકત્ર કરી વાટી છાણું ઉપર અરધું પાથરવું; તેની ઉપર કલાઈ મૂકી ઉપર ખાકીનું ચૂર્ણ દાખવું તથા તેની ઉપર છાણું મૂકી બે ટોપલા છાણુંનો અગ્નિ આપવો જેથી ભસ્મ થાય છે. આ ભસ્મ કામદેવને જાગૃત કરવામાં પહેલા નંબરનું કામ કરે છે.

ખીજી વિધિ:—લીમડાનાં પાન લાવી ખારીક ખાંડી, એક છાણા ઉપર પાથરી ઉપર કલાઈનાં પતરાં મૂકી, ઉપર લીમડાનાં પાનનો અડધો ભૂકો દાખી છાણું ઢાંકી સળગાવવાથી શ્વેતભસ્મ થાય છે.

ત્રીજી વિધિ:—અરડૂસાનાં પાન લાવી ખાંડી તેના બે ભાગ કરી, એક ભાગ છાણું ઉપર પાથરી ઉપર કલાઈનાં પતરાં ગોઠવી ખીજે ભાગ પાથરી છાણું ઢાંકી સળગાવવાથી ભસ્મ થાય છે. આ ભસ્મ ઉધરસ તથા ક્ષય ઉપર સારું કામ કરે છે.

ચોથી વિધિ:—આવળનાં પાન, ખીજડાનાં પાન અથવા મેં-દીનાં પાન એ ત્રણમાંથી ગમે તેનાં પાન લાવી વાટી એક છાણા

ધાતુ, ઉપધાતુ, શોધન ને મારણ

૯૯૩

ઉપર અરધાં પાથરી ઉપર કલાઈનાં પતરાં ગોઠવી અડધી લૂગદી (બાકી વધેલી) ઢાંકી ઉપર છાણું મૂકી સળગાવવાથી ભસ્મ થાય છે.

પાંચમી વિધિ:—અજમો શેર ૧ લાવી છાણા ઉપર અરધો પાથરી ઉપર કલાઈનાં પતરાં મૂકી વધેલો અજમો પાથરી છાણું ઢાંકી સળગાવવાથી ભસ્મ થાય છે. આ ભસ્મ વાયુ ઉપર સારું કામ કરે છે.

છઠ્ઠી વિધિ:—આમલીનાં છોડાં અથવા પીપળાનાં છોડાં અથવા જાંને ભેગાં વાટી છાણા ઉપર પાથરી ઉપર કલાઈનાં પતરાં મૂકી ખીજે ભૂકો પાથરી છાણું ઢાંકી સળગાવવાથી ભસ્મ થાય છે.

સાતમી વિધિ:—પારેવાંની અધારવાટી છાણા ઉપર પાથરી વચ્ચે કલાઈનાં પતરાં મૂકી છાણું ઢાંકી સળગાવવાથી ભસ્મ થાય છે.

આઠમી વિધિ:—હળદર શેર ૧, પીપળાનાં છોડાં શેર ૧ અને પીપરીમૂળ શેર ૦૧ વાટી છાણાં ઉપર પાથરી વચ્ચે કલાઈનાં પતરાં મૂકી છાણું ઢાંકી સળગાવવાથી ભસ્મ થાય છે. આ ભસ્મ ગુણમાં સારી છે.

નાગભસ્મ:—સીસાને કલાઈની માફક શુદ્ધ કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. **ભસ્મવિધિ:**—સીસાને એક ઠીંબમાં ગરમ કરી રસ કરવો. પછી તેને જાંબુડાના સોટાથી, કિંવા કેવડાના સોટાથી, કિંવા લીમડાના સોટાથી, કિંવા આકડાના મૂળના સોટાથી, કિંવા કેરડાના મૂળના સોટાથી, કિંવા કેતકીના મૂળના સોટાથી ચાર પહોર સુધી ઘૂંટ્યા કરવું જેથી ભસ્મ થાય છે. પરંતુ જે વનસ્પતિથી ભસ્મ કરવામાં આવે તેના જેવો ગુણ ભસ્મમાં ઊતરે છે, એટલે વનસ્પતિ પ્રમાણે ગુણમાં ફેર પડે છે. ખાખરાના મૂળથી ચાર પહોર સુધી ઘૂંટવાથી પણ ભસ્મ થાય છે.

ખર્પર (જસત) ભસ્મ:—(કલાઈ પ્રમાણે શુદ્ધ કરવું) જસતને ઠીંબમાં ગરમ કરી તેમાં લોંચપાતરીનો રસ થોડો થોડો

આ. ૩૨

૬૯૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

નાખતા જવું તથા લીમડાના સોટાથી હલાવતા જવું. એ પ્રમાણે ૬ શેર રસ નાખવાથી ભસ્મ થાય છે.

બીજી વિધિ:—જસતમાં કાંટાળા થોરનું દૂધ જસતના વજન પ્રમાણે નાખી થોરના મૂળના સોટાથી એ પહોર સુધી ઘૂંટવાથી ભસ્મ તૈયાર થાય છે.

લોહભસ્મ:—(ગજવેલ) ગજવેલ સારી ઊંચી (સ્ટીલ) ઘોડા છાપ અથવા તલવાર જે વટની સારી ગણાય છે તેના કટકા મળે તો વધારે સારું અથવા ઘડિયાળની કમાનો લાવી, પછી તેનાં પાતળાં પતરાં કરાવવાં અને જે કમાનો હોય તો વાળથી બાંધવી. પછી તેને ગરમ કરી તેલ, છાશ, ગોમૂત્ર, કાંજી, કુલથીનો ક્વાથ અને આકડાનું દૂધ એ દરેકમાં સાત સાત વાર છમકારવું અને છેવટે ત્રિક્ષણના ક્વાથમાં ૨૧ વાર છમકારવું જેથી શુદ્ધ થાય છે. શુદ્ધ કર્યા પછી રેતરડી વડે તેનો બારીક ભૂકો કરાવી લેવો. **ભસ્મવિધિ:**—શુદ્ધ કરેલ ગજવેલના ભૂકાથી બમણાં પાકાં દળદાર જાંબુ લાવી તેની લૂગદી કરી તેમાં ગજવેલનો ભૂકો નાખી તેને સંપુટમાં ભરી કપડમટ્ટી કરી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે એકવીસ ગજપુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે.

બીજી વિધિ:—ગજવેલના ભૂકાને આકડાના દૂધમાં પલાળવો. દર અઠવાડિયે દૂધ બદલવું. એ પ્રમાણે ચાળીસ દિવસ કરવું. દર અઠવાડિયે ગજપુટ આપવો. એ ભસ્મને થોરના દૂધના સાત, ઘોળા કૂલવાળા અગથિયાના ત્રણ તથા ગળજીલીના સાત પુટ દઈ ગજપુટ આપવાથી ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે.

ત્રીજી વિધિ:—ગજવેલના ભૂકાને ખાખરાનાં પાનમાં ખરલ કરી ગજપુટ આપવો. પછી કુંવારના રસમાં સાત ગજપુટ આપવા, પછી આકડાના દૂધના ત્રણ પટ દઈ ગજપુટ આપવો, પછી થોરના

ધાતુ, ઉપધાતુ, શૌધન ને મારણ

૯૯૫

દૂધના સાત પટ દઈ ગજપુટ આપવો, પછી ત્રિક્ષણના ક્વાથમાં સાત સાત ગજપુટ આપવા, પછી દોડીના રસના સાત ગજપુટ દેવાથી અતિ ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે.

ચોથી વિધિ:—ગજવેલના ભૂકાને ગળજીલીના રસમાં એક-વીસ દિવસ પલાળી ગજપુટ આપવો; પછી સરગનાનાં મૂળની છાલના રસમાં એકવીસ દિવસ પલાળી મૂકવો. દરરોજ રસ તાજે રેડવો તથા તડકે મૂકવું. પછી ગજપુટ આપવો. પછી ખાવળના પરડાના ગર્ભમાં વાટી ત્રણ ગજપુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે.

પાંચમી વિધિ:—દાડમડીનાં પાનનો રસ કાઢવો. એ રસ કાઢતી વખતે તેમાં પાણી ત્રણચારગણું નાખવું. તે રસમાં ગજવેલના ભૂકાને પલાળી તડકે મૂકવો. હંમેશાં રસ તાજે નાખવો. એ પ્રમાણે સાત દિવસ કરી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે ત્રણ વખત (સાત દિવસ રસમાં પલાળી તડકે મૂકવું તથા દરરોજ તાજે રસ નાખવો. પછી આઠમે દિવસે ગજપુટ આપવો.) કરવાથી સારી ભસ્મ થાય છે. જો પછીથી દાડમના ફળનાં ખીજના ત્રણ ગજપુટ આપવામાં આવે તો અતિ ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે.

છઠ્ઠી વિધિ:—ગજવેલના ભૂકાને મૂળાનાં પાકાં પાનનો રસ તથા દાડમના દાણાનો રસ, એ દરેકમાં ચાર ચાર દિવસ એકસરખો (ખરલ કરતી વખતે વિસામો ખાવો નહિ) ખરલ કરી, રામપાત્રમાં સંપુટ કરી કપડમટ્ટી કરી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે ત્રણ ગજપુટ આપવાથી ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે. એ ભસ્મ સર્વ પ્રકારના કૃમિરોગમાં તથા પાંડુરોગમાં સારું કામ કરે છે.

મંડૂરભસ્મ:—(લોખંડના કાટની ભસ્મ) જૂનો કાટોડો એટલે લગભગ એકસો વર્ષનો ઉત્તમ ગણાય છે તેને લાવી, ખડેડાંના લાકડાંના અગ્નિમાં અથવા ફેલસાના અગ્નિમાં લાલચોળ તપાવી ગોમૂ-

૯૯૬

શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

ત્રમાં એકવીસ વખત ખુઝાવેા જેથી ભૂકો થઈ જાય છે. એ ભૂકાને ત્રિક્ષણાના કવાથમાં એકવીશ ગજપુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે. જે ઉત્તમ બનાવેા હોય તો ત્રિક્ષણાના, ગોમૂત્રના, કુંવારના અને પંચામૃતના એ દરેકના એકવીશ એટલે બધા મળી કુલ ચોરાશી પુટ આપવાથી ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે.

હિંગુલભસ્મ:—હિંગળોકને લીંબુના રસની અને ઘેટીના દૂધની સાત સાત લાવના આપવાથી શુદ્ધ થાય છે.

ભસ્મવિધિ:—હિંગળોકને આકડાના દૂધમાં બારીક વાટી થેપલી કરી સૂકવવી. એ પ્રમાણે ત્રણ વખત કરી પછી પીપળાનાં છોડાં, લીમડાનાં છોડાં અને વડનાં છોડાં, એ ત્રણેનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી, છાણું એક લઈ વચ્ચે સારી રીતે ખોદી ખાટો કરવો. તેમાં ઉપલું ચૂર્ણ અરધું પાથરી હિંગળોકની થેપલી મૂકી બાકીનું ચૂર્ણ ઉપર પાથરી છાણું ઢાંકી છિદ્ર ન દેખાય તેમ છાણથી બંધ કરી, એત્રણ છાણાંમાં ફૂંકી દેવાથી ભસ્મ થાય છે. એ ભસ્મ પાનમાં ખાવાથી તમામ જાતના શ્વાસરોગ મટે છે.

ત્રિખંગભસ્મ:—કલાઈ, સીસું તથા જસત એ ત્રણેને જુદાં જુદાં શુદ્ધ કરી એકરસ કરવાં. (એટલે એ ત્રણેને ઠીંગમાં નાખી ચૂલે ચડાવી રસ કરવો.) તેમાં કુંવારના મૂળથી ઘૂંટતાં જવું. જ્યારે તમામ બળી કાણું પડેલું જણાય ત્યારે કાઢી ચાળી નાખવું. જે કાચું નીકળે તો તેનો રસ કરી ઉપર પ્રમાણે ભસ્મ કરી ચાળી કુંવારના રસમાં ખૂબ ખંરલ કરી ટીકડી કરી સૂકવી સંપુટમાં ભરી ગજપુટ આપવો. જે તેમાં પારદ મેળવવામાં આવે તો એ ચતુર્ખંગભસ્મ કહેવાય છે. પારદ મેળવ્યો હોય તો તે બિડી જાય છે પરંતુ ગુણમાં ઉત્તમ બને છે.

અબ્જકભસ્મ:—વજ્રબ્જક લાવી તેને લાલચોળ તપાવી સાત

ધાતુ, ઉપધાતુ, શોધન ને મારણ

૯૯૭

વખત દૂધમાં છમકારવો. પછી તાંદળજનનો રસ તથા લીંબુનો રસ એકત્ર કરી તેમાં ચોવીસ કલાક બોળી રાખવો. પછી ગરમ પાણીથી ઘોઘ ત્રિકાના કવાથમાં તથા ગોમૂત્રમાં સાત સાત વખત છમકારવાથી શુદ્ધ થાય છે.

ધાન્યાબ્રકની વિધિ:—એક શેર અબ્રકમાં કમોઢ શેર નાખી ધાબળીમાં બાંધી ત્રણ અહોરાત્ર સુધી ખાટી છાશમાં બુડાડી રાખવું. પછી કાઢી બે હાથે ચોળી ધાબળીમાંથી રેતી જેવી અબ્રક નીકળે ત્યાં સુધી ચોળવું. પછી છાશમાંથી કાઢી લેવું.

ધાન્યાબ્રકની બીજી વિધિ:—વજૂબ્રકને તપાવી બોરડીના પંચાંગના કવાથમાં બુઝાવી, બે હાથે ખૂબ ચોળવાથી ધાન્યાબ્રક કરતાં સારું થાય છે.

લરમવિધિ:—ધાન્યાબ્રકને આકડાના દૂધમાં આખો દિવસ ઘૂંટી ગોળો કરી ઉપર આકડાનાં પાન વીંટી સંપુટમાં મૂકી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે સાત ગજપુટ સાટોડીના દેવા, સાત ગજપુટ મોથના દેવા, સાત ગજપુટ નાગરવેલના રસના, સાત ગજપુટ વડવાઈના કવાથના, સાત કુંવારના અને સાત ગજપુટ મજીઠના દેવા જેથી લરમ ઉત્તમ બને છે.

બીજી વિધિ:—(સહસ્રપુટી) વડની ફૂણી વડવાઈ, આકડાનું દૂધ, વડનું દૂધ, ખરસાણી ચોરનું દૂધ, કુંવારનો રસ, ગરમાળાનાં મૂળ, પીલુડી, મોથ, બોકડાનું મૂત્ર, બીલીનાં મૂળ તથા પાન, અરણી, અરડૂસી, કાંકચ, સીવણ, ઊલો સમેરવો, બેઠો સમેરવો, ઊભી રીંગણી, બેઠી રીંગણી, કઢંબની છાલ, ગોખરુ, તલવણી, રાન તુલસી, ગોળ, ઘોડાસરસવ, ટાંકો, અંબેલી, ગોમૂત્ર, મોટી હરડે, આમળાં, બહેડાં, તાલીસપત્ર, ચિત્રાનાં મૂળ તથા પાન, જલજાંબવો, મૂસળી, અરડૂસો, ઘોડાઆહોઢ, અગથિયાનાં પાન,

૯૯૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

ભાંગરો, કેળનો કંદ, સાતવીણ, દેવદાર, ગળો, ધંતૂરો, કાસોદરી, દંતમૂળ, લોધર, તુલસી, દરો, હરમો, ઉંદરકાની, દાડમનાં પાન, ઉપલસરી, શંખાવલિ, નાગરવેલ, તગર, સાટોડી, મચ્છવેલ, બ્રાહ્મી, કડુ અને મીંઢળ એ ઔષધોમાં જેનો રસ નીકળે તેનો રસ કાઢી વાપરવો તથા જે ઔષધો સૂકાં મળે તેનો કવાથ કરી તેમાં અબ્રક ઘૂંટી ગજપુટ આપવો. એ દરેક ઔષધના સત્તર પુટ આપવાથી સહસ્રપુટી અબ્રકલસ્મ થાય છે.

ત્રીજી વિધિ (શતપુટી) અબ્રકને વડના દૂધના ૧૩ પુટ, ખરસાણી થોરના દૂધના ૧૩ પુટ, આકડાના ૧૩ પુટ, કુંવારના ગર્ભના ૧૩ પુટ, મોથના કવાથના ૧૩ પુટ, ગોમૂતના ૧૩ પુટ, વડની વડવાઇના ૧૨ પુટ અને ઝકરીના મૂત્રના ૧૨ પુટ આપવાથી શતપુટી અબ્રક થાય છે.

ચોથી વિધિ:—એરંડાનાં પાનનો રસ કાઢી અબ્રક જેટલા વજને ગોળ નાખી, ગોળ ગળી જાય એટલે તેમાં ધાન્યાબ્રક નાખી મસળી ગોળા વાળી ઉપરનીચે વડનાં પાન લપેટી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે સાત પુટ આપવાથી લસ્મ થાય છે. જે ચંદ્રિકા જણાય તો વધુ ભઠ્ઠી આપવી.

પાંચમી વિધિ:—કાળા ધંતૂરાનાં લીલાં ડોડવાં ખાંડી અબ્રકનાં પતરાં ઉપર ચોપડવાં. પ્રથમ ડોડવાંનો ભૂકો નાખી અબ્રક પાથરી ઉપર ડોડવાંનો ભૂકો નાખી સંપુટમાં ભરી કપડમટ્ટી કરી, ઇંગોરિયાં શેર ૧૦ લઈ તેને ભઠ્ઠીમાં નાખી વચમાં સંપુટ મૂકી સળગાવી દેવી. એ પ્રમાણે ત્રણ ભઠ્ઠી આપવાથી લસ્મ થાય છે.

છઠ્ઠી વિધિ:—વજાબ્રકને ગરમ કરી સાત વખત દૂધમાં ઘુઝાવવાં. પછી ભાંગના પાણીમાં અબ્રકને બે પહોર સુધી વાટી લૂગદી કરી, કાળી દરાખ વાટી તેનાં કુલડાં કરી તેમાં અબ્રક મૂકી

ધાતુ, ઉપધાતુ, શોધન ને મારણ

૯૯૯

કપડમટ્ટી કરી ગજપુટ આપવો. પછી આકડાના દૂધમાં ખરલ કરી ગજપુટ આપવો, જેથી શુલાબી રંગની ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે.

સાતમી વિધિ:—આમળાં તોલા ૧૦ અને અજમે તોલા ૫ એ બન્નેને જુદાં જુદાં ખારીક વાટી, એક છાણુ ઉપર પ્રથમ આમળાંનો ભૂકો પાથરી ઉપર અમ્મક મૂકી ઉપર આમળાંનો ભૂકો પાથરી અજમાનો ભૂકો પાથરવો. એ પ્રમાણે પતરાં અને ચૂણુંનો થર કરી પછી ઉપર છાણું ઢાંકી એ ટોપલા છાણુંનો અગ્નિ આપવાથી ભસ્મ તૈયાર થાય છે.

હરતાલ શોધન-મારણ:—હરતાલની એક કપડામાં પોટલી બાંધી એક વાસણમાં કાંજ ભરી દોલાયત્રથી એક પહોર પકાવવી. તે પ્રમાણે કેળાના રસમાં, તલના તેલમાં તથા કળીચૂનાના પાણીમાં પકવવું. એ દરેકમાં હરતાલને બાફી ગરમ પાણીએ ધોઈ લેવી, જેથી શુદ્ધ થાય છે.

ભસ્મવિધિ:—હરતાલને કુંવારના રસમાં ત્રણ દિવસ ખૂબ ખરલ કરી ટીકડી વાળી સૂકવવી. પછી પીપળાનાં છોડાંની ભસ્મ કરી એક માટલું લઈ અરધું માટલું રાખ ખૂબ દાબીને ભરી કેળનાં પાનમાં ટીકડીઓને લપેટી મૂકી ઉપર બીજી રાખ આસ્તે આસ્તે દાબી દેવી. પછી ચૂલે ચડાવી પાંચ અહોરાત્ર સુધી અગ્નિ આપવાથી ચંદ્રિકા જેવી ભસ્મ થાય છે.

બીજી વિધિ:—હરતાલને ગળજીલીના રસમાં પલાળવી અને બીજે દિવસે વાસી રસ કાઢી નાખી બીજે નવો તાજો રસ નાખવો. એ પ્રમાણે દશ દિવસ કરી પછી એક ઠીબમાં ચૂલે ચડાવી તેમાં ગળજીલીનો રસ થોડે થોડે નાખ્યા કરવો. રસ રેડતાં હરતાલને ઉઘાડી થવા દેવી નહિ. પછી હરતાલ કાઢી સૂકવી ખાખરાની રાખમાં ઉપર પ્રમાણે ચાર પહોર સુધી અગ્નિ આપવાથી ભસ્મ તૈયાર થાય છે.

૧૦૦૦ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

ત્રીજી વિધિ:—હરતાલ તોલો ૧ લઘ તેને આકડાનાં પાન શેર ૫ નો રસ કાઢી તેમાં દોલાયત્રે શુદ્ધ કરવી. પછી ચૂનાના પાણીમાં એવીજ રીતે શુદ્ધ કરી તે હરતાલના ચોખા ચોખા જેટલા કટકા કરી, એક પિત્તળની થાળીમાં પાથરવા. તેની ફરતી ઝીણી ખોરડીનાં પાનની લૂગદી કરી (કુલડી) મૂકવી તથા તે થાળી ઉપર બેસતી આવે તેવી એક ઠીબ ઢાંકી લોટ તથા માટીથી મુખમુદ્રા કરી ચાર કલાક સારી રીતે અગ્નિ આપવાથી ભસ્મ થાય છે.

ચોથી વિધિ:—શુદ્ધ હરતાલ ૧૦ તોલા ભાર લઘ ખરલમાં વાટી રાતી ડુંગળીનો રસ શેર ૧૦ પાવો. તે દોઢથી બે માસે પી રહેશે. હમેશાં રસ નાખી ઘૂંટ્યા કરવું. પછી તેની ગોળી કરી ખાખરાનાં લાકડાંની રાખ શેર ૫ લઘ, એક માટીના વાસણમાં અરધી ભરી ગોળી ગોઠવી બીજી રાખ ઉપરથી ખૂબ દાળીને ભરી, ત્રણ અહોરાત્ર અગ્નિ આપવો. જ્યારે સ્વાંગશીત થાય ત્યારે વાસણ ફેડી હરતાલ કાઢી લઘ એક શીશીમાં ભરી દેવી. એ ભસ્મનો કુષ્ઠરોગ માટે નીચે પ્રમાણે ઉપયોગ કરવો:—

હરતાલભસ્મ રતી ૦૧, ધમાસો તોલા ૦)૮, લીમડાની અંતરછાલ તોલો ૦)૮, મજીઠ તોલો ૦)૮, ગજો તોલો ૦)૮ તથા સાકર તોલો ૦૧ માં દરરોજ આપવું. પથ્યમાં ચણાનો રોટલો મીઠા વગરનો તથા દૂધ આપવું. આથી કુષ્ઠરોગનો નાશ થાય છે.

પાંચમી વિધિ:—હરતાલને શુદ્ધ કરી તેનો માણેક રસ બનાવી એક ચોખાપૂર માત્રા તુલસીનાં પાનના રસ સાથે આપવાથી વાતજ્વર, છાતીમાં કફ, કળતર વગેરેને મટાડે છે. તેવીજ રીતે મનસીલનો માણેકરસ બનાવી તુલસીમાં આપવાથી તાવ મટે છે.

મનસીલભસ્મ:—મનસીલને શુદ્ધ કરી વિલાયતી થોરનાં પાનમાં વાટી ટીકડી કરી સૂકવી એક સંપુટમાં કળીચૂનો ભરી

ધાતુ, ઉપધાતુ, શોધન ને મારણ

૧૮૦૧

વચ્ચે ટીકડી મૂકી ઉપર ચૂનો દાળી સંપુટ બંધ કરી ઉપર કપડ-
મટ્ટી કરી ગજપુટ આપવો. જ્યારે સ્વાંગશીત થાય ત્યારે કાઢી
સંપુટ ખોલી બેસો તો ચૂનાનો રંગ પીળો થઈ ગયેલો તથા મન-
સીલ સફેદ થઈ ગયેલો જણાશે. તે મનસીલભસ્મને કાઢી એક
ચોખાપૂર માત્રા સાકર સાથે આપવાથી તમામ જાતના તાવ જાય છે.

મનસીલશુદ્ધિ:—મનસીલને બકરીના મૂત્રમાં ત્રણ અહોરાત્ર
સુધી દોલાચંદ્રથી બાફી આદુના રસની (ખરલમાં) સાત લાવના
આપવાથી શુદ્ધ થાય છે.

સાખરશૃંગ ભસ્મ:—સાખરશૃંગને આકડાના દૂધમાં કટકા
કરી સાત દિવસ સુધી પલાળી પછી સંપુટમાં ભરી કપડમટ્ટી
કરી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે સાત ગજપુટ આપવાથી ઉત્તમ
ભસ્મ થાય છે. એ પ્રમાણે કુંવારના રસના સાત ગજપુટ આપ-
વાથી પણ ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે.

બીજી વિધિ:—સાખરશિંગાના કટકા કરી તેના ઉપર અડદના
લોટને પાણીમાં મેળવી જાડો કરી ચોપડી આંખલીની છાલ વાટી
તેના ઉપર ભભરાવવી. પછી આમલીનાં લીલાં છોડાં નીચે પાથરી
ઉપર ઓપધ મૂકી છાણાં સિંચી સળગાવવાથી ભસ્મ થાય છે.

ત્રીજી વિધિ:—હાડસાંકળના રસમાં સાખરશિંગાના કટકાને
પલાળી સંપુટમાં ભરી બીજે રસ નાખી સંપુટ બંધ કરી કપડ-
મટ્ટી કરી ગજપુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે.

ચોથી વિધિ:—સાખરશિંગુ તોલા પ લઈ ગોમૂત્રમાં સાત
દિવસ પલાળી એક કુલડીમાં ગોમૂત્ર ભરી તેમાં સાખરશિંગુ મૂકી
કુલડીનું મોઢું બંધ કરી સંધિલેપ કરી ગજપુટ આપવાથી
ભસ્મ થાય છે. તે ભસ્મમાં અકલગરો, જયફળ, પીપર અને
સાખરશૃંગભસ્મ એ સર્વ સમભાગે લઈ, બારીક વાટી કીડામારીના

૧૦૦૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

રસમાં ખૂબ ઘૂંટી ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળી આપવાથી તમામ પ્રકારના શ્વાસરોગ મટે છે. તેમજ એ ભસ્મ ભોંયરીંગણીના રસ-માં વાલ જો આપવાથી ઉધરસ તથા શ્વાસરોગ મટે છે.

ઘાપહાણુભસ્મ:-ઘોળી કુંગળીને ચીરી વચ્ચે ઘાપહાણુની કટકી મૂકી કપડમટ્ટી ઠરી થોડાં છાણાંમાં ફૂંકી દેવાથી સારી ભસ્મ થાય છે.

બીજી વિધિ:-એક માટીના વાસણમાં કુંવારનો રસ ભરી તેમાં ઘાપહાણુ નાખી મુખમુદ્રા કરી ગજપુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે. આ ભસ્મના ગુણ ઘણા છે. વિશેષમાં આ ભસ્મ બાળક-ના રોગમાં બહુ ફાયદો કરે છે.

પ્રવાલભસ્મ:-પરવાળાંને એક અહોરાત્ર લીંબુના રસમાં પલાળી મૂકવાં. પછી તેને કુંવારના લાખામાં ગજપુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે.

બીજી વિધિ:-પ્રવાલને આકડાના દૂધમાં ત્રણ અહોરાત્ર પલાળી એક સંપુટમાં આકડાનું દૂધ ભરી તેમાં પરવાળાં ભરી ઉપર કુંવારનો ગર્જનાખી કપડમટ્ટી કરી ગજપુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે.

ત્રીજી વિધિ:-નાગલા હુધેલીના રસમાં ઉપર પ્રમાણે કર-વાથી ભસ્મ તૈયાર થાય છે.

ચોથી વિધિ:-કાળી દ્રાક્ષ શેર ૧ લઘ ઠળિયા કાઢી નાખી દ્રાક્ષને વાટી લૂગદી કરી, તેમાં પરવાળાં ભરી સંપુટમાં ભરી ગજપુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે.

પાંચમી વિધિ:-શુલાબજળમાં ત્રણ અહોરાત્ર પ્રવાલને ઘૂંટવાથી ભસ્મ થાય છે.

શંખભસ્મ:-શંખના કટકા લઘ લીંબુના રસમાં પલાળી રાખવાથી શુદ્ધ થાય છે. પછી કુંવારના રસમાં નાખી એક વાસ-

ધાતુ, ઉપધાતુ, શોધન ને મારણ

૧૮૦૩

ભુમાં ભરી ગજપુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે. તેવીજ રીતે લોચ-રીંગણીના રસમાં અથવા ચોરના દૂધમાં ઉપર પ્રમાણે કરવાથી ભસ્મ તૈયાર થાય છે.

કપદ્દભસ્મ:-(કોડી) કોડીને લીંબુના રસમાં પલાળી ગજપુટ કરવાથી ભસ્મ થાય છે.

ગંધકની શુદ્ધિ:-ગંધકના બરાબર વજનને ઘી લઈ એક લોખંડની પેણીમાં ઘી ઓગાળી, તેમાં ગંધક નાખી એકરસ થાય ત્યારે એક તપેલીમાં દૂધ ભરી ઉપર એક કપડું ઢીલું બાંધી તેમાં રસ રેડી દેવો, જેથી કપડામાંથી ગળીને ગંધક દૂધમાં પડી ઠરી જશે. તે ગંધકને કાઢી વાટી ઉપર પ્રમાણે ત્રણ વખત કરવાથી ગંધક શુદ્ધ થાય છે.

ગંધકભસ્મ:-ઢાડમને વચમાંથી કોરી અંદર ગંધક ભરી ઉપર કપડું લપેટી થોડાં છાણાંના અગ્નિમાં પકાવવો. એ પ્રમાણે સાત ઢાડમમાં ગંધકને પકાવવાથી ગંધકની ભસ્મ થાય છે.

ગંધક તેલ:-એક પાકું રીંગણું લઈ તેની નીચેથી ગંધક અંદર ભરવો. પછી એક વાસણમાં રીંગણું એવી રીતે લટકાવવું કે નીચે અડકે નહિ. તે વાસણની નીચે બાકું કરી એક કાચનો ખ્યાલો મૂકી પાતાળચંદ્રથી તેલ કાઢવાથી તેલ નીકળે છે.

બીજી વિધિ:-લોઢાની પેણીમાં ગંધકને ઓગાળી, તેમાં એરંડ તેલના ૧૦ થી ૧૫ ટીપાં નાખી લોઢાની સળીથી હલાવવું જેથી ગંધક કૂલે છે. પછી તેમાં ચંબેલીનું તેલ અથવા સુખડનું તેલ નાખવાથી તેલ બને છે.

ત્રીજી વિધિ:-ધંતૂરાનાં બીજને સાત પુટ ગાડરના દૂધના આપવા તથા માલકાંકણાં તોલા ૧૦ તથા ગંધક એ ત્રણેને મિશ્ર

૧૮૦૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિખંધમાળા-ભાગ ૨ જે

કરી, તેમાં ખાખરાનાં ફૂલ નાખી પાતાળયંત્રથી તેલ કાઢવું, જેથી તેલ નીકળે છે. આ તેલ ચોપડવાના કામમાં વપરાય છે.

સોમલ તેલ:-સોમલ તોલો ૧, કાળા તલ તોલો ૫ અને ગાયનું માખણ તોલો ૫ લઈ, એ ત્રણેને ખૂબ વાટી એક શીશીમાં ભરી, તે શીશીને લીમડાની સળીનો ખૂચ મારવો. (એટલે લીમડાની સળીઓ લેળી કરી શીશીના મોઢા પર ઘોંચવી) પછી પાતાળયંત્રથી તેલ કાઢવાથી તેલ નીકળે છે. આ તેલમાં ચારગણું તાણું તલનું તેલ મેળવી વાયુના દરદવાળાને ચોળવા આપવાથી વાયુરોગ પર સારું કામ કરે છે.

ખીજ ત્રિધિ:-અઘેડાની રાખ શેર ૨ લઈ, એક તાંબાના વાસણમાં પાણી શેર ૫ ભરી તેમાં રાખ નાખી ચોળી ચાર દિવસ રહેવા દેવી. પછી ઉપરથી પાણી નિતારી લઈ લોઢાની કડાઈમાં સોમલ તોલો ૧ નાખી નીચે અગ્નિ કરી તેમાં સોમલ ગળી જાય ત્યાં સુધી થોડું થોડું એ પાણી નાખવું. તે મીણ જેવું થઈ જાય ત્યારે એક દાળડીમાં ભરી લેવું. તેમાંથી લઈ ગરમ કરવાથી તેલ જેવું થાય છે; એ તેલ ચોપડવાથી સંધિવાયુ મટે છે. પટ્ટી મારવાથી નામરદાઈ મટે છે. તે તેલમાં લવિંગ પકવી એક દિવસમાં એક લવિંગ ખવરાવવું. એ પ્રમાણે સાત દિવસ સુધી ખવરાવવાથી નામરદાઈ મટી જઈ પુરુષાતન પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ પરેજી બહુ સખત પળાવવી તથા ઘી ખૂબ ખવરાવવું.

સોમલનું શોધન-મારણ:-તાંદળબના રસમાં સોમલને દોલાયંત્રથી જે પહોર સુધી ધીમે તાપે પકાવવો. પછી તેમાં દૂધ ભરી જે પહોર ધીમે તાપે પકાવવો જેથી શુદ્ધ થાય છે. પછી ખરસાણી ચોરની કૂંપળોની રાખ કરી એક તોલો સોમલ હોય તો પંદર તોલા રાખ લેવી. એક કુલડીમાં અરધી રાખ ભરી

ધાતુ, ઉપધાતુ, શોધન ને મારણ

૧૮૦૫

સોમલનો કટકો મૂકી ઉપર ખીજી રાખ ખૂબ દાખીને ભરી દઈ છાણાં શેર ૩ લઈ કુલડીની આબુઆબુ ગોઠવી સળગાવવાં. જ્યારે સ્વાંગશીત થાય ત્યારે પાકી ગયેલો સોમલ પતાસાં જેવો થઈ જાય છે. આ ભસ્મ નિર્ધૂમ થાય છે.

સુવર્ણમાક્ષિકભસ્મ:—સુવર્ણમાક્ષિક ત્રણ ભાગ, તથા સિંધવ એક ભાગ લઈ એ બંનેને વાટી લોઢાની કડાઈમાં નાખી અગ્નિ ઉપર મૂકવું તથા લીંબુનો રસ નાખવો અને હલાવવું. જ્યારે કડાયું લાલચોળ થઈ જાય, ત્યારે નીચે ઉતારી તેમાંથી સોનામુખી કાઢી લેવી. એ પ્રમાણે કરવાથી સોનામુખી શુદ્ધ થાય છે.

ભસ્મવિધિ:—સોનામુખીને ઉપર મુજબ શુદ્ધ કરી કુલથીના ક્વાથમાં ઘૂંટી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે સાત ગજપુટ આપવાથી ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે. તેમજ કુલથીના ક્વાથને બદલે તેલમાં અથવા છાશમાં ગજપુટ આપવાથી પણ ભસ્મ થાય છે.

ઉપર પ્રમાણેની તમામ ભસ્મો વનસ્પતિના યોગથીજ થાય છે. તે મારા હાથથી બનાવેલી જણાવેલી છે. તેનો ઉપયોગ અનુપાનની યોજના કરીને જૂજ વજન કરવાથી ઘણા રોગોમાં ફાયદો કરે છે. અનુપાન તમામ વૈદ્યો જાણતા હોવાથી જણાવ્યાં નથી. તેમજ યંત્રો વિશે પણ વૈદ્યોને માહિતી હોવાથી લખાણથી લખ્યું નથી, માટે વૈદ્યોએ પુદ્ધિ પહોંચાડી ઉપયોગ કરવો. વળી વનસ્પતિના ગુણ પ્રમાણે ધાતુ વગેરેની ભસ્મોના ગુણમાં તફાવત પડે છે. તે જે વનસ્પતિથી ભસ્મ તૈયાર કરવામાં આવી હોય, તે વનસ્પતિના જેવોજ ગુણ તે ભસ્મમાં હોય છે તે યાદ રાખવું. અનુપાન, વજન તથા કયા કયા રોગ ઉપર આપવામાં આવે છે, તે વૈદ્યરાજે જાણતા હોવાથી લખાણથી લખ્યું નથી.

અબ્રકેભસ્મ:—અબ્રકનાં (કાળી) જે આની જેવડાં ૧ તોલા.

૧૦૦૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

નાં પતરાં લઈ, એક તોલા આકડાના દૂધમાં ૦૧ તોલો સૂરોખાર મેળવી અબ્રક પર ચોપડી સરાવસંપુટમાં ભરી ગજપુટ આપવો. કાચા રહેલા પતરા પર એ પ્રમાણેજ બીજી એકબે આંચ આપવી. પછી બારીક વાટી ફક્ત દૂધમાં વાટી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે પ થી ૭ ગજપુટ આપવાથી ચમક વગરની (નિશ્ચંદ્ર) ઉમદા ભસ્મ થાય છે, ખાસ ગુણુ:-દમ, ખાંસી વગેરેને મટાડે છે.

બીજી વિધિ:-સફેદ અબ્રકના બે આની જેવડા કકડા કરી, તેટલાજ વજને સૂરોખાર અને ચાર આંગળા દૂબતું રહે તેટલો મૂળાના કંદ તથા પાનનો રસ રેડી, ઘાડવો અધૂરો રાખી મોઢું બંધ કરી કપડમટ્ટી કરી ગજપુટ આપવો. સ્વાંગશીત થયે કાઢી, સફેદ ચૂના જેવા કટકા બુદ્ધા કાઢી લઈ કાચા રહેલાને તેવીજ બીજી એક આંચ આપવાથી ભસ્મ થઈ જાય છે. ખાસ ગુણુ:-સૂકી ખાંસી, દમ, ગરમી વાળાને તથા પ્રમેહવાળાને યોગ્ય અનુપાનમાં આપવાથી સારું કામ કરે છે.

સુવર્ણરસાયન:-સોનાના વરખ તોલો ૦૧, ચાંદીના વરખ તોલો ૦૧ અને પીપરનાં બીજ તોલો ૮, એ સર્વને સાત દિવસ ખરલ કરી મજબૂત ખૂચવાળી શીશીમાં ભરી રાખવું. આ દવાની સાધારણ માત્રા એક વાલની છે. ખાસ ગુણુ:-આ દવા મધમાં આપવાથી શરદીથી ઉત્પન્ન થતા તમામ વ્યાધિને મટાડે છે, દમ તથા ખાંસીને મટાડે છે તથા શુદ્ધિ લાવવા માટે યોગ્ય અનુપાન સાથે ઉપયોગ કરવાથી બેશુદ્ધિને મટાડે છે.

રૌપ્યરસાયન:-ચાંદીના વરખ, વંશલોચન, ગળોસત્ત્વ નાની એલચીના દાણા અને પાઉઝર (પથ્થર) એ સર્વ સમભાગે લઈ ખમણા ગુલાબજળમાં ચાર પહોર સુધી ખલમાં ખરલ કરી, મરી જેવડી ગોળી વાળી સવારસાંજ એકેક ગોળી યોગ્ય અનુપાન સાથે

ધાતુ, ઉપધાતુ, શૌધન ને મારણ

૧૦૦૭

આપવાથી ગરમ ખુખારો, શરીરની નબળાઈ તથા ધાતુક્ષયને મટાડે છે. ક્ષયના તાવ માટે દૂધીનો પુટપાકથી સ્વરસ કાઢી, તે રસના અનુપાન સાથે આ દવા આપવાથી ક્ષયના તાવને મટાડે છે.

પોલાદઃ—પોલાદના બૂકાને ત્રિકુળાના કવાથમાં દિવસે ઘૂંટી રાત્રે ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે સાત ગજપુટ આપ્યા પછી પોલાદથી અષ્ટમાંશ હિંગળોક મેળવી કુંવારના ગર્ભમાં ઘૂંટી રાત્રે ગજપુટ આપવો. દિવસે ઘૂંટવું તથા રાત્રે ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે સાત ગજપુટ આપવા જેથી શુદ્ધ અને અકસીર ભસ્મ થાય છે. તે સઘળા રોગો પર આપવાથી સારું કામ કરે છે.

ખંગભસ્મઃ—કલાઈ તોલા ૧૦ લઈ તેના વાલ વાલ જેવડા કટકા કરી મેંદીનાં લીલાં પાન લાવી, એકેક રતલની બે રોટલી બનાવી ટાટ પર એક રોટલી મૂકી ઉપર કલાઈના કટકા પાથરી મેંદીની રોટલી મૂકી, યુક્તિથી બાંધી, એક ખાડામાં અડાયાં શેર ૩ થી ૪ ગોઠવી, તે ઉપર આમલીની છાલ શેર ૨ પાથરી મેંદી-વાળી પોટલી મૂકી, બીજી છાલ તથા અડાયાં ગોઠવી ઉપરથી આંચ કરવી. જ્યારે સ્વાંગશીત થાય ત્યારે સંભાળીને સફેદ ચૂના જેવી ભસ્મ કાઢી લેવી. તે સઘળા રોગો ઉપર બુદ્ધિપૂર્વક સમજીને વાપરવાથી સારું કામ કરે છે.

પારદને ષડ્ગુણ ગંધક જ્વરણ કરવાની સરળ ક્રિયાઃ—જ્યારે પારદને ષડ્ગુણ ગંધક જ્વરણ કરવું હોય, ત્યારે એક લોહાની કડાઈ તથા ડંડો ખૂબ માંજીને સાફ કરવાં. પછી કડાઈને મધ્યમ અગ્નિ ઉપર મૂકી, તેમાં પારો રેડી તેમાં તેટલોજ (પારા જેટલો) ગંધક નાખી ડંડાથી રગડવું. ધુમાડો નીકળે અથવા બળતું થાય તો પણ ઘૂંટ્યા કરવું. જ્યારે ધુમાડો નીકળતો બંધ થાય ત્યારે તરતજ બીજો તેટલોજ ગંધક નાખી ઘૂંટવું. એ

૧૦૦૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

પ્રમાણે જેટલા ગુણગંધક જ્વરણ કરવું હોય તેટલો ગંધક આ પ્રમાણે પચાવી શકાય છે. ગંધક જ્વરણ કર્યા પછી ખરલમાં પારા ખરાખર ગંધક નાખી કાજળી કરવી, આ કાજળી સાધારણ કાજળી કરતાં બહુજ ઉત્તમ છે, એ કાજળીની સઘળા રોગો પર યોજના કરવી. આ પ્રમાણે ગંધક જ્વરણ કરતાં પારો ઊડી જવાની ધાસ્તી રહેતી નથી, તેમજ ધીરજથી અને સહેલાઈથી કરી શકાય છે.

રસકપૂર:-રસકપૂરને કડવી કુંવારના રસમાં ત્રણ દિવસ ખલ કરી સૂકવીને જાણીતી રીતિએ એનાં ફૂલ ઉડાવવાં. એ ફૂલ એક ચોખ્ખાપૂર લઈ કાળી દ્રાક્ષનો ઠંજિયો કાઢી તેમાં મૂકી બંધ કરી ગળાવવી. એ પ્રમાણે સવારસાંજ આપવી. આ દવા વિસ્ફોટક વગેરે ટાંકીના વ્યાધિ પર બહુજ અકસીર છે. શુદ્ધ છે માટે કોઈ પણ પ્રકારના નુકસાનનો ભય નથી.

હિંગજોક:-હિંગજોક તોલો ૧ લઈ તેના નાના કટકા કરી લિલામાં તોલો ૧૦ લાવી વાટી એક કડાઈમાં અરધાં પાથરી હિંગજોક મૂકી ઉપર ખીજાં લિલામાં પાથરી હલકી આંચ આપવી. જ્યારે લિલામાંનું તેલ ઝરપવા માંડે ત્યારે દિવાસળીથી સળગાવી ફેવું. તે બળીને ઠંડું પડી જાય ત્યારે જાંબુડા રંગનો હિંગજોક કાઢી ખૂબ ખારીક વાટી એક રતીની માત્રા આદુના રસ સાથે આપવી. એ સન્નિપાત, તાવ તથા મગજ પર થયેલી અસર ઉપર બહુજ અકસીર છે. ખીજા રોગો ઉપર પણ યોગ્ય અનુપાન સાથે આપવાથી સારું કામ કરે છે.

સોમલ:-સોમલનો ૧ તોલાનો કટકો લઈ તેને દૂધમાં દોલાયંત્રથી એક પહોર મંદાગ્નિથી પકાવવો. ત્યાર બાદ ખરલમાં નાખી વાટી તેમાં બેઠી લોંચરીંગણીનો રસ તોલો ૨૦ ખરલ કરી પચાવવો; એટલે શુદ્ધ થાય છે. ખાસ ગુણ:-દમ, ખાંસી, શક્તિ

ધાતુ, ઉપધાતુ, શૌધન ને મારણુ

૧૦૦૯

વગેરે માટે વૈધરાજેએ તર્ક પહોંચાડી યોગ્ય માત્રાથી સઘળાં કામમાં વાપરવાથી ઘણું સારું કામ કરે છે.

હરતાલ:-વરખી હરતાલ લઈ તેનો માણુકરસ બનાવવો અને તે માણુકરસમાંથી આ પ્રમાણે ગોળીઓ બનાવવી. માણુકરસ, અક્કલગરો, લવિંગ, સૂંઠ, પીપર, પીપરીમૂળ અને નાની એલચીના દાણા એ સર્વ સમભાગે લઈ માણુકરસ સિવાયની સર્વ વસ્તુઓનું વચ્ચગાળ ચૂર્ણ કરી, માણુકરસને બે પહોર સુધી ખરલમાં વાટી ચૂર્ણ મેળવી ત્રણ દિવસ સુધી કુંવારના રસમાં ઘૂંટી ચણા જેવડી ગોળી વાળી આપવાથી ખાસ કરીને વાતકેદના વ્યાધિઓ, શરદી, ખાંસી તથા દમ માટે ઘણીજ ઉત્તમ છે. દમને હુમલો નરમ પડ્યા પછી દરરોજ રાત્રે એક ગોળી સેવે તો જૂનો દમ મટી જાય છે અને શરીરમાં શક્તિ પણ સારી આપે છે. આ માણુકરસ હરતાલની જગ્યાએ દરેક કામમાં વપરાય છે.

પ્રવાહલસ્રમ:-ચોધારા ડાંડલિયા થોરના ડાંડામાંથી વચમાંનો ગર કાઢી નાખી વેંતલરના ડાંડામાં આશરે એક તોલો પરવાળાં અને ગર દાખીને ભરી કપડમટ્ટી કરવી. એવા પાંચ-પંદર ડાંડા બનાવી ગજપુટમાં ફૂંકી દેવાથી ભસ્મ થાય છે. આ પ્રમાણે તૈયાર કરેલી ભસ્મ શરદી, ખીમારી, દમ તથા ખાંસી માટે અકસીર છે. ઉપરાંત ગરમીની ખીમારી પર વાપરવા માટે પ્રવાહ તોલા ૧૦, શુલાબનાં ફૂલની પાંતરીમાં વાટી ગજપુટમાં ભસ્મ કરવી. આ પ્રમાણે તૈયાર કરેલી ભસ્મ ગરમીની ખીમારી માટે ઘણીજ અકસીર માલૂમ પડી છે.

સાખરશિંગુ:-સાખરશિંગાનો રેતરડીથી ખારીક ભૂકેા કરી એક વાસણમાં ભરી તેમાં આકડાનું દૂધ સાખરશિંગુ ડૂબતાં બે આંગળ રહે તેટલું નાખી એક દિવસ તર રાખવું. પછી બીજે

૧૦૨૦ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

દિવસે ગજપુટ આપવો. આ ભસ્મ ચાર રતી દિવસમાં ત્રણથી ચાર વખત મધમાં આપવાથી ત્રિદોષ, ફેફસાંનો વરમ, ખાંસી, દમ, લોહી પડવું વગેરે માટે અકસીર છે. ઇન્દ્રિયુએન્જાના હુમલા વખતે અમે બહુ ફતેહમંદીથી વાપયું છે.

બીજી વિધિ:—કડવી કુંવારના ગર્ભમાં સાબરશિંગાના કટકા એક દિવસ ભીંજવી રાખી બીજે દિવસે ગજપુટ આપવો. આ ભસ્મ પણ અકસીર છે. યોગ્ય અનુપાત સાથે આપવાથી સારું કામ કરે છે.

ઝેરકચૂરા:—ઝેરકચૂરાને માટે ઘણી તદબીર છે, પરંતુ તે તામ પેક્રી આને હું શ્રેષ્ઠ માનું છું. ઝેરકચૂરાની બરાબર વજને ગાયતું ઘી લઈ સાંકડા વાસણમાં ધીમે તાપે પકાવતાં જ્યારે ફૂલીને કાળાશ પડતા લાલ રંગના થાય, ત્યારે અગ્નિ પરથી નીચે ઉતારી છાલ કાઢી નાખી વાટી વસ્ત્રગાળ કરી સઘળાં કામમાં વાપરવા. ઘી બરાબર વજને લેવું એ એની ચાવી છે.

—વૈદ્ય ધનંજીશાહ હાથીખાનાવાળા—સુરત

ઉત્તમ પ્રકારની સોમલભસ્મની વિધિ:—શંખિયો સોમલ તોલા ૫ થી ૧૦ લાવીને આકડાના એક શેર દૂધમાં ડૂબે તેવી રીતે દશબાર દિવસ પલાળી રાખવો. ત્યાર બાદ સોમલ કાઢી બીજા આકડાના દૂધમાં ખરલ કરી તેનો ગોળો બનાવી છાંયડામાં સૂકવવો. પછી ખરસાણીની ડીરીએ લાવી તેની પાંચ શેર રાખોડી બનાવી, એક હાંડલીમાં અરધી રાખોડી ખૂબ દાબી દાબીને ભરી, ગોળો મૂકી બીજી રાખોડી ખૂબ દાબીદાબીને ભરવી. પછી તે હાંડલીને ચૂલે ચડાવી મધુરો મધુરો તાપ આપ્યા કરવો. આશરે શેરબશેર બીચડી ચડે તેવો તાપ આપવો. પછીથી ધીમે ધીમે તાપ વધારવો. એ પ્રમાણે આઠ અહોરાત્ર સુધી આંચ આપ્યા

ધાતુ, ઉપધાતુ, શોધન ને મારણ

૧૦૧૧

કરવી. ત્યાર બાદ સ્વાંગશીત કરી સોમલ કાઢી લેવો. (આબુ-આબુનો રાખોડો પણ કામમાં આવશે) આશરે એક ચોખાપૂર ભસ્મ મોટા માણસને ઘી સાથે આપવી. પરંતુમાં “કક્કા” ઉપર જે નામ આવે તે ખાવું નહિ. જેમકે કરમદાં, કારેલાં, કેરી, કોકમ, કઢી વગેરે ખાવું નહિ. પથ્યમાં દૂધ, દહી, ઘી, મોળી છાશ, શિખંડ, સાકર, ખાંડ વગેરે ખવાય છે. બુદ્ધિપૂર્વક ઘણાખરા રોગોમાં આપી શકાય છે.

—વૈદ્ય પ્રાણશંકર-સમતી

પ્રવાલભસ્મ:—પરવાળાંને આકડાના દૂધમાં સાત દિવસ પલાળી સરાવસંપુટમાં ભરી ગજપુટ આપવો. પછી વાટી રામ-પાત્રમાં ભરી તેમાં લીંબુનો રસ નાળી સૂર્યના તડકામાં રાખી સુકાય ત્યારે ખરલમાં ખારીક વાટી ૨ તોલા ભસ્મમાં કેશર તોલો ૦૧ મેળવી ૨ વાલ માત્રા મધ સાથે આપવાથી શ્વાસ, દમ તથા અશક્તિ મટે છે, લોહી સુધરે છે. દવા ખાઈ ઉપરથી દૂધ શેર એક અથવા પચે તેટલું પીવું.

—વૈદ્ય બાળકૃષ્ણ હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રી-ભુવાલડી

તામ્રભસ્મ:—એક અઘોળ તાંબાને શુદ્ધ કરી વનગોલીની લૂગદીમાં મૂકી સંપુટમાં ભરી કેરડાના લાકડામાં કૂંકી દેવું. પછી કેરડાની કૂણી કૂંપણોની લૂગદીમાં મૂકી સંપુટમાં મૂકી કપડ-મટ્ટી કરી સૂકવી ગજપુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે. એ ભસ્મ એક ચોખાપૂર અનેક રોગ પર બુદ્ધા બુદ્ધા અનુપાનમાં આપવાથી ઘણુંજ સારું કામ કરે છે.

પારદભસ્મ:—પારદ એક અઘોળ લઈ કુંવારના રસમાં, થોરના રસમાં તથા લીંબુના રસમાં એકેક દિવસ ઘૂંટવો. પછી તે શુદ્ધ પારાને હુધેલીના રસમાં મર્દન કરી એક કુલડીમાં ભરી, મોઢા સુધી હુધેલીનો રસ ભરી ત્રણ દિવસ સુધી દેવતાની ભરસાડમાં

૧૦૧૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

રાખી મૂકવું. (ભરસાડ પર હંમેશ અંગારા નાખવા) પછી તે પારદ લઈ ગુદલરના દૂધમાં ગોળી કરી હિંગની એક મુસ બનાવી તેમાં પારદની ગોળી મૂકી કપડમટ્ટી કરી સૂકવી એક ખાડો ખોદી, તેમાં વચ્ચે નાનો ખાડો કરી મૂસ મૂકી ઉપર વાલુકા પાથરી નાનો ખાડો પૂરી, મોટા ખાડામાં ડાંગરનાં ફેાતરાં નાખી સળગાવવો. જ્યારે સ્વાંગશીત થાય ત્યારે ભસ્મ કાઢી અડધી રતી યોગ્ય અનુપાન સાથે આપવાથી તમામ રોગોનો નાશ કરે છે.

સોમલપ્રયોગ:—સોમલને ત્રણ દિવસ આકડાના દૂધમાં, એક દિવસ દુધેલીના રસમાં, એક દિવસ કેળના રસમાં, એક દિવસ તાંદળજાના રસમાં અને એક દિવસ લીંબુના રસમાં ખરલ કરી યોગ્ય અનુપાન સાથે એક એક ચોખાપૂર આપવો. ઉપરથી સાકરનો શીરો ખાવો.

હિંગુલપ્રયોગ:—રૂમી હિંગજોકનો અધોળનો ગાંગડો લઈ ૩ વીંટી એક લોઢાની કડાઈમાં મૂકી સરસિયું તેલ શેર ૦૮ નાખી નીચે ધીમે તાપ કરવો. જ્યારે અધોળને આશરે તેલ બાકી રહે ત્યારે ગાંગડો કાઢી ૩ કાઢી નાખી ત્રણ દિવસ ગાયના દૂધમાં ખરલ કરવો. પછી સાત દિવસ સુધી દરરોજ અડધો શેર ડુંગળીનો રસ નાખી ઘૂંટયા કરવું. ત્રણ દિવસ સુધી દરરોજ અડધો શેર લસણના રસમાં ઘૂંટવું. પછી ત્રણ દિવસ લીંબુના રસમાં વાટી એક ચોખાપૂરથી એક રતી સુધી તમામ રોગો પર અનુપાનની યોજના કરી આપવો.

લોહભસ્મ:—પોલાદનાં પતરાંને ગરમ કરી તેલ વગેરેમાં શુદ્ધ કરી રેતરડીથી બારીક ભૂકો કરી ચણાઠીનાં પાનના રસમાં ડૂળતો રાખી ખલ કરવો. પછી લંબુનો રસ નાખી ખલ કરવો. એ પ્રમાણે પાંચ પાંચ સાત સાત દિવસ કરવાથી અત્યુત્તમ ભસ્મ થાય છે.

ધાતુ, ઉપધાતુ, શોધન ને મારણ

૧૦૧૩

તામ્રલસ્મ:—તાંગાને નગોડના રસમાં છમકારવાથી શુદ્ધ થાય છે. પછી તેનો ભૂકો કરાવી ગળજીલીના રસની ભાવના આપી ગજપુટ આપવો. પછી કેરડાની કૂંપજોના રસની સાત ભાવના આપી, એજ કૂંપજોની લૂગદી કરી તેમાં લસ્મ નાખી ભાખરી બનાવવી. ત્યાર બાદ કેરાંને વાટી કલક કરી એક રામપાત્રમાં અડધો કલક પાથરી કૂંપજોની લૂગદી કરી મૂકી, તેની ઉપર લસ્મવાળી ભાખરી મૂકી કૂંપજોની લૂગદી મૂકી, તેની ઉપર કેરાંનો કલક મૂકી બીજું રામપાત્ર ઢાંકી કપડમટ્ટી કરી ગજપુટ આપવો, જેથી સફેદ અત્યુત્તમ લસ્મ થાય છે. એ લસ્મ પિત્ત પર સાકર તથા માખણ સાથે, વાતરોગ પર ગૂગળ સાથે, કફવાત પર મધ-પીપર સાથે, ગુદમ પર હિંગ સાથે, અર્શરોગ પર સૂરણના રસ સાથે, સંગ્રહણી તથા પ્રમેહ પર ગજોસત્ત્વ સાથે, અજ્ઞો, સાકર, મધ સાથે અથવા મધ, સાકર અને ઘી સાથે આપવાથી પુષ્ટિ આપે છે.

હરતાલલસ્મ:—વરખી હરતાલનો ગાંગડો લઈ કળીચૂનાના પાણીમાં ત્રણ દિવસ ખૂડતો રાખી ચોથે દિવસે બહાર કાઢી ઘોઈ ઇન્દ્રવરણાનાં ફળમાં મૂકી ચારપાંચ કપડમટ્ટી કરી સૂકવી સવાશેર અડાયામાં કૂંકી દેવું. એ પ્રમાણે એકવીસ ઇન્દ્રવરણામાં કૂંકવાથી શુદ્ધ લસ્મ થાય છે.

અબ્રકલસ્મ:—વજાબ્રક લઈ તેને શુદ્ધ કરી ધાન્યાબ્રક કરવી. પછી મહુડાના શીરામાં ગજપુટ આપવો. ગોમૂત્રમાં ત્રણ ગજપુટ તથા ડુંગળીમાં, હડસાંકળમાં, થોરના દૂધમાં, પંચામૃતમાં, મૂળાના રસમાં, આકડાના દૂધમાં અને આવળના રસમાં એ દરેકમાં ઘૂંટી અડેક ગજપુટ આપવાથી ઉત્તમ લસ્મ થાય છે.

રૌપ્યલસ્મ:—ઝીણી હુધેલીનાં પાન લાવી છાંયડે સૂકવી ચૂણું કરી, એક છાણા પર પાથરી શુદ્ધ ચાંદીનાં કંટકવેધી પતરાં ગોઠવી ઉપર બીજું ચૂણું પાથરી છાણાં મૂકી કૂંકી દેવાથી લસ્મ થાય છે.

૧૮૧૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

બંગલસ્રમ:—કલાઈને શુદ્ધ કરી તેના પતરાં કરી મેંદી અને કેસૂડાનાં પાન શેર એક લઈ ચૂર્ણ કરી, એક મોટા છાણા પર પાથરી ઉપર કલાઈનાં પતરાં ગોઠવી બીબું ચૂર્ણ પાથરી, તેની ઉપર એક છાણું ઢાંકી ફૂંકી દેવાથી ભસ્મ થાય છે.

—વૈદ્ય દયાશંકર મોરારજી—કળિયાળા

બગીચાભસ્મ:—બગીચામાં શોભાને માટે જે ચીપા વપરાય છે તે લાવીને ખાંડીને તેનો એક શેર ભૂકો થયો હોય, તેમાં ત્રણ શેર કુંવારનો રસ નાખી એક માટલીની અંદર ભરી કપડમટ્ટી કરી સુકાવા દેવું. સુકાયા પછી ગજપુટની આંચ આપવી. એ ગજપુટના ખાડામાં પ્રથમ એક મણુ લાકડાં ગોઠવવાં. તે ઉપર પેલી માટલી મૂકી પછી છાણું ભરી અગ્નિ સળગાવવો. એમાંથી જે ભસ્મ નીકળે તે વાયુના દરદીને આદુના રસમાં આપવી, ખાંસી વાળાને પાનના રસમાં આપવી અને પેટમાં દુગ્ધતું હોય તેને લીંબુના રસમાં આપવી. કોલેરાવાળાને લીંબુનો રસ અને મૂળાના પાનના રસ સાથે આપવાથી ઘણો સારો ફાયદો કરે છે.

—સાધુ ગંગાદાસજી સેવાદાસજી—સુરત

૨૯—રસવિદ્યા—વિજ્ઞાન

हरिवीर्यं हरितालं लक्ष्मीवीर्यं मनःशीला ।

गंधकं तव वीर्यं च मम वीर्यं च पारदः ॥

રસ, પારદ, રસેન્દ્ર:—સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિથી સૂર્ય પિતા૩પે અને ચંદ્ર માતા૩પે પ્રાણીમાત્રને પોષે છે. જો એક ઘડી સૂર્ય પૃથ્વી ઉપર પોતાનાં કિરણો ફેંકે નહિ, તો પૃથ્વીના અનંત જીવોનો નાશ થાય. એવી ગણતરી કરવામાં આવી છે કે, અગ્રાસ સૂર્ય-ગ્રહણ વખતે સૂર્યના પ્રકાશિત કિરણ વિના ઘણી જાતનાં પક્ષીઓ

રસવિદ્યા-વિજ્ઞાન

૧૦૧૫

તથા ભૂયરજીવો મરણ પામે છે. જો કે તેમાં સૂર્ય કંકણાકારે ઘેરાય છે, કારણ કે સૂર્યના કરતાં પૃથ્વી ઘણી નાની હોવાથી પૃથ્વીની છાયા સૂર્યને સંપૂર્ણ આચ્છાદિત કરી શકતી નથી. આથી બગાસ એટલે આખો સૂર્ય ઘેરાયો હોય તો પણ તેની ફરતી ફેર ઉઘાડી રહે છે અને તેથીજ બળવાન પ્રાણીઓ બચી જાય છે. એટલે સૂર્ય જેમ વીર્યપોષક છે તેમ ચન્દ્ર રજપોષક છે. એટલે મનુષ્યને અમાવાસ્યાની રાત્રી ચન્દ્ર વિના પસાર કરવાથી નુકસાન થતું નથી, પણ જો એક દિવસ સૂર્ય વિના ચલાવવું પડે, તો આખી સૃષ્ટિનાં પ્રાણીઓનો નાશ થાય. એ ઉપરથી આપણે સમજી શકીએ છીએ કે જગતની ઉત્પત્તિથી તે અંત સુધી સૂર્ય અને ચન્દ્ર પ્રાણી-માત્રના જીવન માટે નિર્માણ થયેલા છે. પરંતુ સૂર્ય અને ચન્દ્રના સામાન્ય પોષણમાં ઋતુઓના હીન અને મિથ્યા-યોગથી મનુષ્ય-પ્રકૃતિમાં જે ફેરફારો થાય છે, તેનું નિવારણ સામાન્ય સૂર્ય અને ચન્દ્રનો પ્રકાશ કરી શકતો નથી. એટલા માટે સૂર્યનું વીર્ય (તેજ) અને ચન્દ્રના રજ (શીતળતા) ને યોગે ઈશ્વરી સૃષ્ટિમાં તેના સંગ્રહરૂપે પારો અને ગંધક એવા બે પદાર્થો ઉત્પન્ન થયેલા છે. જેમ શિવ (પુરુષ) પાર્વતી (શક્તિ) વિના રહી શકતો નથી તેમ પુરુષ (શિવ) વિના શક્તિને રહેવાનું સ્થળ નથી. એજ રીતે પારો ગંધક વિના કાર્ય કરી શકતો નથી અને ગંધક પારા વિના નકામો છે. એટલે મનુષ્યપ્રાણીના ત્રિગુણાત્મક શરીરમાં ષડ્રસાત્મક આહારથી અને સપ્ત રશ્મિરૂપ પ્રકાશથી જે ફેરફાર થાય છે, તેને સમાનભાવે વર્તાવવાને પારો અને ગંધક સિવાય બીજા કોઈ બળવાન પદાર્થ જણાતા નથી. રસાયનશાસ્ત્ર પારા તથા ગંધકને નૈસર્ગિક ગુણવાળા ગણે છે. એટલે જેમ લાકડું બળીને કોલસો થયા પછી, પથ્થર બળીને ચૂનો થયા પછી અને બીજા ધાતુઓ બળીને ભસ્મ થયા પછી પાછી પોતાના સ્વરૂપમાં એટલે

૧૦૧૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિગંધમાળા-ભાગ ૨ જે

લાકડું, પથ્થર કે ધાતુ બની શકતી નથી. તેમ પારા અને ગંધકને માટે નથી; પણ પારા અને ગંધકને બાળીને ધુમાડાના રૂપમાં ફેરવી નાખ્યો હોય તો પણ તે ધુમાડાને જે એકઠો કર્યો હોય, તો પારો અને ગંધક પોતાના અસલ રૂપમાં પ્રગટ થાય છે. એટલા માટે અમારા આયુર્વેદે પારાને મૂર્છિત-અવસ્થામાં લાવીને તેને વાપરવાનો ક્રમ સિદ્ધ કર્યો છે. પારાને ગમે તે વસ્તુ સાથે વાટવામાં આવે તો પણ તે વસ્તુ સાથે પારો લીન થતો નથી, પરંતુ જે ગંધક સાથે વાટવામાં આવે તો પારો અને ગંધક પોતાના સ્વરૂપને બદલી બેકે જણુ પોતાનાં રૂપ, રંગ છોડી કાળા રંગમાં એટલે આકાશતત્ત્વમાં (પોતાના સ્વભાવને કાયમ રાખી) લીન થઈ જાય છે અને પાછો કોઈ પણ યુક્તિથી તે માંડિલો ગંધક છૂટો પાડવામાં આવે તો પારો પોતાના મૂળ રૂપમાં પ્રકાશિત થાય છે. એટલા માટે પારા અને ગંધકને નૈસર્ગિક એટલે કોઈ પણ અવસ્થામાં પોતાના સ્વરૂપનો ત્યાગ ન કરે તેવા પદાર્થો માનેલા છે. અને તેથીજ રસશાસ્ત્રના જ્ઞાતાઓએ પારાને શંકરનું વીર્ય અને ગંધકને પાર્વતીનું વીર્ય (રજ) માનેલું છે. અને તે વીર્ય તથા રજને અત્યંત શ્રેષ્ઠપણું આપી, જેટલી મર્યાદા શંકર અને પાર્વતીની રાખવામાં આવે છે, તેટલીજ મર્યાદા પારા અને ગંધકને માટે પણ મનેલી છે. અને તેથી રસશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં પારાના દર્શનનું, સ્પર્શનનું, મૂર્છનનું અને ઉત્થાપનનું (હાલના જમાનાની આંખે) અતિધ્યેષ્ટિ ભરેલું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. અને રસવિદ્યા મૂર્ખોના હાથમાં ન જાય તથા વિદ્વાનો અને ધનવાનોજ માત્ર જગતના ઉપકારને માટે રસવિદ્યામાં પ્રવેશ કરી શકે, એટલા માટે રસશાળામાં જોઈતા પદાર્થો, રસશાળાને ચલાવનાર ઉત્તમ ગુણુવાળા વૈદ્યો, રસશાળાને નિભાવનારા ઉદરચરિત ધનવાનો તથા શુદ્ધ, સરળ, શાંત, દક્ષ અને ઉદ્યોગી પરિચારકોની

રસવિદ્યા-વિજ્ઞાન

૧૦૧૭

યોજના ઘડી રસશાળાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, કે જેથી પારાને ગેરઉપયોગ થાય નહિ. પરંતુ જે કાળમાં એ વર્ણન લખાયું તે કાળને માટે ભલે તે બંધબેસતું હોય, કેમકે તે સમયમાં પારો અને ગંધક એ એક બહુ દુર્લભ, અપ્રાપ્ય અને અપરિચિત વસ્તુઓ ગણાતી હતી; પણ હાલના જમાનામાં જ્યારે જ્યારે જેટલા પ્રમાણમાં જોઈએ ત્યારે તેટલા તેટલા પ્રમાણમાં તે મળી શકે છે. આમ હોવા છતાં હાલના વૈધરાજે તેનો ખરો લાભ મેળવી શકતા નથી એ ઘણુંજ દિલગીરી ભરેલું છે.

આયુર્વેદના ઉપલબ્ધ ગ્રંથો તપાસતાં અમને એમ સમજાયું છે કે, આયુર્વેદમાં ઋષિપ્રણીત અને સિદ્ધ (યોગી) પ્રણીત એમ બે જાતની ચિકિત્સાઓ છે. ઋષિપ્રણીત ચિકિત્સામાં રોગ, રોગનું પૂર્વરૂપ, તેની સંપ્રાપ્તિ, લક્ષણ, ઉપશય, દેશ, કાળ, વય અને વહ્નિનો વિચાર કરી, રોગીને આરોગ્ય આપવા માટે પાંચ કર્મનો નિશ્ચય કરી, ચિકિત્સા નિર્માણ કરેલી છે. જ્યારે સિદ્ધપ્રણીત ચિકિત્સામાં ઉપરની તમામ ખટપટને દૂર કરી, સિદ્ધોએ ઉપદેશેલા રસો વાપરવાથી ઋષિવિદ્યાથી નહિ મટતા અને અસાધ્ય ગણાતા રોગોને દૂર કરી, અજરામર પદ પ્રાપ્ત કરવા સુધીનો નિધિ લખવામાં આવ્યો છે. લેખજયરતનાવલિના કતાં લખે છે કે:-

न दोषाणां न रोगाणां न पुंसां च परीक्षणम् ।

न देशस्य न कालस्य कार्यं रस चिकित्सिते ॥

ઉપરનાં વચનથી રસ (પારા) માં કેટલું બળ રહેલું છે તે આપણને સમજાય છે. પરંતુ શ્રીશંકર જેમ ભક્તોને જેવા રૂપમાં અને જેટલા પ્રમાણમાં ભક્તિ કરનાર હોય છે, તેને તેવા રૂપમાં અને તેટલા પ્રમાણમાં રૂળ આપે છે; તેમ પારદ પણ જેટલા પ્રમાણમાં અને જેવા રૂપમાં મનુષ્યો તેની ભક્તિ એટલે સેવા ઉઠાવે

૧૦૧૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

છે, તેટલા પ્રમાણમાં તેને તે ફળ આપે છે. ભક્તરાજ તુલસી-દાસજીએ કહ્યું છે કે:-

રામ ઝરૂંખે ખેઠ કે, સખ કા મુજરા લેત,
જૈસી જિનકી ચાકરી, વયસા ઉનકુ દેત.

આ ભક્તરાજનું મામિંક વચન આપણા વિષયને સંપૂર્ણ અંધખેસતું છે. પરંતુ જેમ કેટલાક લોકો પોતાને મોઢે 'ભક્તિ' 'ભક્તિ' ની ખૂમ પાડે, પણ અંતઃકરણમાં જ્ઞાનશુદ્ધિનો લેશ પણ સ્પર્શ થવા દે નહિ, તેને માત્ર વેશ કાઢ્યા બદલ ખાવા જેટલું અન્ન મળે છે, પણ મોક્ષનું નૈસર્ગિક સુખ મળતું નથી. તેમ પારદને વાપરવાના પ્રયોગો વાંચીને બળરમાંથી દશ દોષ અને સપ્ત-કંચુકીયુક્ત પારદને લાવીને ગંધક સાથે વાટીને તેને મૂછિંત કરીને ખવાડનારા વૈધરાજો, ઉપર કહ્યા પ્રમાણે માત્ર મોઢાની ભક્તિ કરવાવાળા જેવાજ છે. પણ જે રસવૈદ્યો રસને લાવીને તેને આઠ સંસ્કાર આપી, તેમાંથી મિશ્રિત વસ્તુનો ત્યાગ કરીને માત્ર રસનેજ રહેવા દઈને તેનું મૂછિંત કરી વાપરે છે, તેઓ જેમ યોગીઓ શારીરિક અને માનસિક વિકારોને દૂર કરી, આત્માને શુદ્ધ બનાવી મુક્તિનો લાભ મેળવે છે, તેમ પારદને વિકારરહિત કરવાથી તે પારદ અસાધ્ય રોગના આવરણમાંથી શુદ્ધ કરી મનુષ્યને નિરામય બનાવી, અજરામર-પદને આપે છે.

આયુર્વેદના સિદ્ધસિદ્ધાંત પ્રમાણે જે પારદને શુદ્ધ કરવામાં આવે, તે પારદ અસંભવિત વાતને સંભવિત કરી ગતાવે એવું અમારા ધ્યાનમાં અને વાંચવામાં આવ્યા પછી, અમે બીજાઓની પેઠે અનુભવ મેળવ્યા સિવાય શાસ્ત્રમાં લખેલી ગમે તેવી પ્રક્રિયાને અસંભવિત છે, ખોટી છે, ગપ મારેલી છે, વિજ્ઞાનથી વિરુદ્ધ છે, એમ માનનાર નહિ હોવાથી, જ્યાં સુધી શાસ્ત્રમાં લખેલી પ્રક્રિયા પ્રમાણે તેના ઉપર પરિશ્રમ કરી વસ્તુને તૈયાર

રસવિદ્યા-વિજ્ઞાન

૧૦૧૯

કરી અનુભવ લીધા પછી, તેમાં લખેલા ફળ પ્રમાણે ફળ ન થાય પણ તેથી ઓછે ભાગે ફળ જણાય, તો તે ગ્રંથકર્તાનો દોષ નહિ કાઢતાં, અમારી ક્રિયામાં કોઈ જાતની ખામી છે એમ માનનારા હોવાથી, અમને દેશ ને કાળ અનુસાર જે સાહિત્ય મળી આવ્યું, તે સાહિત્ય પ્રમાણે અમે પ્રથમ રસશાસ્ત્રના-રસરત્ન સમુચ્ચય, રસરત્નાકર, રસેન્દ્ર ચિન્તામણિ, રસચિન્તામણિ, રસરાજસુંદર, રસસારસંગ્રહ, રસસંકેતકલિકા, રસહૃદયતંત્ર, આયુર્વેદ સુધાકર, શારંગધર, ભાવપ્રકાશ, આદિ રસવિદ્યાના ગ્રંથોનું અવલોકન કર્યું અને તેની સાથે શ્રીમાન નૃસિંહાચાર્ય તરફથી પ્રકટ થયેલી યોગિની કુમારીની વાર્તામાં ગૂંથાયલું રસસિદ્ધિશાસ્ત્ર વાંચ્યું. એ વાંચવાથી એકંદરે એવા નિશ્ચય પર આવવું પડ્યું કે તમામ રસશાસ્ત્રોના ગ્રંથોમાં પારદને સમકંઠ્યકી અને દશ દોષમુક્ત કરી, આઠ સંસ્કાર આપી બુદ્ધિશીલ કરવા સુધીની વૈદ્યોને આજ્ઞા છે અને તે પછીના દશ સંસ્કાર કરવાનો અધિકાર સિદ્ધો તથા યોગીઓને છે. એટલુંજ નહિ પણ રસસિદ્ધિશાસ્ત્રમાંથી એક ઉપદેશ એવો લેવામાં આવ્યો કે, આ વિદ્યા સિદ્ધ લોકોની શોધેલી છે અને તે માત્ર જગતના ઉપકારને માટે પ્રકટ કરવામાં આવેલી છે; માટે વૈદ્યોએ પારદની ઉપાસના કરવાનું આરંભ કરતાં પહેલાં પોતાના અંતઃકરણમાં સંકલ્પ કરવો કે, ‘આ પારદને હું જે સંસ્કારિત કરું છું, તે મારે માટે ધન એકઠું કરવાને કરતો નથી, પણ માત્ર જગતના ઉપકારને માટે આ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાઉં છું.’ એવો નિશ્ચય કરીને પારદના કામમાં પ્રવેશ કરશે, તો સિદ્ધ-મહાત્માઓ તરફથી વખતોવખત ગુપ્ત સૂચનાઓ મળશે, જેથી ગુરુપરંપરાની જરૂર રહેશે નહિ. એવું જાણ્યા પછી પારદને સંસ્કારિત કરવા માટેનાં શાસ્ત્રોનો ધ્યાનપૂર્વક અભ્યાસ કરી, એકબીજાના પાઠો મેળવી જોતાં જણાયું કે, પુસ્તકો જુદાં જુદાં છે પણ ક્રિયાઓમાં

૧૦૨૦ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

ખડુ ફેર દેખાતો નથી. તેથી પ્રથમ અમે રસરત્ન સમુચ્ચયમાં કહ્યા પ્રમાણે ખુબુક્ષિત પારદ બનાવવા માટે તેને આઠ સંસ્કાર આપવાનો આરંભ કર્યો. તેની સંપૂર્ણ વિધિ અને તેમાં પ્રકટ થયેલું ફળ આ નિબંધમાળાના ક્ષયના નિબંધમાં લખવામાં આવ્યું છે. જો કે ખુબુક્ષિત પારદને ષડ્ગુણગંધક સાથે બ્રહ્મ કરી ચંદ્રોદય બનાવવામાં આવ્યો હતો, તો પણ તેમાં કેટલીક ખામી રહી જવાથી ચંદ્રોદય વળી અને પળી નાશ કરશે એવી સિદ્ધિવાળો છે એમ બ્રહ્મવામાં હતું, છતાં તેણે શરીરની ઘડપણની કરચલી (વળી) ને દૂર કરી, પણ પળી (સફેદ બાલ) ઉપર જોઈતી અસર કરી નહિ, તેથી બીજા વાર ચંદ્રોદય બનાવવા માટે શારંગધરસંહિતામાં લખેલી ક્રિયાઓ પ્રમાણે પારદને વિષરહિત ક્રિયાથી ખુબુક્ષિત બનાવ્યો અને તેને સુવર્ણનો ગ્રાસ આપ્યો. તે પછી હાલ તેના ઉપર શત (૧૦૦) ગુણ ગંધક બ્રહ્મ કરવાનું કામ ચાલે છે. તેને માટે અમારી તો ખાતરી છે કે, ચંદ્રોદય વળી અને પળીને દૂર કરી જગતને આશીર્વાદરૂપ થશે. દરમ્યાન બનારસનિવાસી લાલા શ્યામસુંદરાચાર્યના બનાવેલા રસાયનસાર નામના ગ્રંથમાંથી મદ્દસિંહૂર, તાલસિંહૂર, શિલાસિંહૂર, રસસિંહૂર વગેરે બનાવવાનું મન થવાથી પારદને શુદ્ધ કરવા માટે શ્યામસુંદરાચાર્યની રીતિ નહિ પકડતાં અમે રસરત્નાકરમાં લખેલી તમ બ્રહ્મની વિધિ કે જેનાથી સ્વેદન, મર્દન અને મુખકરણ (દીપન) સંસ્કાર થઈ પારો ખુબુક્ષિત થાય છે, તે ક્રિયા પ્રમાણે પારાને શુદ્ધ કરી તેને ષડ્ગુણ ગંધક બ્રહ્મ કરી, ઉપર લખેલાં સિંહૂરો બનાવ્યાં છે અને તે રોગીઓ ઉપર અસરકારક ગુણ બતાવનારાં નીવડ્યાં છે. આનો લાભ અમારા વૈદ્યજંધુઓ જાતે બનાવી જગતના ઉપકાર માટે લોભરહિત થઈ યશ અને કીર્તિ મેળવે એવા હેતુથી તે શુદ્ધ

રસવિદ્યા-વેજ્ઞાન

૧૦૨૧

કરવાની વિધિ અને સિંદૂરો બનાવવાની વિધિ તથા તે બવડાવવાની રીત સાથે પ્રકટ કરીએ છીએ. આથી વૈદ્યો પોતાને હાથે બનાવી ઉપયોગમાં લે. કારણ કે અમારો બનાવેલો ચંદ્રોદય અથવા સિંદૂરો અમે કેાઈને પણ કેાઈ પણ ભાવે વેચતા નથી. માત્ર વૈદ્યોએ પોતાને હાથે બનાવીને વાપરવાં એવી સિદ્ધ આશા કરીને તેને બનાવવાની વિધિ નીચે લખીએ છીએ:—

૧. રસરત્નાકરમાં લખ્યા પ્રમાણે તમ બરલની વિધિમાં ઊતરતાં પહેલાં ૨૪ ઇંચ લાંબો, ૯ ઇંચ પહોળો અને ૮ ઇંચ ઊંડો એક લાકડાનો બલનો માપ અને ઘાટ કરાવ્યો અને તે ઘાટ પ્રમાણે ખીર લોખંડનો બલ ભરાવ્યો. તેવી રીતે એક બત્તો ૧૪ ઇંચ લાંબો અને ૨ ઇંચ જાડો બનાવ્યો. તે બેઉનું વજન સુરતી ૮૫ મણ થયું. તે બલને તાપ ઉપર મૂકવા માટે કાયર-પ્રૂફ ઇંટની, એક લઠ્ઠી કાયરપ્રૂફ સિમેન્ટથી એવી ચણાવી કે, તેમાં બલની નીચે અગ્નિ રહે અને તે અગ્નિ એક લોખંડની જાળી ઉપર રહે. હવે તે જાળીની સાથે એક એવું છિદ્ર રાખ્યું કે, જે દ્વારા પંખાની ધમણથી પવન ફૂંકી દેવતા સચેત રખાય અને રાખોડી નીચે પડતી જાય. એવી લઠ્ઠીના ખાડામાં લાકડાં સળગાવી, દેવતા બનાવી તે ઉપર તમ બરલ ગોઠવી, હિંગળોકમાંથી કાઢેલો પારો તોલા ૨૦૦ નાખી, પ્રથમ ઇંટનો ભૂકો, હળદર અને લીંબુનો રસ મેળવી એક દિવસ બલ કર્યો અને ખીજે દિવસે ઘોઘ લીધો. પણ લોખંડનો બત્તો જેનું વજન ૧૪ રતલનું થવાથી તે ખેંચી શકાયો નહિ, તેથી તે બત્તાના છેડા ઉપર કાણું પડાવી તેમાં કડી ઘાલી, તે કડીમાં સાંકળ જોડી તે સાંકળને ઊંચી ખાંધી. આથી બત્તાને માત્ર હાથનો ઇશારો લાગવાથી ઘૂંટવાની સગવડ થઈ. આ પારદશુદ્ધિના તમ બરલના વિધિમાં એટલું યાદ રાખવાનું છે, કે જે જે વનસ્પતિમાં પારદને ઘૂંટવાનો પ્રયોગ

૧૦૨૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

કહેલો છે, પણ તમ ખરલમાં તાપના યોગથી તે તે વનસ્પતિનો રસ સુકાઈ જાય, તે પછી તેની સાથે કુંવારપાઠાનો રસ કાઢી પારદને ડૂબતો રાખી ખરલને તમ રાખી ઘૂંટ્યા કરવું અને જેટલો રસ બળી જાય તેટલો કુંવારપાઠાનો ખીજો રસ ઉમેરતા જવું. (૨) ખીજો દિવસે ૨૦૦ તોલા પારદ ખરલમાં નાખી તેને ૧૬ મે ભાગે જેટલો આશરે ૧૩ તોલા અંકેલનાં ખીજ અને ઈંદ્રવરણનાં ફળના છંદામાં કુંવારનો રસ મેળવી સવારના ૮ વાગતાંથી સાંજના ૬ વાગતાં સુધી એવી રીતે સાત દિવસ મર્દન કર્યું. આઠમે દિવસે ખરલને ઠંડો પાડી પારદને ગરમ પાણીથી ઘોઈ લઈ, લીંબુનો રસ શેર ૧ તથા સિંધવક્ષાર શેર ૧ મેળવીને ઠંડા ખરલમાં એક દિવસ મર્દન કરાવ્યું. (૩) પછી ગરમાળાની શિંગો શેર પાંચ લાવી તેને ખાંડી ૦૧ મણ પાણીમાં ઉકાળી, પાંચ શેર પાણી ખાકી રહ્યું ત્યારે તેને ચોળીને ગાળી લઈ પેલા તમ ખલમાં નાખ્યું. અને સાત દિવસ સુધી કુંવારપાઠાનો રસ તેમાં નાખતાં નાખતાં પારાતું મર્દન કરાવ્યું અને આઠમે દિવસે તે પારાને ગરમ પાણીથી ઘોઈ, પાછો સિંધવ અને કાંજીમાં એક દિવસ ખરલ કર્યો. (૪) પછી ચિત્રાતું ચૂર્ણ શેર ૧ નાખી, કુંવારનો રસ મેળવી સાત દિવસ તમ ખરલમાં મર્દન કરાવ્યું. તે પછી આઠમે દિવસે તેને ગરમ પાણીથી ઘોઈ, પાછો કાંજી અને સિંધવમાં એક દિવસ ખરલ કરાવ્યો. (૫) તે પછી ધંતૂરાનાં પાતરાંના ૨ શેર રસમાં સાત દિવસ સુધી મર્દન કરતા ગયા અને કુંવારપાઠાનો રસ ઉમેરતા ગયા. આઠમે દિવસે તેને ગરમ પાણીથી ઘોઈ કાંજી અને સિંધવમાં એક દિવસ ખરલ કર્યો. (૬) તે પછી ત્રિક્ષણાતું ચૂર્ણ શેર ૩ મેળવી કુંવારનો રસ નાખી તમ ખરલમાં સાત દિવસ મર્દન કરાવ્યું. આઠમે દિવસે પારદને ગરમ પાણીથી ઘોઈને કાંજી તથા સિંધવમાં એક દિવસ મર્દન કરાવ્યું. (૭) ખીજો દિવસે સૂંઠ મંચી

રસવિદ્યા-વિજ્ઞાન

૧૦૨૩

અને પીપરના ૩ શેર ચૂર્ણમાં કુંવારના રસ સાથે તમ ખરલમાં સાત દિવસ મર્દન કરાવ્યું. આઠમે દિવસે તેને ગરમ પાણીથી ઘોઈ, સિંધવ અને કાંજીમાં મર્દન કરાવી. (૮) ગોખરુના ૨ શેર ચૂર્ણમાં કુંવારનો રસ નાખી સાત દિવસ મર્દન કરાવી, આઠમે દિવસે ગરમ પાણીથી ઘોઈને તેને લીંબુનો રસ શેર ૪ અને સિંધવ શેર ૨ તથા કુંવારનો રસ શેર ૫ મેળવીને સાત દિવસ સુધી ઠંડા ખરલમાં મર્દન કરાવી, આઠમે દિવસે ગરમ પાણીથી ઘોઈ તે પારદને શુદ્ધ થયેલો જાણી, સાદા ખૂચવાળી શીશીમાં ભરી લીધો. આ પ્રયોગમાં વસાણું રીતિસર નંખાયાં, પણ કુંવાર ૩૦ મણ ખપી અને પારદ ૧૮૫ તોલા શુદ્ધ રહ્યો; તે કુંવારપાઠાંની સગવડ ઉપર ધ્યાન રાખી વૈદ્યોએ આ કાર્યમાં પ્રવેશ કરવો.

રસરત્નાકરના નિયમ પ્રમાણે તમ ખરલમાં પારદને ઘૂંટવામાં અમે એટલો સુધારો કર્યો કે, દર અઠવાડિયે એક વાર એક દિવસ કાંજી અને સિંધવમાં ઘૂંટાવ્યો. કારણ કે રસશાસ્ત્રના ગ્રંથો વાંચતાં અમને સમજાયું કે, ખાટો રસ પારાતું મુખ કરે છે અને ખારો રસ પારાને પ્રભોધે છે. આથી રસરત્નાકર ગરમ કાંજીમાં ઘોવાનો પ્રયોગ બતાવે છે, તેને બદલે અમે ગરમ પાણીથી ઘોયો અને કાંજી તથા ખારના યોગથી એક દિવસ ઘૂંટ્યો એટલે એકંદરે પારદને પંદર દિવસનો મુખ કરવા માટેનો દીપનસંસ્કાર મળ્યો અથવા થયો.

રસસિંદ્ધર:-તે પારદમાંથી ૪૦ તોલા પારદ લઈ ૨૪૦ તોલા ગંધકમાં કાજળી કરી અને તેને અગનશીશીમાં ભરી વાલુકાયત્રમાં બત્રીશ પ્રહર અહોરાત્ર આંચ આપી. તે સ્વાંગશીતળ થયા પછી તેમાંથી રસસિંદ્ધર કાઢી લીધો, તે ૧ શેરમાં ૪ તોલા આછો એટલે ૩૬ તોલા રસસિંદ્ધર અમારા હાથમાં આવ્યો. તે ૩૬ તોલા રસસિંદ્ધરમાંથી ૧૬ તોલા રસસિંદ્ધરને ત્રણ દિવસ

૧૦૨૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિખંધમાળા-ભાગ ૨ જે

સુધી કોરો વટાવી એક શીશીમાં ભરી લીધો. તેમાંથી ૧ ચોખા-પૂર માત્રા હૂંધની મલાઈ તોલો ૧ સાથે દિવસમાં બે વાર રોગીને ચટાડવાથી શ્વાસ અને જૂની ખાંસી તથા જીર્ણવર ઉપર ઘણોજ ફાયદો કરનારો નીવડ્યો છે.

સ્વદ્વપચંદ્રોદય:-ખાકી રહેલા ૨૦ તોલા રસસિંદૂરમાં જાયફળ તોલા ૫, લવિંગ તોલા ૫, બરાસકપૂર તોલા ૫ અને કરતૂરી તોલો ૧ તથા સોનાના વરખ તોલો ૧ મેળવીને, પાનના રસમાં સાત દિવસ સુધી મઢન કરીને, તેનો સ્વદ્વપચંદ્રોદય ૧ તોલાની ૧૦૦ ગોળી થાય એટલા માપથી બનાવ્યો. એ ગોળીમાંથી ક્ષયના, ધાતુક્ષીણતાના તથા સંગ્રહણીના રોગીને દિવસમાં એકજ વાર ૧ ગોળી મધમાં ચટાડી, ઉપરથી ઘીવાળો ખોરાક આપવાથી ઘણી સરસ અસર નિપજવી છે. આ ગોળીમાં એક એવો ચમત્કાર ભેવામાં આવ્યો છે કે, સંગ્રહણીના દહીંઓ ત્રીજે દરજ્જે પહોંચેલા હોય અને તે બે રૂપિયાભાર અન્ન પચાવી શકતા ન હોય અને આપણે જેને માત્ર છાશ ઉપર રાખી અન્નનો ત્યાગ કરાવ્યો હોય, તેવા દહીંને ૧ ગોળી સવારે મધમાં ચટાડી, ઉપર ૨ તોલા ઘી ગરમ કરીને પાઇએ. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કર્યા પછી ૨ તોલા ઘી ઉપરાંત ઘઉંની પાતળી રોટલી જેના ઉપર પુષ્કળ ઘી ચોપડેલું હોય તેવી, એકએકથી કમેકમે દરરોજ વધતા જઈએ, તો સાત દિવસમાં ચાર રોટલી સુધી પચાવી શકાય છે. તેની સાથે ઝાડો કઠણ થતો જાય છે, ઝાડા ઓછા થતા જાય છે અને રોગીની શક્તિ વધતી જાય છે. એટલે પૂર્ણચંદ્રોદય સિદ્ધ મકરધ્વજના કરતાં ઘણે ઓછે અંશે પણ ખીજી અન્ય દવાઓ કરતાં ઘણો સારો ફાયદો કરે છે.

સિંદૂરો બનાવવા માટેની અનુભવી સૂચના:-રસ-સિંદૂર વગેરે તમામ સિંદૂરો બનાવતાં પારાગંધકની કાજળી

રસવિદ્યા-વિજ્ઞાન

૧૦૨૫

કરવામાં આવે છે; તેમ કાજળી કરીને અગનશીશીમાં ભરીને વાલુ-
કાયત્રમાં ચઢાવીએ છીએ, તો તેમાં ઊભરો આવીને દવા ઊભરાઈ
જાય છે. પરંતુ આપણે એવું કરવાનું છે કે, એક પતરા પર ચઢા-
વેલાં કાચવાળાં વાસણો કે જે અગ્નિ પર ચઢી શકે છે, તેવું એક
વાસણ જેમાં ૦૧ મણુ પાણી માય એવડું લઈને, તે વાસણમાં
૨૦૦ તોલા ગંધકને ધીમે તાપે પિગળાવવો, એટલે તેનું પાણી
ખની જશે. પછી ૪૦ તોલા ગંધકમાં ૪૦ તોલા પારો મૂર્છિત કરી,
(વાટી) પેલા ગંધકના રસમાં થોડો થોડો નાખી હલાવતા જવું
અને એ રીતે તેમાં બધો પારો મેળવી દેવો. પછી તેને બીજા
વાસણમાં લઈ લેવો, જેથી એક કઠણ ગઠ્ઠો બંધાય જશે. તે ગઠ્ઠા-
ને ખાયણીમાં ખાંડી હવાલે આળી, અગનશીશીમાં ભરશે, તો
ઊભરો આવશે નહિ. ૪૦ તોલા પારો અને ૨૪૦ તોલા ગંધકની
કાજળી એકીવખતે ચડે એવડી વિલાયતી અગનશીશી આવતી
નથી, તેથી કપડવંજ ગામમાં બનતી શીશીઓ અમારે ત્યાં
રસકપૂર તથા હિંગળોક બનાવનારા વાપરે છે. આ શીશીમાં
૩ મણુ હિંગળોક અને ૨ મણુ રસકપૂર એકીવખતે પાકે છે. તે
શીશી ૦૧૧ મણુ પાણી સમાય એવડી લેવી અને તેની ઉપર
સાત કપડમટ્ટી કરવી. કપડમટ્ટી કરવાની રીત એવી છે કે,
પ્રથમ માટીને પલાળી તેને રગડા જેવી કરી, કપડેથી છણી લેવી.
પછી તે છણેલી માટીમાં જો તે માટી ૧ મણુ હોય, તો ૧૦ શેર
કાળી રેતી, ૫ શેર રાખોડી અને ૨૧૧ શેર મીઠું નાખીને તેનો
કાદવ બનાવવો. પછી તે કાદવને બારીક કપડા ઉપર ચોપડી શીશી
ઉપર પ્રથમ પડ ચઢાવવું. ખાસ ચેતવણી આપવામાં આવે
છે કે, કપડવંજની શીશી ઘણીજ પાતળી આવે છે, તેના ઉપર
જડું માટીનું પડ પ્રથમથી ચડાવવા જઈએ તો તે માટીના ભારથી
શીશી તરતજ ફૂટી જાય છે. એટલા માટે પ્રથમનું પડ પાતળું

૧૦૨૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

ચડાવવું અને તે સંપૂર્ણ સુકાઈ રહે, ત્યારે બીજું પડ તે કરતાં જરા વધારે જાડું ચડાવવું. તે સુકાઈ રહે ત્યાર પછી ત્રીજું પડ તેથી વધારે જાડું ચડાવવું. એ પ્રમાણે સાત પડ ચડાવતાં શીશીની ઉપર ૦૧૧ ઇંચથી ૧ ઇંચ સુધી કપડમટ્ટીનું જાડું પડ થવું જોઈએ. તે પછી તે શીશી સમાય અને આસપાસ ત્રણ ત્રણ ઇંચ જગ્યા ખાલી રહે, એવડું માટીનું ફૂંડું લાવવું. પણ તે ફૂંડું એવું મજબૂત હોવું જોઈએ કે, ચાર ને બદલે આઠ દિવસ સુધી અહોરાત્ર અગ્નિ ઉપર રહે તો પણ ફાટી કે બદબદી જાય નહિ. તેવા ફૂંડાને તળિયે મધ્ય-ભાગમાં ૦૧ ઇંચ પહોળો એક છેદ કરવો. તે છેદ ઉપર એક પાતળી ઠીકરી મૂકી તેના ઉપર પેલી શીશી ગોઠવવી અને પછી શીશીની આસપાસ ઘણી મોટી નહિ તેમ ઘણી ઝીણી નહિ એવી રેતી એકસરખી ચાળીને ભરવી. જે ફૂંડા કરતાં શીશી ઊંચી રહે, તો તે ફૂંડા ઉપર બીજો કાંઠો ગોઠવી તેને પેલા મટોડાથી સાંધો પૂરી તે કાંઠામાં રેતી પૂરવી. તે એટલે સુધી કે શીશીની ઉપર એ આંગળ થર આવે. પછી શીશીના મોઢા ઉપર એક માટીનું પાત્ર છાછરા ઘાટનું લઈ, શીશીના મોઢામાં બેસતું આવે તેવી રીતનું તેમાં કાણું પાડી, શીશીના મોઢા ઉપર બેસતું કરવું. કારણ કે વખતે ઊભરો આવી શીશીની અંદરની વસ્તુ બહાર નીકળે તો આ પાત્રમાં ઝિલાઈ રહે. જે એ પાત્ર મૂકવામાં નહિ આવે તો ઊભરાયલી વસ્તુ રેતીમાં મળી જાય તે પાછી હાથમાં આવે નહિ. એટલું કયાં પછી વાલુકાયત્રની નીચે ધીમો અગ્નિ શરૂ કરવો અને બીજો દિવસે તે અગ્નિને વધારવો. એટલે પારો અને ગંધક આંગળીને શીશી-માંથી ધુમાડાના ગોટેગોટા નીકળવા માંડશે. તે પછી થોડી વારમાં શીશીમાં ભડકો થશે તેથી વૈદ્યે જરા પણ અકળાવું નહિ. એ ભડકો કોઈ વાર ચાર કલાક કોઈ વાર આઠ કલાક અને કોઈ વાર બાર કલાક પણ ચાલુ રહે છે. તે ભડકો નરમ પડી જાય કે શીશીના મોઢાને

રસવિદ્યા-વિજ્ઞાન

૧૦૨૭

બંધબેસતો જૂની ઇંટને ઘસીને એક ખૂચ તૈયાર કરી રાખવો. તે ખૂચ શીશીના મોઢા પર ઢાંકી દેવો, પણ તેને મુદ્રા કરવી નહિ. કલાક બે કલાક થાય કે પેલો ખૂચ ઉઘાડી નાખવો, એટલે ગંધકનો રો-કાયલો ધુમાડો બહાર નીકળી જશે. એમ કરતાં જ્યારે શીશીના મુખ પર મારેલા ખૂચની અણી પર હિંગળોક જેવો રંગ વળગતો દેખાય, ત્યારે તે ખૂચને ગોળ અને ચૂનામાં ખરડીને શીશીના મોઢામાં બેસાડી દેવો અને તે પછી બત્રીસ પહોર પૂરા થાય ત્યાં સુધી આંચ આપ્યા કરવી. એટલે શીશીને તળિયેથી તમામ પારો ઊડી રાતા હિંગળોક જેવું રસસિંહર શીશીના ગળાની આસપાસ વળગી જશે. જો કે રસસિંહર ત્રણ દિવસમાં પણ તૈયાર થઈ જાય છે. પરંતુ તે શીશી સાથે એવું ચોંટી જાય છે કે, તેને અને કાચને છૂટાં પાડતાં ઘણી મુશ્કેલી પડે છે અને વખતે કાચ સાથે રસ-સિંહર ચાલ્યું જાય છે અથવા રસસિંહરમાં કાચ આવી જાય છે. એટલા માટે બરાબર ચાર દિવસ એટલે બત્રીસ પ્રહરની આંચ આપવી કે જેથી શીશી ફેડાયા પછી તેમાં કાચનો ભેગ આવે નહિ. રસસિંહરની લઠ્ઠી ચડાવતી વખતે એક મોટી સાણસી અને એક લોખંડની બે દોરા જાડી અને દોઢ ગજ લાંબી શીખ કે જેનું એક પાસું અણીદાર બનાવેલું હોય અને એક બાજુ પકડાય એવો આંકડો વળાવ્યો હોય, તેવી શીખ તૈયાર રાખવી. કારણ કે શીશી-માંથી કોઈ વખતે ઊભરો ચઢી શીશીનું મોં ગંધ થઈ જાય છે. હવે જો તેવી સ્થિતિમાં પંદર મિનિટ રહે તો શીશી અગર તો ફૂંડાને લાંગી, સર્વ પારો ગંધક સાથે ચૂલામાં પડે છે. અથવા શીશી ફૂંડામાંથી ઊંચે ઊડી વૈદનું માથું ફેડી, પોતે ફૂટી, પારા અને ગંધકને આકાશમાં ઊડાવી દે છે. તેમાં જો યંત્રની ઉપર છાપરું હોય તો બળતા ગંધકથી તે છાપરું બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે. તેટલા માટે શીશીનું મુખ બનતી ત્વરાએ ખુલ્લું કરતા

૧૦૨૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

જવું. જ્યારે બત્રીશ પહોર આંચ આપવાવાળું અથવા ચોસઠ પહોર આંચ આપવાળું વાલુકાયત્ર ચઢ્યું હોય, ત્યારે વૈદ્યે રાત અને દિવસ ઊંધને તણને તેના ઉપર પોતે જાતે ઢેખરેખ રાખવાની છે. કારણ કે કચે વખતે અકસ્માત થઈને પારો ઊડી જશે તે કહી શકાતું નથી. બત્રીશ પ્રહરની આંચ આપ્યા પછી શીશીને ફેડતાં તેની નીચે ૮ થી ૧૦ તોલા રાખોડી હાથ લાગશે. પણ તે રાખોડીમાં કોઈ જાતનું તત્ત્વ હોય એમ અમને લાગ્યું નથી, તેથી તે રાખોડી ફેંકી દઈએ છીએ. એ પ્રમાણે રસસિંદૂર બનાવીને વાપરવાની સર્વ વૈધરાજેને લલામણ કરીએ છીએ. જો બરાબર ઉપર લખ્યા પ્રમાણે પારાને શુદ્ધ કરી રસસિંદૂર અથવા બીજાં સિંદૂર બનાવશે, તો કોઈ પણ દહીંને સારો કરતાં મૂંઝાવાનો વખત આવશે નહિ.

૨. મદલસિંદૂર:-તમ ખરલમાં શુદ્ધ કરેલો પારો, તોલા ૪૦, ગંધક તોલા ૪૦ અને સોમલ તોલા ૨૦ લઈ વાટીને તેની કાજળી બનાવી, તેમાં ૨૦૦ તોલા ગંધકને દૂધમાં શુદ્ધ કરી મેળવ્યો. ઉપર પ્રમાણેની અગનશીશીમાં ભરી વાલુકાયત્રમાં બત્રીશ પ્રહર એટલે ચાર અહોરાત્ર અગ્નિ આપ્યો. આ મદલસિંદૂર બનાવતાં લાલા શ્યામસુંદરાચાર્યે સૂચના કરેલી છે કે, એના ધુમાડાથી બચવું. પણ અનુભવ કરતાં એવું જણાયું કે ધુમાડાથી બચવાનો ડર રાખે તો મદલસિંદૂર બની શકેજ નહિ. કારણ કે થોડી થોડી વારે લોહસલાકા (શીખ) શીશીના મોંમાં મારવાની ખાસ જરૂર પડે છે. જો શીશીનું મોં બંધ થઈ જાય તો શીશી ફાટી જાય અને ધુમાડો લાગે તો આંખે આંધળો થાય. પરંતુ અમે એવો અનુભવ મેળવ્યો છે કે, જ્યાં સુધી ગંધક બળે છે ત્યાં સુધી પારદ ઊડી શકતો નથી. તેવીજ રીતે સોમલના કરતાં ગંધક વધારે જવાળાગ્રાહી પદાર્થ હોવાથી ગંધકના ધુમાડા સાથે સોમલ ઊડશે

રસવિદ્યા-વિજ્ઞાન

૧૦૨૯

નહિ અને ગંધક બળી રહેશે. એટલે શીશીને મોઢે દાઢો મારી મુદ્રા કરવાની છે; આથી સોમલનો ધુમાડો બહાર આવી શકશે નહિ. એ પ્રમાણે વીસ પ્રહર સુધી ગંધકનો ધુમાડો નીકળ્યો અને તે પછી શીશી ઉપર ઘટનો ખૂચ બનાવી ગોળ અને ચૂનામાં રંગદોળી શીશીનું મુખ બંધ કર્યું; એટલે બાકીના બાર પ્રહરમાં તમામ મહાસિંહર શીશીના મુખ આગળ આવીને એકઠું થયું. તે પછી સ્વાંગશીતળ થયે શીશીને ફાડતાં તેમાંથી મહાસિંહર નામનો પદાર્થ પર તોલા નીકળ્યો. તેમાંથી અમે મહાસિંહર ગુટિકા નીચે પ્રમાણે બનાવી છે:-

મહાસિંહર ગુટિકા:-ઉપર પ્રમાણે બનાવેલું મહાસિંહર તોલો ૧, સૂંઠ, મરી, પીપર, પીપળીમૂળ, અકલગરો, જાયફળ, એલચી, લવિંગ અને કેશર એ સર્વે એકેક તોલો લઈ, વાટી વઘગાળ કરી, પછી મહાસિંહરને એક દિવસ સુધી જુડું વાટી, બાકીનાં વસાણાંનું ચૂર્ણ થોડું થોડું મેળવતા ગયા અને ઘૂંટતા ગયા. તમામ ચૂર્ણ એકરસ થયા પછી પાકાં ચેવલી પાન નંગ ૧૦૦ ના રસમાં તેને ઘૂંટી મઠના દાણા જેવડી ગોળી બનાવી. આ ગોળી દિવસમાં બે વખત એકેકી અથવા બપોળે મધ સાથે આપવાથી વાયુનાં તમામ દર્દો મટાડી શકાય છે. એ ગોળી પાણી સાથે આપવાથી અમે મન્યાસ્તંભ અને આદિતવાયુ સારા કર્યા છે. એ ગોળી દિવસમાં બે વાર, બપોળે તોલા અરણીના (અગ્નિ-મંથ) રસ સાથે આપવાથી ઉન્માદ (ગાંડપણ) ના રોગી સારા થયા છે. એ પ્રમાણે બુદ્ધિ પહોંચાડી કેાઈ પણ જાતના વાયુના રોગમાં, કફના રોગમાં અને ત્રિદોષમાં આપવાથી ઘણુંજ સારું કામ કરશે. આ ગોળી ખાતાં કેાઈ પણ દર્દીને કેાઈ પણ જાતની પરેશ પાળવાની જરૂર પડતી નથી. માત્ર જે રોગ ઉપર એ ગોળી આપીએ તે રોગને વધારનારી વસ્તુ ખાવાની પરેશ કરાવીએ

૧૦૩૦ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

છીએ. જેમકે ઉન્માદરોગમાં રાઈ, કોળું અને ખાંડ ખાવાથી ઉન્માદ વધે છે, તેથી તેનો નિષેધ કરવો અથવા વાયુના રોગમાં વાયુને વધારનારી વસ્તુનો ત્યાગ કરાવવો. વૈદ્યે પરેજી પાળવાની કહી હોય છતાં રોગી પરેજી તોડે તો તેના રોગને ફાયદો થાય નહિ; પણ મલ્લસિંહર પોતે કોઈ પણ જાતના કુપચ્ચથી વિક્રિયા કે વુકસાન કરતું નથી.

તાલસિંહર:—તમ ખરલમાં શુદ્ધ કરેલો પારો તોલા ૪૦ અને વરખી હરતાલ તોલા ૨૦ તથા ગંધક તોલા ૪૦ ને વાટી કાજળી કરી, તેમાં ખીજે ૨૦૦ તોલા ગંધક ઉમેરી, ઉપર પ્રમાણે અગનશીશીમાં ભરી વાલુકાયત્રમાં ખત્રીસ પ્રહર એટલે ચાર અહોરાત્રનો અગ્નિ આપ્યો. એ વાલુકાયત્રમાં ચોવીસ પ્રહર ગયા પછી દાટો મારવાનો વખત આવ્યો હતો. તે પછી ખીજ આઠ પ્રહર તીવ્ર અગ્નિ આપ્યો. એટલે જ્યારે સ્વાંગ શીતળ થયે શીશીને ફેડી, ત્યારે તેમાંથી ૫૬ તોલા તાલસિંહર મળી આવ્યું. તે તાલસિંહરના બે પ્રયોગ અમે બનાવ્યા છે.

લવિંગાદિ તાલસિંહર:—તાલસિંહર તોલા ૨૦, લવિંગ, ખરાસકપૂર, એલચી, તજ, નાગકેશર, જાયફળ, વાળો, સૂંઠ, શાહજીરું, અગર, વાંસકપૂર, જટામાંસી, નીલકમળ, પીપર, સુખડ, ત્રાયમાણ, કાળો વાળો અને ચિનીકખાલા એ પ્રમાણે શારંગધર-સંહિતામાં લવિંગાદિ ચૂર્ણનાં ઉપર લખ્યા પ્રમાણેનાં વસાણાં એકેક તોલો લઈ, તેને વસ્ત્રગાળ કરી ૨૦ તોલા તાલસિંહરને ત્રણ દિવસ સુધી ખરલમાં કોરું વાટયું. પછી તેમાં ઉપર લખેલું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ થોડું થોડું નાખતા જઈ, ખરલ કર્યો. તે પછી ઉપર લખેલા લવિંગાદિ ચૂર્ણને તોલો તોલો લઈ, એ ૧૮ તોલા વસાણામાં પાણી શેર ૪ મૂકી તેનો ઉકાળો કરી, તે ઉકાળામાં ૦૧ શેર પાણી રહ્યું, ત્યારે તેને ગાળીને તાલસિંહરમાં નાખી ખરલ કર્યો. એ પ્રમાણે

રસવિદ્યા-વિજ્ઞાન

૧૦૩૧

લવિંગાદિ ચૂર્ણના ક્વાથના ત્રણ પટ એવી રીતે પાયા, કે એક વાર નાખેલો ક્વાથ વાટતાં વાટતાં સુકાઈ જાય, એટલે બીજો ક્વાથ નવાં વસાણાં લાવીને ઉકાળીને નખાય. તે પ્રમાણે ત્રીજી વારનો ક્વાથ નાખી ગોળી વાળવા જેવું થયું ત્યાં સુધી ઘૂંટી તેની મગ મગ જેવડી ગોળીઓ વાળી. આ ગોળીમાંથી કેટલાકને દરરોજ એકજ ગોળી અને કેટલાકને સાંજસવાર અકેક ગોળી અને કેટલાકને સવાર, બપોર અને સાંજે એકેક ગોળી મધ અથવા પાનના રસમાં અથવા આદુના રસમાં, રોગીની પ્રકૃતિ જોઈને આપવાથી ખાંસી, શ્વાસ, (દમ) અને ક્ષયની ખાંસી ઉપર તેણે ઘણી સારી અસર ઉપજાવી છે. જો કે એ ગોળી ઉપર કોઈ પણ પથ્ય કરવાની જરૂર નથી, તો પણ ગળામાં ધુમાડો કે ધૂંસ પેસતી હોય તેવા સ્થાનથી બચવું, શ્રમ લાગે એટલું કાંઈ પણ કાર્ય કરવું નહિ ને તેનાથી બચવું. ઉરઃક્ષત અને શ્વાસ (દમ) વાળાએ મૈથુનથી બચવું અને સામાન્ય રીતે વિદાહી પદાર્થો (તેલમાં તળેલા) ખાવાથી બચવું અને જેમ જેમ પાચન થતું જાય, તેમ તેમ ઘી વધારે ખવાય એવી ગોઠવણ કરવી. એ ગોળી કફ, કફનાં દર્દો તથા ફેફસાં અને હૃદયના રોગોમાં ઘણી સારી અસર નિપજાવે છે.

મંજીષ્ઠાદિ તાલસિંદૂર:—ઉપર પ્રમાણે તૈયાર કરેલું તાલસિંદૂર તોલા ૨૦ અને નિઘંટુ રત્નાકરના ત્વકદોષમાં લખેલા મંજીષ્ઠાદિ ચોસઘી ક્વાથ એટલે મંજીક, હરડાં, બહેડાં, આમળાં, ઘઉંલાં, ગરૂડવેલ, ગ્રાહ્વી, ઘોડાવજ, પુષ્કરમૂળ, ભાંગરો, સૂંઠ, મરી, પીપર, કરિયાતું, અતિવિષ, નગોડ, ગરમાળો, ત્રાયમાણ, ખેરસાલ, આલુ, પહાડમૂળ, કડુ, પિત્તપાપડો, આવળની છાલ, ઇંદ્રજવ, તાનવેલો, ઇંદ્રવરણાંની જડ, લતાકસ્તૂરી (મુશ્કદાના), એરંડમૂળ, નીમછાલ, ચિત્રો, શતાવરી, ભારંગમૂળ, આંખાહળદર, પડકચૂરો, બીલીનો ગર, ધાવડીનાં ફૂલ, માલકાંકણી, વાળો, દંતી-

૧૦૩૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ એ

મૂળ, પલાશપાપટો, રતાંજળી, પતંગનું લાકડું, ગોરખમુંડી, વાયવ-
ડિંગ, આકડાનું મૂળ, અરણીનું મૂળ, કરંજનાં છોડાં, કડાછાલ, ભેંચ-
રીંગણી, દેવદાર, નાગરમોથ, રાતાં કમળ, કેવડો અને પટોળ એ પ્ર-
માણે ૬૪ વસાણાં પૈકી બાકીનાં ઉપલબ્ધ નહિ થવાથી આ ૫૬ વસાણાં
તોલો તોલો લઈ તેનું ચૂણું કરી, તાલસિંદૂર તોલા ૨૦ને ત્રણ દિવસ
સુધી કોરું વાટી તેમાં ૨૦ તોલા મંજીષ્ઠાદિ ચૂણું મેળવ્યું. તે
પછી બાકીના ચૂણુંને ૪ શેર પાણીમાં ઉકાળી ૧ શેર પાણી રહ્યું
ત્યારે કપડે ગાળી, તેમાં તાલસિંદૂરનો ખલ કર્યો. એવી રીતના
ત્રણ પટ પાયા પછી તેની મગ જેવડી ગોળીઓ વાળી. આ ગોળી
એકેક અથવા બળ્બે, દિવસમાં ત્રણ વાર માત્ર પાણી સાથે આપ-
વાથી ખસ, વિસ્ફોટક વગેરે આમડીનાં તમામ દરદોને મટાડવામાં
ઘણી અસરકાર નીવડી છે. એ પ્રમાણેક તાલસિંદૂરના બે પ્રયોગ
કેઈ પણ જાતના ઉપદ્રવ કર્યા સિવાય કામ કરી રહ્યા છે. માટે શ્રમ
લઈને આ પ્રયોગો જાતે બનાવી વાપરવાની વૈદ્યરાજેને અમે ખાસ
લક્ષમણ કરીએ છીએ. આ પ્રયોગથી નીલકંઠ શુટિકા અથવા
રસકપૂરની ગોળી વાપરતી વખતે વૈદ્ય તથા રોગીને ભયમાં રહેવું
પડે છે, તેવો ભય આ ગોળી ઉપયોગમાં લેતાં રહેતો નથી.

શિલાસિંદૂર:—ઉપર પ્રમાણે તમ ખરલમાં શુદ્ધ કરેલો
પારદ તોલા ૪૦ અને મનસીલ તોલા ૨૦ તથા ગંધક તોલા ૪૦
ને વાટી કાજળી બનાવી, તે પછી તેમાં ૨૦૦ તોલા ગંધક તાપે
ઓગાળીને તેમાં કાજળી મેળવીને ઠંડો પડ્યા પછી વાટીને અગ-
નશીશીમાં ભરીને વાલુકાયત્રમાં ચાર દિવસ એટલે બત્રીશ પ્રહર
અગ્નિ આપ્યો. એ અગનશીશીને વીસ પ્રહર વીત્યા પછી દાટો
મારવાનો સમય આવ્યો. ચાર પ્રહર સુધી કલાક કલાકે દાટાને
કાઢી લઈ ધુમાડાને નીકળી જવા દીધો. તે પછી ગોળ અને ચૂનાથી
દાટાને મુદ્રા કરી બીજા આઠ પ્રહર તીવ્ર અગ્નિ આપ્યો. જ્યારે

રસવિધા-વિજ્ઞાન

૧૦૩૩

સ્વાંગશીતળ થયું, ત્યારે શીશી ફેડી તેના મુખ ઉપર વળગેલું શિલાસિંહર કાઢી તોલ કરતાં ૬૦ તોલા નીકળ્યું.

શિલાસિંહર ગુટિકા:—શિલાસિંહર તોલા ૨૦, આમળાં તોલા ૧૦ અને ખાવચી (અવલગુંજા) તોલા ૧૦ એ બેનું વસ્ત્રગાળ ચૂણું કરી, શિલાસિંહરને ત્રણ દિવસ ભાંગરાના રસમાં ઘૂંટી, તે પછી થોડું થોડું ઘૂંટતાં ૨૦ તોલા ચૂણું મેળવી દીધું. તે પછી આમળાં શેર ૧ અને ખાવચી શેર ૧ ને ખાંડી, ૧૨ શેર પાણીમાં ઉકાળી ૧૫ શેર પાણી બાકી રહ્યું, તેના વડે શિલાસિંહરને એક પટ આપ્યો. એવી રીતે આમળાં અને ખાવચીના બુદ્ધે બુદ્ધે વખતે નવા નવા ઉકાળા કરી પાંચ પટ આપ્યા. પછી તેની વટાણા જેવડી ગોળી બનાવી. શિલાસિંહર કુષ્ઠરોગ માટે ઘણું સારું કામ બનવે છે તથા મેદરોગને માટે પ્રખ્યાત છે, એવું લાલા શ્યામસુંદરાચાર્યે લખેલું છે; પણ અમને કુષ્ઠરોગ પરવાપરવાનો વખત મળ્યો નથી. પરંતુ મેદરોગ એટલે ચરબીથી ફૂલી ગયેલા દહીંઓ કે જેમને છાતીમાં બહુ ગભરામણ થાય, શરીર પાણી પાણી થઈ જાય અને કોઈ વાતે ચેન પડે નહિ, એવા રોગીને આપવાથી ઘણો ફાયદો થયો છે. અમે ધારીએ છીએ કે, કુષ્ઠરોગ અથવા આમડીનાં તમામ દર્દો માટે તથા કંઠમાળ, અપચિ, અખુંદ અને ગલગંડ જેવા રોગોને પિગળાવી નાખવાના ગુણ એનામાં છે. મેદરોગવાળાને મેદને વધારનારી એટલે ઘી, ખાંડ, દહીં અને બીજી અભિષ્યંદી વસ્તુઓની પરેણ કરાવવી. આ સિંહર ઉપર તેલ, ખટાશ અને મરચું ખાવાથી કાંઈ નુકસાન થતું નથી. શિલાસિંહરની ગોળી એકેક વખતે એકેક કરતાં વધારે આપવી નહિ. આખા દિવસમાં ત્રણ ગોળી કરતાં વધારે આપવામાં આવે છે, તો રોગીની ભૂખ ઓછી કરી નાખે છે. પણ આખા દિવસમાં ૩ અથવા ૨ ગોળી આપવાથી ભૂખ લગાડે છે, ખાધું પચાવે છે, દસ્ત સાફ લાવે છે અને

૧૦૩૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિખંધમાળા-ભાગ ૨ જો

મેદને પિગળાવે છે તથા શરીર તેજસ્વી અને સુવાળું બનાવે છે. વળી ખસનાં ચાંદાં તથા વિસ્ફોટક કે રતવા ઉપર આળાદ નીવડી છે.

સંઘાતસિંદૂર:-અમારે ત્યાં રસસિંદૂર, તાલસિંદૂર, મદલ-સિંદૂર અને શિલાસિંદૂર બનાવતાં શીશીને તળિયે જે મેલ પડી રહેલો હતો તથા સિંદૂરનો કેટલોક ભાગ કાચ સાથે વળગી રહ્યો હતો, જેમાં કાચ પણ રહેલો હતો. તેથી કેટલાંક સિંદૂરોને એક-ઠાં કરી તેમાં શીશીની નીચેનો રહેલો કચરો મેળવી, ૮૦ તોલા ગંધકની સાથે તેને વાટી, તેને એક પટ કુંવારના રસનો આપી સૂકવીને અગનશીશીમાં ભરી, વાલુકાયત્રમાં ચોવીસ પ્રહરનો અગ્નિ આપ્યો. અઠાર પ્રહર થયા પછી ચૂના અને ગોળથી મુદ્રા કરી, છ પ્રહર તીવ્ર અગ્નિ આપ્યો. સ્વાંગ શીતળ થયે શીશી ફેડી તેને ગળે વળગેલું સિંદૂર કાઢી લેતાં ૩૦ તોલા સંઘાતસિંદૂર હાથ લાગ્યું. એટલે કાચ અને રાખોડીમાંથી ઉપર લખેલાં ચારે સિંદૂરના ભેગવાળું સંઘાતસિંદૂર મળ્યું અને કાચ વગેરે નીચે રહી ગયાં. તે સંઘાતસિંદૂરનો લેપજ્યરતનાવલિના પાઠ પ્રમાણે સ્વદૃષ્ય-ચંદ્રોદય બનાવ્યો. તે એવી રીતે કે, જયફળ તોલા ૭, લવિંગ તોલા ૭, મરી તોલા ૭, બરાસકપૂર તોલા ૭, સોનાના વરખ માસા ૭, (દશ આનીભાર) કસ્તૂરી માસા ૭, (દશ આનીભાર) તથા સંઘાતસિંદૂર તોલા ૩૦ ને એકત્ર વાટી, તેને પાનના રસના ચાર પટ આપ્યા. જો કે લેપજ્યરતનાવલિમાં પાનનો રસ લખ્યો નથી, પણ ૪ શુન્ઠ પ્રમાણે ગોળી વાળવાનું લખ્યું છે. એટલે ગોળી વાળવા માટે ચંદ્રોદયને પાનનું અનુપાન હોવાથી પાનના રસમાં ઘૂંટીને ૧ શુન્ઠ (ચણોડી) ભારની ગોળી બનાવી. આ ગોળી અમે પોતે તેલ, મરચું, હિંગ, આમલી, ખટાશ, વાલ, વટાણા, કેળું, કેળું વગેરે સાથે ખાઈએ છીએ, પણ કેઈ જાતની વિક્રિયા કરી હોય એમ જણાતું નથી. માત્ર એક ગોળી પ્રાતઃકાળમાં મધ સાથે

રસવિદ્યા-વિજ્ઞાન

૧૦૩૫

ચાટી તેના ઉપર ૪ થી ૬ તોલા ઘી ગરમ કરીને પીએ છીએ; જેથી કામ કરતાં થાક લાગતો નથી. ચંદ્રોદય ખાવામાં રોગી ઘી નહિ ખાય તો તેની અગ્નિમંદ પડી જાય છે; પણ જો ક્રમે ક્રમે ઘીવાળા પદાર્થનું કાયમ સેવન કરતો જાય, તો તેનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ શરીરમાં નવું લોહી ઉત્પન્ન થાય છે. એ પ્રમાણે તમ ખરલમાં ઘૂટેલા અને શુદ્ધ કરેલા પારલમાંથી ચાર પ્રકારનાં સિંદૂર અને પાંચમું સંઘાતસિંદૂર બનાવ્યા પછી, બાકીનો પારલ રસો બનાવવાના કામમાં વાપરવા માંડ્યો છે. તે પહેલાં અમે પ્રથમ તો બજારમાંના પારાગંધકની કાજળી બનાવી રસો બનાવતા હતા. તે પછી પારલને ઇંટનો ભૂકો તથા રાઈમાં ખરલ કરી રસો બનાવતા હતા. તે પછી સૂકી હળદર કાળી થઈ જાય ત્યાં સુધી ઘૂટી તે પારલના રસો બનાવતા હતા. તે પછી હિંગળોકમાંથી પારલ કાઢીને તેનો રસો બનાવતા હતા. હાલમાં તો તમ ખરલમાં શુદ્ધ કરેલા પારલના યોગથી રસો બનાવીએ છીએ. તે ઉપરથી એવો અનુભવ થયો છે કે, જેમ જેમ પારલની શુદ્ધિ (ઉપાસના) વધારે કરતા ગયા, તેમ તેમ તેમાંથી બનાવેલા રસો ઉત્તરોત્તર વધુ બળવાન અને વધુ કામ કરનારા જણાયા. કહેવાની મતલબ એ છે કે, જો વૈદ્યો પાદરને બરાબર સંસ્કાર આપે અને તેના વડે કોઈ પણ જાતનો રસ બનાવે, તો આ વિષયને મથાળે લખેલા ભૈષજ્યરત્નાવલિના શ્લોક પ્રમાણે કોઈ પણ રોગમાં કૃતેહગંદ રીતે કામ કરીને, વૈદ્યરાજેને ધન, યશ, કીર્તિ અને પુણ્ય અપાવે છે. માટે સિદ્ધ ભગવાન તથા યોગી-રાજેના નિર્માણ કરેલા રસશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી, ધનનો લોભ નહિ રાખતાં, જગત પર ઉપકાર કરવાની ઇચ્છા રાખી, રસશાસ્ત્રમાં કહેલી વિધિ પ્રમાણે પાદરને આઠ સંસ્કાર આપી વાપરવાની અમે સર્વ વૈદ્યરાજેને ફરીથી ભલામણ કરી છીએ.

રસશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં પાદરના અઠાર સંસ્કાર કરવાનું કહેલું

૧૦૩૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

છે અને તે પછી વૈદ્યોને માટે આઠ સંસ્કારની રજા આપેલી છે. પરંતુ હાલના કેટલાક વૈદ્યરાજે પારદના અઢાર સંસ્કાર થયા પછી પારદમાં જે જાતની અદ્ભુત શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી શક્તિ સંસ્કાર આપ્યા વિના મેળવવા માટે મથન કરે છે અને તેમાં નિષ્ફળ થવાથી શાસ્ત્રો ઉપર અપવાદ મૂકે છે. પણ પારદનો નવમો સંસ્કાર જે ગધન-લક્ષણ એટલે અળરખના સત્ત્વનો ગ્રાસ આપવો એમ લખ્યું છે. હવે તેનો ગ્રાસ આપવા માટે અળરખના સત્ત્વનું એટલે પાવંતીના વીર્યનું પાતન કરવું જોઈએ. તે સત્ત્વ-ખાતનાવિદ્યાનો સ્વપ્ને પણ વિચાર કર્યો સિવાય, માત્ર અળરખમાં વાટીને નવમો સંસ્કાર પૂરો કરનાર વૈદ્યરાજને સિદ્ધિ શી રીતે ગ્રાસ થાય? સિદ્ધિ મેળવવા માટે જે લોકો પ્રયત્નમાન થાય છે, તે લોકોએ યાદ રાખવું જોઈએ કે, જે વસ્તુનો જેને ખપ નથી, તે વસ્તુજ તેની પાસે આવે છે. એટલે યોગીઓ તથા સિદ્ધોને ધનનો ખપ નથી, તો તેમનેજ સુવર્ણસિદ્ધિ મળે છે. અર્થાત્ તેમને હાથેજ પારદ સહસ્રવેધી, લક્ષવેધી કે કોટિવેધી થઈ, તે પ્રમાણે ધાતુનો વેધ કરી, તેનું સુવર્ણ બનાવે છે. અને તેવાજ સિદ્ધોને હાથે જળોકાખંધ, ઉડિયાનખંધ, ખેચરી, ભૂચરી કે અગોચરી સિદ્ધિને આપનાર પારદ તૈયાર થાય છે. એટલા માટે આપણે વૈદ્ય લોકોએ આઠ સંસ્કારની ઉપર બીજા સંસ્કાર કરવાને પ્રવૃત્ત થવું એ આપણી ભૂલજ છે. આપણે તો રસશાસ્ત્રમાં આપેલા અધિકાર પ્રમાણે વિધિપૂર્વક લોભરહિત રહી આઠ સંસ્કાર કરી પારદને બુબુક્ષિત બનાવી, તેના પ્રયોગો એટલે રસો તૈયાર કરી, રોગીના રોગને હઠાવી તેને આરોગ્ય આપી, સહજમાં જે મળે તે ઉપર સંતોષ રાખી કામ કરવાનું છે. હવે જેઓ એ પ્રમાણે પારદની ઉપાસના કરી વિધિપૂર્વક રસો બનાવી તેનો ઉપયોગ કરશે, તેઓના હાથમાં અમૃતસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે એવો અમારો નિશ્ચય છે.

રસવિધા-વિજ્ઞાન

૧૦૩૭

પૂર્ણચંદ્રોદય સિદ્ધમકરંદવજ્રઃ-શારંગધરસંહિતાના નિયમ પ્રમાણે પારદની શુદ્ધિ કરી તેને યુક્તિ ક્ષિત બનાવી, સુવર્ણ-ગ્રાસ આપી, જેનો પૂર્ણચંદ્રોદય સિદ્ધમકરંદવજ્ર બનાવવાનો પ્રયોગ હાલ ચાલુ છે, તેનો વિધિ નીચે પ્રમાણે લખીએ છીએ:-

બજારમાં વેચાતો પારો ૪૦૦ તોલા લાવી, પ્રથમ ૧ શેર રાઈ-ને ખરલમાં ખૂબ ઝીણી વાટી, તેમાં ૧૧૧ શેર લસણની કળી નાખી તે બેઉને ખૂબ ઝીણું વાટી, તેની મૂસ બનાવી. પછી તે મૂસમાં ૪૦૦ તોલા પારો ભરી, તેનું મુખ બંધ કરી જડા ડોટીના (ખાદી) કપડાની ચાર બેવડ કરી તેમાં તેની પોટલી બાંધી, એક માટીના વાસણમાં તે પોટલી લટકાવી, પોટલી ડૂબે એટલી કાંજ ભરી ચૂલે ચડાવી સ્વેદન કરવા માંડ્યું. જેમ જેમ બળતી ગઈ તેમ તેમ બીજી કાંજ તેમાં ઉમેરતા ગયા; પણ ચાર પ્રહર સ્વેદન થયા પછી માટીનું વાસણ નીચેથી ફાટ્યું, જેથી કાંજ ચૂલામાં પડવાથી ચૂલો ઓલવાઈ ગયો. એટલે બીજે દિવસે તાંબાનું વાસણ ચડાવી તેમાં કાંજ ભરી બીજા ત્રણ દિવસ અહોરાત્ર સ્વેદન કર્યું અને ચોથે દિવસે તે દોલાયંત્રમાંથી પોટલી કાઢી તેને ગરમ પાણીથી ઘોઈ પારાને જોખી જોયો, તો વજનમાં પૂરો ઊતર્યો અને તાંબાના વાસણને કાંઈ તુકસાન થયું નહિ. આ ઉપરથી ચેતવણી આપવાની કે ત્રણ અહોરાત્ર સુધી માટીનું વાસણ તાપ ખમી શકે એવું મળવું અસંભવિત હોય, તો તાંબાના વાસણમાં પારાનું દોલાયંત્ર જોડવું. તે પછી તે પારાને ખરલમાં નાખી બશેર કુંવારપાઠાના રસમાં ખરલ કર્યો. પછી ચિત્રાનો ઉકાળો બશેર લઈ તેમાં ખલ કર્યો. પછી કાકમાચી એટલે પીલુડીના બશેર રસમાં ખલ કર્યો. પછી ત્રિક્ષણના બશેર ઉકાળામાં એક દિવસ ખલ કર્યો. એ ખલ એવી રીતે કરવામાં આવ્યો હતો કે, રસ કે ઉકાળો નાખ્યા પછી તે સુકાઈ જાય એટલે તે વનસ્પતિનો ભૂકો તેમાં હોય તે ઉપર

૧૦૩૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

ખીજે રસ નાખીને ઘૂંટતા હતા. એ પ્રમાણે ઘૂંટતાં અમને સોળ દિવસ લાગ્યા. તે પછી તે પારાને ગરમ પાણીથી ઘોઈ સાફ કરીને એક દિવસ કાંજ અને સિંધવમાં ખરલ કર્યો. તે પછી પારાના વજનથી અર્ધો સિંધવ મેળવીને લીંબુના રસમાં ચાર દિવસ ખલ કર્યો. ત્યાર પછી રાઈ, લસણ અને નવસાર એ ત્રણે મળીને પારાના વજન પ્રમાણે લઈને કાંજમાં ખરલ કરવાનું શરૂ કર્યું. એ ખરલમાં છ દિવસ વટાયો એટલે તે ઔષધિમાં પારો મૂર્છિત થઈ ગયો. તે પછી વાટતાં વાટતાં જ્યારે ગોળી વળે તેવો પારો મૂર્છિત થયો, ત્યારે તેની એક રૂપિયા જેટલી પહોળી અને બે રૂપિયા જેટલી જાડી ટીકડીઓ બનાવી તેને તડકે સૂકવી. સુકાયા બાદ ચોખ્ખી રસની હિંગ શેર એક લઈ, તેને પાણીમાં એવી રીતે વાટી કે દૂધ-પાક જેવો નરમ રસ થયો. તેમાં પેલી મૂર્છિત પારાવાળી ટીકડીઓ બોળીને તડકે સૂકવી. તે પછી જે ટીકડીઓના પ ભાગ કરી તેમાંનો ૧ ભાગ માટીના પહોળા મોઢાના (વાસણ) પાટિયામાં તળિયે ગોઠવી તેના ઉપર મીઠું શેર ૫ ઢાંકી, બીજું પાટિયું ઊંધું વાળી તેના સાંધાને ખડી, મીઠું અને નવસાર મેળવીને સંધિલેપ કરી, ત્રણ કપડમટ્ટી કરી તડકે સૂકવી, એ ઉમરુચંત્રને ત્રણ પ્રહર સુધી ચૂલે ચઢાવી નીચે અગ્નિ આપ્યો અને ઉમરુચંત્રની ઉપર પાણીમાં પલાળેલા કપડાનાં પોતાં મૂકતા ગયા. ખીજે દિવસે ઉમરુ છોડી જોતાં જણાયું કે, ૩ ભાગ ટીકડીમાંનો પારો ઉપર ઊડ્યો છે અને ૧ ભાગની ટીકડી બાકી વિનાની કાચી રહેલી છે. તેથી ખીજે દિવસે આગલા દિવસની વધેલી કાચી ટીકડીઓ અને ૧ ભાગની બીજી ટીકડીઓ મૂકી, આગલા દિવસવાળું મીઠું અને તેમાં ઘટતું બીજું ઉમેરી ૫ શેર વજન કરી, તે ટીકડી ઉપર દાખીને આગળની માફક ઉમરુચંત્ર બનાવી ચૂલે ચઢાવી અગ્નિ આપ્યો. એવી રીતે પાંચ વખત પાંચ ઉમરુચંત્રમાં ૫ શેર

રસવિદ્યા-વિજ્ઞાન

૧૦૩૯

પારાને ઉડાવ્યો. એ પ્રમાણે પારાને ડમરુચંત્રમાં ઉડાવ્યો અને છેલ્લે તમામ પારાને જોખી જોતાં તે પારો ૮૪ તોલા થયો. આ ક્રિયામાં અમારી કાંઈ ભૂલ થયેલી જણાય છે, કારણ કે પારો ઘણો ઓછો જિતર્યો. પણ એટલું અનુમાન થાય છે કે, હિંગ અને મીઠું એ પારદની ભસ્મ કરવાવાળા પદાર્થો છે, તેથી કેટલોક પારો ભસ્મરૂપ બનવાથી ઘટ પડી હોય. છતાં જો ખીજ વૈદ્યરાજે પારાના ડમરુચંત્રને ચાર પ્રહર કરતાં વધારે વાર આંચ આપે અને ડમરુચંત્રની ગોઠવણ કરતાં સાવધાની રાખે, તો અમારા કરતાં વધારે પારો મેળવી શકે એમ અમારું માનવું છે. એ પ્રમાણે તૈયાર થયેલો પારો લઈ તેને સૂંઠ, કાળાં મરી, પીપર, જવખાર, સાજીખાર, સિંધવખાર, સંચળખાર, બંગડીખાર, મીઠું, તલની કરાંડીની રાખોડી, લસણ, નવસારખાર અને સેકટા (સરગવા) ની છાલ એ ૧૩ ઔષધિ સાથે પારાને સરખે ભાગે લઈ, લીંબુના રસમાં ખરલ કરવો એમ લખેલું છે; તેને બદલે અમે ૫ શેર લીંબુનો રસ લઈ ઉપરની ૧૩ ઔષધિ સાથે પારાને ઘૂંટ્યો. તે એવી રીતે કે, તે પારાને તમ ખરલમાં નાખી ખરલની નીચે અગ્નિ સળગાવ્યો. જેમ જેમ રસ બળતો ગયો, તેમ તેમ કાંજી ઉમેરતા ગયા. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસને બદલે ચાર દિવસ એટલે ૯૬ કલાક, એક મિનિટ પણ અટક્યા સિવાય તમ ખરલમાં પારાને ઘૂંટ્યો, જેથી પારો દીપન-સંસ્કારવાળો એટલે બુદ્ધિશીલ થયો. તે બુદ્ધિશીલ થયેલા પારામાંથી ૪૦ તોલા પારદ લઈ, તેમાં ૧૦ તોલા સોનાના વરખ મેળવી, ખરલ કર્યો અને તે પછી ગંધક શેર ૧ ને દૂધમાં શોષી તેમાં તેની કાજળી બનાવી, તેને વડની મૂળીના ઉકાળામાં ઘૂંટી. તે ઘૂંટતાં ઘૂંટતાં સુકાઈ ગયો, ત્યારે તેમાં ખીજે ૫ શેર ગંધક મેળવી, વાટીને અગનશીશીમાં ભરીને, બત્રીશ પ્રહર વાલુકાયંત્રમાં આંચ આપી. સ્વાંશીત થયે શીશી ફેડી તેમાં તૈયાર થયે-

૧૦૪૦ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

લો રાતા રંગનો હિંગળોક જેવો પદાર્થ અને નીચે રહેલી ગંધ-કની રાખોડીને લેગાં વાટી, વડની મૂળીના કવાથમાં ઘૂંટી, ઉપર પ્રમાણે ખીજો ગંધક મેળવી, વાલુકાયત્રમાં ચાર અહોરાત્ર એટલે દશ પ્રહરની આંચ આપી. એ પ્રમાણે દર વખતે ગંધક શેર ૬ સાથે પારાને શીશીમાં ભરી વાલુકાયત્રમાં પકાવી, શતગુણ (૧૦૦) ગંધકનું જારણ કરવાનું કામ હાલ ચાલે છે. તેમાં ૭૨ રતલ ગંધક વપરાયો છે અને બાકીનો ૩૦ રતલ ગંધક બાકી રહ્યો છે, તે હવે પછી ખીજ પાંચ ભઠ્ઠીમાં પૂરો થશે.

એ પ્રમાણે ૧૦૨ રતલ ગંધકનું જારણ કર્યા પછી ૧૮ મી ભઠ્ઠી ચંદ્રોદય બનાવવા માટેની ચઢવાની છે. તેને માટે ગંધકની શુદ્ધિનું કામ આ પ્રમાણે ચાલે છે. ગંધક શેર ૬ લઈ તેમાં ઘી શેર ૧૫૫ નાખી ગંધકને પિગળાવી ૨૦ શેર હ્રદમાં ઠંડો પાડ્યો. એ પ્રમાણે તલનું તેલ, એરંડિયું, કોપરેલ, સરસિયું, ડોળિયું, અળસીનું તેલ, લીમડાની લિંબોળીનું તેલ, કરંજિયું તેલ, અશાળિયાનું તેલ અને કપાસિયાનું તેલ દોઢ દોઢ શેર લીધું. તેમા પેલો ગંધક ઉકાળી ઉકાળીને દરેક વખતે ૨૦ શેર હ્રદમાં ઠંડો પાડતા ગયા. તે પછી લિલામાંના, બયદ્રજના, દારૂડીના, બદામના, ખસખસના, બાવચીના, હ્રદીના, કાજૂના અને ચિનીકબાલાના તેલને બદલે તે તે વસ્તુઓ એકેક શેર લઈ, તેને ખાંડી ૧ શેર તલના તેલમાં પિગળાવી ગાળીને તેમાં ગંધકને ગળાવી ૦૫ મણ હ્રદમાં ઠંડો પાડવાનું કામ ચાલુ છે. તે પછી મધુરસના એટલે ભીંડાનાં મૂળ, કાંસકીનાં મૂળ, શેરડીનાં મૂળ, દાભડા (દભ) નાં મૂળ, શતાવરી, ઘોળી મૂસળી, એખરો, ગોખરુ, નિગુંડી, સાલમ, ધાણા અને વડની છાલ ચાર ચાર શેર લાવી, તેને ૧ મણ પાણીમાં ઉકાળી, ૧૦ શેર પાણી રહે ત્યારે પેલા ગંધકને ગરમ કરી, આ ઉકાળો ઠંડો પાડીશું. તે પછી

રસવિદ્યા-વિજ્ઞાન

૧૦૪૨

ખાટો રસ એટલે આમલી, કરમદાં, લીંબુ, કાચી કેરી, અંખાડા, કોકમ, ચૂકાની ભાજી, ખેર, બિજેરાં, કમરખ, લીલી દ્રાક્ષ અને ચણુનો ક્ષાર એ ખાર વસાણુનો ઉપર પ્રમાણે ઉકાળો કરી, તેમાં ગંધકને ઠંડો પાડીશું. તે પછી ખારો રસ એટલે લૂણી, મોરસ, મછીઓ, મોટી લૂણી, અંજેટાની રાખ, કેળની રાખ, ખરસાણીની રાખ, આકડાની રાખ, અરણીની રાખ, ચેરની રાખ, જવખાર અને સિંધવખારના ઉપર પ્રમાણે જુદા જુદા ઉકાળામાં ગંધકને ઠંડો પાડીશું. તે પછી તીખો રસ એટલે સૂંઠ, મરી, પીપર, અજમો, તજ, લવિંગ, તેજબળ, અકલગરો, મૂળા, જાવંત્રી, પીપરીમૂળ અને ચંબક શેર શેર લઈ, તેનો ઉપર પ્રમાણે જુદો જુદો ઉકાળો કરી, તેમાં ગંધકને પિગળાવી ઠંડો કરીશું. તે પછી કડવો રસ એટલે કુંવાર, લીમડો, કાચકી, કોલમ, કરિયાતું, કાળીજીરી, કડુ, ઈન્દ્રજવ, સાથરા, ઉનાખ, કરમાણી અજમો અને અજમોદ બળ્બે શેર લઈ પાણી મણ ૧ માં જુદો જુદો ઉકાળી, ૧૦ શેર પાણી રહે ત્યારે તેમાં ઉપરના ગંધકને પિગળાવી ઠંડો પાડીશું. તે પછી કષાયરસ એટલે હરડાં, બહેડાં, આમળાં, હીમજી હરડે, ભાંગરો, મોથ, અતિવિષ, સુવા, વરિયાળી, દગડકૂલ, હળદર, દારુહળદર, ચિત્રો, ચંબક, ધંતૂરો, કાંટાસરિયો, પિત્તપાપડો અને કાકડાશિંગ એ સર્વ જુદાં જુદાં બળ્બે શેર લઈ, તેને પાણી મણ ૧ માં જુદાં જુદાં ઉકાળી, ૧૦ શેર પાણી બાકી રહે ત્યારે તેમાં ઉપલા ગંધકને પિગળાવી ઠંડો પાડીશું. એટલે જેમ પારદ શત-શુભ્ર ગંધકથી જારણ થશે, તેમ ગંધકનું ૧૦૦ વખત શોધન થશે. પછી તે પારા-ગંધકનું મિશ્રણ કરી છેલ્લે વાલુકાયંત્રમાં તેનો પૂર્ણચંદ્રોદય સિદ્ધમકરધ્વજ થશે. આનું કારણ એવું છે કે, લાલા શ્યામચંદ્રાચાર્યે લખેલું છે કે, પારદને તથા ગંધકને જેમ જેમ જુદી જુદી વનસ્પતિમાં ઘૂંટવામાં અથવા પકાવવામાં આવે,

૧૮૪૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

તેમ તેમ તે વનસ્પતિનો ગુણ તેમાં આવે; એટલુંજ નહિ, પણ પારદને ઘણો ઉત્તેજક બનાવે છે એમ લખેલું છે. તે ઉપરથી આ પૂર્ણચંદ્રોદયને ષડ્રસાત્મક વનસ્પતિઓની ભાવના આપી બનાવવામાં આવે, તો તેમાં અપૂર્વ ગુણ ઉત્પન્ન થાય એમ જાણી, આ ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થયા છીએ. બીજી તરફ જુદી જુદી જાતનાં તેલોમાં અને તૈલી પદાર્થોમાં પ્રથમ ગંધક પિગળાવી દૂધમાં ઠંડો કરવામાં આવે છે. તે દૂધવાળા તેલને ઉકાળી તેલ માત્ર આવી રહે અને દૂધ બળી જાય એવી રીતે ક્રિયા ચાલે છે. તે પછી તે બાકી રહેલા ગંધકવાળા તેલને ઉપર લખેલા છયે રસોનાં જુદાં જુદાં વસાણાંના કવાથોમાં સિદ્ધ કરવામાં એટલે બાળવામાં આવશે, જેથી સુશ્રુતાચાર્યે લખેલું શતપાક નામનું એક તેલ તૈયાર થશે. જે કોઈ વૈદ્યરાજ પુરુષાર્થ કરી, સુશ્રુતાચાર્યે લખેલા શતપાક અથવા સહસ્રપાક તેલો બનાવે, તો તેમાં લખ્યા પ્રમાણે વૃદ્ધોને યુવાન બનાવી શકાય. પણ આજકાલના જમાનામાં જેઓ મહેનત વગર આઈતું મેળવવાના લોભમાં ફસાયેલા, પૂર્વાચાર્યોએ નિર્માણ કરેલાં ઔષધોનાં નામ ધારણ કરી, મહેનત કર્યા વિના માત્ર ધન કમાવાની આશા અને લાલસા રાખે છે, તેઓ વૈદ્યો નથી પરંતુ આયુર્વેદના ગૌરવને નષ્ટ કરનાર છે એમ સમજવું.

૩૦-ફરચૂરણ રોગોન્ન ઉપાયો

૧. વાળો (નારું):-જ્યાં ડાંગર પાકે છે, તે કચારડામાં ડાંગરના છોડવા ઉપર લટકતો કેશેટો થાય છે. તે એક લાવી સૂકવી વાટીને ગોળમાં મેળવી તેની છ ગોળીઓ બનાવવી. છ દિવસ સુધી દરરોજ સવારમાં એકેક ગોળી પાણી સાથે ખાવાથી છ દિવસમાં વાળાનું દરદ મટી જાય છે.

પરચૂરણ રોગોના ઉપાયો

૧૦૪૩

૨. વાળાના મોં ઉપર કવચાની શિંગની રૂંવાંટી ચિપિયા વડે ઉપાડીને મૂકવી, એટલે વાળો તરત બહાર નીકળી પડે છે.

૩. એળિયો, હિંગ, અફીણ અને કળૂતરની અધાર એ ચારે વસ્તુઓ સરખે ભાગે લઈ, અરીઠાનાં ફીણમાં વાટી, આખા વાળા પર ચોપડી, તે ઉપર આકડાનું પાન બાંધવાથી ચોવીશથી છત્રીશ કલાકમાં વાળો નીકળી પડે છે. આ દવાથી ઘણા માણસોના વાળા મટયા છે.

૪. સેકટાના ઝાડનાં મૂળ છાશમાં ઘસી બહો લેપ કરવાથી વાળો બળી જાય છે.

૫. નમૂળી અથવા અમરવેલ જેને આકાશવેલ પણ કહે છે, તેને વાટી વાળા પર બાંધવાથી વાળો મરીને નીકળી જાય છે.

૬. બાદીઆન તોલો ૧ થોડા દહીં સાથે ત્રણ દિવસ સુધી દિવસમાં ત્રણ વાર ખાય, તો વાળો ગળી જઈ આરામ થાય છે.

—યતિશ્રી રવિહંસજી દીપદંસજી—સુરત

૧. વાળો અથવા નારુંનો ઉપાય:-કાચકીનાં પાન તોલો ૧, લીમડાનાં પાન તોલો ૧, વડાગરું મીઠું વાલ ૧૦, હિંગ વાલ ૧૦ અને ચૂલા ઉપરની મેશ વાલ ૧૦ એકત્ર કરી વાટી છાશમાં મેળવી લેપડી બનાવી વાળાની જગ્યાએ મૂકવી તથા આબુખાબુ સોજા ઉપર પણ એજ દવા પાતળી કરી ચોપડવી અને પાટો બાંધવો, જેથી વાળો બહાર આવી જશે. તેને એક કપડાની નાની વાટ બનાવી, તેની સાથે વાળાનો બહાર આવેલો તાર બાંધી વીંટાળવો. જેમ જેમ વાળો, બહાર આવતો જાય, તેમ તેમ તેને વીંટાળતા જવું, જેથી વાળો તદ્દન બહાર નીકળી જઈ દઈ મટી જશે. પછી વાળાનો રોગ ફરી નહિ થવા માટે નીચેનો ઉપાય કરવો:—

૨. વાળાનો રોગ ફરી નહિ થવા માટે:-મોટી હરડેનું

૧૦૪૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

દળ, બહેડાંની છાલ, આમળાં, સૂંઠ, ગરમાળો, જેઠીમધ અને પીપરીમૂળ એ સર્વ સમભાગે લઈ, અધકચરાં ખાંડી, તેમાંથી દર-રોજ ૦૧ તોલો લઈ ૦૧ શેર પાણીમાં ઉકાળી, તેમાં મધ નાખી પી-વાથી વીસ દિવસમાં વાળાનું ઝેર નાબૂદ થઈ જતુંઓનો નાશ થાય છે. ઉપલા ચૂર્ણને વસ્ત્રગાળ કરી મધ સાથે પશુ ચાટી શકાય છે.

—વૈદ્ય મણિલાલ ગણપતિશંકર ભટ્ટ-સુરત

વામવરણાં પાનને વાટી તેનો લેપ કરવાથી એકજ દિવસમાં વાળો મટે છે.

—એક વૈદ્યરાજ જેમનું નામદામ મળ્યું નથી

કળૂતરની અધાર, કળીચૂનો, મૂળાનાં બીજ અને સાખૂ એ સર્વને એકત્ર વાટી પાણીમાં મેળવી વાળા, ઉપર થેપલી મૂકવાથી વાળો મટે છે.

—વૈદ્ય વાસુદેવ નાગરદાસ-જસકા

સસલાની લીંડી વાટી ગોળમાં ગોળી કરી સાત દિવસ આપવું. ઊંદરની લીંડી તથા સાખૂ તેલમાં ખદખદાવી ખાંધવું.

—વૈદ્ય મણિલાલ જલદવજી જોષી-કાનપર

ઈંગોરિયાનાં મૂળની છાલ વાટી તેની થેપલી વાળા ઉપર મૂકી પાટો ખાંધવો અને નીચે જણાવેલું તેલ સહેવાતું ગરમ સિંચવું. તેલઃ-ઝેરી પરબોળિયો કે જે શેર ઉપર થાય છે, તેનાં પાનનો રસ શેર ૦૧, ઈંગોરિયાના મૂળની છાલ તોલા ૫, (ખોખરી કરેલી) બજરનાં પાનનો રસ તોલા ૫ અને રસકપૂર તોલો ૧, બારીક વાટીને તલનું તેલ શેર ૧ લઈ કઠાઈમાં નાખી ચૂલે ચડાવી ધીમે તાપે ગરમ કરી, તેમાં ઉપરના રસ તથા છાલનું ચૂર્ણ ધીમે ધીમે નાખતા જવું અને પ્રીણ બેસી જઈ માત્ર તેલ રહે, ત્યારે ગાળી લેવું. વાળા ઉપર આ તેલ સિંચ્યા કરવાથી વાળાનાં ગૂંચળાં નીકળી પડશે.

—વૈદ્ય નંદરામ પ્રાગજી-નાગેશ્રી

પરચૂરણ રોગોના ઉપાયો

૧૦૪૫

કેળાં નંગ બેમાં લિલાસું નંગ એક વાટી ત્રણ દિવસ ખાવાથી વાળો મટે છે.

—ડૉક્ટર દામોદર ગોપાળ રણદીવે—સુરત

૧. અગ્નિદગ્ધઃ—(અગ્નિથી દાઝે તે ઉપર) કૈંઈ દાઝે કે તરત કુંવારનો રસ અથવા લોહી અથવા તલનું તાબું તેલ ચોપડવું. પછી બળતરા થાય અને બહુ દાઝેલ હોય, તો વાંદરાની વિષા પાણીમાં વાટી ચોપડવાથી દાહ શાંત થાય છે તથા મટે છે.

૨. આંખનાં પાન લાવી સૂકવી ખાળી તેની રાખોડીનો તેલમાં મલમ કરી ચોપડવાથી મટે છે.

૩. ખાવળની છાલનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી કૌપરાનું તેલ (કૌપરેલ) નાખી મલમ કરી ચોપડવાથી સાતઆઠ દિવસમાં આરામ થઈ જાય છે.

—વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી પંડ્યા—વાગડ

તાત્કાલિક શાંતિને માટે ચૂનાનું નીતરું પાણી અને તેલ ફીણવું. પછી રાજ નાખી ફીણીને ચોપડવું અથવા તેલ શેર ગા, રાજ બે આનીબાર અને મીણુ તોલા ૨ લઈ, પ્રથમ તેલમાં મીણુ મેળવવું. પછી રાજ વાટીને નાખવી એટલે ઘોળું ફીણ આવશે. જ્યારે લાલ થાય ત્યારે ઉતારી લેવું. ઠંડું પડ્યા પછી ચોપડવાથી દાઝ્યા પછી જો પાક્યું હોય, તો પણ તે મટી જાય છે.

—માસ્તર દેશવરામ હરિશંકર ભટ્ટ—કાપોદ્રા

ગમે તેવી રીતે અગ્નિદાહ થઈ મનુષ્યનું કૈંઈ પણ અંગ દાઝી ગયું હોય અને ફેલ્લા ઊઠ્યા હોય તથા તેમાં અત્યંત પીડા થતી હોય, તો ફેલ્લા ફેડી સિદ્ધ કરેલું તેલ (ઘઉંની પૂરી વગેરે તળવાથી પાકું થયેલું તેલ) દાહ ઉપર ચોપડી ખાવળની છાલ (અંતરછાલ નહિ, પણ ઉપરનીજ છાલ લેવી.) તેનું ચૂર્ણ કરી ઉપર ભભરાવવું. આથી ગમે તેવો દાહ હશે અને કૈંઈ પણ ઉપચાર

૧૦૪૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

કરવાથી નરમ પડતું નહિ હોય તથા ખીજ કોઈ ઉપચારથી પાકવાની દહેશત રહેતી હોય, ત્યાં આ દવાનો દિવસમાં ત્રણચાર વખત ઉપયોગ કરવાથી મટે છે.

—અક્ષરપુરુષોત્તમ ઔષધાલય-સારસા

હીરાદખણુ તોલો ૧, સફેદ કાથો તોલો ૧ અને કપૂર તોલો ૧ બે આનીભાર લઈ, વાટી વસ્ત્રગાળ કરી સો પાણીએ ઘોચેલા ઘીમાં મેળવી ચોપડવાથી ઠંડક આપે છે તથા અંદરની કીડને મારે છે. દાઝેલા ઉપર તથા ચાંદી ઉપર અકસીર છે.

—વૈદ્ય પુરુષોત્તમ બહેચરદાસ યાજ્ઞિક-કાલોલ

દાઝેલાનો મલમ:-રાણ તોલા ૨૫, મીણુ તોલો ૧૫ અને તલનું તેલ તોલા ૧૦ લઈ, પ્રથમ રાણને વાટી વસ્ત્રગાળ કરી, પછી તેલ અને મીણુ ગરમ કરી અંદર રાણ નાખી હલાવતા જવું. જ્યારે બે ઊભરા આવી જાય ત્યારે અગ્નિ પરથી ઉતારી એક તપેલામાં પાણી શેર ૧૦ લઈ, તેમાં એ મલમ રેડી દેવો અને તેમાં ફીણવો, એટલે ઘી જેવો મલમ તૈયાર થશે. દાઝેલા ફેલવા વગેરે ઉપર તથા ચાંદાં ઉપર આ મલમની પટ્ટી કરીને મૂકવી અથવા આછો આછો ચોપડવાથી રૂઝ લાવી અગનને નરમ પાડી શાન્તિ આપે છે.

—વૈદ્ય જગન્નાથ આત્મારામ-સુરત

ચોટ કે વાગ્યું હોય તે માટે સિદ્ધામા સ્વરસ:-સિદ્ધામાનો પાતાળયંત્રથી સ્વરસ કાઢી, તે રસ તોલો ૧, લવિંગ તોલા ૨, અને જાયફળ તોલો ૦.૫ આનીભાર નાખી ખરલમાં ચાર પહોર એકસરખો ઘૂંટવો. માત્રા વાલ ૧ ઘી સાથે અથવા સાકરના શીરા સાથે ખાવી. ઘી તથા દૂધ ખૂબ ખાવાં જેથી ગરમ પડે નહિ. ગુણ:-મૂંઠમાર, ઊંચેથી પડી જવાથી હાથપગ છાતી અથવા આખા શરીરે ધક્કો લાગ્યો હોય, તો આ દવાથી તરત આરામ થઈ જાય છે. વાયુથી શરીર જકડાઈ ગયું હોય તો પણ કામ કરે છે.

પરચૂરણ રોગોના ઉપાયો

૧૦૪૭

આ દવા એકાંતરે વાપરવી. એાછામાં એાછી ત્રણ વખત અને વધારેમાં વધારે આઠ વખત વાપરવી, દરરોજ વાપરવી નહિ. આ દવા ખાનારે શરીર શેકવું નહિ, તડકામાં ફરવું નહિ. કઢાચ તેમ કરવાથી શરીરે ફૂટી નીકળે તો કોપરું ખવડાવવું તથા શરીરે છાણુનો લેપ કરવાથી મટી જશે. ઘી, સાકર અને દૂધ પુષ્કળ ખાવા આપવાં. દવા શ્રેષ્ઠ છે. હજારો રૂપિયા ખરચવાથી ન મટે તેવું દરદ આ દવાથી મટી જાય છે.

—વૈદ્ય દેવજી આશુ

આગંતુક (હથિયારનો) ઘા વાગ્યો હોય તે માટે:— અરણીનાં પાન વાટી ઘીમાં તળી બાંધવાથી રૂઝ આવે છે. અથવા ઘાની અંદર ઘાખાજરિયાનું રૂ ભરી પાટો બાંધવાથી રૂઝ આવે છે. અથવા ઘાખાજરિયું બાળી તેની રાખ તેલમાં મેળવી ઘામાં ભરી પાટો બાંધવાથી રૂઝ આવે છે. અથવા વડના દૂધમાં રૂનું પૂમડું બોળી ઘામાં મૂકી પાટો બાંધવાથી રૂઝ આવે છે.

—માસ્તર નરભેરામ હરજીવન—નવાગામ

કોઠ અને આમવાયુ માટે હરિદ્રાદિ ગુટિકા:—લીલી હળદર એક અઘોળ તથા ખરસાણીની પાલી બે આનીભાર લઈ બન્નેને વાટી પાવલીભારની ગોળીએ બનાવવી. પહેલા દશ દિવસ એકેક ગોળી પાણી સાથે આપવી. બીજા દશ દિવસ બખ્ખે ગોળી, ત્રીજા દશ દિવસ ત્રણ ત્રણ ગોળી, ચોથા અગિયાર દિવસ ચાર ચાર ગોળી પાણી સાથે લેવી અને ઉપરથી એક ગોળીએ અઘોળ માખણ ખાવું. એ પ્રમાણે જેટલી ગોળીએ જેમ લેવાય તેમ તેટલા અઘોળ માખણ પણ સાથે લેતા જવું. ગોળી લીધા પછી એક કલાકે ઘીસાકરનો મારો રાખવો. આ ઔષધથી ઊલટી તથા ઝાડો થશે, તેથી ખવાશે નહિ પણ ધીમે ધીમે થોડું થોડું ઘી પાયા કરવું એટલે ફિકર નહિ, પણ રાત્રે તો ખવાશે. (ઘી, સાકર,

૧૦૪૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

ઘઉં, મગની દાળ, મીઠું, ગરમ મસાલો વગેરે) પરેજીમાં તેલ, મરચાં, હિંગ, આમલી, કેળું, કોળું, વાલ, વટાણા બિલકુલ ખાવાં નહિ. વાલને વાલનાં છોડાંને તથા કેળાં વગેરેને ત્રણ માસ સુધી અડકવું પણ નહિ, તેમજ ગોળને તો ત્રણ વરસ સુધી અડકવુંજ નહિ. આ ઉપાયથી બિલટી તથા આડા થતા અમળાશે તેની બહુ ફિકર કરવી નહિ.

—વૈદ્ય મનસુખલાલ લલ્લુભાઈ મનની-સુરત

કુષ્ઠરોગનો ઉપાય:—આવચી શેર ૨ અને લીમડાનાં પાન શેર ૩ લઈ, બારીક વાટી સવારસાંજ એકેક તોલો ચૂર્ણ પાણી સાથે ખાવું. પથ્થમાં ખાટું, ખારું, લવણ, ઘી, તેલ વગેરેનો ત્યાગ કરવો તથા ચણાની લૂખી રોટલી ખાવી અથવા ચણા ખાફીને ખાવા. જો ચણા ખાતાં કંટાળો આવે તો મગલાત ખાવા, રોગ મટે છે.

એક માણસને આશરે બારેક વર્ષથી કુષ્ઠ રોગ થયેલો હતો. તેણે રસકપૂર, મોરથૂથુ વગેરે અનેક દવાઓ કરેલી પણ કોઈ દવાથી મટ્યું નહિ. પછી અમે આ દવાનો અગિયાર માસ સુધી પ્રયોગ ચાલુ રાખ્યો તથા ઉપર પ્રમાણે પથ્થ પળાવ્યું, જેથી જડમૂળથી કુષ્ઠરોગનો નાશ થયો છે.

—વૈદ્ય નારણભાઈ બળાંતરામ-નડિયાદ

૧. ગલતકુષ્ઠ:—છાલમોગરાનું તેલ બાહ્યાભ્યંતર વાપરવું જેથી ગલતકુષ્ઠ મટે છે, સિદ્ધોપચાર છે.

૨. ધમાસો તોલા ૪, ખેરસાલ તોલા ૨, ફૂકડવેલનું ફળ તોલો ૦૧, લીમડાનું પંચાંગ તોલા ૪ અને લિલામાંનો મગજ તોલા ૪ લઈ, બારીક ચૂર્ણ કરી ૩ તોલાનો કવાથ કરી આપવાથી ગલતકુષ્ઠનો રોગ મટી જાય છે.

—વૈદ્ય નંદરામ પ્રાગજી-નાગેશ્રી

હીમજ શેર ૦૧, બહેડાં શેર ૦૧, આમળાં શેર ૦૧ અને મીંઢી-

પરચૂરણ રોગોના ઉપાયો

૧૦૪૯

આવળ શેર ૦૧ એ સર્વનું વસ્ત્રગાળ ચૂણું કરી, સૂતી વખતે તોલો ૦૧ પાણી સાથે એકત્રીશ દિવસ ફાકવાથી મટી જાય છે.

—બ્રહ્મચારી આત્મારામ ત્રિવેદી

વડની વડવાઇનો રસ કાઢીને પાણી ખાળી ઘનસત્ત્વ બનાવી, તેની સાથે શંખજીરું વાલ ૨, ઘી-સાકર મેળવી ખાવાથી વાતરક્ત (પત) ને મટાડે છે. તથા આમણુ બહાર નીકળતી હોય તો તેને પણ મટાડે છે.

—વૈદ્ય નરસિંહભાઈ માધવભાઈ-કઠોર

અપરમાર (ફેફસું-મૃગી) :-ખાળવામાં ન આવી હોય એવી માણસના માથાની સૂકી જોપરી લાવી, તેને ખારીક વાટી ફેફસુંના દરદીને ફેફસું આવતી વખતે સૂંઘાડવી. એક વખત અથવા બીજી વખત સૂંઘાડવાથી ફેફસું ફરીથી આવતું નથી.

—યતિશ્રી રવિદાસજી દીપદાસજી-સુરત

૧. કૂતરાની સૂકી વિષ્ણુનું ચૂણું એ આનીભાર વજન લઈ, જે વખતે ફેફસું આવ્યું હોય તે વખતે ૨ તોલા પાણીમાં મેળવીને એકજ વખત પાવાથી હંમેશને માટે એ રોગ જાય છે. ભાગ્યેજ બીજી વાર પાવું પડે છે.

૨. જોડિયા કલારનો રસ નાકમાં મૂકી નાસ લેવાથી અપરમાર અથવા ફેફસું મટી જાય છે.

—વૈદ્ય ઇશ્વરલાલ રતનલાલ ત્રિવેદી-સુરત

અપરમાર માટે :-જે રોગમાં માણસના દાંત ખંધાઈ જોવાતું ન હોય, ત્યારે નિર્ધૂમ દેવતા ઉપર કપૂર મૂકી તેની ધૂણી આપવાથી (નાસ લેવાથી) થોડી વારમાં દાંત છૂટશે તથા શુદ્ધિમાં આવશે.

—માસ્તર નરભેરામ હરજીવન-નવાગામ

અપરમારની જોળી :-કડવા તુરિયાનો ગર તથા કડવી

૧૦૫૦ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

તૂંબડીનો ગર સમભાગે લઇ, કારેલીના રસમાં ગોળી વાળી આપ-
વી તથા રસ નાકમાં મૂકવાથી મટે છે.

—વૈદ્ય પ્રભાશંકર રવિશંકર ત્રવાડી-અટગામ

ભવરમાલ (ભમરીનું ઘર) તથા વડનું પાંદડું લઇ, મૃગી
આવે ત્યારે ધુમાડો દેવાથી મટે છે તથા ફરીથી આવતી નથી. આ
ઉપાય અનુભવસિદ્ધ છે.

—વૈદ્ય વદનભદ્રાસ તરોત્તમદાસ-ભરુચ

ઝેરી જનાવરના ડંખ:—કનઈશાલનો ડંખ—કાનખજૂરાથી
નાનું કનઈશાલ નામનું જંતુ થાય છે. તે કોઈ વખત કાનમાં
ભરાઈ જાય છે અને અંદર સખત કરડે છે. તે કોઈ પણ ઉચ્ચ
દવાથી અંદરથી બહાર નીકળતું નથી તેમ મરતું પણ નથી અને
દરદી ઘણોજ પીડાય છે. તો તેને માત્ર ખાંડનું પાણી બનાવી
કાનમાં નાખવામાં આવે, તો તે અંદર ને અંદરજ મરી જાય છે;
ખાકી બીજ બધા ઉપાય નિષ્ફળ નીવડયા છે.

—વૈદ્ય નારુશંકર હરગોવિંદ અધ્વર્યુ—ખારડોલી

૧. વીંછીનો ડંખ:—અઘેડાનું મૂળ ઘસીને ચોપડવું અથવા
ફટકડી લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ચોપડવી અને શેક કરવો.
અથવા નવસાર અને કળીચૂનો એકત્ર કરી ચોપડવાથી તથા
સૂંઘાડવાથી વીંછીનું ઝેર ઊતરી જાય છે.

૨. સર્પનો ડંખ:—પ્રથમ ડંખવાળી જગ્યાની ઉપર તથા
નીચે બેત્રણ મજબૂત પાટાઓ ઉપરાછાપરી બાંધવા, કરડેલ જગ્યાએ
કોઈ ધારવાળા ઓળરથી જખમ કરી લોહી કાઢી નાખવું અને
લોખંડની કોઈ પણ વસ્તુ ગરમ કરી ડંખ ઉપર ડામ દેવો. કુલા-
વેલ મોરથથુ સહેજ ગરમ પાણી સાથે આપી ઊલટી કરાવવી.
અથવા અરીઠાનું પાણી કરી ઊલટી કરાવવી. અઘેડાનું પંચાંગ

પરચૂરણ રોગોના ઉપાયો

૧૦૫૧

વાટી ડાંખ ઉપર બાંહે લેપ કરવો તથા કેળનો રસ પાવો. આથી સપાંનું જેર શરીરમાંથી નીકળી જઈ આરામ થાય છે.

—વૈદ્ય જમનાદાસ મદનજી વૈષ્ણવ-વેરાવળ

૧. વીંછીનો ડાંખ:-આમલીનો કચૂકો ઘસી ચોપડી શેક કરવાથી મટે છે. અથવા ઘોળા આકડાનું મૂળ ઘસી ચોપડી શેક કરવાથી મટે છે. અથવા સાગડાનું બીજ ઘસી ચોપડી શેક કરવાથી મટે છે.

૨. ગરોળી (પલ્લવડી) ના વિષ ઉપર:-ખાંડ અધોળ તથા હળદર અધોળ મિશ્રિત કરી ફાકવાથી મટે છે.

—વૈદ્ય ઉમિયાશંકર મહાસુખરામ-ઉમરેઠ

વીંછીનો ડાંખ (ધૂમ્રપાન):-અરીઠા નંગ પ લઈ તેના છોટાં કાઢી તે છોટાં ચલમમાં મૂકી અથવા તેની બીડી બનાવી પીવાથી જેર ઊતરે છે. એક વખત પીવાથી ન ઊતરે તો બેત્રણ વખત પાવાથી જેર ઊતરી જાય છે.

—માસ્તર નરભેરામ હરજીવન-નવાગામ

૧. સર્વ પ્રકારનાં વિષ:-કોઈ પણ જાતની જેરી ચીજ ખાધામાં આવી હોય, તો એક ચમચી બારીક વાટેલી રાઈ તથા દળેલું મીઠું એક ચમચી પાણીમાં મેળવી પાવાથી તુરત ઊલટી થઈ ખાધેલું વિષ તદ્દન ઊતરી જાય છે. આ ઉપાય એક વખત કરવાથી ફાયદો ન જણાય તો બેત્રણ વખત કરવાથી ફાયદો થાય છે.

૨. ગરમ પાણી પાવાથી પણ ઊલટી થઈ જેર ઊતરી જાય છે.

૩. વારંવાર ઘી પાવાથી પણ ઊલટી થઈ સ્થાવર વિષ ઊતરે છે, આ ઉપાય અમૂલ્ય છે.

૪. વીંછીનો ડાંખ:-વીંછીના ડાંખ ઉપર મધ ચોપડવાથી તુરત આરામ થાય છે. અથવા પાકાં કેળાંને છૂંદી ડાંખ ઉપર બાંધવાથી તુરત આરામ થાય છે. અથવા નવસાર તથા હરતાલ સમ-

૬૦૫૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

ભાગે લઈ પાણીમાં વાટી ડંખ ઉપર ચોપડવાથી ડંખની મહા પીડા શાંત થાય છે; અથવા ડંખ ઉપર ખરફ મૂકવાથી ફક્ત પાંચ-સાત મિનિટમાં જ ઝેર ઊતરી જાય છે.

૫. લિલામાં:-લિલામાંના વિકાર ઉપર લીંબુનો રસ પીવાથી તથા આમલીનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવાથી લિલામાંની મહાપીડા શાંત થાય છે.

૬. વીંછીનો ડંખ:-નાગરવેલનાં પાન બે લઈ તેના ઉપર ચપટી ભરી ખારીક મીઠું મૂકી ચવરાવી ઉપરથી પાણી પાવું અને મોઢું ઘોઈ નખાવવું. આ ઉપાયથી ફક્ત પાંચ મિનિટમાં જ વીંછીની વેદના મટે છે. કદાચ એક વખત કરવાથી આરામ ન થાય તો બેત્રણ વખત કરવાથી આરામ થઈ જાય છે. ડંખને ઠંડા પાણીથી ઘોઈ દેળેલું મીઠું ઘસવું, જેથી ઝેર ઊતરી જાય છે.

—અમદાવાદના એક વૈદરાજ

વિષહર યાજ્ઞિકચૂર્ણ:-ખાખરાના મૂળની અંતરછાલ, આકડાના મૂળની છાલ, અરીઠાની છાલ, ઈંદ્રવારુણીનાં મૂળ, મીઠંજની છાલ, મોરથૂથ અને સાકર એ સર્વ સમભાગે લઈ વસ્ત્ર-ગાળ કરી, તેલો ૦૧ થી ૧ સુધી ૦૧ શેર દૂધમાં મેળવી પાવાથી સર્વ પ્રકારનું ઝેર ઊલટી થઈ નીકળી જાય છે. તમામ ઝેર પેટ-માંથી ઊલટીમાં નીકળી ગયેલું માલૂમ પડે, ત્યારે ઊલટી બંધ કરવા માટે ૦૧ શેર ઘી પાઈ દેવું. આ પ્રયોગ તમામ જાતના ઝેર માટે ઉત્તમ અને અકસીર છે.

—વૈદ પુરુષોત્તમ બહેચદાસ યાજ્ઞિક-કાલોલ

કલ્પમરી, મધમાખી વગેરેનો ડંખ:-ખેતરમાંની અથવા શાકડામાંની માટી પાણીમાં ચોપડવાથી તુરત આરામ થાય છે.

—વૈદ આણંદજી અને પીતાંબર સવજી-ગિના

વીંછીના ઝેરની દવા:-દેળેલી હળદર શેર ૦૧ માં

પરચૂરણ રોગોના ઉપાયો

૧૦૫૩

અકીણ ૧૩. ભાર વાટીને શીશીમાં ભરી મૂકવું. પછી જેને વીંછી કરડ્યો હોય તેને દેવતા ઉપર ભૂકો નાખી ધુમાડો આપવો, એટલે વીંછીનું ઝેર ડાંખમાંથી નીકળી જશે. આ દવા અમારી ખાસ અજમાવેલી છે. —વૈદ્ય બાળાશંકર પ્રભાશંકર-નાંદોદ

જેને વીંછી કરડ્યો હોય તેને સાડાત્રણ પાન બોરડીનાં અને સાડાત્રણ પાન લીમડાનાં વગરબોલ્યે તોડીલાવી હાથમાં મસળી હાથ ખુલ્લો કરી બતાવીને પૂછવું કે, આ શું છે? એટલે તે કહેશે કે, ઓસડ. પાછો હાથ બંધ કરી પેલાં પાન મસળી દરદીને બતાવી-આ શું છે? એમ પૂછી હાથ બંધ કરવો. એ પ્રમાણે તેનાં તે પાન મસળવાં અને બતાવવાં. અગિયાર વખત એ પ્રમાણે કરવાથી વીંછી ઊતરી જશે. પછી એજ પાલો ડાંખ ઉપર બાંધી દેવો.

—સાધુ ગંગાદાસ સેવાદાસ-સુરત

૧. દાહરોગ માટે ચંદનાદિ ચૂર્ણ:-સારી સુખડ, અગર, તગર, વાંસકપૂર, વાળો અને સાકર એ સર્વ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી આપવાથી દાહરોગ મટે છે.

૨. ધીને એકસો પાણીથી ઘોઘ ચોપડવાથી દાહ મટે છે.

૩. ધાણા અને દ્રાક્ષ પલાળી પીવાથી દાહ તથા તૃષા મટે છે.

૪. ગળજીલીનો રસ એકથી બે તોલા સાકર સાથે પીવાથી દાહ મટે છે.

૫. શંખને પાણીમાં ઘસી વારંવાર પાવાથી દાહ તથા તૃષા મટે છે.

૬. લીમડાની અંતરછાલ અથવા કૂંપળો પાણીમાં વાટી હાથે ફીણ ફીણ ચોપડવાથી દાહ મટે છે.

૭. બોરડીનાં લીલાં પાન લીંબુના રસમાં વાટી ચોપડવાથી દાહ શાન્ત થાય છે.

૮. ઉન્માદ માટે:-બ્રાહ્મી, કોળું, વજ અને શંખાવળી,

૧૦૫૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાંના-ભાગ ૨ નો

એનો અંગરસ જુદો જુદો કાઠી, તેમાં મધ તથા ઉપલેટનું ચૂર્ણ મેળવી પાવાથી તમામ જાતના ઉન્માદ મટે છે.

૯. સૂંઠ, મરી, પીપર, હિંગ, સિંધવ, વજ, કડુ, સરસડાનાં બીજ, કરંજનાં બીજ અને સરસવ, એ સર્વ ગોમૂત્રમાં વાટી, વાટ કરી આંખમાં આંજવાથી ઉન્માદ મટે છે.

૧૦. બ્રાહ્મી, વજ, સિંધવ, શંખાવળી, છીણી, માલકાંકણાં, ઇંદ્રવરણાં અને લીંડીપીપર એ દરેક ત્રણ ત્રણ જવભાર તથા તેમાં સોનાનો વરખ બે જવભાર મેળવી, ઘી સાથે ચાટવું. તે પચ્યા બાદ સાડી ચોખાનો ભાર મધ તથા ઘી સાથે ખાવો. એ પ્રમાણે કરવાથી ઉન્માદ તથા વાઈ (અપરમાર)નું દરદ મટે છે. બરાબર મટતાં સુધી દવા ખવડાવવી.

૧૧. સુખડનો બૂકો, ગાવજખાન, ઘાણા, વાળો અને આમળાં એ સર્વ સરખે વજને લઈ ફાંટ બનાવી પીવાથી ચિત્તભ્રમવાયુ મટે છે.

૧૨. ગુલાબનાં ફૂલ, કમળનાં ફૂલ, સુખડનો વહેર, બનફસા, આમળાં અને ગાવજખાન એનો પાણીમાં કવાથ બનાવી કેશર નાખી શીશીમાં ભરી રાખવું. આ કવાથ બે તોલાભાર હંમેશ પાવાથી ઉન્માદ મટે છે. —વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી પંચા-વાગડ

માલકાંકણાં, અજમો અને સૂંઠ સમભાગે લઈ ખારીક વાટી, દરરોજ સવારસાંજ અડધાભાર ફાંકવું, જેથી ઉન્માદ મટે છે.

—માસ્તર નરભેરામ હરજીવન-નવાગામ

૧. સ્મરણશક્તિ:—એકેક અથવા બળે માલકાંકણાં અધ-કચરાં વાટી દરરોજ ગળવાનું જારી રાખવાથી સ્મરણશક્તિ વધે છે. અથવા પાંચ ટીપાં માલકાંકણાંનું તેલ દૂધમાં પંદરવીસ દિવસ પીવાથી સ્મરણશક્તિ વધે છે.

૨. જટામાંસીનું ચૂર્ણ બે આનીભાર મધમાં ચાટવાથી સ્મર-ણશક્તિ વધી બુદ્ધિની મંદતા દૂર થાય છે.

—વૈદ્ય બાળકૃષ્ણ હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રી-ભુવાલડી

૦ પરિશિષ્ટ ૦

~~~~~

આ ગ્રંથના ભાગ ૧ લા માં દશ નિર્ગંધો આપ્યા છે. તેમાં આપેલી દવાઓની બનાવટ પૈકી તામ્રભસ્મ અને માણેક-રસની બનાવટ, તે તે સ્થળમાં લખવાનો યોગ નહિ હોવાથી અને પાછળથી એટલી અપૂર્ણતા જણાવાથી, આ નિર્ગંધમાળાને છેડે પરિશિષ્ટના રૂપમાં લખીએ છીએ.

તામ્રભસ્મ બનાવવાની રીત:—તાંબના પતરાને ઠેકાણે હાલમાં ખોટા કસબમાંથી તાંબાની ગોટી નીકળે છે, તે તાંબુ ઘણા જાંચા પ્રકારનું હોય છે; તેવી ગોટી ૪૦ તોલા લઈ, તેને સાતવાર ત્રિક્ષણના ઉકાળામાં છમકારી તથા સાત વાર તપાવીને તલના તેલમાં ટાઢી પાડ્યા પછી સાત વાર ગોમૂત્રમાં છમકારી પારો શેર ૦૮ તથા ગંધક શેર ૦૧ એ બેને સાથે વાટી, કાજળી કરી, તે કાજળીને લીંબુના રસમાં ઘૂંટવી. તેમાં તાંબાની ગોટીને મેળવીને એક ગોળો બનાવી સરાવસંપુટમાં મુકી, કપડમટ્ટી કરી ગજપુટનો અગ્નિ આપવો. એવું બે પુટ આપાવથી જે તામ્રભસ્મ બને તે શીત-ભંજી રસમાં નાખવી અથવા બીજા રસોમાં પણ વાપરવી. અમારો અનુભવ એવો છે કે, કોઈ પણ ઉપધાતુની ભસ્મ એકલી ખાવી નહિ અને કોઈને ખવડાવવી પણ નહિ; પરંતુ તેને કોઈ પણ રસો-માં નાખી તે રસોની વિધિપૂર્વક બનાવટ કરીને ખવડાવવાથી રોગો ઉપર ઘણીજ સારી અસર કરે છે.

માણેકરસ બનાવવાની રીત:—વરખી હરતાલને લાવીને તેને અધખોખરી ખાંડીને, સફેદ અખરખનાં બે મોટાં પાનાં લઈ-ને, એક પાના ઉપર હરતાલ પાથરીને તેના ઉપર બીજું અખર-ખનું પતરું ઢાંકીને, તેના સાંધાને ઘઉંની કણકથી બંધ કરવો.

૧૦૫૫

૧૦૫૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

પછી તે પતરા જેવડાં છે છાણું સળગાવીને, તેનો પાકો દેવતા બનાવીને એટલે છાણુંનો ધુમાડો બંધ થાય તે પછી, એક છાણાના પાકા દેવતા ઉપર પેલા અખરખના પતરાવાળો હરતાલનો ભૂકો મૂકવો અને તેના ઉપર બીજા છાણુંનો પાકો દેવતા ઢાંકી દેવો. એટલે દશ મિનિટમાં અખરખનાં પતરાંની વચમાં મૂકેલી હરતાલ, પોતાનો પીળો રંગ તજીને લાલ માણેકના રંગના જેવી ચળકતી બની જશે. એનું નામ માણેકરસ છે. આ ક્રિયા કોઈ શાસ્ત્રમાં જોવામાં આવી નથી, પણ ગુરુપરંપરાથી અમારા જિદ્દાના વૈદ્યોમાં પ્રચલિત છે. એ માણેકરસ કક્ષત્વરમાં, ત્રિદોષત્વરમાં, સન્નિપાતમાં અને ખાંસીની હાંફામાં, યોગ્ય અનુપાન સાથે એક રતી સુધી આપવાથી વાયુ અને કફના પ્રાધાન્યવાળા રોગોને ઘણી ઝડપથી કાયદો કરે છે.

આ ગ્રંથના ભાગ ૨ જો માં જે જે રોગના પ્રકરણમાં જે જે ઉપાયો લખવામાં આવ્યા છે, તે અમારા અનુભવસિદ્ધ છે; તે પણ તે તે રોગોના પ્રકરણમાં અમારા અનુભવેલા કેટલાક ઉપાયો લખવાના રહી ગયેલા છે. તેનું શોધન કરીને, યાદ કરીને, વિચાર કરીને, અમારો અનુભવ બાકી ન રહી જાય એટલા માટે, જે જે અનુભવેલા ઉપાયો અમે જાતે બનાવેલા અને દવાખાનામાં ચાલુ વપરાશમાં લીધેલા છે તે, તેની બનાવટ તથા વાપરવાની રીત સાથે આ પરિશિષ્ટમાં આપ્યાં છે. તે વાંચીને તે તે ઉપાયો જે જે રોગને અનુકૂળ જણાય તે, રોગીની પ્રકૃતિ, દેશ, કાળ, વય અને વહ્નિનો વિચાર કરી જે વૈધરાજે ઉપયોગમાં લેશે, તેમને યશ, કીર્તિ, ધન અને આખરે પુણ્યની પ્રાપ્તિ થશે.

૧. સુવાવડની પડી:—રાત્ના, દેવદાર, ઇંદ્રવરણ, દારુહળદર, અતિવિષ, પીપળીભૂળ, ચિત્રો, બારંગભૂળ, હળદર, કડુ,

પરિશિષ્ટ

૧૦૫૭

પોકરમૂળ (દિવેલો), નગોડ, ખોરાસાની અજમો, ઉપલેટ, સુવા, ગોખરુ, હરડે, ભરમી, અરડૂસો, કાંટાસરિયો, ગજો, મોથ, જવાસો, અરણી, સાટોડી, પહાડમૂળ, બળદાણા, રેણુકખીજ, વરધારો, કલાર, નસોતર, સૂંઠ, અરણીમૂળ, સૌરાષ્ટ્રી, ઉપલસરી, શતાવરી, કરિયાતું, પીપર, વાજો, ત્રાયમાણુ, લોંચરીંગણી, હિંગેતરી, ગરમાજો, વાયવડિંગ, લીમછાલ, પટોળ, ઈંદ્રજવ, લસણ, ગૂગળ અને પ્રસારણી—એ સર્વ અર્ધો અર્ધો તોલો લઈ, તેના ચાર ભાગ કરી ચાર પડીઓ કરવી. પછી દોઢશેર પાણીમાં એક પડી ઉકાળી, ૦૧ શેર પાણી બાકી રહે ત્યારે કપડાથી ગાળી લઈ, એક પૈસાભાર મધ નાખી પાવી. એવી રીતે એની એ પડી સવાર-સાંજ ઉકાળીને સાત ટંક પાવી. પછી બીજું પડીકું ઉકાળવું, તે એવી રીતે કે, આગલી પડીનું વસાણું ઉકાળાની હાંડલીમાં કાયમ રાખી, તેમાં જ બીજું પડીકું નાખવું અને બીજી વાર ઉકાળતાં બશેર પાણી મૂકવું. ૦૧ શેર રહે ત્યારે મધ નાખીને સાત ટંક પાવું. એવી રીતે ત્રીજી, ચોથી પડી ઉમેરતાં અર્ધો અર્ધો શેર પાણી વધારતા જવું, પણ પીવાના કામમાં ૦૧ શેર કરતાં વધુ પાણી લેવું નહિ. એ રીતે ચાર પડીકાં ચૌદ દિવસમાં પૂરાં કરવાં. જો ઉપદ્રવવાળી સુવાવડ હોય તો આ ઉકાળો દશ ઊઠણુ નાદ્યા પછી સુવાવડીને શરૂ કરવો; અને સુવાવડ ગયા પછી પણ તાવ, છાતીની ગભરામણુ, ઊલટી, આડા, સોજા, કેડ પાકેલી વગેરે ઉપદ્રવ થતા હોય તો આ ઉકાળાથી મટી નય છે.

૨. **ભિલામાંની ગોળી:**—ભિલામાં તોલા ૮, ગોળ તોલા ૫, પીપળીમૂળ તોલો ૧, પીપર તોલો ૧, અકલગરો તોલો ૧, સૂંઠ તોલો ૧ અને માલકાંકણી તોલો ૧, એ સર્વેને વાટી, ગોળ-માં મેળવી, ખોર જેવટી ગોળી કરવી. પછી રોગનું બળ જોઈને એક અથવા બળે ગોળી સવારસાંજ ખવડાવવી. એ ગોળી

આ. ૩૪

૧૦૫૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

ખાનારને તેલ તથા તેલનાં ભજિયાં વધારે ખાવાની રજા આપવી. પણ ઘી, દૂધ તથા ગળપણની સખત પરેજી કરાવવી. જેટલું તેલ ખાશે તેટલો વધારે ફાયદો થશે અને ગળપણ, દૂધ, ઘી તથા ખટાશ ખાશે તો સારું થશે નહિ. આ ગોળી સંધિવા, લકવા વગેરે વાયુનાં દર્દો ઉપર રામખાણુ ઈલાજ છે.

૩. દાડ્ડી:—આ છોડને સુવર્ણક્ષીરી, દારુડિયો, ઉત્કટો, બ્રહ્મદંડી, કાંટાસરિયો, જંગલી ધતૂરો અને સલ્વાનાશી એટલાં નામોથી ઓળખીએ છીએ. એનાં બીજમાં તેલ રહેલું છે; તેથી તેને વાટી મૂકીએ તો તે ઉપર કૂગ ચડી બગડી જાય છે; પણ એનાં આખાં બીજ પાંચ વર્ષે પણ સડતાં કે બગડતાં નથી. આ છોડ અદ્ભુત ચમત્કારી છે.

જેને એકાંતરિયો કે ચોથિયો તાવ આવતો હોય, તેના ઉપર ૧ વાલથી ૨ વાલ બીજ લઇ, તેને પાણીમાં ઝીણાં વાટી, તેમાં અર્ધામાં ખાટાં લીંબુનો રસ નાખી, તાવ આવતાં પહેલાં એક અથવા બે વાર પાવાથી તાવ અટકી જાય છે. અંગ્રેજી દવામાં કિવનાઈન જેટલું કામ કરે છે, તેટલું કામ દાડ્ડિયાનાં બીજ કરે છે. કિવનાઈન વધારે આપવાથી કાનમાં બહેરાશ લાવે છે અને જો શરીરમાં ૬૬ કે ૧૦૦ ડિગ્રી તાવ હોય અને તે અરસામાં કિવનાઈન આપ્યું હોય, તો તે તેટલો તાવ કાયમ રાખે છે અને તેનો આખરે જીર્ણજ્વર થઇ જાય છે; તેવો ગુણ એ બિયામાં નથી. એ બિયાનું પ્રમાણ વધારે પીવાથી કોઇ પણ જાતનું નુકસાન થતું નથી. જો કોઈને પેટમાં દુખવાનો રોગ હોય તો બે આનીભારને આશરે આ બિયાં વાટી, તેમાં એક વાલ શ્રીફળક્ષાર મેળવી પાણી સાથે પકાવીએ, તો ઝાડો થઈને પેટમાં દુખવાનું બંધ કરે છે. અંગ્રેજીમાં સોડાઆઈકાઈ જેમ પેટનો દુખાવો મટાડે છે, તેમ આ બીજ પેટનો દુખાવો મટાડી પેટને પોચું

પરિશિષ્ટ

૧૦૫૮

ખનાવે છે. જે કોઈની આંખ દુખવા આવી હોય, તો દારૂડીના ઝાડ પાસે જઈ તે ઝાડને ચખ્ખુથી કાપે એટલે પીણું દૂધ નીકળશે, તે દૂધ આંખમાં આંજવાથી આંખ સારી થાય છે. જે પેશાબમાં આંદી પડી હોય, તો એ પીણું દૂધ અને તલનું તેલ ફીણીને ચોપડવામાં આવે, તો આંદી મટે છે. જે વિસ્ફોટક થયો હોય તો દારૂડીનાં પાતરાંનો રસ તોલા ૨ અને ઘી તોલા ૨ મેળવીને દિવસમાં એક વાર એક દિવસ સુધી પાવામાં આવે તો વિસ્ફોટક મટી જાય છે. જે કોઈને વાગ્યાનો અથવા કરડ્યાનો સોજો આવ્યો હોય તો દારૂડીનાં પાતરાંનો રસ, જરા મીઠું અને હળ-દર નાખી ગરમ કરી ચોપડીએ તો સોજો ઊતરી જાય છે. જે કોઈને હાથેપગે રસ આવ્યો હોય તો દારૂડીનું મૂળ પાણીમાં ઘસી ગરમ કરી ચોપડવાથી રસ મટે છે. દારૂડીનો છોડ થાય છે, કાંટાવાળાં પાતરાં થાય છે, તેને પીળાં ફૂલ આવે છે, ડીંડવાં કાંટાવાળાં ઊભાં થાય છે, તેમાં દારૂ જેવાં બીજ થાય છે. આ છોડ આસો મહિનામાં ઊગવા માંડે છે અને ફાગણમાં ફૂલ-ફળ આવી ઉનાળામાં મરી જાય છે.

૪. અતિવિષની કળી:-અતિવિષની કળીને ઝીણી વાટી વસ્ત્રગાળ કરી રાખી મૂકવી. જે રોગીને સ્પર્શત તાવ ભરાયો હોય, તો તે વખતે આ ભૂકો વાલ ૨, એક કાચના પ્યાલામાં નાખવો અને તેના ઉપર ખખળતું ગરમ પાણી તોલા ૪ રેડીને તેને ઢાંકી દેવું. તે ઠંડું પડ્યા પછી કપડાથી ગાળી રોગીને પાવું, જેથી પસીનો વળી તાવ ઊતરી જશે. આ ક્રિયાને ફાંટ કહેવામાં આવે છે. આ ફાંટ ખનાવતાં એટલી વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે, તેને ગાળતી વખતે બિલકુલ નિચોવ્યા વગર ગાળી લેવું. જે નિચોવીને ગાળવામાં આવે તો પસીનો થતો નથી. અંગ્રેજીમાં એન્ટિફેબ્રિનમ વગેરે પસીનો લાવવાની દવાઓ ઘણી ઝડપથી

૧૦૬૦ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ નો

પસીનો લાવે છે, પણ તેથી હૃદય નબળું પડી જાય છે. તેવી રીતે આ અતિવિષની કળીના ફાંટથી હૃદયના ધબકારા ઓછા થતા નથી. અતિવિષની કળીનું ચૂર્ણ મધ સાથે મેળવી તેની વટાણા જેવડી ગોળીઓ વાળી તે ગોળી ૧ થી ૩ સુધી પાણી સાથે આપવાથી કોઈ પણ જાતના તાવને મટાડે છે. અતિવિષની કળીનો ભૂકો એકલો પાણી સાથે આપવાથી અંગ્રેજી “સિન્કોના ફેબ્રિક્યુજ” જેટલું કામ કરે છે. અમે એક વાર નીચે પ્રમાણેની ગોળી બનાવી હતી:—

અતિવિષની કળીનો ભૂકો તોલા ૧૦, સિન્કોના બાર્ક તોલા ૨૫ અને સિન્કોના ફેબ્રિક્યુજ તોલા ૧૫ એ સઘળાને એકઠાં કરી મધમાં મેળવી, વટાણા જેવડી ગોળી વાળી, દરેક તાવના રોગીને આપવાથી તાવના રોગીને બરાબર કાયદો દેખાતો હતો. અતિવિષની કળીના ગુણ જાણતાં પહેલાં અમે કિવનાઈન એક ઓંસ, સિન્કોના ફેબ્રિક્યુજ ૧ ઓંસ, સિન્કોના બાર્ક એક ઓંસ અને એકસ્ટ્રેક્ટ જન્સિયન ૧ ઓંસ મેળવીને તેની ગોળીઓ આપતા હતા. આથી એકાંતરિયા, ચોથિયા અને ટાઢિયા તાવ જતા હતા. પણ જ્યારથી અતિવિષની કળીને પ્રયોગમાં લેવા માંડી ત્યારથી કિવનાઈન વગેરેની જરૂર રહી નહિ. એક રોગીને એવો તાવ આવ્યો કે, થરમામિટરથી માપતાં ૧૦૪ ડિગ્રી તાવ જણાતો હતો; પણ બહારથી સ્પર્શ કરતાં તેનું શરીર ઠંડું લાગતું હતું. ૧૦૪ ડિગ્રી ભીરતમાં ગરમી હોવા છતાં તે રોગીને તાવના કોઈ પણ જાતના ઉપદ્રવ દેખાતા નહોતા; માત્ર માથું જરા દુખતું હતું અને તે રોગીને હરતાંફરતાં, ખાતાંપીતાં અડચણ પડતી ન હતી. પરંતુ જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ તે રોગી અશક્ત થતો ગયો. એવી જાતના તાવને માટે અમે ઘણાંયે ફાંફાં માર્યાં પણ તાવ ૧૦૪ ડિગ્રીથી ઓછો થયો નહિ. આખરે અમે

પ્રરિશિષ્ટ

૧૦૬૧

કદપના કરીને અતિવિષની કળી તોલા ૮, કડુ તોલા ૪, કિવનાઈન તોલા ૨, સિન્કોના ફેથિફયુજ તોલા ૨, એન્ડીફિન તોલા ૨, સિન્કોના બાર્ક તોલા ૨, અને એકસ્ટ્રેક્ટ જનિશયન તોલા ૧—એ સર્વને મેળવીને તેની મધમાં વટાણા જેવડી ગોળીઓ વાળી, તેને સિન્કોના બાર્કમાં રગદોળી તેનું પીળી ગોળી એવું નામ પાડ્યું. અને તે બખ્ષે ગોળી દિવસમાં ત્રણ વાર પાણી સાથે આપી, જેથી તે રોગીનો તાવ ગયો અને શક્તિ પણ એનાથીજ આવી. એ ગોળી અમારા દવાખાનામાં ઘણા વખત સુધી વપરાતી હતી અને તેનાથી ઘણી જાતના તાવ જતા હતા. અતિવિષની કળીનું ચૂર્ણ નાના બાળકને તાવ સાથે ઝાડા થતા હોય તેને માટે ઘણાજ અકસીર ધલાજ છે. નાના બાળકના કૃમિને માટે પણ આ ઉપાય અકસીર છે. અતિવિષની કળીનું ચૂર્ણ વધુમાં વધુ ત્રણ મહિના સુધી સારું રહે છે; તે પછી એમાં જાળાં બંધાઈ લોચો થઈ જાય છે એટલે નકામું થઈ જાય છે. તેમ આખી અતિવિષની કળી સડી જાય છે, એટલા માટે તેને ચૂનાની ફાકમાં મૂકે છે. પણ ઉપર મુજબ બનાવેલી ગોળીઓ લાંબા દિવસ સુધી બગડતી નથી.

૫. સૌરાષ્ટ્રી:—ફટકડીને લાવી સારી રીતે કુલાવી, વાટીને તેની શીશી ભરી મૂકવી. એકાંતરિયો તાવ આવતો હોય તો એક વાલ ફટકડી, એક પતાસામાં કાણું પાડી, તેમાં ભરી, તાવ આવતી વખતે તે પતાસું ખવાડી, ઉપર પાણી પાવું, એટલે તાવ આવતાંજ અટકી જશે. જે ચોથિયો તાવ આવતો હોય તો જે દિવસે તાવ ન હોય તે દિવસે રાત્રે એક પડીકું પતાસામાં આપવું. બીજે દિવસે પણ રાત્રે એક પડીકું પતાસામાં આપવું અને ત્રીજે દિવસે એટલે તાવની પાળી હોય તે દિવસે સૂર્ય ઊગતાં પહેલાં એક પડીકું પતાસા સાથે આપવું અને બીજું પતાસું તાવની શરૂઆત વખતે આપવું; એટલે ચોથિયો તાવ અટકી

૧૦૬૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

જશે. ચોથિયા કે એકાંતરિયા તાવમાં ગોળ ખાવામાં આવશે તો તાવ ફરીથી આવશે; પણ જો પતાસું ન મળતું હોય તો તેને ઠેકાણે ગોળમાં મેળવીને આ દવા આપી શકાય છે અને તેમાં ગોળ નડતો નથી. પણ તે સિવાયના વખતમાં ગોળ ખાવાથી તાવ પાછો આવે છે. જો કોઈને પ્રમેહ થયો હોય અને પેશાબે તનખ મારતી હોય અથવા સ્ત્રીને લોહીવા (રક્તપ્રદર) થયો હોય, તો ફટકડીનું એક પડીકું સાકરના પાણી સાથે દિવસમાં બે વાર ફંકાવવું. જો નાળકોટ અથવા પાંદુરોગ થયો હોય અને આખે શરીરે સોજા આવ્યા હોય, તો ૧૦ તોલા ગોમૂત્રને એકવીશ વખત ગાળીને ૨ વાલ જેટલું ફટકડીનું પડીકું તેમાં નાખીને પાવું. તે રોગીને મોળું દૂધ અને ભાત ખવડાવવો તથા ચીકટ અને ગળપણની પરેજી કરાવવી; આથી થોડા દિવસમાં સોજા ઊતરી જશે. જો કોઈની આંખ દુખવા આવી હોય, આંખમાં ખીલ થઈ લાલ-ચોળ આંખ બની ગઈ હોય તથા તેમાં કાંકરા ખૂંચી પાણી ગળતું હોય, તો ૩ તોલા પાણીમાં ૧ વાલ કુલાવેલી ફટકડી નાખી તેને હલાવી તેનાં ટીપાં આંખમાં મૂકવાથી અંત્રેજી કોસ્ટિક લોશનનાં ટીપાં મૂકવા કરતાં વધારે કામ કરે છે. જો નાના છોકરાનું મોં આવ્યું હોય તો હીમજી હરડે નંગ ૧ પાણીમાં ઘસવી, તેમાં ૦.૧ તોલા મધ મેળવવું, પછી તેમાં ૧ વાલ ફટકડીનું પડીકું મેળવી, દિવસમાં બેત્રણ વાર આંગળીથી મોંમાં ચોપડી, મોં ગળતું રાખ્યું હોય, તો થૂલિયું, ગરમી, મધુરા અને મધપાક હોય તો પણ તે સારાં કરે છે.

૬. ઝેરકચૂરો:-ઝેરકચૂરા શેર ૨ લઈને લોખંડની પેણીમાં નાખી તેમાં બે તોલા દિવેલ નાખી, તવેથાથી હલાવતાં હલાવતાં શેકવા; એટલે ફૂલીને દડા જેવા થશે. તેમાં વખતે કોઈ દાણો ખવાજ સાથે ફૂટીને ઊડે પણ છે. જ્યારે એ ફૂલીને દડા જેવા

પરિશિષ્ટ

૧૦૬૩

થાય ત્યારે તેમાંથી એક ઝેરકચૂરા લઈ જમીન પર મૂકી, ઉપર હાથની મુક્કી મારવી. મુક્કી મારવાથી તે જો લાંગી જાય તો તે શેકાઈ રહ્યા છે એમ જાણીને નીચે ઉતારી, ઠંડા પડ્યા પછી ખૂબ ઝીણા વાટી રાખી મૂકવા. એ ઝેરકચૂરામાંથી વાલ ૦૧ જરા ફટકડી મેળવી દિવસમાં ત્રણ વાર પાણી સાથે આપવાથી ઘણી જાતના તાવ જાય છે. એ ઝેરકચૂરા ૦૧ વાલ લઈ ખાંડ સાથે મેળવી ફકાવવાથી કૃમિ મટી જાય છે. જો કોઈના સાંધા રહી ગયા હોય અથવા કમર રહી ગઈ હોય, તો ઝેરકચૂરાનો બૂકો વાલ ૧ અને અંથેજીએન્ટિફેસિનમ વાલ ૦૧ મેળવીને દિવસમાં ત્રણ પડીકાં પાણી સાથે ફકાવ્યાં હોય, તો બીજે દિવસેજ દુખાવો નરમ પડેલો દેખાય છે. ઝેરકચૂરા કાચા લઈ તેને દેવતા પર મૂકી તેના કોયલા બનાવવા. તે કોયલાની બારેભાર અજમે અને સિંધવ મેળવી ખારીક વાટી તેમાંથી એક વાલ દિવસમાં ત્રણ વાર પાણી સાથે ફકાવવાથી નઠારા ઓડકાર આવતા હોય અને પેટ ચડતું હોય તેને મટાડે છે. કાચા ઝેરકચૂરા તોલો ૧ લઈ તેને પથ્થર ઉપર પાણી મૂકીને ઘસી નાખવા. પછી તે ઘસારામાં ૨ તોલા કાળાં મરી અને ૦૧ તોલો અફીણ મેળવી ખલમાં વાટી મઠના જેવડી ગોળીઓ વાળવી. તેમાંથી એક ગોળી પાણી સાથે આપવાથી પેટમાંનો વાયુ મટી જાય છે. આ ગોળી વધારે પ્રમાણમાં આપવાથી પેટમાં આંકડી આવી શરીરની નસો ખેંચાય છે; તેથી એક ગોળીથી વધારે આપવી નહિ. ઝેરકચૂરાથી બૂખ લાગે છે, શક્તિ વધે છે, કૃમિ નાશ પામે છે, પેટમાં અજીર્ણનો દુખાવો હોય તો મટે છે અને તાવ જાય છે. દિવેલમાં શેક્યા પછી તે કશી ઉપાધિ કરતાં નથી, પણ શેકતાં કાચો રહી જાય તો વળતે તોફાન મચાવે છે. જો ઝેરકચૂરાનું વિષ ચડ્યું હોય, તો આમળાં પાણીમાં વાટીને પીવાથી તેની ઉપાધિ શાંત થઈ જાય છે.

૧૦૬૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

૭. શેરી લોખાન:-શેરી લોખાન ખાંડીને તેમાં જરા ગેરુ મેળવી રંગ આપીને તૈયાર રાખવો. જે દાંતનાં અવાળુ કૂદ્યાં હોય, તેા રૂમાં લપેટીને કૂલેલાં અવાળુ ઉપર દાળવો. એટલે દાઢ-માં રાખવો, તેથી ઘણીજ ઝડપથી અવાળુ સારાં થાય છે. શેરી લોખાનનો ભૂડો ૨ વાલ, ૮ વાલ સાકર સાથે મેળવી ફાકી મરાવવાથી પરમિયા સારા થાય છે. શેરી લોખાન લીલી હળદરના રસમાં વાટીને ગરમ કરીને ચોપડવાથી કોથળી પર ઊતરેલો તાબે રસ વેરાઈ જાય છે.

૮ ખૂચ:-અંગ્રેજી દવાની ખાટલી ઉપર પોચા લાકડાના ખૂચ આવે છે, તે નકામા અને જૂના થઈ ગયેલા ખૂચ લાવી, તેને ખાળી કોયલા કરવા. તે કોયલાના ભૂકામાંથી ૨ વાલને આશરે દહીંના પાણીમાં મેળવીને પાવાથી લોહી અને પર પડતો ભયંકર મરડો સારો થાય છે.

૯. મકાઈ:-મકાઈના દોડામાંથી મકાઈના દાણા કાઢી લીધા પછી, જે મકાઈનો દોડો નકામો પડે છે તેને ખાળી કોલસા કરી વાટી નાખવો. તેમાંથી વાલ ૧ અથવા ૨, પાણી અગર છાશ સાથે પાવામાં આવે, તે બાળકના દાંત ઊગતી વખતના કૂચા, પાણી જેવા ઝાડાને તથા મોટા માણસને થતા મરડા ને અથવા અતિસારને ખંધ કરે છે.

૧૦. એળિયો:-ચોખ્ખો સીકેતર એળિયો લઈ, તેને વાટીને ગેરુ મેળવી વસ્ત્રગાળ કરી રાખી મૂકવો. તેમાંથી થોડા ભૂકામાં ગોળ મેળવી વટાણા જેવડી ગોળી કરી દાંતને અડકાડ્યા સિવાય પાણી સાથે ખાળી, ઉપરથી એક ચમચો ઘી પાવું. એક અથવા બે ગોળી આપવાથી મોટા માણસને હાંફ તથા દમ તરત નરમ પાડશે. આ ગોળી જે દહીંને આપતા હોઈએ તેને સાકરનો શીરો ખવડાવવો. એળિયો ૧ રતી, ગોળ ૧ વાલ અને

પરિશિષ્ટ

૧૦૬૫

હિંગ ૧ રતી, એનું પાણી બનાવી રાતના ચાર વાગતાને સુમારે પાવાથી બાળકના પેટમાંથી તમામ કૃમિ નીકળી જાય છે. કોઈ સ્ત્રી હિસ્ટીરિયા અથવા વાઈનો દોંગ કરતી હોય ને પ્રયત્ન કરવા છતાં દાંત ન ઉઘાડતી હોય ને અમારી ખાતરી થાય કે બરાબર ફેલ કરે છે, ત્યારે અમે એળિયાના ભૂકાની એક ચપટી ભરી તેની દાઢમાં ઘસી દઈએ અને જરાક પાણી દાંત પર મૂકીએ. પછી પાણી પાઈએ નહિ. એટલે એળિયો પલળીને જીભને અડક્યો કે તુરંત દાંત ખૂલી જાય અને બધા ફેલ ભૂલી જાય.

૧૧. સરસિયું તેલ:-સરસિયું તેલ કાનમાં મૂકવાથી કાનના ચસકા, કાનનું શૂળ અને કાન પાકતો હોય તે મટે છે. એક દર્દીના નાકમાંથી છોડ પડી પછી પરુ પડવા માંડ્યું. પછી નાકમાં દુખાવો વધી નાક બંધ થવા માંડ્યું. તેણે ઘણીય દવા કરી, આખરે અમે નાકમાં સરસિયું તેલ મૂકવાને આપ્યું, તેથી થોડા દિવસમાં શરૂઆતનું થતું પીનસનું દરદ મટી ગયું. સરસિયું તેલ ચોળવાથી ખૂબજી મટે છે, ચાંદાં સારાં થાય છે, ચામડીને સ્વચ્છ કરે છે અને કાનમાં મૂકવાથી કાનીની બહેરાશ નરમ પાડે છે.

૧૨. હરડેપાક:-હરડેદળ તોલા ૧૦, સોનામુખી તોલા ૧૦, મજીઠ તોલા ૧૦, હીમજીહરડે તોલા ૧૦, સાકર તોલા ૧૦, ઘી તોલા ૧૦ અને કાળી દ્રાક્ષ તોલા ૨૦ લઈ, પ્રથમ કાળી દ્રાક્ષનાં ગિયાં કાઢી નાખી બાકીનાં વાસણાંને બારીક ખાંડી, ઘી અને કાળી દ્રાક્ષ મેળવી, ફરીથી ખાંડી, લોચા જેવો એકરસ થાય, ત્યારે ૦૧ તોલાને આશરે દિવસમાં બે વાર ખાવાથી વિસ્ફોટકની ગરમી અને તેને લીધે માથામાં મારતાં શૂળ અને ગરમીને લીધે ચામડી પર થતા ફોદલા વગેરે સારા થાય છે, હસ્ત સાફ આવે છે તથા મગજની ગરમી મટે છે.

૧૩. મરીકંથાર (કંથાર):-મરીકંથાર એક ઝાડ થાય છે.

૧૦૬૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

તે વૃક્ષના રૂપમાં થતું નથી, પણ જાળના રૂપમાં થાય છે. તેનાં પાતરાં લાંબોગોળ, જડાં અને ખરડ થાય છે. તેની ડાળી સાથે ઝીણા ઝીણા પણ કઠણ અને અવળા તથા ચપટા કાંટા થાય છે. તેનાં ફળ મરી જેવડાં પાંચદશના ઝૂમખાના રૂપમાં આવે છે. તે ફળ રંગે લીલાં અને સુવાળાં થાય છે. જેઠ માસની આખરે તે પાકે છે ત્યારે કાળાં જાંબલી રંગનાં દેખાય છે. એક કંથારતું મૂળિયું ઘસીને ચોપડવાથી બદ, ગાંઠ અથવા ગોડને અંદરથી પકાવી ફેાડી નાખે છે અથવા તેને વેરી નાખે છે. રસ ઉપર ચોપડયું હોય તો રસને પિગળાવે છે. પાસાનું શૂળ તથા સાંધાના શૂળને મટાડે છે. બાળકને પહાડિયો રતવા થયો હોય ત્યારે તેને આ મૂળ ઘસીને પાવાથી તે મટે છે. જે કે મરીકંધાર ઘણી ગરમ છે, પણ દાહક નથી. એનાં પાંતરાં વાટીને લેપડી કરી વળગાડી હોય તો નાસૂરને સારાં કરે છે.

૧૪. કાળિયો સરેસઃ—આ સરેસના ઝાડને કોઈ ‘કાંટી’ ના નામથી ઓળખે છે. એનું મોટું વૃક્ષ થાય છે. એનું થડ કાળું અને ખરખચડું થાય છે. એનાં પાતરાં લાંબોચોરસ આમલીનાં પાતરાંના આકારનાં પણ એક ઈંચ લાંબાં અને અડધો ઈંચ પહોળાં થાય છે. એની શિંગો એક ઈંચ પહોળી, પાતળી અને છ થી ખાર ઈંચ લાંબી થાય છે અને તે પાકીને સુકાય ત્યારે સફેદ થાય છે. આ ઝાડ માણસને માટે અતિ ઉપયોગી છે. એ ઝાડના થડમાં એક ગળ્લો ખાડો ખોદીએ એટલે પોચી ૩ જેવી છાલ આવે છે; તે પોચી છાલને લઈ, વાટી, વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી રાખવી. કોઈને વાગ્યું હોય, માથું ફૂટ્યું હોય, કપાઈ ગયું હોય અને લોહી નીકળતું હોય, તો આ ચૂર્ણ દાખી દેવાથી લોહી નીકળતું બંધ થાય છે અને તે એકજ પાટે રુઝાઈ જાય છે. જે એનાં બીજનો હાર કરી નાનાં છોકરાંના ગળામાં પહેરાવીએ, તો નાનાં છોકરાંને

પરિશિષ્ટ

૧૦૬૭

દાંત આવતાં જે પીડા થાય છે તે થતી નથી. કોઈને ગમે તે જાતની ગાંઠ થઈ હોય અથવા ગાંઠ થવાનો સંભવ હોય અને દરદ બીતર દેખાતું હોય તો એ પાતરાંને છૂંદીને ગરમ કરી ખાંધવાં અને ટાઢાં પડી ગયા પછી બદલવાં. એવી રીતે સવારસાંજ બખ્ખે કલાક એ પાતરાંનો શેક ચાલુ રખાય તો તે ગાંઠને બીતરથી પકાવી, ઉપર ખેંચી લાવી, ફાડી નાખે છે; કોઈ પણ ગાંઠને એ પેટમાં ઊતરી જવા દેતી નથી. એનાં પાતરાંને ખાળી રાખ કરી, ઘી અગર તેલમાં મેળવી ચોપડવાથી ટાંકી (સિક્કિલિસ) જેવાં ઝેરી ચાંદાંને તાકીદથી રુઝાવે છે. એનાં પાતરાંનો પાણી મૂકીને કાઢેલો રસ, જરા સાકર મેળવીને પાવાથી બગલ, મુખ અને પેશાબને માર્ગે જતી ઘાત બંધ થાય છે.

૧૫. દરદમઃ—કાચો હિંગળોક વાટીને ઘણુંજ ખારીક ચૂર્ણ કરવું. એ કોઈને હાંફ ચડી હોય અથવા સન્નિપાતમાં તથા ઘણા વાયુવાળા રોગીને આદુ તોલો ૧ કુદીનો તોલો ૧, વાટીને રસ કાઢી તેમાં જરા મધ મેળવી તેને ગરમ કરી, પછી આ હિંગળોકનું એક રતીથી એક વાલ સુધીનું પડીકું મધમાં ચટાડી, ઉપરથી આ રસ પાવાથી હાંફને તરત બેસાડે છે. પીપરને ઝીણી વાટી તેની સાથે મધમાં આપવાથી હાંફને ઘણું ફાયદો કરે છે.

૧૬. વાસાદિ ચૂર્ણઃ—અરડૂસાનાં પાતરાં શેર પાંચ લાવી, તેની વચલી નસો કાઢી નાખી, તે પાતરાંને અર્ધો મણ પાણી મૂકી ચૂલે ચડાવવાં. પછી તેમાં સંચળ તોલા ૨૦, સિંધવ તોલા ૨૦, જવખાર તોલા ૧૦ તથા સંચોરો તોલા ૧૦ ખાંડીને નાખવો. જ્યારે પાતરાં રંધાઈ જાય અને બધું પાણી બળી જાય, ત્યારે તેને સૂકવી ખાંડીને વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણમાંથી નાના અથવા મોટા માણસને ગાથી ગાા વાલ સુધીનું પડીકું દિવસમાં ત્રણ વાર મધમાં અથવા પાનમાં અથવા ઘીમાં અને છેવટે કંઈ ન મળે

૧૦૬૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

તો પાણીમાં આપવાથી ખાંસી, જૂની ખાંસી, લૂખી ખાંસી અને બળખા પડતી ખાંસી વગેરે ખાંસીનાં તમામ દરદોમાં ઘણો ફાયદો કરે છે. આ દવા સાધારણ પડીકાં ખાંધવાને ઘણી સગવડ ભરેલી છે અને વૈદ્યને ઓછા ખર્ચમાં યશ અપાવનાર છે.

૧૭. જયફળને લીંબુના રસમાં ઘસીને પાઇએ તો અના-હવાયુ, આફરો અને પેટ ચડેલું હોય તેને તરત મટાડે છે.

૧૮. લઘુનારાયણ ચૂર્ણ:-નસોતર ૪ તોલા, પીપર ૨ તોલા અને સાકર ૧ તોલો લઇ, એને વાટી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. પછી તે ચૂર્ણમાંથી તોલો ૦૧ ફાકવાથી બુલાખ થઇ પેટની પીડાને મટાડે છે. ગરમીવાળાને માટે ઘણો સારો છે.

૧૯. ભૂતલૈરવ રસ:-સોમલ, મનસીલ, હરતાલ અને હિંગળોક, સમભાગે લઈ વાટીને, પાનના રસમાં ત્રણ દિવસ ઘૂંટીને રાઈના દાણા જેવડી ગોળી વાળવી. તેમાંની એક અથવા બે ગોળી સાકરના પાણી સાથે આપવાથી એકાંતરિયો, ઓથિયો તથા ટાઢિયો તાવ જાય છે.

ખીજો ઉપાય:-સોમલ, કાથો, લવિંગ અને હિંગળોક સમ-ભાગે વાટી પાનના રસમાં ત્રણ દિવસ ઘૂંટી રાઈ જેવડી ગોળી વાળવી. તાવના દહીંને કાળી દ્રાક્ષનો એક દાણો લઈ તેમાંથી ઠળિયો કાઢી, જો એક ઠળિયો નીકળે તો તે ઠળિયાને ઠેકાણે એક ગોળી અને બે નીકળે તો બે ગોળી મૂકી લપેટીને દહીંને આપવી. ગોળી ચવડાવ્યા પછી તેના પર પાણી પાવાથી તાવ અટકી જાય છે.

૨૦. વારાહી ચૂર્ણ:-સૂરણની ગાંઠ લાવી છોલીને છીણીને તડકે સૂકવી, ખાંડીને ચૂર્ણ કરવું. તેની ૦૧ તોલાની ફાકી મારી, ઉપર ૦૧ શેર દૂધ પીએ તો ઘણીજ શક્તિ આપે છે અને પાણી સાથે ફાકવીએ તો હરસના દહીંને ફાયદો કરે છે.

૨૧. બાળાગોળી:-દેશર, અફીણ, એળિયો, દિકામાલી,

પરિશિષ્ટ

૧૦૬૯

ધન્દ્રજવ, કરમાણી અજમો, કણસકાકડો, બયકળ, બવંત્રી, એલચી, કરિયાતું, હરડેદળ, વાયવડિંગ, વાકુંભા, કાચકો, સવા, હિંગડો, સંચળ, બોળ એ સર્વે સમભાગે લઈ ઝીણું વાટી, પાકાં ચેવલી પાનના રસમાં મોટા સરસવ જેવડી ગોળી વાળવી. એક અથવા બે વાર, એક અથવા બે ગોળી ધાવણ સાથે આપવાથી બાળકના ઝાડા, ઊલટી, કૃમિ, તાવ, ખાંસી વગેરે મટે છે. એક મહિનાનું બાળક જો રાત્રે ઊંઘતું ન હોય તો દરરોજ રાત્રે અકેક ગોળી આપવાથી બાળક ઊંઘે છે અને તંદુરસ્ત બને છે. તે બાળક ચાર મહિનાનું થયા પછી આપવામાં આવે છે તો બાળક ખુશમિજબજમાં રાત્રી પસાર કરે છે અને નિરાંતે ઊંઘે છે, તથા તે બાળક ઘણી શક્તિવાળું થાય છે. ઘણા લોકો બાળકને અફીણની ગોળી આપે છે. કારણ કે બાળક રાત્રે ઊંઘતું નથી અને ઊંઘવા દેતું પણ નથી, તેથી ઘણી માતાઓ અફીણ આપવાનું ચાલુ રાખે છે. પણ અફીણ આપવું એ ઘણું ભયંકર છે ને જો માતા ભૂલ કરે તો બાળકના પ્રાણ જવાનો વિશેષ સંભવ છે. આ ગોળીથી કોઈ પણ બતનો વિકાર નહિ થતાં, બાળક પુષ્ટ અને સશક્ત બને છે.

૨૨. આરસપહાણુ:—આરસપહાણુના પથ્થરના કકડા લાવી તેને ખાંડી, બારીક વાટી, તેને જરા ગેરુનો રંગ આપી, બખ્ખે વાલનું પડીકું ઘી સાથે અથવા ઘીને સાકર સાથે દિવસમાં ત્રણ વાર આપવાથી સ્ત્રીઓના રાતાપ્રદર (લોહીવા) ને મટાડે છે.

૨૩. કાળો સુરમો:—બહેડાંની મીંજ તોલા ચાર, ઘોળાં મારી તોલા બે, કુલાવેલી ફટકડી તોલા બે, શંખની નાલિ તોલા બે, સૂરોબાર તોલા બે, મનસીલ તોલા બે અને કાળો સુરમો તોલા સાઠ એ સર્વેને ઝીણું ખાંડી કપડે ચાળી પછી મોરથૂથુ તોલા આઠ લઈ તેનું ચાર શેર પાણી બનાવવું. તે પાણીમાંથી સુરમાના ચૂર્ણમાં નાખતા જવું અને ખલ કરતા જવું. એવી રીતે બધું પાણી

૧૦૭૭ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

પચી જાય અને સુરમો સુકાઈ જાય, ત્યારે પછી એવીજ રીતે ચાર શેર ગુલાબજળ પચાવવું એટલે સુરમો તૈયાર થશે. એ સુરમાથી આંખનાં કૂલાં, છારી, આંખ વગેરે દરદો મટે છે. માત્ર મોતિયા અને પરવાળાં મટતાં નથી.

૨૪. મુખનું મંજન:—હીરાદખખણ, ચિનીકળાલા, એલચી, હીમજી હરડે, કુલાવેલી ફટકડી, સફેદ કાથો, શંખજીરું, કલઈસફેતો અને કપૂર સમભાગે લઈ, એ સર્વની ખરાખર સોનાગેરુ લેવો. પછી ખારીક વાટી ચૂર્ણ કરવું. જે મોંમા તથા જીભ ઉપર ચાંદી પડી હોય અથવા મોં આંચું હોય તો આ મંજન જે આનીભારને આશરે જીભ ઉપર મૂકી, જીભ વડે આખા મોઢામાં ફેરવવું અને પછી મોઢું ગળતું મૂકી સારે પાણીએ ડોગળા કરી નાખવા, એટલે મોઢાનું દરદ મટી જશે.

૨૫. તળાસીર:—વાંસકપૂર ખારીક વાટીને તેનું ચૂર્ણ કરવું. તેમાંથી એક એક વાલનું પડીકું દિવસમાં ત્રણ વાર સાકર સાથે, મધ સાથે અથવા પાણી સાથે આપવાથી સ્ત્રીઓના પેશાબ ગર્ભાશય કે ગર્ભિણીના રોગો અને સુવાવડના રોગોને ઘણી ઝડપથી મટાડે છે. જે સ્ત્રીને સુવાવડ ગયા પછી પેટું ફલી ગયું હોય, તેને સૂકો કુદીનો તોલા જે તથા સાકર તોલા જેને ખેર પાણીમાં ઉકાળી, ૦૧ શેર પાણી રહે તેમાં તળાસીરનું જે આનીભારનું પડીકું નાખી દિવસમાં જે વાર પાવામાં આવે, તો થોડાક દિવસમાં તે તમામ પાણી ઝરી જઈ પેટાની નસો અસલ સ્થિતિમાં આવે છે.

૨૬. ટાંકીનો મલમ:—રસકપૂર ૧, કલઈસફેતો ૮, રાજ ૪ કપૂર ૨, કુલાવેલ ઘાપહાણ ૪, સફેદ કાથો ૪ અને સિંદૂર ૮ ભાગે લઈને એકઠું વાટી સો પાણીએ ધોયેલા ધીમાં મેળવી, ટાંકી અગર ઝેરી ચાંદાં પર ચોપડવાથી અથવા ચાંદીના જખમમાં ભરી ઉપર સાદા મલમની પટી મારવાથી તમામ જાતની ચાંદીઓ મટે છે.

પરિશિષ્ટ

૧૮૭૧

૨૭. દરાજની ગોળી:-માયુંફળ, ગંધક, એળિયો, ખડિયોખાર, ખાવળનો ગુંદર, સાકર અને ખાવચી એ સર્વે સમભાગે લઈ ખાંડી, પાણીમાં મેળવી તેની આશરે અઠેક તોલાની સોગડી બનાવી સૂકવી રાખવી. તે સોગડી પાણીમાં ઘસીને ચોપડવાથી કાળી તથા લાલ દરાજ (દાદર) સારી થાય છે. દરાજની ઠાંઈ પણ દવા હોય પણ દરાજની ચામડીનો રંગ અને દરાજ વિનાની ચામડીનો રંગ એકસરખો થતાં સુધી ચોપડ્યા કરે, તોજ દરાજ જડમૂળથી જાય છે અને તેમ નહિ કરે તો દરાજ પાછી થાય છે.

૨૮. મરડાની ગોળી:-અફીણ તોલો એક, કેશર તોલો એક, જાયફળ તોલો એક, જાવંત્રી તોલો એક એ સર્વેને વાટીને ઉમરડાના દૂધમાં મરી જેવડી ગોળી વાળવી. જેને લોહી, પરુ કે આમ પડતોહોય, તેને એકજ ગોળી પાણી સાથે આપવાથી આરામ જણાય છે. ત્રણ દિવસ આપવાથી મરડો ખરાખર મટી જાય છે.

૨૯. ભોંયરીંગણીનો અકઃ-ભોંયરીંગણીનું પંચાંગ લીધું લાવીને તેને છૂંદી એક માટલીમાં ભરવું. તે માટલીને તળિયે કાણું પાડવું ને ઉપરથી મોઢું બંધ કરી લેવું. પછી જમીનમાં ખાડો ખોદી તેમાં એક તપેલી મૂકી તે તપેલી પર ભોંયરીંગણી ભરેલું વાસણ મૂકી તેના ઉપર છાણું સિંચી તાપ આપવો; એટલે તાપથી તપીને ભોંયરીંગણીનો અકઃ તપેલીમાં પડશે. આ અકઃને કપડાથી ગાળી શીશીમાં ભરી રાખવો. એ અકઃ એકેક તોલો દિવસમાં બે વાર પાવાથી પેટના દુખવા ઉપર અને સંધિવામાં ઝડપથી ફાયદો કરે છે.

૩૦. મરદાઈની ગોળી:-પડકચૂરો તોલો ૦૧, દડુંદે અકરખી તોલો ૧, ખમન સુરખ તોલો ૦૧, ખમન સફેદ તોલો ૦૧, કાળો છડ તોલો ૦૧, એલચી તોલો ૧, લવિંગ તોલો ૦૧, તમાલપત્ર તોલો ૦૧, જીજ્ઞેષ્ઠસ્તર તોલો ૧, પીપર તોલો ૦૧, સૂંઠ તોલો

૧૦૭૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

૦૧, કસ્તૂરી વાલ ૪, સોનાના વરખ વાલ ૪, ચાંદીના વરખ તોલો ૧ એ સર્વેને વાટી વસ્રગાળ કરવાં. તેમાં જુજબેદસ્તર વટાશે કે ખંડાશે નહિ, માટે તેને જુડું રાખી એ જુજબેદસ્તરને મધ સાથે વાટવું એટલે વટાઈ જશે. તે મધમાં એકરસ થઈ મળી જાય તે પછી તેમાં ખીન્ન વસાણું મેળવવાં અને ઘટતું મધ નાખી, વાટી ખલ કરી એક તોલાની આડ ગોળ બનાવવી અથવા પાવલીભારની ગોળીઓ બનાવવી. માત્ર સવારે એક ગોળી મધમાં ચટાડવી, અથવા પાણી સાથે ખવડાવવી. ઉપરથી જરૂર જણાય તો થોડું દૂધ પાવું. એના પર કોઈ જાતની પરેજી નથી. એનાથી શક્તિ વધે છે ને મદાઈ આવે છે.

૩૧. ધાતુપૌષ્ટિક ચૂર્ણ:- (ઈશ્વરલાલે ખાસ અનુભવેલું) એખરો, ગોખરુ, શતાવરી, કૌયાં, કાળી મૂસળી, ઘોળી મૂસળી એ સર્વે ચાર ચાર તોલા, મોચરસ, નાગકેશર, જેડીમધ એ સર્વે બખ્ખે તોલા, જાવંત્રી, સૂંઠ અને લવિંગ એકેક તોલો એ સર્વેના વજન બરાબર સાકર લેવી. પછી ઉપર લખેલાં વસાણાંને ખાંડી વસ્રગાળ કરી, તેમાં સાકર મેળવી તેમાંથી એકેક તોલાને આશરે સવારસાંજ ગાયના દૂધ સાથે એક માસ નિયમિત ફાકી મારવી અગર ગાયના દૂધમાં નાખી ઉકાળીને તે સર્વ પીવું. એ ચૂર્ણથી શરીરની કમતાકાત દૂર થઈ કામ કરવાનું મન થાય છે તથા મન વધારે પ્રકુલ્લિત બને છે, શરીરનું તેજ વધે છે, સ્ફૂર્તિ વધે છે, મંદ પડી ગયેલું પુરુષત્વ સતેજ થાય છે અને કમરનો દુખાવો મટે છે. ખાસ કરીને કેટલાક પુરુષોને ઝાડો બેરથી કરાંઝી કરવો પડે છે, તે વખતે બળ કરવાથી પેશાબમાર્ગે બેચાર ટીપાં અગર વધારે ઘાત નીકળી પડે છે, તેવા રોગીને માટે પણ આ ખાસ ઉપાય છે અને સાધારણ માટે પણ ઘણોજ શુભ બતાવે છે.

૩૨. બાળકોને માટે સોગડી:- કુલાવેલો હિંગળો, અજ-

પરિશિષ્ટ

૧૦૭૩

મોઢ, તજ, સુવા, વાયવડિંગ, વાકુંલા, ઈંદ્રજવ, કરમાણી અજમો, પીપર, પીપળીમૂળ, વચકાવળી, જાયફળ, જાવંત્રી, અકલગરો, કકુ, કરિયાતું, કોલમ, પાનની જડ, સંચળ, સિંધવ, દિકામાલી, શેકેલો કાચકો, ફણસ ફાફડો, મરડાશિંગ, એલચી, અજમો, અન્નીસુ, સૂંઠ, સોનામકઈ, શુલાળનાં ફૂલ, હીમજી હરડે, કેશર, ગયણીનાં ઊંજ, અતિવિષની કળી, વરિયાળી, જેડીમધ, હરડેદળ, કુલાવેલો ટંકણખાર, જવખાર, સરોખાર અને કાકડાશિંગ એ રીતે ૪૧ વસાણાં સમભાગે લઈ, તેને ખાંડી કપડછાણ કરી, કુદનાના રસમાં દૂધપાક જેવું થાય એટલો રસ નાખી તેને ઘૂંટવું. ઘૂંટતાં ઘૂંટતાં ગોળી વાળવી અથવા અડધા અડધા તોલાની સોગટી બનાવી તેને તડકે ખૂબ સૂકવવી. જે સૂકવવામાં કસર રહેશે તો ફૂગ વળી સડી જશે. જરૂર પડે ત્યારે તેમાંની એક ગોળી પાણીમાં વાટીને પાવી અથવા છોકરાંઓને જે ઘસારો પાવો પડે છે તેની ખટપટ કાઢી નાખી આ સોગટીમાંથી એક રતી અથવા રતીપૂર પાણીમાં ઘસીને દરરોજ અથવા બીજે ચોથે રોજ પાવામાં આવે તો આડા વધારે થતા હશે અથવા બંધકોષ હશે તે નિયમસર થશે. કૃમિ, સસણી, વરાધ, વાવળી તથા તાવને મડાડી બૂખ લગાડશે એટલે બાળકને ધાવવાની રુચિ થશે. તેમ બાળકના શરીરમાં કોઈ પણ જાતની ઉપાધિ થતી અટકશે.

૩૩. હરસનો મલમ:-વરખી હરતાલ તોલા બે, પાનમાં ખાવાનો ઊંચી જાતનો કાથો તોલા બે, બારીક વાટી સો પાણીએ ઘોચેલા ઘીમાં મેળવી રાખી મૂકવો. એ મલમ ચોપડવાથી આગ બળતી નથી, પાકેલા મસા રુઆઈ જાય છે અને લોહી પડતું નહિ હોય એવા મસા કરમાઈ જાય છે.

૩૪. પડકચૂરાનો ઘસારો અથવા ઉકાળો કલાકે કલાકે અર્ધાથી બે તોલા સુધી પાવાથી આડા તથા ઊલટીને બંધ કરે છે.

૧૦૭૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

૩૫. કસિલાદિ ગુટિકા:-હરડેદળ, ખહેડાંદળ, આમળાં, માયુંફળ, ફટકડી, મજીઠ, ખાવળની છાલ, કાથો, કસીલો, ઘોળી તપખીર, ચીકણી સોપારી, લોધર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, જાયફળ, જાવંત્રી, નાગકેશર, દાડમનાં છોડાં, તાંબાનો વહેર, લોખંડનો વહેર એ સર્વને ખાંડીને વેગણનાં પાતરાંના રસમાં ખલ કરવો. ખલ કરતાં સુકાર્થ જાય ત્યારે મધ મેળવી ચણીગોર જેવડી ગોળી કરવી. તે ગોળી સ્ત્રીના ગુપ્ત ભાગમાં વાપરવાથી યોનિ-સંકેત થાય છે, ધસેલું અંગ ઠેકાણે ગોઠવાઈ જાય છે અને સફેદ પ્રદરના વ્યાધિને શાંત કરે છે.

૩૬. ખરજવાનું ઓસડ:-ગંધક, મરી, સિંદૂર, હળદર, આંખાહળદર, જીરું, શંખજીરું, કેશર, મનસીલ, એલચી ને કાથો એ સર્વે સમભાગે લઈ વસ્રગાળ કરી, ગાયના ૨૧ વાર ઘોયેલા ઘીમાં ચોપડવાથી ઘણું જૂનું, લીલું તથા સૂકું ખરજવું મટે છે.

૩૭. લોહી સુધારવાની પડી:-ઉસળો તોલા ૪, સાથરાનાં ફૂલ તોલા ૩, સીરખેજ તોલા ૪, વરિયાળી તોલા ૩, ચોપચીની તોલા ૩૧, ઉનાળદાણા નંગ ૫૦, ગુલાબનાં ફૂલ તોલા ૪, ઉસ્તેખુદ્દસ તોલા ૪, ગુલેખેદમુસ્ક તોલા ૪, ગજો તોલા ૪, ગુલકંદ શેર ૧ એટલે તોલા ૪૦; ઉપર પ્રમાણે લઈને, ગુલકંદને જુદો રાખી, ખાકીનાં વસાણાંના સરખા સાત ભાગ કરવા. પછી એક ભાગ એક શેર ઠંડા પાણીમાં રાત્રે પલાળી રાખવો. સવારના પહેા-રમાં તે પાણી ચોળી નાખવું. પછી તે ચોળેલા કૂચાને તેજ પાણીમાં ઊકળવા દઈ, પાણી શેર ૧૧ થાય એટલે ઉતારી ઠંડા પડ્યા પછી તેને ગાળી, પેલા ગુલકંદમાંથી આઠમે ભાગે ગુલકંદ ચોળી પી જવું. ઉપર મુજબ સાત દિન પીતાં કાંઈ ફેર માલૂમ પડે છે કે કેમ તે તપાસવું અને પછી વધારાના દિન ૧૪ પીને ૨૧ દિવસ પૂરા કરવા. પછી વધુ પીવો નહિ, કારણ કે એટલા દિવસમાં આરામ

પરિશિષ્ટ

૧૦૭૫

થાય છે. જો લોહીના બગાડની કાંઈ કસર રહે તો લાંબા દિવસ ચાલુ રાખવું. ખાવાની પરેજીમાં દારૂ, આમલી, તેલ ને લીલું મરચું એની સખત પરેજી કરાવવી; પણ સૂકી હળદર તથા આદુ વધારે ખવાય તેમ વધુ ફાયદો થાય છે. ઉપલા ઉકાળાથી કદાચ જીલાબ થાય તો ગભરાવું નહિ પણ તે ચાલુ રાખવો. એ ઉકાળાથી વિસ્ફોટક મટી જાય છે, એટલુંજ નહિ પણ કેઈ માણસના આખા શરીરે સેંકડોની સંખ્યામાં મસા થયા હોય તો પણ આ ઉકાળાથી મટી જાય છે અને મસાને માટેજ આ દવા ખાસ છે. આ ઉકાળો મહેરબાન ડી. પી. માદન સાહેબે ખાસ અજમાવેલો છે અને તેમની પાસેથી લઈને અમે પણ ખાસ અજમાવેલો છે, એટલે તે વાપરતાં જરા પણ હરકત નથી.

૩૮. ઉપદંશ તથા વિસ્ફોટકનો ઉપાય:-ઉસળો તોલો ૦ા, ચોપચીની તોલો ૧, ગુલેબનફસા તોલો ૦ા, સોનામકઈ તોલો ૦ા, ઉનાળદાણુ નંગ ૧૦, કાળી દ્રાક્ષ તોલો ૧, ગુલેગાવજખાન તોલો ૦ા, આકાશવેલ તોલો ૦ા, વરિયાળીની જડ તોલો ૦ા, દિવેલાનું મૂળ તોલો ૦ા, કાસની જડ તોલો ૦ા, મોટી હરડે તોલો ૦ા, બહેડાંદળ તોલો ૦ા, આમળાં તોલો ૦ા, સીસમનાં છોડાં તોલો ૦ા, સુખડનો વહેર તોલો ૦ા, ગોરખમુંડી તોલો ૦ા, ગુલાબનાં ફૂલ તોલો ૦ા, ઇન્દ્રવરણાંની જડ તોલો ૦ા, નસોતર તોલો ૦ા, સાકર તોલા ૨ ને મધ તોલો ૧ એ સર્વે વસાણાંને ૧ા શેર પાણીમાં રાત્રે પલાળી સવારે ઉકાળી ૦ા શેર પાણી રહે ત્યારે તેને કપડે ગાળી લઈ, તેમાં ૨ તોલા સાકર અને ૧ તોલો મધ મેળવી પાવું અને એ વસાણામાં પાછું પાણી નાખી મૂકવું. ધ્યાન પહોંચે તો બે વાર અને નહિ તો એક વાર સવારે તો પાવુંજ. આ ઉકાળો પીનારને મગની દાળની ખીચડી ને ઘી સિવાય ખીચું ખવડાવવું નહિ. આ ઉકાળો ચોદ

૧૦૭: શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જી

દિવસ પાવાથી સારું થાય છે. ચૌદ દિવસમાં બે ઉકાળા ખદલવા. મતલબ કે એક વાર આણેલો ઉકાળો સાત દિવસ ચલાવવો.

૩૬. આનંદભૈરવ રસ:-હિંગળોક, વછનાગ, મરી, ટંક-જીખાર કુલાવેલો અને પીપર એ સર્વેને સરખે ભાગે લઈ ખારીક વાટી આદુના રસમાં ત્રણ દિવસ ખલ કરી મરી જેવડી ગોળી વાળવી. એ ગોળી ખખે અથવા ત્રણ ત્રણ પાણી સાથે આપવાથી સંગ્રહણીના ઝાડાને બંધ કરે છે તથા તાવને કાઢે છે; પણ ખાસ કરીને ચૌદ કે એકવીસ દિવસનો તાવ આવી જયા પછી અશક્ત થયેલા રોગીને સવારમાં એક તોલો મધ ને બા તોલો ઘીમાં ત્રણ ગોળી આનંદભૈરવની દિવસમાં એક વાર આપવાથી તે રોગીને થોડા દિવસમાં તાવની અસર નીકળી જઈ શક્તિ વધારે છે.

૪૦. શક્તિની ગોળી:-વછનાગ તોલો બા, કાળાં મરી તોલો ૧, સૂંઠ તોલો ૧, પીપર તોલો ૧, જાયફળ તોલો ૧, જાવંત્રી તોલો ૧, કેશર તોલો ૧, અકલગરો તોલો ૧, તજ તોલો ૧, ઇસ્બંધ તોલો ૧, ગોખરુ તોલો ૧, કૌચાં તોલો ૧, તમાલ-પત્ર તોલો ૧, લવિંગ તોલો ૧, એલચી તોલો ૧, કુલાવેલો ટંક-જીખર તોલો ૧, ઘોળી મૂસળી તોલો ૧, કાળી મૂસળી તોલો ૧, સાકર તોલો ૩, સાલમ તોલો ૩ એ સર્વેને વાટી વસ્ત્રગાળ કરી, તેમાં કસ્તૂરી વાલ ૪ મેળવી મધમાં ચણા જેવડી ગોળી વાળવી. સવારમાં એક ગોળી ખવડાવી ઉપરથી બા શેર દૂધ પાવું. ખટાશ ખાવી નહિ. ગળપણમાં માત્ર સાકર ખાવી. એ પ્રમાણે સવારસાંજ દિવસમાં બે વાર ખાવાથી સ્ત્રી તથા પુરુષને સંપૂર્ણ પ્રમાણમાં તાજગી તથા શક્તિ આપે છે.

૪૧. માણસનાં હાડકાં:-સ્મશાનમાં જ્યાં મુડદાં ખળતાં હોય ત્યાંથી વગર પલળેલાં હાડકાં વીણી લાવી, તેને ખારીક વાટી ઘોચેલા ઘીમાં મેળવી, જે ચાંદું સારું ન થતું હોય તે પર ચોપ-

પરિશિષ્ટ

૧૦૭૭

ડવાથી તે રુઝાઈ જાય છે. અથવા હાડકાંનો બળેલો ભૂકો વાલ, પાણી સાથે ખવડાવવાથી કોલેરાના રોગ ઉપર અજબ અસર નિપજાવે છે. પરંતુ એ બળેલાં હાડકાં લાવી, વાટી શીશીમાં ભરી ઢઢ, હવા ન લાગે તેવો મજબૂત ખૂચ મારવો, તોજ કોલેરા પર સારી અસર કરે છે. હવા લાગવાથી એની અસર ઊડી જાય છે.

૪૨. માર્કેણ્ડ્યાદિ ચૂર્ણ:-સોનામકઈ ભાગ ૨, વરિયાળી ભાગ ૧, ગંધક ભાગ ૧, જેઠીમધ ભાગ ૨ ને સાકર ભાગ ૬ એનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી, રાત્રે સૂતી વખતે ૦૧ તોલાની એક ફાકી મારવાથી પચીને સાફ આડો ઊતરે છે, પેટમાં અમળાતું નથી અને ભૂખ લાગે છે, પણ એ ફાકી રાત્રે ખાધા પહેલાં મારવી અથવા ખાધા પછી બે કલાક બાદ મારવી. આ જુલાબથી પાણી જેવો આડો આવતો નથી, પણ માત્ર મળનેજ બહાર કાઢે છે.

૪૩. કર્ચૂરાદિ ગુટિકા:-ઝેરકચૂરો શેર બે લાવી, ગોમૂત્રમાં ડૂબતો કરવો. દરરોજ ગોમૂત્ર બદલતા જવું. એવી રીતે એકવીસ દિવસ પલાળી રાખવો. બાવીસમે દિવસે પાણીથી ઘોઈને ઉપરની છાલ કાઢી નાખવી. પછી તેની ઝીણી કાતરી કરી, ઘણા પાણીથી ઘોવી અને તેને ખાંડીને ઝીણું ભૂકો બનાવવો. ખાંડતાં સુકાઈ જશે તો પછી ખાંડાશે નહિ. બે ખાંડતાં આપદા પડે તો થોડું પાણી નાખી બલમાં વાટવાથી વટાઈ જશે. એવી રીતે બલમાં વાટી ખૂબ બારીક ચૂર્ણ બનાવવું. પછી તેમાં જલદ્રવ્ય તોલા ૪, જલવંત્રી તોલા ૪, લવિંગ તોલા ૮, અકલગરો તોલા ૧૬, કાળાં મરી તોલા ૮ ને કેશર તોલા ૪ લઈ એનું બારીક વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી કર્ચૂરાના ચૂર્ણમાં મેળવી પછી લવિંગ શેર ૦૧ તથા મરી શેર ૦૧ ને ૮ શેર પાણીમાં ઉકાળી, બશેર પાણી રહે ત્યારે તે પાણીથી ઉપરના ભૂકાને ખરલ કરી સુકાતાં સુધી વાટવો. તે પછી બીજા ત્રણ બીજા ઉકાળો નાખી, વાટીને મરીના દાણા જેવડી ગોળી

૧૦૭૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

કરવી. એ ગોળી દિવસમાં ત્રણ વાર પાણી સાથે બખ્ખે ગોળી આપવાથી ઝાડો સાફ લાવે છે તથા ઝાડાને બાંધે છે; બૂખ લગાડે છે, ખાધું પચાવે છે તથા શક્તિ આપે છે. જે માત્ર શક્તિને માટે આ દવા આપવી હોય, તો સવારમાં બે અથવા ત્રણ ગોળી ખાઈ, ઉપર સાકર નાખેલું ગરમ દૂધ પાવું.

૪૪. શક્તિનો પાક:-ગાંજે તોલો ૪ લાવી તેની ડાંખળી, બિયાં કાઢી નાખી, માત્ર પાતરી રહે તેને પાણીમાં ધોવી. જ્યાં સુધી લીલું પાણી નીકળે ત્યાં સુધી ગાંજને ધોઈને પછી ગુલાબ-જળમાં ધોવો. પછી તેને સૂકવી તેનું વજન જે એક તોલો થાય તો અને તેથી પાંચમા ભાગનાં જલકળ, જલવંત્રી, લવિંગ, તજ, એલચી કેશરનું ચૂર્ણ મેળવવું. તે પછી કરતૂરી વાલ ૧, અંબર વાલ ૧, બદામ મગજ તોલો ૨, નાખી બારીક વાટી સાકરની ચાસણીમાં મેળવી અવલેહ જેવું કરવું. તેમાંથી મરજી માફક એટલે વધુમાં વધુ ૦૧ તોલો કરતાં વધારે નહિ એવી માત્રાથી સવારે અથવા રાત્રે, દિવસમાં એકજ વાર ખાઈ ઉપર દૂધ-સાકર પીવાથી શક્તિ વધે છે ને બંધેજ થાય છે.

૪૫. નાનુભાઈ વટી:-કેશર તોલો ૧, કરતૂરી વાલ ૪, ખરાસ તોલો ૦૧, અફીણ તોલો ૦૧, જલકળ તોલો ૧, જલવંત્રી તોલો ૧, તજ તોલો ૧, લવિંગ તોલો ૧, એલચી તોલો ૧ અને અક્કલગરો તોલો ૧, એ સર્વને વાટી પાનના રસમાં મઠના દાણા જેવડી ગોળી કરવી. એ ગોળી મોંમાં રાખી રસ ગળવાથી મોંમાંથી પાણી છૂટતું હોય અથવા ઊંઘમાં સુખ ગળતું હોય તે, માત્ર ચારપાંચ ગોળીમાંજ બંધ થઈ જાય છે. આ ગોળી ઘી, દૂધ, અને સાકર ગરમ કરીને તેની સાથે બેથી ત્રણ સવારમાં લેવાથી શક્તિ આપે છે.

૪૬. ગૂહક કર્ચૂરાદિ ગુટિકા:-એરકચૂરા શેર બે લાવીને

પરિશિષ્ટ

૧૦૭૯

ખેતાળીશ દિવસ સુધી ગોમૂત્રમાં ઝોળી તડકે મૂકી રાખવા. તેમાં દરરોજ ગોમૂત્ર બદલવું. પછી તેને છોલીને તેમાંથી અંકુર તથા ઉપરનાં છોડાં કાઢી નાખવાં. પછી તેને પાણીમાં જ્યાં સુધી લીલું પાણી નીકળે ત્યાં સુધી ધોવાં. ધોવાની એવી રીત છે કે, આજે ધોયાં કે ચોખ્ખા પાણીમાં પાછાં પલાળવાં ને બીજે દિવસે ખૂબ ચોળીને ધોવાં. એવી રીતે લીલું પાણી નીકળતું બંધ થાય એટલે ૦૧ મણ દૂધમાં, દૂધનો માવો જડો થાય ત્યાં સુધી ખાકવા. પછી તેને ધોઈને ખરલમાં વાટવા. વાટતાં મહેનત પડશે તેથી જરા પાણી નાખવાથી જલદી વટાઈ જશે; પણ સુકાઈ જશે તો બિલકુલ વટાશે નહિ. એ વાટેલા કચૂરામાં તજ તોલા ૨, લવિંગ તોલા ૪, જાયફળ તોલા ૪, મરી તોલા ૪, કેશર તોલા ૨, અકલગરો તોલા ૮, જવંત્રી તોલા ૪, પીપર તોલા ૨, ખરાસ તોલો ૧, કરતૂરી વાલ ૮, સોનાના વરખ વાલ ૮ અને ચાંદીના વરખ તોલા ૪ એને વાટીને કચૂરાના ભૂકામાં મેળવવાં. તે પછી જાયફળ શેર ૦૧, મરી શેર ૦૧, લવિંગ શેર ૦૧ નો ૮ શેર પાણી મૂકી ઉકાળો કરી, એક શેર પાણી રહે ત્યારે કપડે ગાળી, તેવા ઉકાળાના ત્રણ પટ આપી, વટાણા જેવડી ગોળી વાળવી. આ ગોળી દિવસમાં ત્રણ વખત અકેકી પાણી સાથે ખાવી અને ઉપર દૂધ-ધીવાળો ખોરાક ચાલુ રાખવાથી શક્તિ વધે છે અને ક્ષયના રોગીને તાવ તથા ખાંસીને અટકાવી ભૂખ લગાડી, શક્તિ આપે છે.

૪૭. પ્લેગના તાવની ગોળી:—કુલાવેલી ફટકડી તોલા ૧૦, કુલાવેલો નવસાર તોલા ૫, કાળાં મરી તોલા ૫, સોનાગેરુ તોલા ૫, એમાં સમાય એટલો ગોળ નાખી વટાણા જેવડી ગોળી વાળવી. ગોળ મેળવવાની રીત એવી છે કે, પ્રથમ ૦૧ શેર ગોળ લઈ ખરલમાં નાખી તેને ઘૂંટવો એટલે તે નરમ થશે. પછી તેમાં થોડો થોડો દવાનો ભૂકો મેળવતા જવું અને વાટતા જવું. ગોળી વાળ-

૧૦૯૦ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

વા જેવું થાય તે પછી તેની ગોળી વાળવી. જે ગોળ વધારે પડશે તો ગોળી ઓગળી જશે. તે ગોળી વાળ્યા પછી સોનાગેરુના ભૂકામાં રગદોળીને શીશીમાં ભરી મૂકવી. ઉપલા ભૂકામાં લખેલા સોનાગેરુથી ગોળીને રગદોળવાનો સોનાગેરુ જુદો લેવો. પ્લેગના રોગીને અકેડી અથવા બખ્ખે ગોળી, બખ્ખે અથવા ત્રણત્રણ કલાકને અંતરે પાણી સાથે આપવી, એટલે તુરત તાવ કબજામાં આવી જશે. તાવ ઊતરી ગયા પછી પણ એ ગોળી આપવામાં હરકત નથી. તાવ ઊતર્યા બાદ એ ગોળી આપવાથી તાવને ફરીથી આવતો અટકાવે છે. જે કે પ્લેગના રોગીને કોઈ જાતની પરેણ પાળવાની નથી તો પણ પ્લેગના રોગીને જ્યાં સુધી ખરેખરી ભૂખ લાગે નહિ ત્યાં સુધી દૂધ અથવા કોઈ પણ જાતનો ખોરાક બિલકુલ આપવો નહિ. જ્યારે કકડીને ભૂખ લાગે ત્યારે વધારે દૂધવાળી આ કરીને પાત્રી, પણ એકલું દૂધ તો કદી પાવું નહિ. ખોરાક આપવો હોય તો આઠ દિવસ પછી અથવા રોગીના તાવ સાથેના ઉપદ્રવો શાંત થયા હોય તે પછીજ આપવો. આ ગોળીથી સેંકડો દહીં સારા થયા છે; પણ જેમણે અમારું કહ્યું નહિ માની અનાજ ખાવાની ઉતાવળ કરી છે, તે બધાજ મરી ગયા છે. આ ગોળીથી વખતે કોઈક દહીંને ઝાડા થાય છે, પણ તેથી ગભરાવું નહિ.

૪૮. મલ્લસિંહૂર ગુટિકા:-મલ્લસિંહૂર તોલો ૧, સૂંઠ તોલો ૧, મરી તોલો ૧, પીપળીભૂળ તોલો ૧, અકલગરો તોલો ૧, જાયફળ તોલો ૧, એલચી તોલો ૧, લવિંગ તોલો ૧ અને કેશર તોલો ૧ લાવી, મલ્લસિંહૂરને જુદું રાખી, બાકીનાં વસાણાં વાટી વસ્ત્રગાળ કરી, પછી મલ્લસિંહૂરને ખલમાં નાખી, ત્રણ દિવસ લગી ઘૂંટવો. તે પછી તેમાં ઉપલો ભૂકો થોડો થોડો લેળવી પાનના રસમાં ઘૂંટી મગ જેવડી ગોળી કરવી. તે ગોળી સવારે એક અને સાંજે એક મધમાં ચટાડવી. ખટાશ બિલકુલ ખાવા દેવી નહિ.

પરિશિષ્ટ

૧૦૮૧

આથી તે પક્ષાઘાત, શિરોગૃહ, અદિ'ત વગેરે મહાન વાયુને મટાડે છે. એ ગોળી ૨૧ દિવસ ખવડાવ્યા પછી ખંધ કરવી. ઘી-દૂધવાળો ખોરાક ચાતુ રાખવો. જો જરૂર જણાય તો ખીન્ન પંદર દિવસ ગયા પછી મદ્દલસિંદૂર ગુટિકા ખવડાવવી.

૪૯. લાહીચૂર્ણ-કસ્તૂરી ગુટિકા:-તજ, તમાલપત્ર, ખીલીનો ગર, સૂંઠ, મરી, પીપર, હરડાં, બહેડાં, આમળાં, અજમોદ, વરિયાળી, વાયવડિંગ, હળદર, ચિત્રામૂળ, જીરું, લવિંગ, ધાણા, ગજપીપર, જેઠીમધ, પાંચે પાંચ ક્ષાર, શેકેલી હિંગ, કાચકાંની મીજ, મોચરસ, સાજીખાર અને જવખાર એ સર્વે સમભાગે લઈને તેથી ચારગણી ભાંગ મેળવીને ચૂર્ણ કરવાનું લાહીચૂર્ણના પાઠમાં નિધંદુરતનાકરના સંગ્રહણીના અધિકારમાં લખેલું છે. પણ તેમાંથી પારો, ગંધક અને ભાંગ અમે કાઢી નાખી, વાંસકપૂર તોલા ૪, એલચી તોલા ૨, કસ્તૂરી વાલ ૪, સોનાના વરખ વાલ ૪, ચાંદીના વરખ તોલા ૧ અને કેશર તોલા ૧ મેળવીને પાનના રસમાં એની વટાણા જેવડી ગોળી વાળી દિવસમાં ત્રણ વાર બખ્ખે ગોળી પાણી સાથે આપી, છાશનું સેવન કરવાથી એ ગોળી સંગ્રહણી, અતિસાર તથા સુવાવડના રોગોને મટાડે છે.

૫૦. મેઘાવી ગુટિકા:-ઘોડાવજનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી તેમાં મધ મેળવી, વટાણા જેવડી ગોળી વાળી દિવસમાં બે વખત, ત્રણ ત્રણ ગોળી પાણી સાથે ગળાવી, ઉપરથી અરણીનો રસ તોલા ચાર પાવાથી જે માણસને ઉન્માદ રોગ થયો હોય તેને ઘણો ફાયદો કરે છે. તરતના ગાંડા માણસ સારા થાય છે.

૫૧. આમલીનો સ્વરસ:-પાકી આમલી મીઠા વગરની શેર બે લઈ, તેને બે મણ પાણીમાં ઉકાળવી. ઉકાળતાં જ્યારે ત્રણ શેર એટલે બે બાટલી પાણી બાકી રહે ત્યારે કપડે ગાળી, બાટલી ભરી તેમાંથી બખ્ખે તોલા દિવસમાં ત્રણ વાર પીવાથી ઉન્માદનો

૧૦૮૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

રોગી કે જે દારુ પીવાથી ભાંગ પીવાથી કે અત્યંત ગાંઠો પીવાથી ગાંઠો થઈ ગયો હોય તે સારો થઈ જાય છે.

૫૨. ધર્મપત્તન:-કાળાં મરીને જેટલાં વટાય તેટલાં ઝીણાં વાટી ગોળ મેળવીને વટાણા જેવડી ગોળી કરવી. તેમાંથી બપોળે અથવા ત્રણ ત્રણ ગોળી દિવસમાં ત્રણ વાર પાણી સાથે આપવાથી મગજના એટલે ઉદાનવાયુ બગડવાથી થયેલા વ્યાધિઓ જેવા કે હેડકી, ગળાનો શોષ, સુખનું વિરસપણું, માથાનો દુખાવો અને આક્ષેપક વાયુ એટલે આંકડી અથવા ખેંચને મટાડે છે.

૫૩. નાગરાદિ ગુટિકા:-સૂંઠ, મરી, પીપર અને પીપળી-મૂળ સમભાગે લઈ, ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી ગોળમાં ચણા જેવડી ગોળી વાળવી. તેમાંથી બપોળે અથવા ત્રણ ત્રણ ગોળી, સવારસાંજ ખાવાથી હાથપગની નસો ખેંચાઈ વંઠ આવતા મટે છે.

૫૪. રાતો મલમ:-વિલાયતી ગમના મલમની લાકડી આવે છે તે લાવી, તેના પરનો કાગળ ઘોઈ સાફ કરી, ઊંચી જાતનું સિંદૂર (તે મલમ અર્થો રતલ હોય તો) બા રતલ લેવું. પછી આપણે હાથે તેલ ચોપડી ગમના મલમને ફીણવો. ફીણતા જવું અને જરા જરા તેલ લેતા જવું તથા તે મલમને સિંદૂરમાં બોળતા જવું. એ રીતે ફીણતાં ફીણતાં તમામ સિંદૂર તેમાં સમાવી દેવું. પછી તે મલમની પટ્ટી મારવાથી છાતીના દુખાવા, પાંસળાનાં શૂળ અને ખાસ કરીને કમરનાં શૂળ અથવા કમર રહી ગઈ હોય તેને મટાડે છે. એ મલમની પટ્ટી મારવાથી ગાંઠોને બેસાડી દે છે અથવા પકવી ફેાડીને રુઝાવી નાખે છે.

ઉપલા મલમની બીજી રીત:-કાચો હિંગળોક તોલા ૪ બારીક વાટી, ઉપરની રીત પ્રમાણે ગમના મલમમાં મેળવી તે મલમની પટ્ટી મારવાથી, વાયુથી દુઃખતા સાંધા મટાડે છે અને કોઈ પણ ગાંઠને પકવી ફેાડી તથા રૂઝવી નાખે છે.

પરિશિષ્ટ

૧૦૮૩

૫૫. લીલો મલમ:-ઉપર પ્રમાણે ગમના મલમની લાકડીને સાફ કરી, તે ૦૧ શેર મલમ હોય તો તેમાં ૪ તોલા કાળી ગળી જે અસલ હિંદુસ્તાનમાંજ પાકેલી હોય તે લાવી, જીણી વાટી ઉપર પ્રમાણેની રીતે મલમ બનાવવો, એટલે લીલો મલમ થશે. આ મલમથી પાકેલા જખમો અને સડતાં ચાંદાં રુઝાઈ જાય છે.

બીજા વૈદ્યરાજો તરફથી આવેલા અનુભવી ઇલાજો

૧. નશાવદ્દલભ ગુટિકા:-ભાંગ, જયફળ, વછનાગ, લવિંગ, ગાંભે, મરી, અફીણ, જાવંત્રી, શેકેલા ઝેરકચૂરા, તજ, એલચી અને પીપર એ પૈકીની નશાવાળી વસ્તુઓને શુદ્ધ કરી, બીજાં વસાણાંને વાટી વસ્ત્રગાળ કરી એક દિવસ કોરાં બલી, પછી ભાંગ, પોસડોડા અને ખસખસ, બખ્ખે તોલા લઈ, બશેર પાણીમાં ઉકાળી ૦૧ શેર રહે ત્યારે ઉપરનાં વસાણાંને તેનો એક પટ આપી વટાણા જેવડી ગોળી વાળવી. ૧ ગોળી રાતના પાણી સાથે આપવાથી ઉઘ આવે છે; સવારમાંજ એકેક ગોળી ઘી સાકર સાથે આપી ઉપર દૂધ પાવાથી શક્તિ આવે છે. એ ગોળીમાં સ્થંભનનો ખાસ ગુણ છે નાનાં બચ્ચાંને આપવી નહિ.

૨. જીલાખની ગોળી:-નસોતર, મોટી હરડે, મરી, પીપર ને ચીતરો એ એકેક તોલો પારો, ગંધક ને નેપાળાનાં બીજ એ બખ્ખે તોલા લઈ, પારાગંધકની કાજળી કરી બાકીનાં વસાણાંનું ચૂણું કરી, કાજળીમાં મેળવી, ૬ કલાક કોરું ઘૂંટવું. પછી આ-હુના રસમાં એક દિવસ ઘૂંટી મરી જેવડી ગોળી વાળવી. જેને જીલાખ આપવાની જરૂર જણાય, તેને રાત્રે એ ગોળી ટાઢા પાણી સાથે આપી ગળાવવી, એટલે સવારમાં બેત્રણ ઝાડા થશે. સવારમાં આપવી હોય તો બિના પાણી સાથે આપવાથી બે કલાકમાં ઝાડા થાય છે. વધારે ઝાડા થાય તો જીરું અને સાકરનું પાણી

૧૦૮૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

પાવાથી બંધ થાય છે. આ ગોળી નાનાં બાળક, ગર્ભિણી સ્ત્રી અને ઘરડાં માણસને આપવી નહિ. —વૈદ્ય ધીરન્દ્રરામ દ્વપતરામ-સુરત

૧. જો આનીભાર ચિનીકબાલા ઝીણી વાટી સૂતી વખતે ઘીમાં ચાટવાથી ઊડી ગયેલી ઊંધ પાછી આવે છે. આ ચિનીકબાલા અંગ્રેજી સલ્ફોનલ જેટલું કામ કરે છે.

૨. શેકેલી ભાંગનું ચૂર્ણ દરદીને માફક આવે તેટલું મધ અથવા ઘી સાથે ચટાડવાથી ઊંધ આવે છે.

—યતિશ્રી રવિહંસજી દીપહંસજી-સુરત

૧. હંમેશાં પીવાની ચા:-તુળશીનાં પાતરાં, કલારનાં પાતરાં, બીલીનાં પાતરાં, લગ્નમણી ને આંબાનાં ફુમળાં પાતરાં સરખે વજન લઈ શીળે સૂકવી તેનો ભૂકો કરવો. આ પીનારા લોકોએ એ ભૂકાને પરદેશી ચાને ઠેકાણે વાપરવાથી ભૂખ લગાડે છે, વાયુ હઠાવે છે, લોહીને સુધારે છે ને એકંદરે ત્રણે પ્રકૃતિનાં માણસોને આસાનીથી માફક આવે છે.

૨. દેશી પેઈનકિલર:-લીંબુનો રસ શેર ૧, આડુનો રસ શેર ૦૧, સિંધવ તોલો ૧, હિંગ તોલો ૦૧, સંચળ તોલો ૧, સાકર શેર ૧, એ બધી વસ્તુ એકત્ર કરી તેને ઉકાળતાં ત્રણ જોશ આપી, તેને ગાળી લઈ સારા ખૂચની બાટલીમાં ભરી રાખવું. એ ભરેલો મસાલો ઠરી જાય એટલે યુક્તિથી ઉપરનું પાતળું પાણી નિતારી લઈ, બીજી રટોપર બાટલીમાં ભરી લેવું. આ એસડ ઝાડા બંધ કરવા માટે વાપરવું હોય ત્યારે તેમાં થોડું કપૂર મેળવી વાપરવું. પેટમાં ડુખાવો મટાડવા સારું વાપરવું હોય તો કપૂર વિના પાવું. એનાથી અજીર્ણ તથા મરડો મટે છે, વાયુની તથા પિત્તની શાંતિ થાય છે ને ઝાડા બંધ થાય છે. ભૂખ લગાડે છે ને રુચિ ઉત્પન્ન કરે છે.

—વૈદ્ય ઈશ્વરલાલ રતનલાલ ત્રિવેદી-સુરત

બંધાણીને અફીણ છોડાવવા માટે:-રાત્રી કરેણનાં મૂળ-

પરિશિષ્ટ

૧૦૮૫

ની છાલ શોધેલી ટાંક ૬, ઘોળી કરેણનાં મૂળની છાલ શોધેલી ટાંક ૬, કનકમૂળની છાલ ટાંક ૬, વિજયા ટાંક ૬, ઉપલેટ ટાંક ૬, કપૂર મીણિયું ટાંક ૬, જુરાસાની અજમો ટાંક ૬, ઇસિંગધ ટાંક ૬, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી ભાંગરાના રસમાં ચણીબોર જેવડી ગોળી કરવી. જે મનુષ્યને અક્રીણનું બંધાણ હોય અને તે જેટલું અક્રીણ લેતો હોય તેટલી અથવા તેથી વધારે આ દવા આપવી. સાત દિવસ પછી દવા થોડી થોડી કમતી કરવી, જેથી એકવીસ દિવસમાં ગમે તેવું અક્રીણનું બંધાણ હશે તો પણ છૂટી જશે, અનુભવ-સિદ્ધ છે. — વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી પંડ્યા-વાગડ

ભુલાબની ગોળી:—શુદ્ધ નેપાળો તોલા ૮, સૂંઠ તોલા ૩, ગંધક તોલા ૨, મરી તોલા ૨, ટંકણ પ્રુલાવેસો તોલો ૧ ને પારો તોલો ૧ લઈ, પ્રથમ પારાગંધકની કાજળી કરી બાકીનાં વસાણાં મેળવી, લીંબુના રસની ભાવના આપી ચણોઠીપૂરની ગોળી વાળવી. એક ગોળી ગોળના પાણી સાથે આપવાથી બેત્રણ ઝાડા થાય છે. મળજવરને મટાડે છે. — ડોક્ટર મગનલાલ વ્રજભૂપણદાસ-સુરત

૧. નાગકન્યાદિ કપાય સર્વજ્વર માટે:—ગળો, કરિયાતું, કૈલંભો, કાળીપહાડ, અનંત મૂળ, કડુ, મોથ, અડસલિયો, લીમડાની છાલ, કડાછાલ, દેવદાર, ભોંયરીંગણી, રતાંજળી, વાળો, અરડૂસી અને હીમજ એ સર્વં અઢી અઢી તોલા લઈ સોળગણા પાણીમાં કવાથ કરી અષ્ટમાંશ અવશેષ રાખી, તોલા અડધાથી બે સુધી દિવસમાં ત્રણથી ચાર વખત પાવું. આ કવાથ જ્વરમ્, કટુ, પૌષ્ટિક, કૃમિમ્, મૃદુ વિરેચક, પાચક, લેહક, શોધક, શોક્ષ્મ, મૂત્રલ અને સ્વેદલ છે.

૨. નાગકન્યાદિ કપાયનું પ્રવાહી સર્વ:—ગળો, કરિયાતું વગેરેનું ચૂર્ણ શેર એક, પાણી શેર સોળ નાખી બેથી ચાર દિવસ પલાળી રાખવું. ત્યાર બાદ ઉકાળી પાણી શેર બે (અષ્ટાવશેષ)

૧૦૮૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ ને

ગાળી પુનઃ પકાવવું. પકાવતાં જ્યારે એક શેર પાણી શેષ રહે, ત્યારે ઠંડું પડવા દઈ તેમાં મધ શેર એક મેળવવું. માત્રા તોલા ૩, દિવસમાં ત્રણ વખત પાણી સાથે આપવી. ગુણ ઉપર પ્રમાણે છે.

ઘનસત્ત્વ યનાવવાની કૃતિ:—નાગકન્યાદિ કષાયનો ભૂકો (ઉકાળ્યા વિનાનો) શેર ૧, પાણી શેર ૧૬ નાખી ચાર દિવસ રાખી પાંચમે દિવસે ઉકાળવું. ઉકાળતાં પાણી શેર બે રહે ત્યારે ગાળી બીજા વાસણમાં ગાળેલ પ્રવાહી નાખી પુનઃ ઉકાળવું. તે જ્યારે ૧૦ થી ૧૨ તોલા રહે, ત્યારે ઉતારી ચીનાઈ અથવા કેડીના વાસણમાં તેલ ચોપડી ઉપરનું પ્રવાહી નાખી સૂર્યના તાપમાં રાખવું. દ્રવ ભાગ સુકાતાં ચારથી પાંચ દિવસ લાગશે. સુકાયેલ ઘનસત્ત્વ સહેજ નરમ તોલા ૫ ઊતરશે. માત્રા આખા દિવસમાં મળી તોલો ૦૧ દિવસમાં ત્રણથી ચાર વખત પાણી તોલા ૩ ઉમેરી આપવું. ઘનસત્ત્વમાં વરાળનું પાણી મેળવી પ્રવાહી કરી, ચોથા ભાગનું મધ મેળવી ફિલ્ટર પેપરથી ગાળી રાખવાથી બગડતું નથી. અમે ઉપર મુજબ ઘણો વખત વાપરી વિશેષ અનુભવ માટે બહાર પાડેલ છે. કેઈ પણ જાતના કબજિયાતવાળા તાવમાં ગરમાળો, મીંઢીઆવળ તથા ગોમૂત્રનું ઘનસત્ત્વ યોગ્ય માત્રા મેળવી આપવાથી સારો ફાયદો થાય છે. યકૃત તથા બરોળની વિકૃતિથી આવેલ તાવમાં નવસાર અથવા શંખદ્રાવ સાથે આપવાથી સારું પરિણામ આવે છે. ત્રિદોષજ્વરમાં સુવર્ણ-કવાથ સાથે આપવાથી ઘણું સારું કામ કરે છે. સર્વ પ્રકારના જ્વરમાં અપાય છે. —વૈદ્ય રવિકાન્ત અને શાન્તિકાન્ત હિદાણી-અલંબા

જીલાળની ગોળી:—નેપાળાનાં બીજનાં ફેતરાં કાઢી નાખી કપડામાં પોટલી બાંધી, એક પહોર સુધી દૂધમાં દોલાયત્રની વિધિ પ્રમાણે મંદાગ્નિથી પકાવી- સાફ કરીને તેમાં જીલાળનાં ફૂલ, કાળી દરાબ અને ગુલે અરમાની, એ ચારે સમભાગે લઈ, પ્રથમ

પરિશિષ્ટ

૧૦૮૭

નેપાળાનાં બી ખરલમાં ખૂબ વાટી તેમાં શુદ્ધેઅરમાની મેળવવી. પછી ફૂલ અને છેવટે દરખ મેળવી ગોળીઓ મગ જેવડી વાળવી. પાંચથી નવ ગોળી સુધી મધ્ય રાત્રિ પછી દૂધ સાથે ગળાવવાથી જીલાખ થાય છે. નેપાળાની બીજી ગોળીઓની બનાવટ કરતાં આ ગોળીમાં નુકસાનનો ભય ઓછો છે.

—વૈદ્ય ધનજીશાહ મેં હાથીખાનાવાળા—સુરત

જીલાખની ગોળી:—શુદ્ધ નેપાળો તોલો ૧ અને કાથો તોલો ૨, એ બંનેને એકત્ર કરી વાટી પાણીમાં એકેક રતીની ગોળીઓ વાળી, બેથી ત્રણ ગોળી પાણી સાથે ગળવાથી જીલાખ થાય છે અને પેટનો કચરો બહાર નીકળી જાય છે. દાહ થતો નથી; જીલાખ માટે આ ગોળી ઘણીજ સારી છે.—વૈદ્ય પ્રભાશંકર વૃંદાવન—ધંધુકા

નિદ્રાનાશ માટે:—શુદ્ધ હિંગજોક તોલો ૧, ગંધક તોલો ૧, અફીણ તોલો ૪, અકલગરો તોલો ૦, સૂંઠ તોલો ૦, લવિંગ તોલો ૦, કેશર તોલો ૦, પીપર તોલો ૦, જાયફળ તોલો ૦ અને જાઈનાં ફૂલ તોલો ૦, એ સર્વને એકત્ર વાટી અડધા વાલની ગોળીઓ વાળી, અડધાથી એક ગોળી તારતમ્ય જોઈને આપવાથી ચારથી આઠ કલાક ચોખ્ખી ઊંઘ આવે છે. અનુપાન:—દૂધ અથવા પાણી સાથે આપવી. આ ગોળી ભૈષજ્યરતનાવલિમાં કહેલી છે અને તેનો મુખ્ય ઉપયોગ શુક્રસ્તંભક જણાવ્યો છે. અમે વિચાર કરીને તેમાં જાવંત્રી હતી તેને બદલે જાઈનાં ફૂલ મેળવી તૈયાર કરી. ઈન્ડિયુએન્સિયામાં જ્યારે દરદીને નિદ્રાનાશ, જેમાં બધા ઉપાયો નિષ્ફળ જતા ત્યાં આ ગોળી આશીર્વાદરૂપ થઈ પડી છે. —એક વૈદ્યરાજ જેમતું નામદામ મળ્યું નથી

૧. શક્તિનો પાક:—ગાંજે શેર ૨, પીપર શેર ૦.૧, લવિંગ શેર ૦.૦૮, જાયફળ ૦.૦૮, જાવંત્રી ૦.૦૮, કસ્તૂરી વાલ ૨, ચાંદીના વરખ નંગ ૧૦૦, બરાસ વાલ ૫, કેશર તોલો ૧, સાકર શેર ૪,

૧૦૮૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

શુભકંઠ શેર ૦૧, તમાલપત્ર શેર ૦) = અને ચિત્રો શેર ૦) = લઈ, પ્રથમ ગાંભને સાફ કરી એક રાત પાણીમાં ભીંજવી રાખવો. અને બીજે દિવસે જ્યાં સુધી નીતયું પાણી નીકળે નહિ ત્યાં સુધી ઘોઘ સૂકવી બારીક ચૂર્ણ કરી, બીજાં વસાણાંનું પણ ચૂર્ણ તૈયાર કરવું. ત્યાર બાદ સાકરની ચાસણી કરી, શુભાબજળમાં કેશર વાટી નાખવું તેથી ગાંભનું ચૂર્ણ તથા બીજાં વસાણાંઓનું ચૂર્ણ તથા બાકીની સર્વ ચીજો મેળવી, તેમાં મધ શેર ૦૧ મેળવી બરણીમાં ભરી રાખવું. માત્રા ૪ થી ૬ વાલ સુધી આપવાથી શક્તિ વધે છે.

૨. ચાટણુ:-બહામનો મગજ શેર ૦૧, ચારોળી શેર ૦) = પિસ્તાં શેર ૦) =, દૂધીનો મગજ તોલા ૨, તડબૂચનો મગજ તોલા ૨, કાકડીનો મગજ તોલા ૨, ચીલડાનો મગજ તોલા ૨, જાયફળ શેર ૦) =, જાવંત્રી શેર ૦) =, કેશર તોલો ૧૧, કસ્તૂરી વાલ ૨, અંબર વાલ ૪, બરાસ વાલ ૨, સમુદ્ર શોષનાં બી તોલા ૨, મોતીની ભસ્મ વાલ ૪, પ્રવાલભસ્મ વાલ ૪, ખુરાસાની અજમો તોલો ૧, ચાંદીના વરખ નંગ ૧૦૦, સોનાના વરખ નંગ ૨૦, એલચી શેર ૦) =, કમળકાકડીનો મગજ તોલા ૨, સાકર શેર ૩, મધ શેર ૨, ભાંગનું ઘી શેર ૧ અને શેરબસ્ત તોલા ૫ લઈ પ્રથમ સાકરની ચાસણી શુભાબજળમાં કરવી. પછી બધા મગજને એકઠો કરી ભાંગના ઘીમાં શેકવો. ત્યાર બાદ કેસર વગેરે સર્વ વસાણાંઓ મગજ, મધ વગેરે સઘળું બરાબર મેળવી માત્રા ૦૧ થી ૦૧ તોલો આપવાથી શક્તિ આવે છે.

૩. બ્રાહ્મીઘૃત:-ભરમીના પંચાંગનો રસ તોલા ૨૫૬, ત્રિફળા, કડુ, પહાડમૂળ, કાગદી એલચી, ગરમાળાનો ગોળ, બજાબીજ, નસોતર, વાવડિંગ, કેાઠાનો રસ, જેઠીમધ, મોથ, લીલી હળદરનો રસ અને મજીઠ એ દરેક એકેક તોલો લઈ શુદ્ધ નેપાળો તોલા ૬૧, ઘી તોલા ૬૪ અને દૂધ શેર એક લઈ પ્રથમ વસાણાં

પરિશિષ્ટ

૧૦૮૯

વાટી વસ્રગાળ કરી, ઘી ગરમ કરી ભરમીનો રસ નાખવો. પછી ઠોઠાનો રસ, હળદરનો રસ તથા નેપાળો એ સર્વે એક પછી એક મેળવી તેમાં વસાણાંતું ચૂર્ણ તથા દૂધ રેડી દેવું. બધું બળી જાય અને ઘી ખાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું. એ ઘી ખાવાથી ગયેલી ચાદદાસ્ત પાછી આવે છે અને ઉન્માદને મટાડે છે. આ દ્રુત અતિ ઉત્તમ છે. —વૈદ્ય નારુશંકર હરગોવિંદ અધ્વર્યુ-આરોલી

પિત્તાંતકઃ—કુલાવેલી ફટકડી તોલા ૩ અને સોનાગેરુ તોલા ૧ બંનેને એકત્ર કરી ખૂબ ખરલ કરી, સવારે ગાયના દૂધમાં ૧ માસો આપવાથી પિત્તને એકદમ બેસાડે છે અને પિત્તથી થતા તમામ વ્યાધિ મટાડે છે. —વૈદ્ય ધીરજલાલ માણેકલાલ-વડોદરા

લેપઃ—આંખાહળદર, ગુજ્જર, એળિયો, ફટકડી અને મેંદાલકડી એ દરેક ૦૧ શેર તથા રેવંચીનો શીરો શેર ૦૧ વાટી ચૂર્ણ કરી જરા ગરમ પાણી નાખી હલાવી ચીકાશ પકડે એટલે ચોપડી, ઉપર રૂના પોળ મૂકી પાટો બાંધવો. આ લેપ હાડકું ભાંગ્યું હોય, મરોડ આવી હોય વગેરે હાડકાંના રોગોમાં સારું કામ કરે છે.

—વૈદ્ય અંબાશંકર લીલાધર પાંડે-મુંબઈ

વહેતું લોહી બંધ કરવા માટેઃ—ખાવળના પરડાના રસના સત્વનું ચૂર્ણ કરી દાખવાથી કપાયેલી નસોમાંથી વહેતું લોહી બંધ થાય છે.

—વૈદ્ય રામકૃષ્ણ રેવાશંકર-ગાદર

૧. ટંકણ ચૂર્ણઃ—પાટિયો ટંકણખાર તોલા ૧૦ લઈ કુલાવી ખૂબ વાટી શીશીમાં ભરી રાખવો. આ ટંકણખારને માટીની તાવડી ઉપર કુલાવવો.

૨. વચા ચૂર્ણઃ—દૂધિયા વજના નાના ટુકડા કરી ખાંડી વસ્રગાળ ચૂર્ણ કરી શીશીમાં ભરી રાખવું.

૩. કડુભર્જિત ચૂર્ણઃ—કડુ તોલા ૫ લઈ તેના ટુકડા કરી ચૂલા ઉપર અથવા સગડી ઉપર લોખંડની તાવીમાં કડુના ટુકડા આ. ૩૫

૧૦૯૦ શ્રીઆયુર્વેદ નિખંધમાળા-ભાગ ૨ જો

પાથરી મધ્યમ અગ્નિ કરવો અને ફેરવતા જવું. જ્યારે મધ્યમ શેકાઈ રહે ત્યારે નીચે ઉતારી બીજા વાસણમાં ઢાઢી વાટી વસ્ત્ર-ગાળ કરી ભરી રાખવું. કડુને શેકતાં તેના બળીને કોલસા ન થઈ જાય તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું.

૪. મંડૂરભસ્મ:-મંડૂરના કટકા લઈ તેને અગ્નિમાં લાલ-ચોળ તપાવી સાત વખત ગોમૂત્રથી ભરેલા પાત્રમાં ઠંડા કરવા. ત્યાર બાદ તેને ખાંડી ખારીક કરી ખરલમાં નાખી તેમાં જોઈએ તેટલું ગોમૂત્ર નાખી, પિસ્તાળીસ દિવસ સુધી ગોમૂત્રમાંજ ખરલ કરી ગોળો વાળવો. પછી સરાવસંપુટમાં મૂકી કપડમટ્ટી કરી ગજ-પુટનો અગ્નિ આપવો. સ્વાંગશીત થયે ખૂબ વાટી ભરી રાખવું.

૫. મંડૂરવાળું નવાયસ ચૂર્ણ:-હરડે, નાગરમોથ, બ-હેડાં, આમળાં, સૂંઠ, મરી, પીપર, વાવડિંગ, ચિત્રકમૂળ, મંડૂર-ભસ્મ તોલા નવ લેવી તથા ખાકીનાં વસાણાં એકેક તોલો લઈ, વાટી વસ્ત્રગાળ કરી છ કલાક ખરલ કરી રાખવું.

૬. શૃંગ્યાદિ ચૂર્ણ:-લીંડીપીપર તોલા ૫, કાકડાશિંગ તોલા ૫ અને અતિવિષની કળી તોલા ૫, એ ત્રણેને ખાંડી વસ્ત્ર-ગાળ કરી ભરી રાખવું.

૭. નાગરાદિ કેવાથ:-સૂંઠ, દેવદાર, ધાણા અને લોંચરી-ગણી બે જાતની એને અધકચરાં ખાંડી બગડે નહિ તેમ મૂકવું.

૮. ગુડુચ્યાદિ કેવાથ:-લીમડાની ગળો, ધાણા, પદમક, કરિયાતું, લીંબજાલ, નાગરમોથ, સુખડ અને ખડસલિયો એને અધકચરાં ખાંડી બગડે નહિ તેમ ભરી રાખવું.

૯. કુટકી ચૂર્ણ:-કડુમાંથી કચરો સાફ કરી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી રાખી મૂકવું.

૧૦. વિકળાનું ઘી:-શુભ દિવસે વિકળાનાં પાન તોલા ૧૦ ને આશરે લાવી પથ્થર પર વાટી કલક બનાવી, એક પાત્રમાં ગાય-

પરિશિષ્ટ

૧૦૯૧

નું ધી તોલા ૪૦ લઈ તેમાં વિકળાને કલ્ક નાખી મધ્યમ અગ્નિ-થી પકાવવું. જ્યારે કલ્ક માંહેનો રસ બળી જઈ ફક્ત ધી બાકી રહે, ત્યારે નીચે ઉતારી ધી ગાળી કાચના કુખમાં ભરી રાખવું.

૧૧. શિવાક્ષાર પાચન:-હિંગાષ્ટક ચૂર્ણ તોલા ૧૦, સાજી-ખારતું ચૂર્ણ તોલા ૧૦ અને હીમજનું ચૂર્ણ તોલા ૧૦ લઈ એક દિવસ ખરલ કરી ભરી રાખવું.

૧૨. રાજવટી:-સૂંઠનું ચૂર્ણ તોલા ૮, સિંધવનું ચૂર્ણ તોલા ૪, આમલસારો શુદ્ધ ગંધક તોલા ૨ અને હરડેનું ચૂર્ણ તોલા ૨ એ સર્વને વાટી વસ્ત્રગાળ કરી લીંબુના રસમાં સારી પેઠે ઘૂંટી બળે વાલની ગોળીઓ વાળવી. આ ગોળી તૈયાર કરવામાં ધાતુ-પાત્રનો ઉપયોગ ન કરતાં કાચના અથવા ચીનાઈ માટીના વાસણ-નો ઉપયોગ કરવો. જેમ વધારે વખત ખરલ કરવામાં આવે તેમ વધારે શુણ્કારી થાય છે.

૧૩. લાંપડી (લહેમડી)નાં બીજ:-ચોમાસું ઊતરી ગયા પછી જે ખેતરોમાં જીવાર-બાજરી વાવવામાં આવે છે, તેમાં વગર વાગ્યે આ છોડ ઊગી આવે છે. તેને લાંપડી અથવા લાંબડીના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ છોડ કમરપૂર અથવા તેથી વધારે ઊંચા થાય છે. એકેક છોડમાં લગભગ પાંચથી વીસ સુધી શાખાઓ હોય છે. તે દરેક શાખાને મથાળે એક અથવા બે ડૂંડી સાથે નીકળેલી હોય છે, જેમાં નીચેથી સફેદ રંગ અને ઉપરથી ઘેરો ગુલાબી રંગ હોય છે. તે ડૂંડીમાં બારીક નાનાં કાળાં ચળ-કતાં બીજ હોય છે. કારતક માસમાં શુભ દિવસે જંગલમાં જઈ તેની ડૂંડીઓ ઉતારી લાવવી. આ ડૂંડીઓ એક કોથળો હોય તો તેમાંથી બશેર બીજ નીકળે છે. આ ડૂંડીઓ લાવી એક ગુણપાટ પર પાથરી સૂર્યના તાપમાં તથા ઝાકળમાં તડકે શિયાળાનો પવન ખાતી રાખી મૂકવી. ત્યાર બાદ તેને લાકડાની હથોડી વતી છૂંદી

૧૦૬૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

છોડાં સાફ કરી જે બીજ નીકળે તેને એક થાળીમાં ભરી બે દિવસ સૂરજના તાપમાં રાખવાં જેથી તેમાં હવા હશે તો ઊડી જશે. ત્યાર બાદ તે બીજને એક મજબૂત ખૂચવાળી શીશીમાં ભરી રાખવાં.

૧૪. જાયફળનું તેલ:-જાયફળનું ચૂર્ણ તોલા ૫ અને તલનું તેલ તોલા ૪૦ એ બેઉને એક લોખંડના વાસણમાં નાખી સારી પેટે ગરમ કરી ઉકાળવું. બરોબર ગરમ થાય ત્યારે નીચે ઉતારી ગાળી બાટલીમાં ભરી રાખવું.

૧૫. પ્રદરારિ ચૂર્ણ:-એરંડના સૂકા લાકડાની વાની(રાખ) તથા આમળાંનું ચૂર્ણ એ બન્ને સમભાગે લઈ એક કલાક સુધી ખરલ કરી રાખી મૂકવું.

૧૬. બાળકોને થતી આંચકી:-નાના બાળકથી માંડી દશેક વર્ષનું બાળક થાય ત્યાં સુધીમાં અવારનવાર સસણીમાંથી આ દરદ ઓચિંતું હુમલો કરે છે. તેમાં બાળકનું શરીર ખેંચાય અગર તણાઈ જાય છે, આંખો ઊંચી ચડી જાય છે, મોઢે ફીણ આવે છે તથા વખતે દાંત ખંધાઈ જાય છે. આ દેશમાં આંચકીની આ સંજ્ઞા છે. મોટે ભાગે જેમાં બચ્ચાંને અવારનવાર સસણી થઈ તાવ લરાઈ આવે છે, તેનો વખતસર પૂર્ણ રીતે ઈલાજ કરવામાં ન આવે, તો તેનાં ફેફસાં મજબૂત નહિ બને ત્યાં સુધી આ દરદનો હુમલો થાય છે અને તે વખતે પેશાબ ખંધ થાય છે. છ માસના બચ્ચાંને કુલાવેલો ટંકણુખાર વાલ ૧ માતાના ધાવણ સાથે તાણ, ખેંચ નરમ પડે ત્યાં સુધી દર કલાકે આપવાથી ચમત્કારિક રીતે એક થી બે કલાકની અંદર બચ્ચું સાવધ થાય છે.

જ્યારે આંચકી આવે તેજ વખતે બે ભમરોની બરોબર વચ્ચે મજાળના કકડાને ગરમ કરી, હાથને સ્થિર રાખી મધ્ય ભાગે ડામ દેવો. મજાળનાં અભાવે કેટલાક માણસો કપડાની કસથી પણ ડામ દે છે જેથી સારી અસર થાય છે.

પરિશિષ્ટ

૧૯૯૩

પુલાવેલો ટંકણુખાર વાલ ૧ અને ખુરાસાની વજનું ચૂર્ણ વાલ ૧, મેળવી આપવું. દર કલાકે ધાવણ સાથે એકેક પડીકું આપવાથી તાણુ-ખેંચ બંધ પડી સુખરૂપ નિદ્રા આવે છે અને દોષ ઊલટી દ્વારા યા પેશાબ દ્વારા નીકળી જાય છે. પેશાબ ખુલાસાથી થયા બાદ ઘણે ભાગે આંચકી આવતી નથી, તેમજ હુમલો નરમ પડી ગયા પડી ગયા પછી જે કારણ માલૂમ પડે, તે કારણના ચોગ્ય ઉપચાર કરવા. તાવ અને સસણી મટી ગયા પછી જે કારણથી ફેફસાંમાં નબળાઈ હોય તે કારણના ઉપાયો કરવા. આ પડીકાં આપવાથી સસણીને તથા તાવને સારો ફાયદો થાય છે. તેમજ આંચકી આવતી નથી.

૧૭. બાળકોને ચક્રતનું દરદઃ-ખચ્ચાને ઠંડીના કારણે તથા ભારે ખોરાક તેમજ માતાના ખાવાપીવામાં અનિયમિતપણાથી તથા ભારે ચીકટ દૂધ પેટમાં જવાથી ચક્રત વૃદ્ધિ પામી તાવ આવે છે. આ દરદમાં ખચ્ચાનું પેટ જરા ભરેલું લાગે છે, ચક્રતની નિશાનીઓ જણાય છે, ચહેરો ફેફરેલ થઈ આવે છે, હસ્તની કબજિયાત જણાય છે, ખચ્ચું સુસ્ત થઈ પડી રહે છે, તાવ સખત આવે છે તથા પેટ ઠોકી ભેતાં બોદો અવાજ આવે છે.

૧. આ દરદમાં કડુલજિંત નામની બનાવટ (નં. ૩ બે) બાળકને બહુ માફક આવે છે. એ ચૂર્ણ એકથી બે વાલ સુધી દર ટંકે દિવસમાં ત્રણ વખત ગરમ પાણીમાં આપવું, જેથી એક બે દિવસમાં તાવ નરમ પડી જઈ પેટ સાફ થઈ ચક્રતમાં ફેરફાર જણાયે. ૬ થી ૮ દિવસ દવા આપવાથી પૂર્ણ આરામ થાય છે.

૨. કડુલજિંત ચૂર્ણ વાલ ૨, મંડૂરવાળું નવાયસ ચૂર્ણ રતી ૨, એ બન્ને સાથે મેળવી ગોળ અથવા સાકર સાથે આપવાથી પણ તેવીજ રીતે આરામ થઈ લોહી શુદ્ધ થાય છે.

૧. કમળો:-કડુનું ચૂર્ણ ૨ થી ૪ વાલનાં ત્રણ પડીકાં દિવ-

૧૦૮૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જી

સમાં ત્રણ વખત સાકરના ભૂકા સાથે આપવાથી યકૃતમાં શોધન થઈ પીનાશ ઓછી થાય છે.

૨. વિકળાનું ઘી (નંબર ૧૦) દરદીને રોટલી પર તેમ જીને ખોરાક આપવામાં આવે, તેની સાથે પણ આપી શકાય છે. એ ઘીમાં ઘઉંના લોટની પૂરી તળાવી ખાવા આપવી અથવા દરદીને મિષ્ટાન્ન જમવાની ઉમેદ હોય તો ઘઉંનો લોટ તોલા ૧૦, વિકળાનું ઘી તોલા ૫, સાકરનો ભૂકો તોલા ૫, ઘીમાં ચૂરસું બનાવી લાડુ વાળી રાખવા. તેમાંથી એકથી બે લાડુ ઇચ્છા હોય ત્યારે આપવા. વિકળાના ઘીનો ચમત્કાર ઘણો સારો છે. ત્યાર બાદ શક્તિ લાવવા માટે ગોમૂત્રમાં તૈયાર કરેલા મંડૂરવાળું નવાયસ ચૂર્ણ વાલ ૨ થી ૪ સવારે આઠ વાગે તથા સાંજે ચાર વાગે ગોળ અથવા સાકર સાથે આપવું. આ પડીકાં સાતથી ઔદ દિવસ સુધી આપવાથી શરીરમાં સંપૂર્ણ શોધન થઈ શક્તિ આવે છે અને શરીર પૂર્વ બાંધા પર આવી જાય છે.

૧. કોલેરાઃ-“શિવાક્ષાર પાચન” વાલ ૪ થી ૮ ગરમ પાણી સાથે ઝાડોઊલટી બંધ થતાં સુધી દર અડધાથી એક કલાકે આપવું. તેનાથી પેટ નહિ ચડતાં તેવી ચાર પડીકી પેટમાં જવાથી ઝાડો-ઊલટી બંધ થાય છે અને દરદીનું શરીર ગરમ રહે છે.

૨. રાજવટી લીંબુના રસમાં બળ્બે વાલની ગોળી દરેક ઝાડા ઊલટીએ એક એક ગોળીને મોંમાં રાખી રસ ગળવો. એ પ્રમાણે ૮ થી ૧૦ ગોળી પેટમાં જવાથી ઝાડો-ઊલટી બંધ થાય છે અને દરદીનું શરીર ગરમ રહે છે. ઝાડો-ઊલટી બંધ થયા પછી કૃમિનો ઉપદ્રવ જણાય તો કૃમિજ દવાઓ આપીને દૂર કરવો. આ દરદીનો હુમલો શાંત થયા પછી શરીરમાં પૂરતી શક્તિ આવે ત્યાં સુધી બીજાં દીપનપાચન ઔષધો થોડા દિવસ શરૂ રાખવાં જરૂરનાં છે. જો પાછળની સારવાર બરોબર નહિ થાય તો પરિણામે આ દરદી-

પરિશિષ્ટ

૧૦૬૫

ની બાકી રહેલી ઝીણી કસરથી જીવલેણ સંગ્રહણીનો રોગ થાય છે. માટે એ બાબત પર ખાસ લક્ષ આપવું. કોલેરાના દરદીને ઝાડો-ઊલટી બંધ થયા બાદ શરીર ગરમ થઈ કેટલીક વખતે પેશાબ તદ્દન બંધ થઈ જાય છે તેને માટે:-

લાંપડીનાં બીજ તોલો ૦૧ લઈ પચ્ચર પર પાણી સાથે ભાંગ-ની માફક વાટી પાંચ રૂપિયાભાર પાણી કરી પાવાથી અરધા કલાકની અંદર પેશાબ છૂટે છે. જો અરધા કલાકમાં અસર નહિ જણાય છે તોજ પ્રમાણે બીજ વાર આપવું, જેથી પેશાબનો ખુલાસો થઈ દરદીને આરામ થાય છે.

હાથપગ ઠંડા થઈ ગોટલા ચઢે તો તે રોગીને નં. ૧૭ માં લખ્યા પ્રમાણે લોઢાની ઝીણી સળી દેવતામાં બરોબર ગરમ કરી બંને પગનાં તળિયામાં વચ્ચેવચ્ચે આડો ડામ દેવો જેથી ગોટલા ચઢતા મટી જાય છે.

૩. જલદ્વજનું તેલ (નંબર ૧૪) પ્રમાણે બનાવી ગોટલા ચઢતા હોય ત્યાં માલિસ કરવું. એ પ્રમાણે કરવાથી ગોટલા ચડતા બંધ થાય છે. ડામની ક્રિયાથી ઠંડા થયેલા પગમાં ગરમી આવી ગોટલાની વ્યાધિ જેમ વખત જાય તેમ ઓછી થતી જાય છે. કોલેરાના દરદીને તૃષા બહુ લાગે છે. માટે તેને નંબર ૧૮ પ્રમાણે પાણી બનાવી આપવું. પાણી તોલા ૮૦ (કફકોપથી થયેલાં દરદમાં સૂંઠ તોલા ૨૧૧ નાખવી) અજમો તોલા ૨૧૧ અધકચરો ખાંડી કપડામાં પોટલી બાંધી ઘી પાણીમાં નાખી પાણીનું આધણની પેઠે સારી રીતે ગરમ કરવું. જ્યારે બરોબર બળબળતું પાણી થાય ત્યારે ઉતારી તેને ઠંડું પડવા દેવું. તેમાંથી જ્યારે તરસ લાગે ત્યારે પીવા આપવું. દિવસનું ઉકાળેલું દિવસે અને રાતનું ઉકાળેલું રાત્રે પીવા આપવું. આવી રીતે તૈયાર કરેલું પાણી કોલેરાના દરદીને આપવાથી ઘણાજ સારો ફાયદો થાય છે.

૧૦૯૬ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

મૂત્રકૃચ્છ્ર:—આ દરદમાં અનેક ઉપાયો કરવા છતાં પેશાબ ઊતરતો નથી અને છેવટે મૂત્રશલાકા નાખી પેશાબ બહાર કાઢવાનો વારો આવે છે. ત્યારે નીચેની દવા આપવાથી ચમત્કારિક રીતે પેશાબનો ખુલાસો થાય છે અને ઘણે ભાગે શલાકા નાખવાની જરૂર પડતી નથી. લાંપડીનાં બીજ તોલો ૦૧ લઘુ પાણીમાં કલક કરી પાંચ રૂપિયાભાર પાણી કરી પીવાથી ૦૧ થી ૦૧૧ કલાકમાં પેશાબનો ખુલાસો થાય છે. કદાચ અડધાથી એક કલાક સુધીમાં તેની અસર કાંઈ નહિ જણાય તો બીજી વાર એજ પ્રમાણે આપવાથી પેશાબ આવે છે. આ બીજમાં આવા મહાન ગુણો રહેલા છે.

૧. સ્ત્રીઓનો રક્તપ્રદર (લોહીવા):—“ પ્રદરારિ ચૂર્ણ ” (નં. ૧૫) સવારસાંજ ઠંડા પાણી સાથે આપવું.

૨. વજનું ચૂર્ણ વાલ બે દિવસમાં ત્રણ વખત ગાયના દૂધ સાથે આપવાથી ત્રણચાર દિવસમાં રક્તપ્રદર બંધ થઈ જાય છે. રક્તપ્રદરની શરૂઆતમાં ઉપરની બંને દવામાંથી કોઈ પણ આપવામાં આવે તો ત્રણચાર દિવસમાં તદ્દન આરામ થાય છે.

સૂતિકારોગ:—દેવદાવ્યાદિ કવાથ તોલો ૧, પાણી તોલો ૪૦ માં અષ્ટાવશેષ કવાથ કરી સિંધવ તથા હિંગનો પ્રતિવાસ દઈ પીવા આપવો. સાંજના તે કૂચાનો ૨૦ તોલો પાણીમાં ઉકાળો કરી ૫ તોલો પાણી અવશેષ રાખી પીવા આપવો જેથી સૂતિકારોગ મટે છે. આ કવાથ સર્વ વૈદ્યક ગ્રંથોમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. પ્રસવ થયા બાદ યોગ્ય સારવારના અભાવે અથવા અણુઘડ દાયણુ અથવા બિનઅનુભવી સ્ત્રીઓની ભૂલથી પ્રસૂતાના તે અંગને ઇજા થવાના કારણે તથા પથ્યાપથ્યની બરોબર સંભાળ નહિ રહેવાથી સૂતિકારોગ થવા સંભવ છે. આ બાબત સૂતિકારોગની નિશાની દેખાય તો તુરત દેવદાવ્યાદિ કવાથનો

પરિશિષ્ટ

૧૦૯૭

યોગ શરૂ કરવો. અનુપાનની જરૂર હોય તો અનુપાન પણ આપવું. ખરેખરી રીતે સૂતિકાનું જીવન દેવદાવ્યાદિ ક્વાથ છે, એમાં કાંઈ સંશય નથી. આ બાબતમાં અમારો અનુભવ એવો છે કે, સૂતિકા-રોગનો ઉપદ્રવ તો આ ક્વાથ પીવાથી શાંત થાય છે, એટલુંજ નહિ પણ સુખરૂપ પ્રસવ થયા પછી પ્રસૂતાની એ ક્વાથનો પ્રયોગ બોલામાં બોલો વીસ દિવસ અને વધારેમાં વધારે ચાળીસ દિવસ સુધી ચાલુ રાખ્યો હોય, તો તે પ્રસૂતાને અને તેના બાળકની કાંતિ કાંઈ ઓર બેવામાં આવે છે. ગમે તેવી પડીઓ ગમે તે રીતે બનાવી કેટલાકે પીએ છે, તેઓને આ ક્વાથ વાપવાની ખાસ ભલામણ કરવામાં આવે છે. —વૈદ્ય જમનાદાસ પ્રાગજી-દારકા

અશ્વચોળી:—પારો, ગંધક, વછનાગ, હરતાલ, સૂંઠ, મરી, પીપર, હરડાં, બહેડાં, આમળાં, કુલાવેલો ટંકણ અને શુદ્ધ નેપાળો લઈ, પ્રથમ પારાગંધકની કાજળી કરી બાકીનાં વસાણાંનું વસ્ત્ર-ગાળ ચૂર્ણ કરી મેળવી ચાળીસ દિવસ સુધી ખલ કરી ભાંગરાના રસની બે અને આદુના રસની એક ભાવના આપી રતી પ્રમાણેની ગોળીઓ વાળી દરદીનું બળ બેઠ બે થી ચાર ગોળી આપવાથી જીલાબ થાય છે. શરદી, વાયુ, ખાંસી, મળ, અગ્નિ, ખૂજલી તથા મસ્તકપીડા વગેરે દૂર થાય છે. —વૈદ્ય નરસિંહભાઈ માધવભાઈ-કઠોર

૧. સોનામુખીના પ્રયોગો:—અજમે તોલો ૦ા અને સોનામુખી તોલો ૦ા એની ફાફી ગરમ પાણી સાથે પીવાથી સર્વ પ્રકારના વાયુ તથા કબજિયાતને મટાડે છે.

૨. ગાયના ઘી સાથે સોનામુખી ૦ા ભાર ચાટવાથી ત્વચા-ગરમી મટે છે.

૩. સાકર તોલો ૦ા અને સોનામુખી તોલો ૦ા એકત્ર કરી દરરોજ સવારે તથા સાંજે સૂતી વખતે ફાફી મારવાથી શક્તિ વધે છે.

૧૦૯૮ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ નો

૪. સોનામુખી તોલો ૦૧ મધ સાથે ચાટવાથી ધાતુપુષ્ટિ થાય છે અને પુરુષાર્થ આવે છે.

૫. મીંઢીઆવળ તોલો ૦૧ આદુના રસ સાથે લેવાથી તાવ, વાયુ, પિત્ત અને કફથી ઉત્પન્ન થતા જ્વર પણ શાંત થાય છે. આ દવા પંદર દિવસ ચાલુ રાખવાથી તાવ જઈ શક્તિ આવે છે.

૬. સોનામુખી બકરીના દૂધ સાથે પીવાથી કમળો મટે છે.

૭. સોનામુખી તોલો ૧ અને સંચળ વાલ ૧ મેળવી ગરમ પાણી સાથે પીવાથી દસ્ત સાફ આવે છે, જીર્ણજ્વર મટે છે.

૮. સોનામુખી તોલો ૦૧ ગાયત્રી છાશ સાથે પીવાથી ધાતુ બંધ થાય છે.

૯. મીંઢીઆવળ તોલો ૦૧, ભૂરું કોણું તોલો ૦૧ બંને ઠંડા પાણીમાં પીવાથી સર્વ પ્રકારનો પ્રમેહ મટે છે.

૧૦. સોનામુખી તોલો ૦૧ મરી સાથે ખાવાથી પેટમાં દુખતું મટે છે અને ઠંડા પાણીમાં પીવાથી ચૂંક વગેરે મટે છે.

૧૧. ગોખરુ અને સોનામુખી બંને સરખે ભાગે લઈ વસ્ત્રગાળ કરી મધ તોલો ૧ સાથે ચાટવાથી જેને કોઠે રતવા હોય તે સ્ત્રીએ સેવન કરવાથી ગરમી શાંત થાય છે તથા રતવા મટે છે. આ ઉપર લખેલા સોનામુખીના પ્રયોગો શરૂ કરતાં તેલ, ખટાશ, મરચું વગેરે બંધ કરવું.

૧૨. પતાસામાં વડનું દૂધ:-સવારમાં પતાસામાં કાણું પાડી વડનું દૂધ ભરી ચૌદ દિવસ ખાય તો ધાતુપુષ્ટિ થાય છે.

૧૩. ખાખરાનો ગુંદર વાટી વસ્ત્રગાળ કરી ગોળમાં ચણા-પૂરની ગોળી વાળી સવારસાંજ બન્ને ગોળી ખાઈ, ઉપરથી ગાયનું દૂધ ગરમ કરેલું શેર ૧ સાકરનાખી પીવાથી ધાતુ બંધ થાય છે, પુરુષાર્થ આવે છે અને શરીરમાં શક્તિ આવે છે. પશ્ય પાળવું.

—વૈદ્ય રામકૃષ્ણ હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રી-ભુવાલડી

પરિશિષ્ટ

૧૮૯૯

૧. સારસાપરીલા:- (લોહી સુધારવા માટે) ઉસખો તોલા ૮, મજ્જા તોલા ૪, વરિયાળિ તોલા ૨, ઉનાળદાણા નંગ ૨૫, સીપસ્તાન દાણા નંગ ૨૫, હંસરાજ તોલો ૧ અને ગળજીભી તોલો ૧ સર્વને એકત્ર કરી અધકચરા ખાંડી, તેના ૧૬ ભાગ કરી તેમાંથી એક ભાગ લઈ ૦૧૧ શેર પાણીમાં ઉકાળી નવટાંક પાણી અવશેષ રાખી ગાળી સાકર નાખી પી જવું. જે શરખત કરવું હોય તો પ્રથમ સર્વને અધકચરા ખાંડી સોળગણું પાણી મૂકી ઉકાળો કરવો. જ્યારે એક અષ્ટમાંશ પાણી ખાકી રહે, ત્યારે તેને કપડે ગાળી ૨૦ તોલા સાકર નાખી શરખત જેવી ચાસણી કરી એક ચમચો સવારે અને એક ચમચો સાંજે થોડા પાણીમાં મેળવી પીવું, જેથી લોહી સાફ થઈ લોહીવિકારથી થતા વ્યાધિઓ મટે છે.

૨. ગળજીભીનો રસ તોલો ૦૧ અને ગ્રાહીનો રસ તોલો ૦૧ મધ મેળવી પીવાથી લોહી સુધરે છે.

—વૈદ્ય મણિલાલ ગણપતિશંકર ભટ્ટ-સુરત

૧. પ્લેગ:- પ્લેગમાં તાવ વધુ હોવાથી દરદી પ્રથમથીજ ખેભાન થાય છે, કેટલીક વખત માત્ર તાવજ જેવામાં આવે છે, ગાંઠ બહાર દેખાતી નથી. કેટલાક કેસોમાં પ્રથમ તાવ આવ્યો કે આંખ લાલ થઈ જાય છે, કેટલાકમાં ત્રિદોષનાં ચિહ્નો જણાય છે. દરેકમાં સન્નિપાતનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં ઓછાંવધતાં ચિહ્નો જણાય છે. આ રોગને પાશ્વિમાત્ય વૈદ્યક ઝેરી જંતુથી ઉત્પન્ન થયેલ ગણે છે. દરદી ખેભાન હોય અને ગાંઠ બહાર માલૂમ પડતી ન હોય, તાવ ૧૦૪-૧૦૫ ડિગ્રી હોય, તો માણેકરસ ચણોડીભાર પ્રવાલ-ભસ્મ વાલ ૦૧, લઘુવસંતમાલતિ ગોળી નં. ૨ તથા કડવી નાઈનું ચૂર્ણ વાલ ૦૧ થી ૦૧૧ મેળવી દરદ તથા દરદીનું બળાબળ જેઈ વિચાર કરી, તુલસી, લીલી હળદર, કુંદીનાના અનુપાતમાં અથવા તુલસી, હળદર સાથે આપવાથી તાવ ઊતરે છે, લવારો બંધ થાય

૧૧૦૦ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ નો

છે, ગાંઠ બહાર નીકળી આવે છે અને શુદ્ધિ આવે છે; એટલુંજ નહિ, પરંતુ આજ દવાથી તે દરદી પ્રભુકૃપાથી સારો થાય છે. કોઈ દરદીને પરસેવો સાધારણ થાય છે, કોઈને એકાદ ઝાડો થાય છે, કોઈને પેશાબ થાય છે અને ત્રણથી ચાર કલાકમાં તાવ એકાદ ડિગ્રી ખસી દરદી શુદ્ધિમાં આવે છે. જે પ્લેગના દરદીને ઝાડો-ઊલટી વિશેષ હોય અથવા જેને બલગમમાં લોહી પડતું હોય અથવા જેને ગળામાં સોજો આવ્યો હોય, એ પ્રમાણેના આ ત્રણ પ્રકારના પ્લેગમાં ફાયદો થયો નથી. બાકીના ફેફસાવાળા પ્લેગના કેસમાં પણ આ દવા મારા અનુભવમાં સારી નીવડેલી છે. માણેકરસ તથા નાઇથી ઝાડા થવા સંભવ છે, માટે કોઈને વધુ ઝાડા થાય તો માણેકરસનું વજન કમી કરી નાઇને બદલે જરા ઝેરકચૂરો મેળવી આપવો. પણ જ્યાં સુધી એકથી વધુ ઝાડા થાય નહિ ત્યાં સુધી લાંબો સમય આ દવા ચાલુ રાખવાથી ઘણા દરદી સારા થયા છે. દરદીને અનાજ આપવું નહિ. પ્લેગમાં ગાંઠ શરીરની અંદર ન રહેતાં આ દવાથી જલદી બહાર નીકળે છે. આ દવાથી જો સન્નિપાત નહિ બેસે તો કવતરીનું પાતરું અડધું લઈ ઝીણા દુકડા કરી ગા શેર પાણીમાં ઉકાળી નવટાંક પાણી અવશેષ રાખી ગાળી પાઈ દેવું, જેથી બે કલાકના અંતર સુધીમાં પેશાબ થઈ લવારો બંધ થાય છે. પ્લેગમાં તુલસી એ જંતુનાશક છે. તુલસી માટે અકાલ મૃત્યુ હરણં સર્વ વ્યાધિ વિનાશનમ્ એવું શાસ્ત્રમાં કહેલ છે. હળદર લોહીને શુદ્ધ કરે છે એમ સમજી આપું છું.

૨. ઉપદંશ પ્રમેહ:-ઉમરડો જૂનો હોય અને પાણી નજીકની જગ્યાનો હોય, એવા ઉમરડાની બાજુએ ઊંડો ખાડો ખોદી ઉમરડાનું સીધું મૂળ જમીનમાં ઊતરેલું હોય તે શોધી કાઢવું. આજીબાજીનાં આડકતરાં મૂળિયાં લેવાં નહિ. એક મથોડાપૂર સીધો ખાડો ખોદવો જોઈએ ને સીધું મૂળ શોધી કાઢી મટોડું

પરિશિષ્ટ

૧૧૦૧

સાફ કરી કાપી નાખવું અને તેની નીચે માટીનું વાસણ મૂકી (વાસણમાં મૂળ રાખવું) વાસણનું મોં બરાબર બંધ કરી ખાડાને પણ સાધારણ પૂરી દેવો. આ પ્રમાણે આઠ દિવસ રહેશે એટલે વાસણ પાણીથી ભરાઈ જશે. આ પાણી ૧૧ થી ૧ તોલા સુધી પાવું. ગરમીનાં દરદો, ટાંકી, પ્રમેહ વગેરેને કોઈ પણ દવા અસર નહિ કરતી હોય, ત્યાં આ દવા આપવાથી તમામ વ્યાધિને મટાડે છે. ગરમી પછીના કોઈ પણ દરદને આ દવા મટાડે છે અને શરીરને નિરોગી બનાવે છે. સૂચના:-માટલું મૂકી મોઢું બરાબર બંધ કરવામાં નહિ આવે તો અંદર આવેલું પાણી સાપ પી જાય છે, માટે ખાડો બરાબર બંધ કરવો. આ પાણી ગમે તેટલો વખત રાખવાથી પણ બગડતું નથી.

૩. હિક્કા:-ગાંબને ગરમ પાણીથી ખૂબ ધોવો. જ્યાં સુધી લીલું પાણી માલૂમ પડે ત્યાં સુધી ધોઈ ખરલમાં બારીક વાટી ગોળમાં વટાણા જેવડી ગોળી વાળી એક અથવા બે ગોળી બરાબર ભેઈ આપવાથી હેડકી તુરત બેસી જાય છે. આ ગોળી ખાધા પછી દરદીના મગજમાં સહેજ ખુમારી રહેશે, પરંતુ હેડકી બેસી જશે. હેડકી બેઠા પછી ગોળી આપવી નહિ.

૪. કાંટાસરિયાનું મૂળ:-કાંટાસરિયાનું મૂળ લઈ તેલનો ધૂપ દઈ બાંધવાથી ઠારને કોઈ પણ ભાગમાં જંતુ પડ્યાં હોય તે ખરી જાય છે, પણ તે દિવસે એક બુવારનો રોટલો તેલ ચોપડી ફૂતરાને નાખવો. દાંતમાં જંતુ કરડતાં હોય તો કાંટાસરિયાનાં પાતરાં ઘૂંટી દાંતમાં દાખવાથી જંતુ નીકળી જઈ કરડ મટે છે.

૫. એકાંતરિયા તાવવાળાને:-કાંટાસરિયાનું મૂળ બાંધવાથી તાવ અટકે છે. ચોમાસામાં જેનાં આંગળાં કોહી જતાં હોય, તેણે કાંટાસરિયાનાં પાનનો રસ કાઢી, ચોપડવાથી તે મટે છે.

૧૧૦૨ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જો

૬. ભગંદર:-ભગંદરવાળાને ખાવચી, કાળા તલ અને દિવે-લાનાં પાન એ ત્રણેને ઝીણાં વાટવાં અને બકરીનું દૂધ નાખી ઘૂંટવું. ખારીક મલમ જેવું થાય એટલે ભગંદર ઉપર મૂકવું. અને દરરોજ કેસરાદિ ગુટિકા લઘુમંજીષ્ઠાદિ કવાથ સાથે દિવસમાં બે વખત ખાવાથી સારું થાય છે.

૭. ઉમરડો:-ઉમરડાનું દૂધ બોચીએ લગાવી ઉપર રૂતું પોલ મૂકવું. જેથી લવારો બંધ થાય છે અને સન્નિપાતમાં ફાયદો થાય છે. ઉમરડાનું દૂધ તોલો ૦ા તથા મધ તોલો ૦ા મેળવી સવારે ચાટવાથી શક્તિ વધે છે અને ખાંસીને બેસાડે છે.

—વૈદ્ય નારસંકર હરગોવિંદ અધ્વર્યુ-ખારડોલી

ગરમી કાઢવાનો જીલાબ:-મજીઠ, ઉનાખ, ગુલેગાવજ-ખાન, સાથરા, કાળી દ્રાક્ષ, સોનામુખી, હીમજ અને ગુલાબનાં ફૂલ, એ સર્વ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી રાત્રે તોલો ૦ા ફાકવાથી, ગમે તેવી ગરમીનો નાશ થાય છે.

—માસ્તર કેશવલાલ હરિશંકર ભટ્ટ-કાપોદ્રા

બેશુદ્ધિ માટે:-જો કોઈ માણસ ધૂમ મારી ગયો હોય યાં બેશુદ્ધ થઈ ગયો હોય તો અરીઠાંનું પાણી કરી તે પાણીના નાકમાં ટીપાં મૂકવાથી શુદ્ધિ આવે છે.

—સાધુ ગંગાદાસજી સેવાદાસજી-સુરત

સરળ જીલાબ:-ગરબીનાં ખીજ ૧ થી ૭ સુધી ફ્રેડીને ગાળવાથી ઝાડો સાફ આવે છે. એટલુંજ નહિ પણ ખીજ જીલાબથી જેમ ઝાડા બેડે પાણી એટલે પિત્ત નીકળી જઈને કફનો ઉપદ્રવ થઈ જાય છે, તેમ આ જીલાબમાં ઝાડા સાથે પાણી પિત્ત નીકળી જતું નથી એ મોટો લાભ છે.

—વૈદ્ય ઈશ્વરલાલ રતનલાલ ત્રિવેદી-સુરત

૧. ઘી ઘસો:-આ વિષયનું મથાળું વાંચીનેજ કેટલાક તેને વાંચવાનું છોડી દે એવો સંભવ છે. આથી આ વિષય વિષે લખતાં

પરિશિષ્ટ

૧૧૦૩

પહેલાં વાંચનારને હું ખાસ બલમણ કરું છું કે, તેમણે આ વિષ-
યને નજીવો ગણવો નહિ. ખીજા કોઈ પણ ઉપાય જ્યાં કામ કરી
શકે એવું ન હોય, ત્યાં આ સાદા પ્રયોગથી માણસનો જીવ બ-
ચાવી શકાય છે. ખીજા સેંકડો ઉપાયોથી નહિ મટેલાં દરદો આ
પ્રયોગથી મટાડી શકાય છે. અને ખીજા કોઈ પણ ઔષધથી નહિ
મટતી પીડા આ પ્રયોગ વડે તત્કાળ મટાડી શકાય છે. માટે આ
પ્રયોગને નજીવો ગણીને તેના તરફ દુર્લક્ષ કરવું નહિ.

૨. ઝેર:-ધંતૂરો, ઝેર કોયલું અને ખીજા જે જે વિષ જ્ઞાનનંતુ-
ઓને ઉશ્કેરીને ખેંચતાણ અને મૂછાં ઉત્પન્ન કરે છે, તેવાં ઝેર
માથે ધી ઘસવાથી તત્કાળ શમી જાય છે. તાળવે, કપાળે અને
લમણે બાર દહને ધી ઘસવાની સાથે તરતજ જ્ઞાનતંતુઓ શાંત
થાય છે અને ઝેર ઉતારતાં હવા લોહીમાં મળે અને જ્ઞાનતંતુઓ
અસર કરે એને માટે ઘણા વખત જોઈએ. ઝેરની અસર તીવ્ર
હોય તો એવી રીતે લીધેલો વખત હઠીને પ્રાણધાતક થાય. પરંતુ
ધી ઘસવાથી તરતજ અસર થાય છે. ધંતૂરાના ઝેર ઉપર અને
ઝેરકોયલાના ઝેર ઉપર મેં પોતે આ પ્રયોગ અજમાવેલો છે.

૩. માથાનો દુખાવો:-માથું દુખવાનું કારણ ગમે તે હોય,
પણ એવાં સર્વ કારણોનું કાર્ય મગજની નસોની નખખાઈ એ કાર-
ણ જરૂર હોવું જોઈએ. ધી ઘસવાથી આ કારણ તરત દૂર થાય
છે. બહામ વગેરે મગજને પુષ્ટિ આપનાર પદાર્થો ગમે તેટલા ખાઓ
પણ તે ખાવાથી કાંઈ તરત મગજને પુષ્ટિ મળતી નથી; લાંબો
વખત સેવન કરવામાં આવે તોજ તેની પૌષ્ટિક અસરો થાય. ધી
ઘસવાથી અસર થવાને એક પળનો પણ વિલંબ લાગશે નહિ.
જરા બાર દહને લમણે, તાળવે, કપાળે ઘસ્યું કે તરત માથાની
પીડા નરમ પડશે. ચાર આનીબાર ધી ઘસવાથી જે અસર થશે
તે કદાચ ચાર શેર ધી ખાવાથી પણ થશે કે કેમ તે કહી શકાતું

૧૧૦૪ શ્રીઆયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ ૨ જે

નથી. ઘી ઘસતાંની સાથે તરતજ નસો બળવાન થાય છે ને દુખાવો નરમ પડે છે. જેને માથાનો વ્યાધિ હોય અથવા જેનું મગજ ખાલી પડી ગયું હોય, જે જાગતાં, ઊંઘતાં વારંવાર વિચારો પર ચડી જતા હોય અને શાંત નિદ્રા આવતી ન હોય, જેને આદા-શીશી, તમ્મર, આંખનું બળવું, આંખની લાલાશ, આંખ અને આંખર વગેરે વ્યાધિ દુઃખ દેતા હોય તેઓ જે સવારસાંજ માથે ઘી ઘસવાનો મહાવરો રાખે તો તેમની પીડા અવશ્ય દૂર થશે. મેં મારી જાત ઉપર અને અનેક દર્દી ઉપર આ પ્રયોગ અનુભવ્યો છે. આ પ્રયોગથી રતાંધળાપણું દૂર થાય અને આંખનું તેજ વધે છે.

૪. બળતરા:-થોરિયા, ખરસાણીનું દૂધ કે મરચાં વગેરે દાહક પદાર્થો આંખમાં પડવાથી જે બળતરા થાય છે તે તેમજ નાક તથા ગુહ્ય અવયવો પર કૌવચ કે બીજો કોઈ પણ દાહક પદાર્થ અડવાથી જે વેદના થાય છે તે ઘી ઘસવાથી તરત શાંત થાય છે. આંખની બળતરામાં આંખમાં ઘીનાં ટીપાં મૂકવાં અને નાક કે મગજની બળતરામાં ઘીનાં ટીપાં મૂકવાથી તત્કાળ વેદના શાંત થાય છે. કેટલાક અવયવો પર ઘીને બદલે તેલ ઘસવું વધારે ફાયદાકારક થાય છે. કેમકે ગ્રંથકારોએ છતાહરા ગુણં તૈલં અભ્યંગે નતુ મોજને । તેલ ચોળવાના ઘણા ફાયદા વર્ણવ્યા છે. જેથી વિષથી શ્વાસનલિકા મૂર્છિત થઈ જાય અને ગળાના કાકડા બેસી જાય તેવા વિષના નિવારણ માટે ઘી પાવું જોઈએ. એકસામદુ નહિ, પણ થોડી થોડી વારે વારંવાર પાયા કરવાથી શ્વાસનલિકા સુંવાળી રહે છે. વારંવાર પાવું એ ઘસવા કે ચોપડવા જેવુંજ છે.

—વૈદ્ય મણિલાલ બકોરભાઈ વ્યાસ—હરિપુરા

સમાપ્ત

धार्मिक संस्थाना वैद्य-ल

તમે પોતે ધર્મદા દવાખાના (ઔષધાલય) કે વૈદ્ય હો, તો સમાજની દૃષ્ટિએ તમારા ભાગ્યશાળી નથી, કે જ્યાં તમારી પાસે હજારો આવીને આરોગ્ય મેળવે છે, રોગથી મુક્ત આશીર્વાદ આપતા જાય છે અને હમેશાં આ

તમને તમારી મહેનતનો બદલો મ્યુનિ
મળતી ગ્રાંટમાંથી કે દવાખાનાંઓનાં ફંડ
તરફથી મળે છે; એટલે તમે રોગીઓ ત
વવાની આશા ન રાખો એ જ સ્વાભાવિક છે

પૂરતો બદલો મળવા છતાં પણ વધારામાં
 દ્રવ્ય પડાવવાની તજવીજ કોઈ પણ ઉપચાર
 ચારક માટે, સંસ્થા માટે કે સંસ્થાના લાભ
 ધારવા કરતાં પણ વધુ લાયકર છે. આ બાબત
 ના ઉપચારકે એકથી વધુ વખત વિચારવા જેવું

ઉપચારક ધામિક જ્ઞાપાનાનો મુખ્ય હેતુ છે, જ્ઞાપનદાર છે, છતાં જો તે પોતાની જ્ઞાપના તો તેની પાસેથી ગરીબ રાગીઓ શું વધારે રાગીઓ

આનંદી સ્વસાવના ઉપચારકે મધુર શ
આપવાથી, હિં
ને સારવાર કર
અનુસરી તમે ધ
તરીકે જાહેર થ
તમારો વિજય છે.

Serving JanShasan

046 95

gyanmandi @bapatirth.org

(“ वैदिक संधि विचार ”)

આ. નિ. ભાગ ૨ જો

Serving Jñānaśāsanam

046 95

gyanmandi.ekobalrth.org